

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No.

Sa 35/Tha/Kam

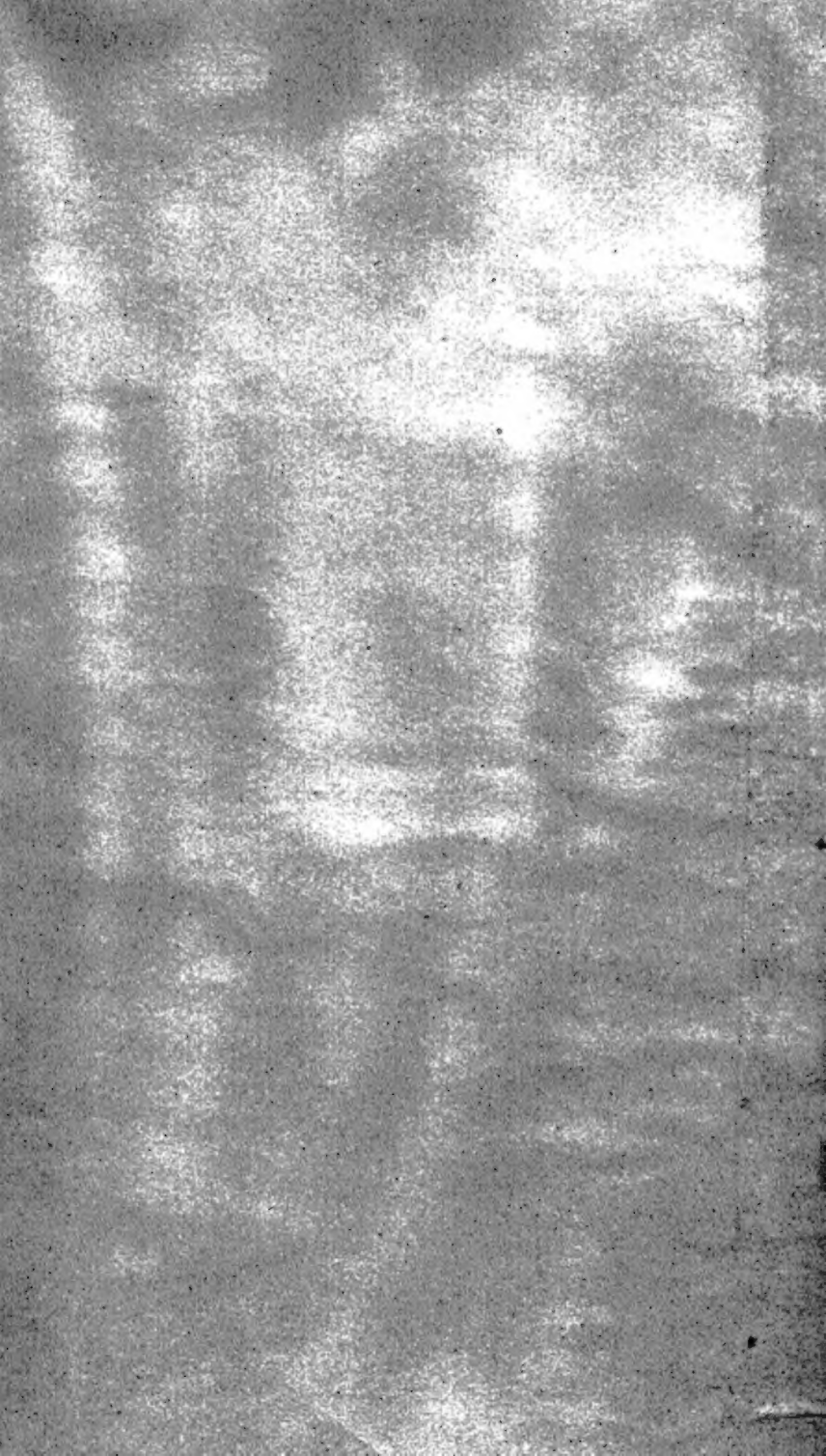
ACC. No.

14452

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

कृत्यरत्नाकरः ।

महासान्निवियहिक-श्रीचण्डेश्वरठक्करविरचितः ।

KRTYARATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI.

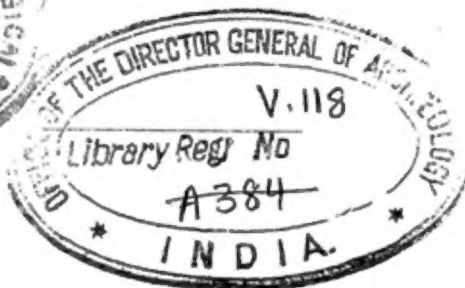
BY

CAṆDEŚVARA THAKKURA.

EDITED BY

PANḌIT KAMALA-KR̥ṢṆA SMṚTITĪRTHA.

11452

Sa 33
Tha / Kam

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1925.

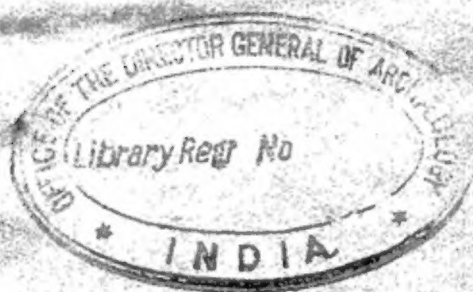
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 14452

Date 11.5.1961

Call No

Sa35 / Tha / Kam.

BIBLIOTHECA INDICA.

WORK No. 237.

KṚTYARATNĀKARA.

SANSKRIT TEXT.

Library Reg. No

INDIA.

(145)

PREFACE.

It is necessary to say a few words about the author and his works in presenting to the public this treatise. Paṇḍit Caṇḍeśvara Ṭhakkura's works of the "Ratnākara" (रत्नाकर) series are (1) Kṛtya Ratnākara (कृत्यरत्नाकर), the present publication, (2) Gṛhastha Ratnākara (गृहस्थरत्नाकर), (3) Dāna Ratnākara (दानरत्नाकर), (4) Pūjā Ratnākara (पूजारत्नाकर), (5) Śuddhi Ratnākara (शुद्धिरत्नाकर), and (6) Vivada Ratnākara (विवाद-रत्नाकर). Another treatise, Vyavahara Ratnakara, is also mentioned to be seventh of the series. The manuscripts of the second to the fourth of the series are also now being collected and collated by me for publication, in due course, if possible, under the patronage of the Asiatic Society of Bengal.

Caṇḍeśvara Ṭhakkura was a Maithili (मैथिलि) Brāhmaṇa and flourished during the period of the Karnata dynasty of Mithila. It appears from his introductory remarks in the treatise that his grandfather Devāditya (देवादित्य), was minister to Hara Singha Deva (हरसिंहदेव),¹ King of Mithilā (मिथिला), and his father Bireśvara Ṭhakkura (बीरेश्वरठक्कुर) also held the same position. He succeeded his father and was Sāndhi Bigrāhik (सान्धि-विग्रहिक), a joint post of minister of peace and war. The duties of this high position required the combination of erudite scholarship, knowledge of the tactics of war, valour and administrative qualities. He conducted successfully an expedition to Nepal and established there the supremacy of Hara Singha Deva referred to later on in this preface. He was the first Brāhmaṇa from an outside territory who touched and worshipped the celebrated Deity "Paśupatinātha" (पशुपतिनाथ) of Nepal. He made a gift of many villages to Brāhmaṇas and also had a very large tank excavated in Abhirāmpura (अभिरामपुर).

---

¹ Some say Hari Singha Deva (हरिसिंहदेव), but in several manuscripts Hara Singha Deva (हरसिंहदेव), is mentioned.

To determine the age of his existence, we find that he flourished long before Raghunandana Bhaṭṭācārya, the great Bengali scholar, who flourished in the latter half of the sixteenth century and who has quoted the Ratnākara series freely as authority in several of his compilations; and the following are some of the instances:—

Suddhi Ratnākara (शुद्धिरत्नाकर)—In Mumukṣumr̥tā Kṛtya of Śuddhi-tattva (मुमुक्षुमृत्यु of शुद्धितत्त्व).

Gr̥hasthā Ratnākara (गृहस्थरत्नाकर)—In Sāmānya Kāṇḍa of Udbāha-tattva (सामान्य-काण्ड of उद्बाहतत्त्व).

Pūjā Ratnākara (पूजारत्नाकर)—In Deva Pūjā Prakaraṇa of Ahnika-tattva (देव-पूजाप्रकरण of आह्निकतत्त्व).

Ratnākara generally (रत्नाकरमत)—In Gaṅgā Māhātmya of Prāyaścittā-tattva (गङ्गामहात्म्य of प्रायश्चित्ततत्त्व).

Kṛtyā Ratnākara (कृत्यरत्नाकर)—In Nāga-pañcamī of Tithi-tattva (नागपञ्चमी of तिथितत्त्व).

In all cases Raghunandana has shown a great appreciation of the Ratnākara series as authoritative texts.

In regard to internal evidences concerning his age, the following Sloka occurs at the end of his treatise Vivada Ratnakara (विवादरत्नाकर), which has been published in the Bibliotheca Indica of the Asiatic Society of Bengal:—

रसगुणभुजचन्द्रैः समिन्ने शाकवर्षे

सहसि धवलपत्ते वाय्मती सिन्धुतीरे ।

अदित तुलितमुषैरात्मना सर्षराणि

निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥

This shows that the author was in Nepal in 1236 Saka or about six centuries ago, when he performed the religious rite of (तुलापुष्पदान) making gifts weighing equal to one's own body, on the banks of the river Bagmati (वाय्मती). Candēśvara

Thakkura (चण्डेश्वरठकुर) has also referred to Paṇḍit Halāyudha (हलायुध) of Lakṣaṇa Sen's (लक्षणेन) court and to the Dāna sāgara (दानसागर) of Ballāla Sena (बलालसेन) in his treatises and these references establish the fact that he flourished after them. I may also incidentally mention in this connection that in one of the four manuscripts which has been used for this edition and which belongs to the Government collection in the Asiatic Society of Bengal, it is stated that the manuscript copy was written in (सं सं) Lakhana Sambat 392, or more than four hundred years ago.

As regards other corroborative sources concerning the age of the author, Nānyūpa or Nānyadeva (नान्यूप or नान्यदेव) is said to be the head of the Kaṇṇāṭaka family of Nepal and the founder of the Simraol dynasty of Mithilā. He flourished about 1097 A.D., and his descendants were Gangādeva, Nṛsingha, Rāmasingha, Śaktisingha, Bhūpālasingha and Harisingha,¹ whose age was at about 1324 A.D., as would appear from the following circumstance. Gyaṣuddin Tugluk, Emperor of Delhi, when returning with an army after an expedition to Bengal about 1324 A.D., was met on the way by Rājā Hari Singha Deva of Simraol and defeated him. Hari Singha Deva escaped to Nepal and founded a kingdom there. (Professor Cecil Bendall's 'History of Nepal and Surrounding Kingdoms,' published in the *Journal* of the A.S.B., Vol. LXXII, Part I, page 14.) Caṇḍeśvara was minister of Hari Singha Deva and it appears from the above that he flourished about 600 years ago or about 240 years before Raghunandana, the age of whose works has been determined to be after 1560 A.D. I am indebted to my friend Paṇḍit Binod Behari Bidyabinod of the Archaeological Department of the Government of India, for the historical facts referred to above.

Vidyapati is said to be a descendant in the third generation from Caṇḍeśvara's uncle.

It is of interest to quote here the following two śloka which

---

¹ Duff's chronology of India, page 134.

form the concluding portion of the introduction to *Kṛtya Ratnākara*.

विधासः कल्पदृष्टं कश्चन परिसरे कामधेनुं दधानः
 काप्यन्नः पारिजातं क्वचिदपि च दधद्दोषयादोविमुक्तः ।
 त्रीमसृष्टेयरेण स्मृतिनिगमविदा तन्यते तेन तद्वत्
 विष्णुव्यासादिव्यासस्फुरदमृतमयः कृत्यरत्नाकरोऽयं ।
 यस्मिन्न किञ्चिदपि ग्रंथेति कामधेनु
 र्यच्चैष्टमल्पमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।
 धत्ते न गन्धमपि कश्चन पारिजात
 सत् सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥

In these two ślokas (श्लोक), he refers to the old and authoritative important compilations *Kāmadhenu* (कामधेनु), *Kalpataru* (कल्पतरु), and *Pārijātā* (पारिजात), and felicitously expresses that in *Kṛtya Ratnākara* (कृत्यरत्नाकर), he supplements whatever is wanting and whatever is not elaborately expounded in the above compilations. The composition of the ślokas also shows the poetical qualities of the author.

There are twenty-two chapters (तरङ्ग) in the present work as noted by the author in the introduction. The first chapter relates to the theory of religion (धर्मनिरूपण), the second to definitions (परिभाषा), the third to the description of the months (मासपरिचिन्ति), the fourth to fifteenth to the duties and rites to be performed during each of the twelve months, the sixteenth to *Mālamāsa* (मलमास), the seventeenth to miscellaneous subjects (प्रकीर्णतरङ्ग), the eighteenth to rites and ceremonies of the several week days (वारविधितरङ्ग) and to religious vows (व्रतविधितरङ्ग), the nineteenth and twentieth to the sun's passage from one sign to another (रविसंक्रान्ति), the twenty-first to the new moon (शुभावस्था), and the twenty-second to eclipses (ग्रहण). It would appear from the above that there are three distinct divisions in the work. The first part deals with the theories of religion and definitions and runs up to first eighty pages; the second part in thirteen chapters delineates the religious rites of the twelve months of the year and covers pages 81 to 560; and the third part in seven chapters running from pages 561 to 640, deals with the new moon, eclipses, etc. In the chapter on the theory

of religion (धर्मनिरूपण तरङ्ग), the author, in four sections, namely कुर्यात्, फल, निमित्त, and परिमाण, handles his subject most eruditely, and the different phases are discussed there in a new light which does not appear in many of the authoritative compilations on the subject. In the twelve chapters dealing with the months of the year, details are given of all the rites and ceremonies prescribed by Smṛti (स्मृति) and the Purāṇas (पुराण) in a very instructive and useful way. Special mention may be made of the section dealing with खज्जनदर्शन (having a sight of the bird Khanjana) in the chapter relating to the month of Āśvina (आश्विन), where the subject is dealt with in such a comprehensive way as is not found in any other compilation.

Four manuscripts of the Kṛtya Ratnākara, indicated as A, B, C, and D in the foot-notes, have been collated for the present edition. The first, indicated as A, belongs to the Asiatic Society of Bengal, the second, B, to the Darbhanga Library, the third, C, to the Government Collection in the Asiatic Society of Bengal and the fourth, D, to the Library of the India Office in London. There are very few copying errors in the manuscripts marked C and D, the former, marked C, is especially reliable and concludes with the date, in the Nepalese era, of the completion of the writing. I am indebted to the Asiatic Society of Bengal for kindly obtaining on loan the copy marked D from the India Office and also to Babu Ashutosh Chatterji, District Judge of Laheria Serai for the manuscript marked B.

For centuries there have been divergences of opinion regarding the interpretation of religious texts between the Maithili (मैथिलि) and the Gour (गौड़) Paṇḍit Samaj. Evidence of this is shown in many Gauria and Maithili religious text books and compilations, where one or other of the views is deprecated. There are instances also in which the Gauria Paṇḍit corroborates his own views of the text by quoting the Maithili Paṇḍit and *vice versa*. In Kṛtya Ratnākara also such instances occur and in many cases the author corroborates his views by quoting from Gauria texts.

It will be of interest to note a few salient points of differ-

ence in opinion between Caṇdeśvara and Raghunandana, as the latter is looked upon as the sole authority in religious and social matters by the Hindus of Bengal.

Raghunandana says :

(1) On the Daśaharā (दश-हरा) day, bathing is efficacious in the Ganges only.

(2) On the Maghā Trayodaśī (मघात्रयोदशी) day, any one having male issue should perform the Śraddha without boiled rice offerings (पिण्ड).

(3) Jayanti Yoga (जयन्ती-योग) occurs at midnight of the eighth day after the new moon (कृष्णाष्टमी) in the month of Bhādra (भाद्र) if Rohini Yoga (रोहिणीयोग) exists at the time.

Caṇdeśvara says :

(1) On the Daśaharā day, bathing is efficacious in any river.

(2) Any one having male issue should perform the Śraddha without boiled rice offerings (पिण्ड) in Maghā Śraddhas (मघाश्राद्ध) only. In the case of Maghā Trayodaśī Śraddha (मघात्रयोदशीश्राद्ध), boiled rice offerings (पिण्ड) should be given by all.

(3) Jayanti Yoga occurs at any time of the eighth day after the new moon in the month of Bhādra if Rohini Yoga exists.

A comprehensive index has been added for easy reference. The names of the Samhitā (संहिता), Purāṇa (पुराण), and Smṛti compilations (स्मृतिनियम) and also of the authors and the Ṛṣis (ऋषि) quoted by Caṇdeśvara have been added in the index.

In conclusion I have to express my grateful acknowledgments to the Asiatic Society of Bengal for the kind permission accorded to me to edit this rare and valuable manuscript and also to Mr. Johan van Manen, General Secretary to the Asiatic Society of Bengal, for the encouragement and advice he freely bestowed.

KAMALA KRISHNA SMRITITIRTHA.

BHATPARA,

DISTRICT 24-PARGHANAS.

20th November, 1924.

भूमिका ।

मैथिलभूसुरस्य चण्डेश्वरस्य कृतिः कृत्यरत्नाकरोऽयमेतत्कोविद-
प्रणीत स्मृतिनिबन्धरत्नाकरान्तर्गतः प्रथमो ग्रन्थः । ग्रन्थारम्भे च ग्रन्थकार-
प्रदत्तपरिचयेनैवं ज्ञायते यथाऽस्य पितामहो देवादित्यो मिथिलाधिपते-
र्हरिसिंहदेवस्य सान्धिवियहिक व्यासौत् तदनु तत्तनयो वीरेश्वरठकुरो-
ऽस्य पिता तदेव पदमलङ्कृतवान् तदनु च वीरेश्वराङ्गजनिरसौ चण्डेश्वर-
ठकुरस्तदेव पित्रपैतामहं पदं खगुणैरधिस्तरोह ।

सान्धिवियहिकचण्डेश्वरठकुरो नेपालभूपतिं विजितवान् । भगवतः
पशुपतिनाथस्य च नेपालराजैतरक्तपूजायामङ्गस्पर्शनं तदुपचमभूत् । यस्य
नेपाले स्रोपजीव्यभूपतेर्हरिसिंहदेवस्याद्वयं प्रभुत्वं संस्थाप्य बहून्नाय-
हारान् ब्राह्मणसादृत्य अभिरामपुरे च विशालं सरो निर्मायाद्ययां
कीर्त्तिमरचत् ॥

गौड़ीय धर्मव्यवस्थापक रघुनन्दनभट्टाचार्यपादेभ्योऽयं निबन्धकारः
पूर्वतनः, तन्निर्द्देश्य यदमौ रघुनन्दनभट्टाचार्याः स्त्रीयाष्टाविंशतितत्त्वेषु
वज्रयु स्थानेषु चण्डेश्वरीयरत्नाकरमतमुपजीव्यतया दर्शितवन्तः । अन्य-
चासौ लक्ष्मणसेनसभास्तराणां हलायुधपादानां परवर्त्ती यस्मादनेन
खग्रन्थे तेषां वर्त्तासि प्रमाणत्वेनावतारितानि दृश्यन्ते । चण्डेश्वरः कदा
मिथिलामलङ्कृतवान् तच्च सम्यक् तत्क्षिपित एवावगम्यते एसियाटोिक
सभानुमतविज्ञोपिकायामेतद्ग्रन्थकर्त्तृविवादरत्नाकराख्यमन्यत् पुस्तकं मुद्रित-
मास्ते तद्ग्रन्थोपसंहारे ग्रन्थकर्त्तृरेवं परिचयो लभ्यते यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्धे,
सहसि धवलपद्मे वाग्मतौसिन्धुतीरे ।
अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशिं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ।

एतेनैतत्प्रमाणितं यथाऽयं षट्शतवर्षपूर्ववर्त्ती रष्ट्रीय चतुर्दश-
शताब्दीयः । विवादरत्नाकरसम्पादकोऽप्येतत्प्रमाणमुपजीव्य षट्त्रिंश-
दधिकदादशशतशके ग्रन्थकर्तुंस्तुलापुरुषदानमङ्गीकृत्य एवमेवास्य समय-
मवधारितवान् । परन्तु मदीयबाल्यबन्धुर्विनोदविहारिविद्याविनोद-
खण्डेश्वरकालपरिचायकं निम्नोक्तं महाजनवचस्य प्रदाय उपकृतवान् ।
तेन चापि वचसा तदेव समर्थितम् । यथा—

रष्ट्रीय चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दौल्लिखरस्य
गौयासुद्धिन्तो गलगवाहादूरस्य सैन्यैः संधर्षं प्राप्य पराजितो मिथिला-
धिपतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् अखैव मन्त्रौ रत्नाकरखण्डेश्वर-
ठक्कुर आसीत् । (Professor Cecil Bendall's 'History of Nepal
and Surrounding Kingdoms.') इति ।

सुतरामसौ खण्डेश्वरठक्कुरो रघुनन्दनभट्टाचार्येभ्यः सार्द्धद्विशत
वर्षतोऽग्रवर्त्ती रष्ट्रीय चतुर्दशशताब्दीयो मैथिलो धर्मव्यवस्थापकः ।
हरिसिंहदेवस्य मैथिलभूपतेः सान्धिवियद्दिकश्च । ग्रन्थारम्भे च ग्रन्थकर्त्रा
यत् श्लोकद्वयं विरचितं तेनैवास्य कवित्वं ग्रन्थस्य च कामधेनुकल्पतरु-
पारिजातानां निबन्धानामनुवर्त्तित्वं कश्चित्तेभ्यो वैशिष्ट्यञ्चावधार्यते ॥

विभ्राणः कल्पयन्तं क्वचन परिसरे कामधेनुं दधानः
क्वाप्यन्तः पारिजातं क्वचिदपि दधद्दोषयादोविमुक्तः ।
श्रीमच्छण्डेश्वरेण स्मृतिनिगमविदा तन्यते तेन तद्वद्
विष्णुव्यासादिवाक्यस्फुरदमृतमयः कृत्यरत्नाकरोऽयम् ॥

यस्मिन्न किञ्चिदपि शंसति कामधेनु-
र्यन्त्रेष्टमल्पमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।
धत्ते न गन्धमपि कश्चन पारिजात-
स्तत् सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥

श्लोकद्वयेनास्य कवित्वं ग्रन्थस्यापि कल्पतरुप्रभृतिनिबन्धानुसारित्वं
तेभ्यः कश्चिद्वैशिष्ट्यञ्च सम्यक् व्यज्यते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् द्वाविंशतितरङ्गा विनिर्दिष्टाः तैश्च काण्डत्रयमभिव्यज्यते । तत्र प्रथमो धर्मनिरूपणतरङ्गो द्वितीयश्च परिभाषातरङ्गोऽशोतिपत्रैः परिसमाप्तः । इदन्तु प्रथमं काण्डं । ततः सामान्यमासतरङ्गसहितं द्वादशमासीयं द्वादशतरङ्गात्मकं द्वितीयं काण्डं यद्यधिकपञ्चशतपत्रैः समापितं । तृतीयश्च काण्डं मलमास संक्रान्ति ग्रहण प्रकीर्णकवारविध्य-मावस्थाप्रततिविधेयात्मकं चत्वारिंशदधिकषट्शतपत्रैः सप्ततरङ्गैः परिसमापितम् ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने यानि चत्वार्यार्दशपुस्तकान्युपलब्धानि तेषु क-चिद्धितं एसियाटीकसोसाइटीतः, द्वितीयं ख-चिद्धितं दारवङ्गराजकीयपुस्तकागारात्, तृतीयं ग-चिद्धितश्च गवर्णमेण्टपुस्तकालयात्, चतुर्थश्च घ-चिद्धितं लण्डनस्त्रेण्डिया व्यापिषनामकपुस्तकालयात् संगृहीतमासीत् । पुस्तकचतुष्टयेषु ग-चिद्धितमनेकत्र खण्डितमपि सुविशुद्धम् । तच्च द्वावव्यधिकद्विशतसंमितलक्षणासंवत्सरे लिखितमिति पुरातनमादर्शपुस्तकम् । क्वचित् क्वचित् मूलपुस्तकपाठोऽपि निम्ने प्रदत्तः ।

अन्यानि च यानि पुराणसंहितादीनि मूलपुस्तकानि एतत्सम्पादने प्रयोजनीयतया उपलब्धानि तानि सर्वाण्येव एसियाटीकसोसाइटीपुस्तकागारात् मिलितानि ।

यस्याश्च आदेशेन समैतत् प्राचीनपुस्तकसम्पादनकर्त्तृत्वं सञ्जातं परिशेषे तामेसियाटीकसोसाइटीसभां प्रति सवज्जमानं हतजतां प्रदर्शयामि ।

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः ।

भाटपाड़ा,
१० कार्तिक ।
१८८६ श्राव ।

यट्चत्वारिंशदधिकाष्टादशशतशकीय
चान्द्रकार्तिकस्य दशमदिवसे ।

कृत्यरत्नाकर-विषयसूची ।

	पृ.	पं.		पृ.	पं.
अगस्त्यार्घदानम् ...	२६४	११	उमामाहेश्वरव्रतम्	२८०	१
अग्निपरौक्षा ...	३३६	७	एकानक्षपूजा ...	४१३	१६
अनन्तव्रतम् ...	२६४	१	औषधिगणाः ...	६६	१
अनन्तद्वितीयाव्रतम्	२६५	२०	कटारकपूजा ...	३५४	४
अनन्तफलसप्तमी ...	२७६	५	कनकपरिभाषा ...	६८	६
अनोदनासप्तमी ...	१२१	७	कमलसप्तमी ...	११६	१७
अपराजिताविधिः	३६५	६	कर्णजापमन्त्रः ...	३४४	१३
अभिषेकः	३४१	१६		३४६	१३
	३४५	१२	कान्तारदीपदानविधिः	३८२	१
अवियोगव्रतम् ...	४५२	१३	कामव्रतम्	२२१	५
अमावस्यातरङ्गः ...	६२२	१		२५४	२०
अशक्तकर्त्तव्यम् ...	५२	१५	काम्यानि ...	३२३	४
अश्वत्थवनव्रतम् ...	२२३	८	कार्तिककृत्यम् ...	३६७	१२
अष्टकाश्राद्धम् ...	४७६	१	कुन्तपूजा ...	३५५	६
अष्टादशधान्यानि	६६	६	कूर्मदादशी ...	४८२	१६
आदित्याभिमुखविधिः	४६४	६	कृष्णदादशीव्रतम् ...	२०६	१३
आलेखनागपञ्चमी	२७२	२	कृष्णाष्टमीव्रतम् ...	४४८	१६
आश्विनकृत्यम् ...	३०१	१४	क्रमपूजा ...	१४१	१
आषाढकृत्यम् ...	१६६	१	खञ्जनदर्शनम् ...	३६६	४
इन्द्रपूजामन्त्रः ...	३०६	४	खड्गपूजा ...	३५३	७
उत्थानदादशी ...	२६३	१	गजाष्टकपूजा ...	३४७	१४
उपवासादिपरिभाषा	५३	१३	गौड़वाक्यम् ...	३२६	१
उभयनवमीव्रतम् ...	२०३	१३	गौरीपूजा ...	५०३	१०
	४४५	१६	ग्रहणनिर्णयः ...	६२५	१
	५१७	२	ग्रहणस्थानम् ...	६२६	५
उभयसप्तमीव्रतम्	२०३	१	चन्द्रार्कादिपूजा ...	५३०	७
	४४५	२	चैत्रमासकृत्यम् ...	८३	१

	शुः	पं		शुः	पं
हृत्पूजा ...	३५५	१२	नागपञ्चमी ...	२७३	३
कुरिकापूजा ...	३५३	१६	नानादानं ...	५६०	१७
जन्मतिथिकृत्यम् ...	५४०	३	नामसप्तमीव्रतम् ...	१२४	१
जपपरिभाषा ...	६२	१५	निमित्ततोषर्म्मः ...	४१	१
जयन्तोसप्तमी ...	५०५	२०	नौराजनविधिः ...	३३३	११
जलधनुदानम् ...	२११	६	पञ्चरत्नानि ...	७१	१०
	२४८	७	पताकापूजा ...	३५४	१७
ज्यैष्ठिकृत्यम् ...	१७६	६	पद्मकयोगः ...	४३०	१६
तारारात्रिव्रतम् ...	४६६	१४	पद्मनाभद्वादशीव्रतम्	३७३	६
तिथिनक्षत्रदेवतापूजा	५५५	५	पवित्रारोहणम् ...	१६६	२०
त्रिगतिसप्तमी ...	५२४	१०	परिभाषा ...	४५	१
त्रितयप्रदासप्तमी...	४५८	२०	पर्व्विकृत्यम् ...	५४४	१३
दद्योद्धरणपञ्चमी ...	२७३	५	पुत्रकामव्रतम् ...	१६३	१६
दीपपरिभाषा ...	७६	४	पौषमासकृत्यम् ...	४७४	११
दुन्दुभिपूजा ...	३५४	१२	प्रकौण्डिकृत्यम् ...	५४०	१
दुर्गाव्रतम् ...	२३६	१८	प्रतिनिधिपरिभाषा	७३	१
दुर्गारघयात्रा ...	२५६	३	प्रतिमासपूजा ...	१४६	३
दूर्वाष्टमीव्रतम् ...	२८२	१२	प्रमाणतोषर्म्मः ...	२६	१
देवगृहभूषाविधिः	५२६	११	फलतोषर्म्मः ...	१८	१
द्रव्यगणपरिभाषा ...	६५	१०	काश्यगुणमासकृत्यम्	५१५	१
धनुःपूजा ...	३५४	७	वराहद्वादशी ...	५१०	१२
धर्म्मविशेषः ...	६	१	वरुणपूजा ...	३४६	१
धूपपरिभाषा ...	७७	१५	वर्म्मपूजा ...	३५५	६
नक्तपरिभाषा ...	५७	१०	वासुदेवदानानि ...	५७३	६
नक्षत्रदानम् ...	५४६	१६	विजयद्वादशी ...	२८७	३
नक्षत्रपुरुषव्रतम् ...	८७	३	बुद्धद्वादशीव्रतम् ...	२४७	८
नवाम्नाक्षाभक्षण-			व्रतचिन्ता ...	६३२	२०
विधिः ...	३०४	१५	व्रतधर्म्मः ...	५४	१०
नन्दाव्रतम् ...	२३०	५	व्रतादितिथिवेधव्यवस्था	६३२	१
नरसिंहद्वादशी ...	५२८	१८	भर्त्तृद्वादशीव्रतम् ...	१३३	१५

	शुः	घं		शु	घ
भाद्रकृत्यम् ...	२५४	८	विष्णुशङ्करव्रतम् ...	२८२	११
भौषतर्षणम् ...	५०६	२०	वैशाखतरङ्गः ...	१४५	१
भैरवोत्पत्तिः ...	३८६	१६	शङ्खपूजा ...	३५५	१७
मघात्रयोदशी ...	३१५	१६	शंकरासप्तमीव्रतम्	१५७	२०
मत्स्यदादशौव्रतम् ...	४६२	५	श्राकसप्तमीव्रतम् ...	४१६	२०
मदनदादशौव्रतम् ...	१३५	१	श्रान्तिपञ्चमीव्रतम्	३४८	१५
मल्लिस्तुचनिर्णयः ...	५३६	१६	शिवचतुर्दशौव्रतम्	४६६	१५
महाकौशिकमन्त्रः	३५३	१		५२०	६
महाजनपरिगृहीत-			श्रियपरिगृहीत-		
वाक्यानि ...	१२६	१०	वाक्यानि	६५	१७
	१३७	१०		१८३	२२
	१४५	१८		१६०	५
	१६६	१२		१६८	१८
	१८७	१८	शिवरथयात्रा ...	४८२	६
	१६७	१७	शौर्यव्रतम् ...	३६४	७
महिषोदानविधिः	४४०	७	आवणकृत्यम् ...	२१८	५
महेश्वरदानानि ...	५७१	१७	यटतिलौविधिः ...	५१६	२
माघकृत्यम् ...	४८७	१	यलौकल्पः ...	२७५	१५
माघीसप्तमी ...	५०६	११	संक्रान्तिनिर्णयः ...	६१३	१
मानपरिभाषा ...	७६	४	सप्तधान्यानि ...	७०	५
मार्गमासकृत्यम् ...	४४२	१२	सप्तौषधिगणः ...	७०	६
मासपरिस्थितिः ...	८०	१	सर्पाभयपञ्चमीव्रतम्	२३४	५
मूर्त्तिपूजाव्रतम् ...	३४६	१	सर्वगन्धः ...	७१	१
योगीश्वरधरणी-			सर्वधातुगणः ...	७२	५
द्वादशौव्रतम्	४२७	७	सर्वरत्नगणः ...	७१	७
रसकल्याणिनीव्रतम्	४६६	२	सर्वरसः ...	७२	१
राघवद्वादशौव्रतम्	१६०	६	सार्वभौमद्वादशौव्रतम्	४२०	६
रेवन्तपूजामन्त्रः ...	३४६	१८	सीतापूजा ...	५१८	६
लक्ष्मीपूजामन्त्रः ...	३७६	१	सिंहासनपूजा ...	३५५	२०
वारदानम् ...	६११	१	सूर्यदानानि ...	५६६	१

	शुः	पं		शुः	पं
सूर्यव्रतम् ...	४७५	१६	स्कन्दघण्टी ...	४१५	२
सूर्यपूजा ...	५०४	२	स्कन्दघण्टीव्रतम् ...	४४७	२
सोमव्रतम् ...	१६६	१७	हिमपूजा ...	४७१	५
सौभाग्यशयनव्रतम् ...	११३	६	होमपरिभाषा ...	५६	६
सौभाग्यव्रतम् ...	५२३	३			

कृत्यरत्नाकरः ।

श्रीं गणपतये नमः ।

हृष्यालोलमूर्ध्वद्रवदमरधुनीवारिधाराभिषेका-
द्विश्रान्ते लोचनान्गौ विगलितगिरिजासम्भ्रमादस्तविष्णा ।
देयादङ्गेन्दुरोचिर्विरचितकवरीकुन्दमालानुकारा
सा वः श्रेयांसि गौरीवदनसरसिजे शाङ्करी भृङ्गलीला ॥ १ ॥

वेदद्रुमं सुकृतसत्फलमुच्चशाख-

सुष्मासयन्नधिपयोनिधिमौनमूर्त्तिः ।

भूमण्डलोदरणकमंठकूमरूपो

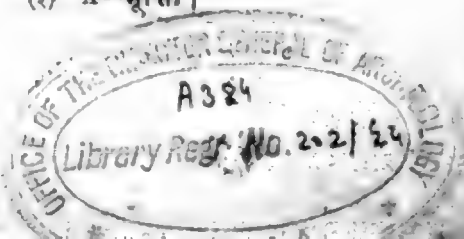
देवः शिवं दिशतु विश्वजनीनवृत्तिः^१ ॥ २ ॥

यस्मादेहिकमुज्ज्वलं प्रभवति श्रेयस्तथामुष्मिकं
विश्वं कृत्स्नमुदित्वरं समभवद्यस्य प्रभावादिदम् ।
यस्मिन्नाचरिते सुवन्ति^२ कृतिनः कोषः श्रुतेर्यो महान्
यः सन्धारयति त्रिलोकमखिलं धर्माय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

(१) B—मौलि ।

(२) A—सृष्टिः ।

(३) A—स्फुरन्ति ।

अस्ति श्रीहरसिंहदेवतृपतिर्निःशेषविद्देविणां
 निर्मायी मिथिलां प्रशासदखिलां कार्णाटवंशोद्भवः ।
 आशाः सिञ्चति यो यशोभिरमलैः पीयूषधारोद्भवै-
 देवः शारदशर्च्चरीपतिरिवाशेषे^१प्रियम्भावुकः ॥ ४ ॥
 अस्मिन् दिग्विजयोद्यते बलभरात् कुञ्जीभवद्भिः फणै-
 रन्योन्यं निविडं मिलद्भिरभितः शेषः सहस्रेण सः ।
 गच्छत्यम्बुजबान्धवे दिनपतौ प्रत्यक्पयोधेरधः
 सद्यः-सङ्कुचदलकोरकवपुःसादृश्यमालम्बते^२ ॥ ५ ॥
 १मा मा^३ खेदं भजध्वं जलधिमुपगते बान्धवे पङ्कजाना-
 मन्तः पद्मेपुरोषव्यसनभयशुचयक्रवाका वराकाः ।
 श्रीमत्-कार्णाटभूमीपति-सुकुटमणेः प्रीणयन्नद्य लोका-
 नेष प्रौढप्रतापद्युमणिरुदयिनीं सम्पदं सन्तनोति ॥ ६ ॥
 एतस्याद्भुतसन्धिविग्रहधुरापात्रं पवित्रीकृत^४-
 क्षालोकः शरदिन्दुसुन्दरयशः-सन्दोहगङ्गाम्बुभिः ।
 प्रासीन्नन्मयद्युतिप्रतिहतामित्रान्धकारोदयो
 देवादित्य इति^५ प्रसन्नहृदयो देवदुमो जङ्गमः ॥ ७ ॥

(१) B—धाराद्वयैः ।

(२) B—धाराशेष- ।

(३) A—व्यातम्यते ।

(४) C—माऽनलः ।

(५) B—पुस्तके पठल्लोको नास्ति ।

(६) B—परिमृडित- ।

(७) A—देवादहन्ति सः ।

महादानैस्तैस्तैर्विभवमहितैर्नन्दितमभूत्
 कुलं भूदेवानां बहुविधमखैस्तैर्मखभुजाम् ।
 तङ्गागैरारामैः कमलमधुपानोन्मदनद-
 द्विरेफत्रेणीनामुपकृतमनेन क्षितितलम् ॥ ८ ॥
 गुणाम्भोधिरस्मादजनि रजनीजानिरुदधे-
 रिवाम्भोजाद्देवो द्रविण इव मन्त्रीशतिलकः ।
 नवं पीयूषांशोरमृतमिव शक्तिप्रणयिनो
 नयादर्थः श्लाघ्यादिव जगति वीरेश्वर इति ॥ ९ ॥
 लक्ष्मीभाजो द्विजेन्द्रानकत कृतमतिर्यो महादानदानैः
 प्रादत्तोच्चैस्तु रामप्रभृतिपुरवरं शासनं श्रोत्रियेभ्यः ।
 वापीं चक्रेऽम्बिवन्धुं दहिमतनगरे निर्जितारातिदुर्गः
 प्रासादस्तेन तुङ्गो व्यरचि सुकृतिना शुद्धसोपानमार्गः^१ ॥ १० ॥
 'यः सन्धि-विग्रहविधौ विविधानुभावः
 शीर्थोदयेन मिथिलाधिपराज्यभारम् ।
 निर्मत्सरं सुनयसञ्चितकोषजातं
 सप्ताङ्गसङ्घटनसम्भृतमेव चक्रे ॥ ११ ॥
 प्रज्ञावतां सदसि संसदि वाक्पटूनां
 राज्ञां सभासु परिपत्स्वपि मन्त्रभाजाम् ।
 चित्तेऽर्थिनाञ्च कथितास्वपि सत्कवीनां
 वीरेश्वरः स्फुरति विश्वविलास^२ कीर्त्तिः ॥ १२ ॥

(१) B—सोपानयङ्गः ।

(२) पद्यमिदं B पुस्तके नास्ति ।

(३) B विश्वसि ।

श्रीमानमुष्य तनयो नयचक्रचारु-

चारालवालनवकल्पतरुप्ररीहः ।

सत्सन्धि-विग्रहधुरीण^१पदावलम्ब-

चण्डेश्वरो विजयते सचिवावतंसः ॥ १३ ॥

यदुयात्राचतुरङ्गिणी^२ भरनमङ्गूलघातस्फुट-

झोगीन्द्रायशिरः-फणा-मण्डपतत्खण्डप्रदीपांशुभिः ।

पाताले निविडाभ्यकारपटलीनिर्मापट्टप्रिया-

स्तुकीर्त्तिं चणलब्धलोचनफला^३गायन्ति भोगिस्त्रियः ॥ १४ ॥

^१नेपालं गिरिदुर्गमं भुजबलादुन्मूल्य तद्भूपतीन्

सर्वान् राघववंशजान् विरिपो सुख्यः प्रतापानलैः ।

देवं विश्ववरप्रदं पशुपतिं संस्पृश्य योऽपूजयत्

केषां नैष धरातले स्तुतिपदं मन्त्रीन्द्रचण्डेश्वरः ॥ १५ ॥

अलीनं गिरिकन्दरास्त्रपि वनेष्वन्तर्हितं निर्भरै-

गम्भीरै चिरमग्नमद्रिशिखरप्राग्भारमप्यास्थितम् ।

नेपाले विजितैरनेन सुतरां भीतात्मभिर्भूमिपैः

विस्मृत्य द्युमणेः कुले भगवतः स्वं जन्म तत्तत् कृतम् ॥ १६ ॥

उत्खाति रथचक्रनेमिनिवहैर्दन्तावलानां मदा-

सारैः सिक्ततले महायतरणक्षेत्रे हयचोदिते ।

(१) A—तुरीण । (२) A—यात्रासु तुरङ्गिणी । (३) A—कलाः

(४) C पुस्तके—उन्मूल्याद्विनितम्बमम्बरमणिं कृत्वा पताकाधृतं

श्वेनोबुतरजोभरैरनिभृतं भित्त्वा महाकन्दरं ।

दुर्गं सत्पथे ? इदमद्यो निर्माय दुर्गे पुनः

नेपालक्षितिपालवर्गमनयद्भङ्गं समन्तादयम् ॥

नाराचाहतदाडिमोपमपतत् कुम्भीन्द्रकुम्भापतत्-
 मुक्ताजालकमुत्तमस्य नु यशोवीजं विरेजि चिरम् ॥ १७ ॥
 एतेनातिवदान्यमौलिसमिना सम्मानितैरर्थिभि-
 र्दत्तानेकमनोरथाधिकमहादानोच्छितैरुज्जितः ।
 भृङ्गश्रेणिमसीमलीमसतनुच्छायः स कल्पद्रुमः
 १प्रच्योतन्नकरन्दविन्दुनिवहव्याजेन रोरुयते ॥ १८ ॥
 २एष मैथिलमहीभुजा भुजहन्तवारितसमस्तवैरिणा ।
 श्रीविधायिनि कुलक्रमागते सन्धिविग्रहपदे पुरस्कृतः ॥ १९ ॥
 उन्मीलत्सहकारसौरभमिलद्भृङ्गौघभङ्गारिणो
 विप्रेभ्यः सुरपत्तनप्रणयिनो रम्भावनश्यामलाः ।
 ग्रामाः सञ्चरदापगाजलभरैरुन्निद्रनालित्रिय-
 स्ते दत्ताः कति न प्रसन्नमनसा मन्त्रीश्वरेणामुना ॥ २० ॥
 १अयमुदचीखनत्तरलमारुतलङ्घनया
 घनरवावर्त्तमभिरामपुरेऽथ सरः ।
 दिवि शरदभ्रविभ्रमपटलोदरगङ्गुर-
 दरबिन्दवेश्मविलसत् निरुन्मसितम् ? ॥ २१ ॥

(१) B—प्रच्योतत् । (२) A—पुस्तके अधिकमिदं पद्यं ।

(३) B C—पुस्तके एकविंशति-द्वाविंशतिस्तौ नस्तः ।

C—कुमुदवनेन यंखसकला भद्रलसतिना

समतरतारकासुरसमं भिरामपुरे ।

घनजलोद्गताम्बुजजःपटवासयं

किरदिव दिङ्मुखे नवमचीखनदेव सरः ॥

A—पुस्तके अधिकमिदं पद्यमप्युक्तम् ।

आपीतो जलधिस्त्वया चुलुकितः चारोदकोऽभ्येहि मा-
मापातुं मधुरं घटोद्भवमुने यद्यस्ति शक्तिस्तव ।

द्रव्युच्चैर्वदतीव वीचितुलिताम्भोधिस्फुटाभोभरा-
रावैरुद्यतहस्तिरासमहिताहङ्कारमेतत् सरः ॥ २२ ॥

एतत्कीर्त्तिजिगीषुरीशमभजद्देवः सुधादीधितिः
प्रायः शिखरतामवाप न पुनस्तस्मादसौ तत्फलम् ।

इत्येवं गलिते मनोरथभरे पङ्कच्छटासोदरं
धत्ते निर्जितकान्तिरन्तरधिकं शङ्खे कलङ्कं शशी ॥ २३ ॥

विभ्राणः कल्पवृक्षं कचन परिसरे कामधेनुं दधानः
क्वाप्यन्तः पारिजातं कचिदपि च दधद्दोषयादोविमुक्तः ।

श्रीमच्चण्डेश्वरेण स्मृतिनिगमविदा तन्यते तेन तद्वत्
विष्णुव्यासादिवाक्यस्फुरदमृतमयः कल्यरत्नाकरोऽयम् ॥ २४ ॥

यस्मिन्न किञ्चिदपि शंसति कामधेनु-

र्यन्नेष्टमल्पमपि कल्पतरुर्न दत्ते ।

धत्ते न गन्धमपि कञ्चन पारिजात-

स्तत्सर्वमेव विविनक्ति नयप्रवीणः ॥ २५ ॥

नानाश्रुतिस्मृतिकदम्बपुराणराशि-

गौडैतिहासनिकुरुस्वमहागमानाम् ।

तं तं विरोधमवधूय बुधेन कल्प-

रत्नाकरोऽयममुना विहितो हिताय ॥ २६ ॥

स्वरूपफलमानेभ्यो निमित्ताच्च विधीयते ।
 अभीष्टफलदस्यात्र धर्मस्रादौ निरूपणम् ॥
 परिभाषा ततः प्रोक्ता ततो मासपरिस्थितिः ।
 अथाऽत्र चैत्र-वैशाखौ ज्येष्ठाषाढौ ततः परम् ॥
 ततश्च श्रावणो भाद्र आश्विनः कार्तिकस्तथा ।
 मार्गः पौषश्च माघश्च फाल्गुनः परिकीर्तितः ॥
 मलमासव्यवस्थापि-तरङ्गोऽस्य ततः कृतः ।
 प्रकीर्णकश्च वाराणां व्रतादिविधिविस्तरः ॥
 रविसंक्रान्त्यभावस्या-ग्रहणस्थितयस्तथा ।
 व्रतादितिथिवेधादिव्यवस्थितिरनन्तरम् ॥
 एवमागमविज्ञेन श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ।
 द्वाविंशतिस्तरङ्गाणां कृत्यरत्नाकरे कृता ॥
 तत्र प्रवृत्त्योपयिकं धर्मनिरूपणं स्वरूपतः ।

तत्र मनुः—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्देषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥

सद्भिर्महाजनैः अद्देषरागिभिर्निषिद्धरागद्देषशून्यैर्हृदयेनाभ्य-
 नुज्ञातोऽतिश्रद्धाविषयीकृतः ।

विश्वामित्रः—

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

आपस्तम्बः—

न धर्माधर्मौ चरत आवां स्वत इति, न सुरा^१ न गन्धर्वा
न पितरोऽयं^२ धर्मोऽयमधर्म इति ।

यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मो यं विगर्हन्ति सो-
ऽधर्मः सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां
वृद्धानामेवमलोलुपानामदाभिकानां वृत्तसादृश्यं भजेतैवमुभौ
लोकावभिजयतीति^३ ।

न धर्माधर्माविवमस्त्विति वदन्तौ भ्रमतो न सुरा देवादयो
धर्माधर्माविमौ तिष्ठत इति वदन्ति । किन्तु प्रशस्ताप्रशस्तक्रिय-
माणविशेषयोरेव यथासंख्यं धर्माधर्मपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

भविष्यपुराणे—

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

धर्मः श्रेय इति श्रेयःसाधनमित्यर्थः, मुख्यं पुनः श्रेयोऽभ्युदय-
रूपमिति कल्पतरुः ।

अथञ्च धर्मशब्दो नित्यं नैमित्तिकं काम्यमित्याद्यप्रमाणानुसारेण
क्रियापर इति बोद्धव्यम्, अदृष्टरूपे तु धर्मे अन्य एव धर्मशब्द
इति ।

(२) B—देवाः ।

(१) B—पितर इत्याचक्षते

(३) A—विजयति ।

(४) B—कर्म ।

अथ धर्मविशेषाः ।

तत्र हारीतः—

अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्नधर्मश्चेति ।
पृथगाश्रमधर्मानुष्ठानात् पृथग्धर्मो यथा चतुर्वर्णाश्रमधर्माः,
स्वाश्रमविशेषानुष्ठानाद्विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञायिक-
चातुराश्रम्यसिद्धानां, सर्वेषां यः समानः स समानधर्मो नैष्ठिकः
कृत्स्नधर्मः ।

नैष्ठिक-यायावरौ ब्रह्मचारिविशेषौ, आनुज्ञायिको वानप्रस्थ-
विशेषः चातुराश्रम्यसिद्धो यतिविशेषः । नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति
निष्ठा संसारसमाप्तिः, आत्मज्ञानवतः प्रत्यवायपरीहाराय नित्य-
नैमित्तिककर्मानुष्ठानमिति यावत्तत्त्वयोजनको नैष्ठिकः ॥

धर्म इत्यनुवृत्तौ भविष्यपुराणे—

स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ।
वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् ।
वर्णाश्रमस्तृतीयसु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।
वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥
यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते ।
स खल्वश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिको यथा ॥

वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते ।
 स वर्णाश्रमधर्मसु मौञ्जीया मेखला यथा ॥
 यो गुणेन प्रवर्त्तते गुणधर्मः स उच्यते ।
 यथा मूर्खाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
 निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते ।
 नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥
 अधिकारोऽत्र धर्मः ।

श्रीकालिकापुराणे—

इष्टापूर्त्तौ स्मृतौ धर्मौ श्रुतौ तौ शिष्टसम्मतौ ।
 प्रतिष्ठाद्यन्तयोः पूर्त्तमिष्टं यन्नादिलक्षणम् ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदं पूर्त्तमिष्टं भोगार्थसाधनम् ॥

प्रतिष्ठाद्यं देवप्रतिष्ठा-जलोत्सर्गादि, स्मृतौ स्मृतिविषयौ, श्रुतौ
 साक्षाच्छ्रुतिविषयौ, शिष्टसम्मतौ परम्परया समायातौ, तयोरिष्टा-
 पूर्त्तयोर्मध्ये ।

श्रीमहाभारते—

एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च ह्यते ।
 अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टन्तदभिधीयते ॥
 वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
 अन्नप्रदानभारामाः पूर्त्तं मर्त्याः प्रवृत्तते ॥

एकाग्निकर्महवनं एकस्मिन्नावसथ्याग्नी हवनं त्रेताया-
 मग्नितये ।

नारदः—

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च द्रष्टमित्यभिधीयते ।
 यद्दीपवासे यद्दानं सूर्यसंक्रमणे तथा ।
 द्वादश्यादौ च यद्दानं तत्तत् पूर्त्तमिहोच्यते ॥
 द्रष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
 अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्ते धर्मे न वैदिके ॥
 वैदिके ज्योतिष्टोमादौ ।

अथ बृहस्पतिः—

कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्तेतायां त्रिपदः स्मृतः ।
 पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसम्भवः ॥
 धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्वौ पादौ^१ हापरे स्मृतौ ।
 तिथेऽधर्मस्त्रिपादस्तु धर्मः पादेन संस्थितः ॥
 तयोस्तपः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।
 हापरे त्वध्वरः प्रोक्तस्तिथे दानं दयादयः ॥

तिथे कलौ दानदयादिभिरेक एव चरणः । अत्र च सत्य-
 युगे चत्वारोऽपि चरणा उक्तृष्टाः क्रमेण त्रिद्वेकोत्कर्षः न त्वप-
 कथ्यमाणस्याभावस्तेतादौ बहुविरोधात् । अतएव—तपःपरं
 कृतयुगे इत्युत्कर्षवाचिपरपदम् ।

(१) A—द्विपादौ ।

(२) A—वर्ग ।

(३) B—omit—परः

विष्णुपुराणम्—

यत्कृते दशभिर्वर्षेस्त्रेतायां हायनेन तत् ।
 हापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ ॥
 तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश फलं हिजाः ।
 प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साधुरिहोच्यते ॥
 ध्यायन् कृते यजन् यज्ञेस्त्रेतायां हापरेऽर्चयन् ।
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥
 इति कलौ फलोत्कर्षकीर्त्तनम् ।

मनुः—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
 प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।
 विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
 पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव ।
 वणिकपयं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
 एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया^१ ॥

विषयाप्रसक्तिरिन्द्रियविजयः, वणिकपयो वाणिज्यं, कुसीद-
 मृणप्रयोगः, प्रभुः वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तकः ; अनसूयया उपाधि-
 व्यतिरेकेणेत्यर्थः ।

तथा भविष्यपुराणे—

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणाञ्च परन्तप !
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
यमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥

विज्ञानं यज्ञादिकर्मकौशलम् ।

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमौश्ररभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

शौर्यं विक्रमः तेजोऽधृष्यतीपाधिकं रूपं, दाक्ष्यं दक्षता
उत्साह इति यावत्, दैश्वरभावः प्रभुत्वम् ।

कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्य तु स्वभावजम् ॥

गोरक्षं पशुपालनम् । परिचर्यात्मकं वर्णत्रयशुश्रूषात्मकम् ।
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

अत्र संसिद्धिरूपयेयः साधकतया एतेषां कर्मणां धर्मत्वं
विवक्षितम् ।

तथा—

श्रेयान् स्वधर्मी विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥
स्वधर्मः स्वस्वायमधर्मः ।

तथा—

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः सन्निभागिता ।
 आहकर्मतिथेयश्च सत्यमक्रोध एव च ॥
 स्वदारेषु च सन्तोषः^१ सत्यं नित्यानसूयया ।
 आत्मज्ञानं तितित्वा च धर्मः साधारणो नृप ॥
 आनृशंस्यमक्रूरत्वं, आत्मज्ञानं नित्यात्मज्ञानमन्यस्य
 पापण्डेऽपि सत्वात्, तितित्वा चमा ।

विष्णुः—

चमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥
 आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
 अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

सामान्यः सर्वसाधारणः ।

बृहस्पतिः—

दया चमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
 अकार्पण्यासृहत्वश्च सर्वसाधारणानि च ॥

श्रीमहाभारते—

सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो क्लीस्तथाज्ज्वलम् ।
 ज्ञानं शमो दया ध्यानमेव धर्मः सनातनः ॥

(१) B—संभोगः ।

(२) B—अकारुण्यमसृहत्वं ।

देवतः—

शौचं दानं तपः अथा गुरुसेवा क्षमा दया ।

विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः ॥

याज्ञवल्करः—

इत्याचार दयाऽहिंसा दान स्वाध्याय कर्मणाम् ।

अयं स परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।

बृहस्पतिः—

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।

आपन्ने रक्षितव्यन्तु दयेषा परिकीर्त्तिता ॥

वाङ्मे चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते^१ क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता ॥

न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।

नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता ॥

अभक्ष्यपरि(री)हारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥

शरीरं पीड्यते येन सुशमेनापि कर्मणा ।

अत्यन्तं तत्र^२ कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते ॥

प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तस्य च वर्जनम् ।

एतच्च मङ्गलं प्रोक्तमपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) A-B—चोत्पादिते ।

(२) C—कुर्वीत ।

स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
 अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् ॥
 यद्योत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यथ वसुना ।
 परस्याचिन्तयित्वाऽर्थं साऽस्मृहा परिकीर्त्तिता ।

महाभारते—

सत्यं भूतहितं प्रीतिं मनसो दमनं दमः ।
 तपः सुकर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गरवर्ज्जनम् ॥
 सन्तोषो विषयत्यागो क्लृप्तकार्यनिवर्त्तनम् ।
 क्षमा इन्द्रसहिष्णुत्वमार्ज्वं समचित्तता ॥
 ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
 दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥

देवलः—

व्रतोपवासनियमैः शरीरतपनं तपः ।
 तथा—प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा अङ्गेत्युदाहृता ।
 नास्ति ह्ययद्धानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनम् ।

देवीपुराणे—

कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
 धर्मः संप्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि ॥

(१) C—स्तोकादप्युपकर्त्तव्यं ।

(२) B—देवलपदं नास्ति ।

देवलः—

विगर्हातिक्रमाच्चेप हिंसा बन्ध वधात्मनाम् ।

अन्यमन्यसमुत्थानां दोषाणां मर्षणं^१ क्षमा ॥

तथा—स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।

दयेति मुनयः प्राहुरनुक्रोशञ्च जन्तुषु ॥

यत्पुनर्वेदिकानाञ्च लौकिकानाञ्च सर्वशः ।

धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्त्यते ॥

विनयं विविधं प्राहुः शश्वद्दमशमाविति ।

शरीरोपरतिः शान्तिर्दानं प्रज्ञाप्रसादजम् ॥

मनुः—

चतुर्भिरपि चैवैतेर्नित्यमायमिभिर्हिजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

देवलः—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतियूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

दक्षः—

यद्यैवात्मा परस्तद्वद्वद्व्यः सुखमिच्छता ।

सुख-दुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे ॥

अथ फलतः ।

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिः ।

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति
धर्मेण पापमपनुदति' धर्मं सर्व्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ।

मनुः—

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

अनुत्तमं सुखमिति यथाप्राप्ततत्तत्फलोपलक्षणार्थम् ।

वसिष्ठः—

धार्मिकः प्रशस्यतामेति लोके प्रेत्य च स्वर्गभाक् भवति ।

धर्मो विहितं कर्म तत्कारो धार्मिकः ।

धर्मं प्रकृत्य भविष्यपुराणे—

अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षश्च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्य्यमचलञ्च स्वगाधिप ॥

अस्य धर्मस्य विहितक्रियाविशेषेत्यर्थः ।

गौतमः—

वर्णा आयमाद्य स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
श्रेष्ठेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवित्त(वृत्त)सुखमेधसो जन्म-
प्रतिपद्यन्ते विष्वक्षो? विपरीता नश्यन्ति ।

(१) B—लुप्सति ।

(२) B C—प्रशस्यतमो भवति स्वर्गलोकं समश्नुते । (३) C—विद्यासु ।

ततः शेषेणेत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां कर्मफलशेषेण इत्याप-
स्तम्बवचनादवस्था ।

अतएव—

नैवेत्यात्मफलं (?) कर्म साधयेन्न फलान्तरम् ।

इति गौतमीयेऽपि तच्छेषस्तस्माच्चित्ताद्यपेक्षयेति वदतां
भट्टानां तस्मादन्येन शेषेणेति व्याख्यानमपेशलमिव ।

तथा तत इत्यात्रापि श्लिष्टे पष्ठेऽयं विवक्षिता । ततश्च कर्मशेषे
विनष्टे फलेन धर्मेण परिशिष्टो धर्मस्तदेव धर्मस्वरूपं वा जनिता
क्रियतुफलं शेषो विवक्षाविशेषात् । मेधो वीर्यम् ।

तेनायमर्थः—वर्णा आश्रमाश्च स्वकीयादृष्टहेतुकर्मवशात्^१ पार-
लौकिकमिष्टमनुभूय देशजातिकुलरूपायुः^२ श्रुतवित्तवृत्तसुख-
मेधोवैशिष्ट्यमादाय जायन्ते ।

विष्वच्चः सर्वतोगामिनो विरुद्धकर्मरता इति यावत् । विपरीता
नश्यन्तीति प्रेत्य दुष्कर्मफलमनुभूय शेषेण देशादिमेधोऽस्येन
जायन्ते । इति ।

अत्र कसित्—

सुखमेधस इति मेधाशब्द एव बहुव्रीहिरयं नित्यपहणादुप-
पदान्तेऽप्येव^३ सिद्धविधानात् ।

तत्र—मन्दास्पदशब्दयोरेव तत्र वृत्तिकतोदाहरणात् । मन्दा-
स्याभ्यां मेधाया इति चान्द्रचूपाच्च^४ ।

(१) B—वशात् ।

(२) C—देशान्तरेऽप्यसिद्धिः ।

(३) A—प्रवृत्त वित्त ।

(४) A—चात् ।

आपस्तम्बः—

सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिहृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं वलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति' प्रतिपद्यन्ते ।

तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुखं एव प्रवर्तते, यद्यौषधिवन-स्पतीनाम् बीजस्य जैत्रकर्मविशेषे फलपरिहृद्धिरेवमेतेन दोष-फलहृदि'रुक्ता । परं श्रेष्ठमपरिमितं चिरतरस्वायि, परिहृत्तिः पुनरिह लोके जन्मकर्मफलशेषेण विहितकर्मजनितधर्मशेषे-त्यर्थः । शेषस्तु व्याख्यात एव । तत् तस्मात्, तेनायमर्थः ।

यथा जैत्रगतामन्दमन्दसंस्काराभ्यां सत्फलासत्फले, एव-मात्मगतमन्दामन्दकर्मभ्यामसत्फलसत्फले इति ।

तच्च नित्यानामेव कर्मणां फलान्तरमिति कपर्दिभाष्यम् ।

मनुः—

आचाराक्षभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।

आचाराहनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचार आयुश्चकं कर्म, अक्षय्यमतिप्रभूतमलक्षणमशुभ-सूचकं देहचिह्नं स्कन्धादी तिलकालकादि तत्सूचितमधर्ममना-रब्धफलं नाशयतीत्यर्थः ।

(1) A—धर्मानुष्ठानादिति ।

(2) C—तत्रैव ।

(3) B—परिहृद्धिः ।

मनु-वसिष्ठ-यमाः—

सर्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान् नरः ।

अद्धानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥

हारीतः—

आचारः परमो धर्म इति वेदविदो विदुः ।

न ह्यनाचारिणो लोकान्^१ प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

तथा—

काम्यैः केचिदुपपन्नदानैस्तपोभि-

र्लब्ध्वा लोकान् पुनरायान्ति जन्म ।

कामैर्मृक्ताः सत्ययज्ञाः प्रदाना^२-

स्तपोनिष्ठा अक्षयान् यान्ति लोकान् ॥

एतेन कामनासदसङ्गावकतः फलभेदो दर्शितः ।

हारीतः—

य एवं विद्वांसो यथाश्रमं चतुर्विधं धर्मां धारयन्ति ते पर-
ब्रह्मा मृतमवाप्नुवन्ति ।

भविष्यपुराणे—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।

काम्यानां स्वफलार्थन्तु दोषघातार्थमेव च ॥

नैमित्तिकानां करणं त्रिविधं कर्मणां फलम् ।

अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥

(१) A B—लोकाः ।

(२) मूले सर्गाश्लोकात् ।

(३) B—सत्यलोकाः सुदानाः ।

अनुत्पत्तिस्तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथाचान्ये ह्यनुपङ्गफलां श्रुतिम् ॥

अत्र फलं विनापि इष्टकामनाशून्यकार्यताबोधमात्रेणापि, स्वफलार्थं यत्कर्म यस्मै फलाय विहितं तदर्थं, दोषघातार्थं दोषो ब्रह्मबधादिजं पापं तन्निर्हरणार्थम् । नन्वेवं नित्यानि निष्फलानि स्युः, तत्राह—

त्रिविधं कर्मणां फलं त्रेविध्यमेवाह चयं केचिदित्यादि ।

अनुत्पत्तिम् अकरणप्रपद्यमानं प्रत्यवायपरीहारम् । नित्य-
क्रिया भावश्यकः संस्कारः, अनुपङ्गफलां पुरुषसंस्कारानुसारं
कृतां, नित्यात् कर्मणः प्रसङ्गात् स्वर्गादिफलमपि सिध्यतीत्येवं
पराम्, तेन स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखमित्यापस्तम्ब-
वाक्याविरोध इति पारिजाते व्याख्यातम् ।

अन्ये तु—

इच्छानन्तरं तावन्नवृत्तिरिति स्थितम् । इच्छा च सुखे-
ऽनिष्टसाधनस्वरूपविरोधिनि च तत्त्वेनैव धीविषये न हि तत्र
फलान्तरहेतुताप्रयुक्त इच्छोपरागः ततोऽन्यत्र सर्वत्र फलान्तर-
जनकत्वबुद्ध्या सा प्रयुज्यते ।

तथाच—सम्यावन्दनादिष्वनिष्टसाधनाविरोधिषु तत्त्वेनैव इच्छा
तथा तदुपादानं तेन नित्यानां सम्यावन्दनादीनां फलं विनाप्य-

(१) B—प्रपद्यमान ।

(२) B—इच्छान्तर्गतम् ।

(३) B—संस्कारार्थमेव ।

(४) A C—अनिष्टविरोधिषु ।

नुष्ठानमुत्पादनं तच्च स्वभावत एव इच्छोपरागादित्यत्र वाक्य-
खण्डार्थः । काम्यानां स्वफलार्थं दोषघातार्थं पापघातार्थ-
मित्यग्रिमान्वेयम् ।

त्रिविधं कर्मणां फलमित्यादिके तु सचरणसार्द्धश्लोके नित्य-
कर्मफलविभाजकत्वेनावतारिते उपात्तदुरितक्षयो यदि फलं तदा
नैमित्तिकत्वमेव स्यादिति क नित्यफलविभागः । अकरण-
प्रसज्यमानप्रत्यवायच्छेदस्तु अग्रिमखण्डे फलत्वेन व्याख्यातोऽसङ्गत
इव अतात्त्विकप्रतियोगिकत्वात् । तृतीयखण्डो नित्ये सन्ध्या-
वन्दनादिविषयसंस्कार एव कार्यतया प्रतीयते इत्यत्र
संस्कारस्य सुख दुःखहेतुस्वरूपविरोधिभ्यामन्यस्य च यदि फला-
न्तरजनकत्वं विनाऽपीच्छाविषयत्वं स्यात् स्यादप्येवं परं तत्रैवा-
वधेयम् । तस्मान्निविधं कर्मणां फलमित्यादिको ग्रन्थः पूर्वपक्ष
एव विवक्षितः ।

केचिदिति स्वरसोऽप्येवमेव ।

यदि त्वेकमेव कर्मानिष्टहेतुस्वरूपविरोधितया सुख-
साधनतया च कापि बोधितमिति स्थितं तदा तदन्यथानुपपत्त्या
द्विधापि तत्रेच्छा जायते तदनुसारेण प्रवृत्तिरपीति ।

ब्रह्मसतिः—

युति-स्मृती चक्षुषी हे द्विजानां न्यायवर्त्मनि ।

मार्गमुष्मन्ति तद्दीनाः प्रपतन्ति पथसुताः ॥

(१) B—पुष्पको व्यभिक्तः—स्वपापं तद्विभक्तं ।

(२) C—अविमान्यम् ।

न्यायो न्यायो धर्म इत्यर्थः स एव वर्त्म स्वर्ग-नरकप्राप्ति-
हेतुत्वात् ।

अत्र मनु वसिष्ठी—

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं व्याधितोऽप्यायुरेव च ॥

दुराचारो मन्दाचारः ।

आपस्तम्बः—

यत्र तु प्रीत्युपलब्धिभितप्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति तदनु-
वर्त्तमानो नरकाय-वाध्यति ।

यत्र प्रीत्युपलब्धित इति लौकिकप्रमाणतः प्रीतिसाधनत्व-
ज्ञानाद्यत्र प्रवर्त्तते न तत्र निन्दिते शास्त्रं प्रयुङ्क्ते नरकाय
वाध्यति नरकवशो भवति । वाध्यतिर्वशवचन इति निरुक्तकार-
वचनात् ।

अङ्गिराः—

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत् किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मैव बालानां तत् सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

ज्ञानवर्जितं शास्त्रीयज्ञानवर्जितम् ।

आपस्तम्बः—

नेदं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्मांशरेत् निष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ।

इदं धनकीर्त्यादिकं पुरस्कृत्य, अभ्युदये शास्त्रीयफलविषये ।

मनुः—

तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सच्चिन्तयेच्छनैः ।

धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥

तमः पापम् ।

तथा—

सीदन्नपि हि धर्मेण मनो धर्मं निवेशयेत् ।

अधार्मिकानां पापानामन्ते पश्यन् विपर्ययम् ॥ ...

अधार्मिकानां विहितसकुर्वतां पापानां निषिद्धकारिणाम् ।

महाभारते—

यस्य नोत्क्रामति मतिर्धर्ममार्गानुसारिणः ।

तमाहुः पुण्यकर्माणां भगोच्यं मित्रवान्धवैः ॥

सोपानभूतं स्रगस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ।

तथाऽभिमानं सन्दध्यान्न भ्रश्येत यथा पुनः ॥

धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।

अपथा गच्छन्तान्तेषामनुयाताऽपि नश्यति ॥

इदञ्च त्वामत्र परं ब्रवीमि पुन्यप्रदं तात महाविशिष्टम् ।

न जातु कामात्र भयात्र लोभाद्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ॥

(१) A C—सर्वकर्माणम् ।

(२) B—तथाऽभिमानं समादध्यात् ।

(३) A C—अनुयाताऽपि ।

अथ प्रमाणातः ।

तत्र मनुः—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

अखिलो विधिनिषेधात्मको धर्मशब्दश्चाजहत्स्वार्थलक्षणाया
धर्मादिपरः । वेदस्य धर्ममूलत्वानुवादश्चायं तद्वारेण स्मृतीनां
धर्ममूलत्वप्रतिपादनार्थः, शीलमद्रोहादि ।

तथाच महाभारते—

अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च ज्ञानञ्च शीलमेतद्विदुर्वुधाः ॥

हारीतः—

ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता
मृदुता अपारुष्यं मैत्रता प्रियवादिता कृतज्ञता शरण्यता
प्रणतिश्चेति^१ त्रयोदशविधं शीलं एतस्याचारवत् प्रामाण्यम् ।

तद्विदां वेदार्थविदामाचारो विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्य-
नुष्ठानम् । आत्मतुष्टिरत्र धर्मसन्देहे वैदिकसंस्कारवासितात्मनां
साधूनामेकत्र पक्षे मनःपरितोषः ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

एतेन वैदिकानेकधर्मधीसंस्कृतात्मनाम् ।

आत्मतुष्टेः प्रमाणत्वं सिद्धं धर्मप्रसिद्धये ॥ इति ।

आज्ञवल्काः—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलं मिदं स्मृतम् ॥

प्रियशब्देन प्रीतिलक्ष्यते स्वस्यात्मनो धर्ममूलं न तु सर्वस्य ।
सम्यक्सङ्कल्पज इति सम्यक्संकल्पाज्जातः कामः शास्त्राविरुद्धेऽर्थे
यथा मया भोजनव्यतिरेकेणोदकं न पातव्यमिति विश्वरूपः ।

अथवा सम्यक् संकल्पाद्वागादिविहितसंकल्पादज्ञानादुपजातं
ब्राह्मणोपचिकीर्षादि यदेव मनुना शीलत्वेनोक्तं तदेव सम्यक्
संकल्पज इत्यनेनोच्यते ।

अथवा शास्त्रेण वैकल्पिके विषये प्रतिबोधिते आत्मतुष्टिरिच्छैव
नियामिकेति ।

तथा—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

(विद्यानां पुरुषार्थज्ञानानां धर्मस्य च स्थानानि व्यवस्थापकानि
बोधकत्वेन ।)^१

श्रीविष्णुपुराणे—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥

चतुर्दश धर्मप्रमितिं प्रति प्रधानानि, चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
कचिदलौकिकमर्थं प्रमाणयन्त्या धर्मोऽपि प्रमाणम् ।

सुमन्तुः—

वेदवेदाङ्गेतिहासपुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राणि कुलगण-
देशजातिवर्णधर्मपाखण्डाश्रमश्रौतियधर्मव्यवस्थाप्रवर्त्तकानि ।

आद्यो धर्मशब्दो वर्णपर्यन्तैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कुल-
धर्मः चूडाकरणकालादिः । गणधर्माश्च वक्ष्यमाणाः, देशधर्माः
स्त्रीणां वेशविन्यासविशेषादयः । जातिधर्माः सूतादीनामश्व-
सारथ्यादयः, वर्णधर्मा उपनयनादयः । पाखण्डा वेदवाङ्मनाः
आश्रमधर्मा भिक्षादण्डादयः । श्रौतियन्त्रन्दोऽध्यायी तद्धर्माः
कारीर्याद्यध्ययनभूमौ भोजनादयः । पुनर्धर्मग्रहणं पाखण्ड-
सम्बन्धव्यवच्छेदार्थम् ।

पारस्करः—

विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः षडङ्गात्मकः ।

विधिरज्ञातज्ञापको वेदभागः । विधेयो मन्त्रः । तर्को मीमांसा ।

देवलः—

ऋग्यजुः सामाथर्वाणो वेदाः ।

शङ्खलिखितौ—

स्मृतिर्धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतास्तान् मनु-विष्णु-यम-दत्ताऽङ्गिरो-
ऽत्रि-बृहस्पत्युश्चन आपस्तम्ब-वसिष्ठ-कात्यायन पराशर-व्यास-शङ्ख-
लिखित-संवर्त्त-गोतम^१-शातातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-प्राचेतसादयः ।

(१) B C—वासोविन्यास ।

(२) B—गोतम ।

यमः—

मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिर्दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः ।

उग्रना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः ॥

कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।

संवर्त्तयैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥

एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।

तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि^१ हेतुभिः ॥

शङ्खलिखितस्मृतावादिपदग्राह्याद्यैते देवल-सोम-जमदग्नि-
प्रजापति-विश्वामित्र-बुध-सुमन्तु-पैठीनसि-पितामह-वौधायन-ह्य-
गलेय-जाबाल-च्यवन-मरीचि-काश्यपाः ।

तथाच भविष्यपुराणे—

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक ।

तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च ॥

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य^२ ब्रवीमि ते ॥

इति कार्तिकेयं प्रतीश्वरवाक्यम् ।

तद्यानन्तरोक्ताभिरेव सर्वपरिगृहीताभिः पूर्यन्त इति

कल्पतरुः ।

तत्र, तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव षट्त्रिंशत्-
स्मृतेर्व्यतिरिक्तस्मृतेर्दर्शितत्वात् गोभिल-ऋष्यशृङ्गादीनामपरस्मृति-
काराणां तत्र तत्र स्वयमेवा^३दरात् ।

(१) A—हन्तव्यानि ।

(२) B—लोच्य ।

(३) A—अवतारितत्वात् ।

राजतुल्ययोगक्षेमेण कामधेनुकृता अन्यैरपि व्याघ्रादिमुनीना-
मादरात् । तस्मान्महाजनपरिगृहीतत्वमेव तत्त्वं न तु षट्-
त्रिंशदन्यतमत्वमिति ध्येयम् ।

बृहदातातप-बृहमनु-योगियाज्ञवल्का-बृहवसिष्ठ लघुहारीता-
दीनि तु प्रसिद्धान्तर्गतान्येवावस्थाभेदेन तैरेव करणात् ।
तथाच याज्ञवल्काः—

योगशास्त्रञ्च यत् प्रोक्तमिति । तथा—

स्नानमद्देवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराणघ । इति ।

यानि तु गृह्यातत्परिशिष्टानि तान्यपि स्मृत्यन्तरेषु च इत्यने-
नैव परिगृहीतानि महाजनादरात् ।

यानि तु विष्णुधर्म-शिवधर्म-महाभारत-रामायणादीनि
तान्यपि तथैव परिग्रहसाम्यात् । एवं पुराणान्यपि ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ण्यञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।

जयेति नाम चैतेषां प्रषदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

यत्त्वत्र श्लोके स्मृतिरिति कृत्वा प्रामाणिकामां लिखनं तद-
विज्ञायमानवक्तृकमपि महाजनपरिग्रहात् प्रमाणमिति । तथा
स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैव संगृहीतम् ।

यसु षट्त्रिंशन्मतादि तत् कैश्चिदेव परिग्रहात् विज्ञानाच्च
प्रमाणमिति ।

इतिहासोऽपि पुराणमेव—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । इति वचनात् ।

पञ्चरात्रपाशुपतादीन्यपि शास्त्राणि वेदाविरुद्धभागे प्रमाण-
मेवति पारिजातः ।

मत्स्यपुराणे—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

प्रतिसर्गः प्रलयः ।

विष्णुपुराणे—

अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रवक्षते ।

ब्राह्मं पाश्र्वं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ॥

तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा ।

वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चैव त्रयोदशम् ॥

चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यं पञ्चदशं स्मृतम् ।

मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततःपरम् ॥

सत्स्यपुराणे—

पाश्चे पुराणे यत् प्रोक्तं नरसिंहीपवर्णनम् ।

तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहीच्यते ॥

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते ।
 नन्दि'पुराणं तल्लोके नन्द्याख्यमिति कीर्त्यते ॥
 यत्तु शाम्भं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि^१ कथानकम् ।
 तत् प्रोच्यते पुनर्लोके शाम्भमेव सुनिव्रताः ।
 एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव परिगद्यते ॥
 अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत्तु दृश्यते ।
 विजानीष्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥
 विनिर्गतमुद्भूतं यथा कालिकापुराणादि ।

शङ्कलिखितौ—

श्राम्नायप्रामाण्यादाचारः सर्वेषामुपदिश्यते ।
 आचार्यैरित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः ।
 तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥

वसिष्ठः—

श्रुति-स्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् ।

बौधायनो यमश्च—

लोके शिष्टा विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अंलीलुपा
 दम्भ दर्प-लोभ-मोह-क्रोधविवर्जिताः ।

(१) B—नन्दी ।

(२) B—भविष्यति ।

धर्मेणाधिगतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

मत्सरः परोक्षर्पाऽसहिष्णुत्वं निरहङ्कारा निरभिमानाः कुम्भी-
धान्या अल्पसन्तुष्टा इह विवक्षिताः । अलोलुपा विषयालम्पटाः ।
दम्भः ख्यात्यर्थं धर्मानुष्ठानं धर्मेणाध्ययनेतिकर्तव्यतया, सपरि-
वृंहणः साङ्गेतिहासपुराणः । तदनुमानज्ञा वेदोद्भापोद्भक्तगताः ।
श्रुतिर्वेदः प्रत्यक्षः अवर्णेन्द्रियग्राह्यो हेतुरुपायो धर्मवृद्धौ येषां
ते तथोक्ताः ।

वसिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

हारीतः—

शिष्टाः श्रुतिस्मृतिविहितावस्थिताः प्रतिपत्तव्याः ।

अवस्थितज्ञानानुष्ठाननिष्ठाः ।

आपस्तम्बः—

स्त्रीभ्यः सर्व्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान् प्रतीयादित्येके ।

एके ये पूर्व्वमापस्तम्बेन स्त्रीषु शूद्रेषु चाथर्व्वणस्य वेदस्य
शेष इत्युपदिशन्तीत्युक्ताः, शिष्टाचारप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गनिवारणायैह

आपस्तम्बः—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसञ्चैव पूर्व्वेषाम् ।

तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरजोऽबलः ॥

व्यतिक्रमो बुद्धिपूर्वका रागजा दुष्प्रवृत्तिर्यथेन्द्रस्याहल्या-
सङ्गः । साहसं क्रोधादिनाऽविमृश्यप्रवृत्तिर्यथा वसिष्ठस्य जल-
प्रवेशः । अवरज इदानीन्तनः, अबलो निषिद्धक्रियाजन्यानिष्टोदय-
विरोधिधर्मशून्यः, तेजोविशेषोऽपि पूर्व स एव धर्मो विवक्षितः
स तु प्रबलतरात्मतत्त्वसाक्षात्कारः । यथा पुष्करपलाश आपो न
'श्लिष्यन्ति' । एवमेवं विदितपापं कर्म न श्लिष्यत इत्यात्मतत्त्व-
साक्षात्कारवतः पापानास्तेष्वबोधकश्रुतेः ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य देहिनः ।

इति स्मृतेश्च ।

शङ्कलिखितौ—

आपत्स्वपि हि कष्टासु परमं नैव कामयेत् ।

नाभक्ष्यं भक्षयेत् किञ्चित् न पूर्वचरितं चरेत् ॥

तेजोमयानि पूर्वेषां नवीनानीन्द्रियाणि च ।

पापैस्ते नोपलिप्यन्ते पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

सुरां पिवन्ति त्रिदशा या चापेया द्विजातिभिः ।

हरन्ति वित्तं यत् सिद्धास्तच्चासिद्धे न विद्यते ॥

पूर्वचरितं निषिद्धं सुरां पिवन्तीत्यादि द्विजातीनां देवतात्व-
सुररीकृत्य ।

महाभारते—

कृतानि यानि कर्माणि सदैव^१ मुनिभिस्तथा ।

कर्माणि निषिद्धानि ।

(१) C—श्लिष्यन्ते । (२) C—देवैश्च ।

नाचरेत्तानि धर्मास्मा युत्वा चापि न विश्वसेत् ॥

सोऽयं पुरुषविशेषस्यैव व्यतिक्रमः । कश्चित्तु देशाचार-
व्यतिक्रमरूपः ।

तत्र बोधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः यानि दक्षिणत-
स्तानि व्याख्यास्यामः । यद्यैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया
सह भोजनं मातुल-पितृसहृदुहितपरिणयनमिति ।

अथोत्तरतः—

उर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं
मसुद्रयानमिति । इतर इतरस्मिन् कुर्वाणो दुष्यति इतर
इतरस्मिन् तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् मिथ्यैतदिति गौतमः ।
उभयन्त्वेतन्नाद्रियते शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ।

प्रतिपत्तिः—धर्मशास्त्रविरुद्ध प्रतिपत्तिः उभयतोदद्भिरुभयतो-
दन्तैः । तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादिति पूर्वपक्षः । शेषं
सुबोधमिति ।

देवलः—

शिखा-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दः-कल्प-ज्योतिषाणीति वेदाङ्गानि ।
तथा आर्षाः पूर्ववृत्तान्ताश्रयाः प्रवृत्तिफला इतिहासाः । आर्षा
ऋषिप्रणीताः ।

भविष्यपुराणे—

दृष्टार्था तु स्मृतिः काचिददृष्टार्था तथाऽपरा ।

दृष्टादृष्टार्थरूपाऽन्या न्यायमूला तथा परा ॥

अनुवादस्मृतिस्त्वन्या शिष्टैर्दृष्टा तु पञ्चमी ।

सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थां परिहृत्य तु ॥

तथा—

षाड्गुण्यस्य प्रयोगे तु प्रयोगः कार्यगौरवात् ।

सामादीनामुपायानां योगो व्याससमासतः ॥

अध्यक्षाणाञ्च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।

दृष्टार्थेयं स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गुरुङ्गायज' ! ॥

सन्ध्योपास्तिः सदा कार्या 'गुणो मांसं न भक्षयेत् ।

अदृष्टार्था स्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्ज्ञानकोविदैः ॥

पालाशं धारयेद्दण्डमुभयार्थां विदुर्बुधाः ।

विरोधे तु विकल्पः स्याज्जपहोमश्रुतौ यथा ॥

श्रुतौ दृष्टं तथा कार्यं श्रुतौ न तादृशं यदि ।

अनुक्तवादिनो सा तु पारिव्राज्यं तथा गृह्यात् ॥

षाड्गुणाः सन्धिविग्रहादयः प्रयोगः कार्यगौरवात् षाड्-
गुण्यस्यैव व्याससमासाभ्यां कर्त्तव्य इत्यर्थः । सामादीनामपि
कार्यगौरवात् व्याससमासाभ्यां प्रयोगः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
जपहोमश्रुताविति सूर्योदयावधिसावित्रीजपोऽनुदितहोमविषयो
यथा ।

(१) B—तत्त्वदर्शिभिः ।

(२) A—याममांसं ।

अनुक्तवादिनौ यथा—

पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च (व्युत्थायाश्च)
यथाप्राप्त—भिन्नं चर्यं चरन्तीत्यनयाऽनूदितं ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहा-
दिति मनुस्मृतिर्वदति विधत्ते इत्यर्थः ।

गौतमः—

तुल्यबलविरोधे विकल्पः ।

जाबालः—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिक्वत् सदा ॥

गौतमः—

देशजातिकुलधर्माग्रामान्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।

ग्रामान्नायैः श्रुतिस्मृत्यादिभिः ।

श्रुतिमित्यनुवृत्तौ भविष्यपुराणे—

श्रुत्या सह विरोधे तु साध्यते विषयं विना ।

व्यवस्थया विरोधेन कार्योऽन्यत्र परीक्षकैः ॥

स्मृत्यर्थेन विरोधे तु अर्थशास्त्रस्य बाधनम् ।

परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत् ॥

अदृष्टार्थं विकल्पस्तु व्यवस्थासम्भवेऽसति ।

स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥

विषयं विना कुत्रापि विषये अवकाशमन्तरेण स्मृत्यर्थेन धर्म-
शास्त्रार्थेन अर्थशास्त्रस्य दण्डनीत्यादेः । परस्परं अर्थशास्त्रयोरेव
न्याययुक्तं प्रामाणिकम्, अदृष्टार्थं धर्मशास्त्रार्थं विकल्पः, व्यवस्था-

सम्भवे विशेषव्यवस्थितिसम्भवेऽसति, सति तु व्यवस्थैव स्मृतिशास्त्र-
विकल्पः ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे विकल्प आकाङ्क्षापूरणे आकाङ्क्षायां
सत्यां तदुपबृंहणे समुच्चय एव तेन साकाङ्क्षत्वात् स्मृत्यादीनां
समुच्चयः सूचितः ।

मनुः—प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्च विविधागमम् ।

‘तयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीक्षता ॥

आप्यं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

शाब्दं शब्दज्ञानानन्तरजं विविधागमं विविध आगमः
श्रुतिस्मृत्यादिरूपः करणतया यस्य, आप्यं ऋषिप्रणीतं तर्केण
न्यायविमर्शेणेति केचित् ।

अन्ये प्रसङ्गरूपेणेति पूजितविचारया मीमांसयेत्यपरे भेदे-
ऽभेदे वा सहकारित्वानुवादात् सर्वमिदमविरोधि ।

कल्पतरुकारस्तु—

प्रमाणमात्रोपकारकतयैव तर्कमवतारयति स्म सर्वस्यैव
प्रमाणस्य यथायथं तर्कसहकारित्वात् प्रमाणविभागविवाद-
स्त्वन्य एव ।

व्यासः—धर्मशुद्धिमभीप्सुभिर्न वेदादन्यदियते ।

धर्मस्य कारणं शुद्धं मिथ्यमन्यत् प्रकीर्तितम् ॥

अतः स परमो धर्मी यो वेदादवगम्यते ।
 अपरः स तु विज्ञेयो यः पुराणादिषु स्थितः ॥
 एतेभ्योऽपि यदन्यस्य किञ्चिद्धर्माभिधायकम् ।
 तदद्भुतवचो विद्धि मोहस्तस्याश्रयो मतः ॥
 वेदार्थवित्तमैः कर्म यत् स्मृतमृषिभिः पुरा ।
 तद्यत्नेनानुतिष्ठेत तन्निषिद्धञ्च वर्जयेत् ॥
 ते हि वेदार्थतत्त्वज्ञा लोकानां हितकारिणः ।
 प्रदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचारयेत् ॥
 वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्ताज्ञानं भवेद्यदि ।
 ऋषिभिर्निश्चिते' तत्र का शङ्का स्यान्मनीषिणाम् ॥

शङ्कलिखितौ—

रागद्वेषादिदग्धानामज्ञानविषपायिनाम् ।
 चिकित्सा धर्मशास्त्राणि व्याधीनामिव भेषजम् ॥

रागद्वेषादिदग्धानां सतामज्ञानविषपायिनां भ्रमरूपज्ञान-
 भाजां चिकित्सा धर्मशास्त्राणि वैषयिकज्ञानाधानद्वारा मोह-
 निवर्त्तकत्वात् ।

यमः—यथा हि मृन्मयं भाण्डं दुष्टं वर्षशतैरपि ।

पुनः पाकेन शुध्येत धर्मशास्त्रैस्तथा द्विजाः ॥

हारीतः—अज्ञानतिमिरान्धानां भ्रामितानां कुदृष्टिभिः ।

धर्मशास्त्रप्रदीपोऽयं धार्यो मार्गप्रदर्शकः ॥

कुट्टिभिर्मन्दरागैर्वेदविद्भेदिभिः ।

यमः—वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
 धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।
 यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं
 कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् ॥
 न यस्य वेदा न च धर्मशास्त्रं
 न वृद्धवाक्यं हि भवेत् प्रमाणम् ।
 'स धर्मकार्यान्निहतो दुरात्मा
 नात्मापि तस्येह भवेत् प्रमाणम् ॥

वेदाः प्रमाणमिति समुदायस्य प्रमाकरत्वविवक्षया एकवचनं
 धर्मार्थयुक्तं वचनमिति च सहचनाभिप्रायम् । यस्य प्रमाणं न
 भवेत् प्रमाणमनन्तरोक्तं वेदादि यस्य प्रमाणं न भवेदित्यर्थः ।

वसिष्ठः—

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रूयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः ।

पतने^१ पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥

त्रैविद्यवृद्धाः शिष्टाः पतने अधर्मे पावने धर्मे यं ब्रूयुः

स धर्मः ।

मनुः—

अनान्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

(१) C—सोऽधर्मोक्तत्वात् पापहतः ।

(२) B—पावने ।

अथ निमित्ततः ।

तत्र शङ्खलिखितो—

तत्र धर्मलक्षणानि—देशः काल उपायो द्रव्यं अडा पात्रं
त्याग इति समस्तेषु धर्मोदयोः साधारणोऽन्यथा विपरीतः ।
अडापात्रसम्पन्नो धर्मः कालापेक्षः अडा द्रव्योत्पत्तिरिति काल-
स्तन्मूलो देश आर्यावर्त्तादिः, कालः संक्रान्त्यादिः, उपाय इति-
कर्त्तव्यता द्रव्यं त्याज्यमाज्यादि, अडा शास्त्रार्थेऽतिप्रत्ययः ।

पात्रं विद्यातपोवृत्तसम्पन्नं, त्यागो जपादेरप्युपलक्षणम् ।
समस्तेषु सर्वेषु सत्सु धर्मोदयो धर्मोत्पादः साधारणः सर्वेषु सत्सु
भवति, भवति चैकेनापि विना, एवञ्च देशादीनामपि यथासम्भवं
प्रत्येकं कारणत्वमुक्तम्, अन्यथा देशादीनामन्यतमस्याभावे विपरीतो
धर्मानुदयो वैगुण्यं वा, विशिष्टविहितदेशकालविशेषं विनापि
अडापात्रविशेषसम्पत्तिभावेण विशिष्टधर्मसिद्धिमाह अडामात्र-
सम्पन्नो धर्मः कालापेक्षः अडापात्रविशेषाभ्यामेव तावत् सम्पद्यते
धर्मः, यदि कालो लभ्येत कोऽसावित्यत आह ।

अडाद्रव्योत्पत्तिरिति कालः अडापात्रसम्पत्तौ यदा द्रव्यं स्यात्
स एव कालो विशिष्टधर्महेतुर्नापरो विषुवादिवदपेक्षणीयः ।
एवं देशोऽपीत्याह तन्मूलो देशः अडादिसम्पत्तिरेव मूलं धर्म-
जनकत्वेन सहकारि यस्य स तथोक्तः । तेन अडापात्रद्रव्य-
सम्पत्तौ विशिष्टविहितदेशकालव्यतिरेकेणापि निषिद्धेतरदेशकालयो
धर्मो जायत इति समुदायार्थः ।

विष्णुपुराणे—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।

वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥

तथा—

अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ।

कदाचिन्नभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥

नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ।

कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥

गायन्ति देवाः खलु गीतकानि

धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गास्यदमार्गभूते

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

सद्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥

भविष्यपुराणे—

ब्रह्मावर्त्तः परो देश ऋषिदेशस्त्वनन्तरः ।

मध्यदेशस्ततो न्यून आर्यावर्त्तस्त्वनन्तरः ॥

अनन्तर ईषन्नूनः, नजीषदर्थे अलवणा यवागुरितिबत् ।

मनुः—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनयोर्यदनन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानामाश्रमाणाञ्च स सदाचार उच्यते ॥

आचारो वर्णायमप्रतिबद्धो धर्मः पारम्पर्यक्रमागतः प्रथमो
न तु भ्रमादिमूलः, अन्तरालाः सङ्करजातयः ।

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिञ्चेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्ये तत् प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाञ्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं प्रचक्षते ।

कृष्णसारसु चरति मृगी यत्र स्वभावतः ।

स एव यज्ञियो^१ देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।

शूद्रसु यस्मिन् तस्मिन्^२ वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥

(१) C—सान्तरालानां ।

(२) मूले—याज्ञिकः ।

(३) B—कस्मिन् ।

मत्स्यादिशब्दा बहुवचनात् देशपराः । मत्स्यो विराट्-
देशः पाञ्चालः कान्यकुब्जाहिक्वादिदेशः । शूरसेनको मयुरादि-
देशः, अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य, विनशनं सरस्वत्या अन्तर्धान-
देशः । स्वभावतोऽन्नपानादिना, यज्ञियो यज्ञार्हः, स्नेच्छदेशो
यज्ञानर्हदेशः, वृत्तिः कुटुम्बभरणोचितधनोपायः, तदभावेन
कर्षितः पीडितः ।

वसिष्ठः—

धर्मं आर्यावर्ते प्राग्दर्शनात् प्राक्कालवचनात् उदक्पारि-
पात्रात् दक्षिणेन हिमवतः उत्तरेण विन्ध्यात् ये धर्मा ये
आचारास्ते प्रत्येतव्याः । तत्र वसति धर्मोऽवश्यमिष्टापूर्त्तादि-
रूपः तत्प्रतिपादकश्च मुख्यतो धर्मशास्त्रमिति तद्धर्मशास्त्रं
निबध्यते ।

इति महासाम्भिविग्रहिक-ठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज-महासाम्भिवि-

ग्रहिक-ठक्कुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-

रत्नाकरे धर्मनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ परिभाषा ।

तत्र कर्तृधर्मेषु दत्तः—

उपःकाले तु सम्प्राप्ते ग्रीचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

नरसिंहपुराणे—

अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिडदिने तथा ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥

विष्णुः—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणान्तथा जप्ये दाने च विधिदेशिते ॥

आग्नेयपुराणे—

स्नानानामथ सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत् सर्वदा द्विजः ॥

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकाः सप्त^१ केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

^२अशक्तौ हि भवेत् स्नानमग्निरस्कं हि कर्मिणाम् ।

अग्निरस्कं शिरोमार्जनरहितं कर्मिणां कर्मचिकीर्षणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं सर्वकर्मसु ।

(१) मूले—देयकालाद्यपेक्षया ।

(२) A—पञ्च ।

(३) B—अग्निरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

यक्ताशक्तस्त्रीपुंसमाधारणञ्च गोशृङ्गप्रचालनजलस्नानम् । हरि-
वंशे तथैवोक्तेरिति सागरः ।

यान्नवलक्यः—

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकन्तु कर्माण्यन्यानि चाचरन् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ।

अग्नेर्विरहितश्चैव क्रतुस्तावन्न लक्ष्यते ॥

दत्तः—

देवकर्माणि पूर्वाह्णे मनुष्याणः च मध्यमे ।

पितॄणामपराह्णे तु कार्याणीति विनिश्चयः ॥

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वदशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

साम्बपुराणे—

क्रियां यः कुरुते लोभादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संग्रहः ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यत्र दिङ्मयसो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

सौम्या उत्तरा अपराजिता ऐशानी ।

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

'तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥

न प्रह्वेन नावनतेन न तिष्ठता नोद्धेजानुना ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

वायुपुराणे —

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥

साङ्गुष्ठेनाङ्गुलीसङ्गताङ्गुष्ठेन ।

एतान्येव च कर्माणि दानादीनि विशेषतः ।

अन्तर्जानुविशेषेण तददाचमनं नृप ॥

लघुहारीतः—

जपे होमे तथा दाने स्नाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

कर्मपुराणे—

विना दर्भेण यत्कर्म विना सूत्रेण वा पुनः ।

अग्राह्यं तद्वेत् सर्वं नामुत्रेऽहं फलप्रदम् ॥

सूत्रेण यज्ञोपवीतेन एतच्च त्रैवर्णिकानाम् ।

योगियाज्ञवल्काः—

परिधानादहिः कक्षा निवडा ह्यासुरी मता ।

धर्मं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

वह्निःकक्षा असंहतपरिधानवस्त्रान्तः ।

बोधायनः —

कर्मयुक्तो नरो नाभिरधःस्पर्शं विवर्जयेत् ।

होमदेवार्चनायासु क्रियास्त्राचमने तथा ॥

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके जपे ।

वाचनके अभिवादनके ।

द्विवस्त्रस्याप्येकवस्त्रत्वे शातातपः —

सव्यादंशात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्याद्वैवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

शाखायनः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादसु जान्बोर्वा जङ्गयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

कृतावसक्थिको वहपथ्यङ्गः ।

बोधायनः—

काषायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगम्यं भवति हव्यकव्येष्वथो हविः ॥

व्यासः—

आर्द्रवासास्तु यः कुर्याद् जपं होमं प्रतिग्रहम् ।

सर्व्वं तद्राक्षसं विद्याद्द्विर्जानु च यत् कृतम् ॥

एतच्च कापायवाससा आर्द्रवाससा जपादिप्रतिषेधनमश्रुत-
विषये, यत्र तु कर्मविशेषे कापायवाससैवार्द्रवाससैवानुष्ठानं
श्रूयते तत्र तथैवानुष्ठानं कर्त्तव्यम् ।

वसिष्ठः—

जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।

अलङ्कृतः शुचिर्मौनी आढादौ विजितेन्द्रियः ॥

आढादावित्यादिशब्देन दानव्रतादिग्रहणम् ।

जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।

एतेष्वेवावसक्तन्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।

अभिवाद्य तथा विप्रं योगक्षेमन्तु कीर्त्तयेत् ॥

वैधायनः—

अत्र मौनमुक्तं त्रैविद्यवृद्धैराचार्यैर्मुनिभिरन्यैर्वा सुमतिभिर्वहु-
श्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव यावदर्थं सम्भाषेत न
यन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते ।

यन्त्रो नियमः ।

योगियाज्ञवल्काः—

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव रासभञ्ज रजस्वलाम् ।

जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥

तुष्णीमासीत तु जपन् चाण्डालपतितादिकान् ।

दृष्ट्वा तान् धार्युपसृष्ट्वाभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥

(१) D—[ ] विद्वितस्थलं नास्ति ।

(२) A B—वायुं संस्पृश्य ।

विधिदृष्टुं यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥

अथाविधिसमायुक्तं कर्म यत् कियते नृभिः ।

सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥

विधिहीनं भावदुष्टं हतमश्रद्धया तु यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥

अथ सप्रमादकर्तृकधर्माः ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पितेऽमन्त्रार्थहरणे आत्मात्मने त्ववेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥

अनुहरणे पाठे आत्मात्मने आत्महनने आत्मप्रशंसायाञ्चेति सागरः । आत्माधिष्ठानभूहृदयस्पर्शे अवेक्षणे तस्यैव, एते च स्पर्शा वेक्षणे यज्ञादौ विहित इति कल्पतरुः ।

मार्जारमूपिकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

आक्रुष्टं परुषभाषणम् ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्वपः स्पृशेत् ।

अप आचामेत् स्पर्शमात्रमेवेत्येके ॥

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्तमनुष्ठीयमानं प्रधानाङ्गभूतं कर्म ।

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

अत्र तदङ्गस्याङ्गाङ्गस्योपवीतित्वादेः, तत्र प्रायश्चित्तविशेषा-
श्रुतेर्विष्णुस्मरणमेव कार्यम् । एवन्तु कर्तृधर्मादिषु ज्ञान-मोहाभ्या-
मङ्गाङ्गाननुष्ठानेऽनुक्तप्रायश्चित्तं विष्णुस्मरणमेव कार्यम् ।

तथाच योगियाज्ञवल्करः—

यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।

व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

अज्ञानादथवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति सागरः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

तदङ्गस्याकरणे न साङ्गप्रधानावृत्तिर्नापि तावन्मात्रस्याङ्गस्य
करणं किन्तु प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्याह ।

विष्णुधर्म—

पाखण्डिनो विकर्मस्थान् नालपेच्चैव नास्तिकान् ।

पाखण्डिनो वेदविपरीतधर्मोपदेष्टारः, विकर्मस्था दम्भेन
वैदिककर्मानुष्ठानकर्तारो नास्तिका धर्मासत्त्ववक्तारः ।

सम्भाव्यैतान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुधः ।

इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तवत्प्रणं मनः ॥

शरीरमन्तःकरणं तथाङ्गो
 वाचश्च विष्णुर्भगवानशेषं ।
 शमं नयत्वस्तु ममेह शमं
 पापादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ॥
 अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धान्तर्मानघोऽप्युतः ।
 करोतु विमले तस्मिन् शुद्ध एवास्मि सर्व्वदा ॥
 बाह्योपघातमनघो बुद्धेश्च भगवानजः ।
 शुद्धिं नयत्यनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥
 एतत् सन्नाथ्य वक्तव्यं पाखण्डादीनुपोषितैः ।
 उपोषितैर्नियमस्यैः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

उपविष्टो जपन् स्नातः क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
 पूजायां नाम कणस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत् ॥
 आदिशब्देन काशजृम्भादिग्रहणम् ।

अथाशक्तकर्तृधर्माः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

व्रतस्यः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिवेत् ।
 फलमूलेऽथवा क्षीरं यन्नशिष्टञ्च वा हविः ॥
 व्रतमध्ये च रोगार्त्ती वैद्यप्रोक्तमथोपधम् ।
 करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्यस्तत्तत्तत्तदपि ॥

ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ।

एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि^१ कुत्रचित् ॥

एतानि च ब्रह्मपुराणीयवाक्यानि कल्पतरुकामधेनुपारिजाते-
वृक्षिन् प्रकरणे लिखितानि । आग्नेयपुराणे च - चान्द्रायणादि-
प्रायश्चित्तानन्तरं दृष्टानीति दानसागरीये तत् सामान्यलिखितं^२
न निर्विशङ्कम् ।

देवलः—

सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।

अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥

सर्वभूतभयं व्याघ्रादिदुष्टजन्तुभयं व्याधिः तत्प्रतिबन्धक्षमः,
प्रमादो विस्मरणं गुरुशासनं गुरोराज्ञा सकृदित्यभिधानादेतेषा-
माहुतौ व्रतलोप एव कामतस्तु त्यागे प्रत्यवायोऽपीति ॥

अथोपवासादिग्रहणपरिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे—

उपावृत्तस्य दोषेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

वासो गुणैः सहेति क्षमादिभिः सह वासो नियमेना-
वस्थानम् ।

तथा—

यां तिथिं नियमं कर्त्तुं भक्त्या समनुगच्छति ।

तस्यां तिथौ विधानं यत्तन्निबोध जनाधिप ! ॥

यदा तु प्रतिपद्याञ्च गृह्णीयान्नियमं नृप ! ।

चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्पं परिकल्पयेत् ॥

अमावस्यां न भुञ्जीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ।

पवित्राणि जपेन्नित्यं सावित्रीशिरसा^१ सह ॥

सावित्रीजपश्च त्रैवर्णिकानां स्त्रीशूद्रयोः पौराणिकस्तुतिपाठ-
स्तदशक्तौ नारायणस्मरणमिति दानसागरः ।

अथ व्रतधर्माः ।

तत्र महाभारते—

गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदञ्चुखः ।

उपवासन्तु गृह्णीयाद्यदा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥

तत्र कल्पतरुः—यदा अन्यत्रक्तादिकम् ।

पारिजातस्तु—यदेत्यनेन सङ्कल्पमात्रमपि कर्त्तव्यमित्याह ।

देवलः—

अमुक्ता प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

अत्रापि पारिजातः—

(१) Δ—सावित्रीं शिरसा ।

प्रातर्व्रतमाचरेदिति सख्यः प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्
अभुक्ता आहारमित्यर्थात् पूर्वदिने एकवचनानुरोधादेकाहार-
मभुक्तेत्यर्थादेकभक्तत्वमायातीति लिखित्वा—

अत्राहुः—यद्यस्मादेकवाक्यात् पूर्वदिन एकाहारविधिस्तदा
वाक्यभेदो दोषः, अनुप्राप्तानुवादे त्वेकभक्तविधायकं वाक्यमनुसन्धेयं
तस्मात् प्रातराहारमभुक्तेति योजनीयम् । तेन प्रातराहार-
करणात् पूर्वं व्रतं गृह्णीयादित्यर्थ इत्याह ।

अत्रोभयोरपि पक्षयोः प्रातरेव व्रतग्रहणम् एकभक्तत्वा-
भिधायकत्वे परं विशेषः । एकभक्तत्वस्य च वाक्यान्तरात् प्राप्ति-
व्यतिरेके वाक्यभेदोऽपि श्रेयान् विशिष्टमर्थमादायैकवाक्यतापि
स्यादिति प्राचीन एव पक्षः ।

चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्पं परिकल्पयेत् ।

अमावस्यां न भुञ्जीत त्रिकालस्नानमाचरेत् ॥

इत्यत्र वाक्ये कृताहारस्य सङ्कल्पविधानमसङ्गतमिति चेत्, न,
चतुर्दश्यां कृताहारः सङ्कल्पविधिं कल्पयेत् इत्यत्रामावस्या-
मित्यन्वयात् ।

पूर्वापरान्वययोरुत्तरान्वयो न बलीयानिति चेत् ; न, देवल-
वाक्ये प्रातःशब्दसार्थकत्वान्यथानुपपत्त्या तस्यापि युक्तत्वात् । प्रात-
राहारनिषेधेनैकभक्तविधानात् सार्थकत्वमिति चेत् न प्रथम-
भोजनमात्रेणैकभक्तस्याशस्त्रार्थत्वापत्तेः । प्रातराहारशब्देनैका-
हारो विवक्षित इति चेत् न अशब्दार्थत्वात् । तस्मादुपपत्त्या
आचारेण च तिथिव्रतादौ प्रातरेव व्रतग्रहणम् ।

यत्र तु विशिष्टे तद्वाधकावतारस्तत्र त्यज्यतेऽपि यथा
प्रायश्चित्तव्रते ।

व्रतं निशासुखे ग्राह्यं वह्निस्तारकदर्शनात् ।

इत्येकभक्तानन्तरं रात्रौ सङ्कल्पविधानम् । न च तदेतत्पर-
मपि बाधकस्योक्तत्वात्, देवताभ्य इति सूर्यस्य स्वपदोपात्तत्वात्
तद्व्यतिरिक्तदेवलोक्तसकलकर्मसाक्षिसोमादिदेवताभ्यः ।

तथाच देवलः—

सूर्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च ।

देवा एव हि जानन्ति वृत्तं जन्तोः शुभाशुभम् ॥ इति ।

मत्स्यपुराणे—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

वर्जनोयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत्परं स्मृतम् ॥

वृद्धशातातपः—

उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

कुर्यात्तेनास्य सगुण उपवासो हि जायते ॥

भोगविशेषान् प्रतिप्रसीति शातातपः—

गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

गन्धः सुगन्धिद्रव्यमनुलेपनं समालभनमेतानि न दुष्यन्त्यु-
पवासे दोषान् न यान्तीत्यर्थः । अयच्च प्रतिप्रसवो निषिद्धा-
ञ्जनादिस्त्रीकर्तृकोपवासातिरिक्तोपवासे ।

दानसागरे तु—

उपवासेनेति तृतीयान्तमुररीकृत्य दुष्यन्ति दोषतां यान्ती-
त्यर्थो व्रतसागरीयमुखबन्धस्थस्त्रीधर्मचर्यायामञ्जनदन्तधावनादि-
निषेधादित्युक्तं, तत्र ।

व्रतचर्याविशेषनिष्ठनिषेधेऽत्र प्रतिप्रसवबाधात् उपवासेनैते
दुष्यन्ति सर्वभोगनिषेधवदित्युपवासे विशेषनिषेधे वैयर्थ्याच्च ।

देवलः—

उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नाच्चमैथुनैः ।

अत्यये जलपानेन नोपवामः प्रणश्यति ॥

अत्यये सम्भाव्यमाने ।

अथ नक्तपरिभाषा ।

तत्र भविष्ये—

उपवासात् परं भैक्ष्यं भैक्ष्यात् परमयाचितम् ।

अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन वर्त्तयेत् ॥

नक्तसूतिः ।

नक्षत्रदर्शनान्नक्तं केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

सुहृत्तीर्त्तं दिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ।

तथा—

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत् ॥

उपवासादित्यादौ वाक्ये पुंवाक्ये व्यर्थत्वसार्थत्वा'दुपवासात् परं भैक्ष्यमित्याद्यपि विधिगर्भमेव । तथा—उपवासात् परं भैक्ष्य-मुपवासासामर्थ्यं सत्यल्पायासेन तत्फलजनकमित्यर्थः ।

भैक्ष्यात् परमयाचितं ततो बलवद्दुःखसाध्यं अयाचितात् परं नक्तमित्यपि तथा । तथा उपवासासामर्थ्यं ततोऽल्पदुःखसाध्यं नक्तं कुर्यात् । तदसामर्थ्यपक्षे अल्पदुःखमयाचितं तदसामर्थ्यं ततो-ऽल्पदुःखं भैक्ष्यम् ।

अतएव—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन भैक्ष्येन नैवाहादशिको भवेत् ॥

इति वाक्यम् ।

तथाचाशक्तकर्तृणामुपवासासामर्थ्यं नक्तं तदशक्तावयाचितं तदशक्तौ भैक्ष्यमिति परिभाषा सङ्गच्छते इत्येके ।

पारिजातसु—

नक्तमात्रविधिरेवायं उपवासात् परं भैक्ष्यमित्यादिखण्डत्रय-मनुवादमात्रमित्याह ।

इदन्तु युक्तं भोजभूपाललिखितनक्तवाक्यसन्दर्भान्तिर्गतत्वेन नक्तविधायकत्वेऽस्य स्थितेऽसङ्गतमपीदं नक्ते प्रवृत्तिमतिशयेनाधातु-मुक्तम् ।

उपवासापेक्ष-भद्रभैक्ष, तदपेक्षभद्रायाचित, तदपेक्षभद्रनक्त-
मिति । अतएवैतच्चात्पर्यविशुद्धा आसोपदेशतापि सङ्गता
वैषम्याभावात् ।

एकभक्तेनेत्यादि नैवाद्यादशीकी भवेदित्यन्तवाक्यं तहादशी-
व्रतावश्यकत्वबोधनपरं समूलकञ्चेति' ।

अथ होमपरिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः —

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेवताको महाव्याहृतिमन्त्रः, देवताया
प्रनादेशे प्रजापतिदेवता इत्येकस्य प्रजापतिरित्यस्यार्थः । एतदर्थ-
स्वहस्यश्च कल्पतरुपारिजातयोर्नेतव्यः ।

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्णपूरिका

रसादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्रियते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥

आदित्यपुराणे—

क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्ती हीनमन्त्रैर्जुहोति यः ।

अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥

क्षुत्तृक्क्रोधत्वरायुक्त इति वुभुक्षा-पिपासा-क्रोधनिमित्तत्वर-
युक्तः । एतच्च दृष्टप्रयोजननिमित्तत्वरौ'पलक्षणं तेन होमिना त्वरा
न कर्त्तव्या जुहोतीत्युपलक्षणं तेन जपादिष्वप्यदृष्टप्रयोजनेषु
त्वरा न कार्येति बोधव्यम् ।

स्वल्पे रुचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्तं भयानके ।

आर्द्रकाष्ठे (स्व)सुसम्पूर्णं फुत्कारवति पावके ॥

कृष्णाश्चिपि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।

आहुतीर्जुह्याद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

योजनश्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्चैव जायते ॥

तस्मात् समिधे होतव्यं नासमिधे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥

जुह्यपश्च गते' चैव पाणिसूर्पास्य दारुभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्वीत व्यजनादिना ॥

तथा—

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतमा क्वचित् ।

न विमुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

(१) A C=निमित्ततया ।

(२) A D—प्रयाजादिषु ।

(३) C D—वृत्ते ।

प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका ।

विशाखिका विविधशाखायुक्ता ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥

सरीचिः—

प्रागयाः समिधा देयास्तासु काम्येषु पाटिताः ।

शान्त्यर्घ्येषु सगल्काद्रा विपरीता जिघांसतः ॥

विशोर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः सशृषिराः कृताः ।

दौर्घा स्मृता' घुणैर्जुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

सगल्काः सत्वचः । समिध इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणे—

पलाशाश्चत्यन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्योडुम्बरो विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

अश्वत्यन्यग्रोधः अश्वत्ये संपृक्तो वटः, अश्वत्यस्य पुनरुपादाना-
दिति सागरः ।

पारिजाते तु पुनरश्वत्योपादानं यज्ञोपयुक्तेभ्यः।दावपि सम्बन्धार्थ-
मित्युक्तं विकङ्कतो रूपकटायीति प्रसिद्धा ।

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः ।

हारीतः—

नाशुचिक्षिन्नपूतिभिर्दोरुभिरग्निमिन्धौत ।

आपस्तम्बः—

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गे महीयते ।
 तस्माद्दशगुणं पुण्यमिधमभिः प्राप्नुयात् कृते ॥
 तस्माद्दशगुणं शस्यैर्व्रीहिभिर्द्विगुणं तथा ।
 तावदेव तथा पुण्यं होमे सिद्धार्थकैः स्मृतम् ॥
 यवैश्चतुर्गुणं तस्मात् तिलैर्दशगुणं स्मृतम् ।
 तावदेव फलेर्जैयं विल्वैर्दशगुणं ततः ॥
 पद्मैश्च तावदेवोक्तं दध्ना क्षीरेण च द्विजाः ।
 परमाग्नेन धर्मज्ञा घृतेनाष्टगुणं ततः ॥

एवं छन्दोगपरिशिष्टकृता अत्यन्तप्रचुरफलत्वादनादिष्टहवि-
 विशिषे होमे 'हव्यशब्दमुपन्यस्तम् । तस्मादनादिष्टद्रव्यविशिषेपु
 दूर्वादीनामन्यतमस्य हविर्द्वं बोद्धव्यम् ।

मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।
 स्वाहावसाने जुह्यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥

अथ जपपरिभाषा ।

श्रीनरसिंहपुराणे —

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदान्निबोधत ।
 वाचिकश्च उपांशश्च मानसश्च त्रिधा मतः ।
 त्रयाणां जपयज्ञानां त्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥

यदुच्चनोचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्यं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयेत् ।

किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरत्रयेणा वर्णात् वर्णं पदात् पदम् ।

शब्दानुचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥

यो गियाज्ञवल्करः—

उपांशुजपयुक्तस्य शंस्यात् शतगुणो भवेत् ।

साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद्ग्रानसमी हि सः ॥

शंस्यादुच्चैः पठनीयात् शाब्दिकादिति यावत् । जपः शतगुणो-

भवेत् इत्यन्वयः ।

न चक्रमन्त्रं च हसन्तं पार्श्वानवलोकयन् ।

नात्माश्रितो न जल्पंश्च नापाहृतशिरस्तथा ॥

न पदा पादमाक्रम्य न चैव तु तथाकरो ।

न चासमाहितमना न संश्रावयन् जपेत् ॥

प्राक्तनेषु कुशेष्वेवमासीनश्चासने शुभे ।

प्राक्तनेषु आसनोर्ध्वं प्रागग्रारोपितेषु—

नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः स्वयं यतः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पुत्रञ्जीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला तु कर्त्तव्या उत्तमा चोत्तरोत्तरा ॥

कोट्यधिका भवेद्दृडिरक्षमाला विशेषतः ।

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ॥

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाऽथ पाणिना ।

जप एव हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसैव हि ॥

कोट्यधिका भवेद्द्विरिति स्फाटिकमालात इन्द्राक्षमालाजपे
कोटिगुणमतिरिक्तं फलम् ।

एवमुत्तरायाः पूर्वपूर्वापेक्षया कोटिगुणः फलोत्कर्षः ।

कूर्मपुराणे—

जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।

न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रचालयेत् ॥

गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्ते च शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाहरेत् ॥

जप्यं जपम् ।

अङ्गिराः—

विना दर्भैस्तु यत् स्नानं यच्च दानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

असंख्यातं अज्ञातसंख्यं तथा च यज्जप्यं तन्निर्ज्ञातसंख्यं
कर्त्तव्यम् ।

तेन अत्युच्छ्रितानतिनोचप्रागप्रकुशास्तीर्णशोभनासनोपविष्टेन
दर्भपाणिना शोभनचित्तेन उत्तरोत्तरात्यन्तप्रशस्तस्फटिकेन्द्राक्ष-
रद्राक्षपुत्रज्जीवाक्षमालावता किमप्यनवलोकयता शिरोग्रीव-
मकम्पयता सम्भृतदर्शनेन विविक्तशुभे देशे जपः संख्याज्ञानपूर्वक
एव कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच शैवपुराणे—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखयाऽष्टगुणं विद्यात् पुत्रदीपैर्दशाधिकम् ॥

पुत्रदोषैः पुत्रञ्जीवैः ।

शतं स्यात् शङ्खमालाभिः प्रवालैस्तु सहस्रकम् ।

स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लज्जमुच्यते ॥

पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कीटिरुच्यते ।

कुशग्रन्था च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ॥

कुशग्रन्था फलोत्कर्षाभिधानं जपविशेषविषयम् ।

अथ द्रव्यगणपरिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

हरिता यज्ञिया द(र्भाः)र्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञियाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्पापाश्चैव दैविकाः ॥

ऋक्षाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ॥

कल्पापाः कर्बुरा ऋक्षाः प्रचरणीक्तास्त्रिप्रमाणन्यून-
परिमाणा गोकर्णप्रमाणा वाक्यान्तरस्वरसात् ।

प्रचरणमनुष्ठानं तत्साधनीभूताः प्रचरणीयाः, दीर्घा अरत्न-
धिकप्रमाणाः । दर्भाः पवित्रमित्यादिवाक्यमनूय पारिजाते कल्प-

तरोरनुसारात् लिखितम् । यतो यज्ञादौ हरिताविशेषविधिरतः
सन्ध्यादिकर्मस्वनुष्ठानमात्रविहितऋषदभमात्रं शुचि न तु पवित्र-
लक्षणमेतत् अतः 'इत्यनन्वयाद्व्यमाणलक्षणविरोधाच्च ।

तथाहि—

अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत् कुत्रचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥

एतत्प्रमाणमेवैके कौशौमेवाभ्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ इति ।

तदियं कल्पतरुपारिजातयोर्व्यवस्था ।

यौदत्तोपाध्यायैस्तु—सन्ध्यादिकर्मणि कुशाः पवित्रमित्यनेन
कुशत्रयस्यापि पवित्रत्वेन प्रतिपादनादनन्तर्गर्भिणमित्यादिना सर्व-
कर्मणि कौशद्विदलस्याप्युपात्तत्वात् सन्ध्यादिकर्मणि कुशत्रयं कौशं
द्विदलं पवित्रञ्च व्यवस्थापितं लिखितञ्च सन्ध्याप्रयोगे । एतच्च
कल्पतरुपारिजातविरोधादत इत्यसङ्गतेष्व नादेयम् ।

न चात्रापीतिपदानुपपत्तिरित्यत इत्यन्वयस्य विवक्षितत्वात् ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविरोदनादिव्यतिरिक्तमाचारात्, अयातयामान्यपरिभुक्तानि
कृतकम्भाण्यपि कम्भान्तरार्हाणीति तात्पर्यम् ।

मरीचिः—

मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥
ये च पिण्डे स्तृता^१ दर्भाः यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
अग्नेध्वलिषा ये तेषां परित्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः—

पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्धं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छ्रैः कृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

केचित्तु—

उच्छ्रैः कृतमात्र एव निषेधमाहुः ।
नौवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।
पवित्रांस्तान् विजानोयाद् यथा कायास्तथा कुशाः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।
नोच्छ्रैस्तु भवेत्तत्र भुक्त्येषन्तु वर्जयेत् ॥

भुक्तयेधं यस्मिन् कुशे परिधृते भुक्तं तदित्यर्थः । जपहोम
इत्यादौ पूर्वलिखितलघुहारोतवाक्ये अशून्यमित्यादिना सुवर्णा-
दीनां विशिष्टधारणविधानादर्थात् सुवर्णादिसमुच्चयः । तत्र च
दक्षिणकरानामिकायां सुवर्णधारणस्य—

अनामिकाङ्गुलिकायां धारयेद्दक्षिणे करे ।

इति हेमप्रकरणस्य देवीपुराणसिद्धत्वात्तत्समभिव्याहारात्
रजतादिधारणस्यपि तत्रैव ।

तर्ज्यां रजतं धार्यमिति वाक्यमनादेयमनाकरत्वात् ॥

अथ कनकपरिभाषा ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

सकृत् कण्ठलदानेन स्वर्गे नित्यं सुखी भवेत् ।

तथाच नन्दिपुराणे—

प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।

अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्वैश्वदेवो विनाशिनः ॥

ब्राह्मणायोत्कृष्टं ब्राह्मणाय प्रतिपादितमेव चेदपगतं तदा
तावन्मात्रं तावदेव पुनर्नियोजयेत् प्रतिपादयेदिति सागरः, एव-
मदत्त इत्यत्राप्यप्रतिपादित इति नेयम् ॥

अथौषधिगणः ।

विष्णुपुराणे—

ब्रीहयःसयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गुसप्तमा ह्येते अष्टमास्तु कुलत्यकाः ॥
 श्यामाकास्त्वथनीयारा जर्त्तिनाः(लाः) सगवेधूकाः ।
 तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तथा मर्कटकां सुने ॥
 ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषधस्तु चतुर्दश ।
 जर्त्ति(लाः)नाः स्वयंजातास्तिलाः वेणुयवाः वंशबीजानि ॥

अष्टादश धान्यानि ।

वायुपुराणे—

ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गवो ह्युदाराश्च कोरदूपाः सतीनकाः^१ ॥
 माषा सुहा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्यकाः ।
 आढकश्चैव चणका रङ्गाः सप्तदश स्मृताः ॥

ब्रीहिः पष्टिका प्रियङ्गुः कामली कञ्जलि इति प्रसिद्धा,
 उदारो देवधान्यं, कोरदूपः कोद्रवः, सतीनकः कलायः निःपावः
 श्वेतसित्यः, आढकी तुवरी राहनि त्विति प्रसिद्धा, एवं मुख्य-
 धान्येन समसष्टादश धान्यानि भवन्ति । ० ।

(१) A—सतीनकाः ।

अथ सप्तौषधिगणः ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाश्चोषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥

अथ सप्तधान्यानि ।

यव गोधूम धान्यानि तिलाः कङ्कुस्तथैव च ।

श्यामाकं देवधान्यञ्च सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

अत्र देवधान्यस्थाने चीनकं केचित् पठन्ति ।

अथ सव्वौषधिगणः ।

मुरा मांसी यचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठी चम्पक मुस्तञ्च सव्वौषधिगणः स्मृतः ॥

मुरा भोटण्डव इति प्रसिद्धा मांसी जटामांसी शैलेयं

सन इति प्रसिद्धं रजनीद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रा ।

अथ सर्व्वगन्धः ।

गन्धशास्त्रे—

कस्तूरिकाया ह्यौ भागौ चत्वारः कुङ्कुमस्य च ।
पोङ्गः चन्दनस्यैकः कर्पूरस्य चतुष्टयम् ॥
सर्व्वगन्ध इति प्रोक्तं समस्तसुरदुर्लभम् ।

कल्पतरुलिखितसर्व्वगन्धस्तु—

कुङ्कुमागुरुकर्पूर कसुरो जातीफलानि ।

अथ सर्व्वरत्नगणो रत्नाचलोक्तः ।

सच—मुक्ता हीरक गोमेदेन्द्रनील पुष्पराग,
वैदूर्य्य विद्रुम मरकत पद्मरागाख्यः ।

अथ पञ्चरत्नानि ।

तत्र कालिकापुराणे—

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
एतानि पञ्चरत्नानि ।

कनक-रजत-मुक्ता-राजपट्ट-प्रवाल रूपाणि
पञ्चरत्नानीति गौडाः । कुलिशं हीरकम् ।

अथ सर्व्वरसाः ।

रसा लवणादयः “रसाश्च लवणादयः” इति विश्वचक्र-
महादाने अवशात् ।

ते च लवण तित्त मधुर कटु कषायास्तरूपाः ॥

अथ सर्व्वधातुगणः ।

मत्स्यपुराणे—

तालकश्च शिलावज्रमञ्जनं श्याममेव च ।

काची कासीस मासिकं गैरिकश्चादितः क्रमात् ॥

तालकं हरितालं शिलावज्रं मनःशिला वज्राभ्रकं तन्ना-
युर्वेदप्रसिद्धम् ।

तथाचायुर्वेदे—

वज्रं भेकवपुः^१ कृष्णमभ्रकं त्रिविधं स्मृतम् ।

तत्र वज्राभ्रकस्य लक्षणम्—

अप्रस्तरं कठोराङ्गं तरुकज्जलसन्निभम् ।

यत्र शब्दायते वज्रौ नैवोच्छुनं भवेदपि ।

सदाकरसमुद्भूतं वज्रेति प्रथितं घनम् ॥ इति ।

श्याममञ्जनं कृष्णरसाञ्जनं काची सौराष्ट्रमृत्तिका कासीसं
स्वनामप्रसिद्धम् ।

(१) D—भोदभवम् ।

अथ मुख्यद्रव्यालामे तत्प्रतिनिधि परिभाषा ।

तत्र छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

ययोक्तवस्त्वसम्पत्तो ग्राह्यं तदनुकारि च ।

यवानामिव गोधूमा ब्रीह्यीनामिव शालयः ॥

पैठीनसिः—

काण्डं मूलं पर्णं पुष्पं फलं प्ररोहं रसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् ।

काण्डं नालः, प्ररोहोऽङ्गुरः ।

तथा—सर्वालामे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

मेत्रावरुणीयपरिशिष्टम्—

आज्याभावे^१ तैलं प्रतिनिधिरलामे दधि पयसी तदलामे तण्डुलपिष्टानि वा अग्निः संमृज्याज्यार्थं कुर्वन्ति ।

अत्र गव्यमाज्यं प्रथमं तदभावे माहिषं तदभावे आविकं तदभावे तैलं तैलेऽपि प्रथमं तिलजं^२ तदभावे कौस्तुभं तदभावे सार्षपं तदभावे दधि पयो वा तदभावे तण्डुलपिष्टानि यवपिष्टानि वा । अयञ्च गव्यादीनामन्वयः—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेदद्रुतम् ।

तदभावे महिष्यासु आजमाविकमेव वा ॥

(१) D—आज्यार्थं पयो वा ।

(२) D—तदभावे जर्त्तिबजम् ।

तदभावे तु तैलं स्यात् तदभावे तु जार्त्तिलम् ।

तदभावे च कौसुमं तदभावे तु सार्पपम् ॥

इति बीधायनवाक्याद्बोद्धव्यः । बीधायनोपरोधान्तु कल्पतरु-
पारिजातावप्येवं नेतव्यौ ।

अन्येतु—

वाक्यमिदं लक्ष्मीधरादिभिरनङ्गीकारान्मन्दं मन्यमाना यथा-
श्रुताभ्यामेव कल्पतरु-पारिजाताभ्यां व्यवस्थामाहुः ।

तथा दर्भास्तरणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्व्ववतीभिः
काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणार्थान् कुर्वन्ति कटोशीर-चूप-नल
वल्बज नीप धववर्जम् ।

कटादयस्तृणविशेषाः, इक्षार्धे—पलाशाश्चत्तखादिररोहितको-
डुम्बराणां तदभावे 'सर्व्ववनस्पतीनां चिल्वक-धव-नीप-निम्ब-
राजवृक्ष-शाक्यली अवन्ध-कपित्थ-कोविदार-विभीतक-श्लेष्मातक-
सर्व्वकण्टकिवर्जम् ।

चिल्वकं चिन्दुक इति प्रसिद्धः, नीपः कदम्बः, राजवृक्ष
आरग्वध इति प्रसिद्धः । अयमेव कान्यकुञ्जकिरिवालक इति
ख्यातः । अवन्धः सजोन इति प्रसिद्धः श्लेष्मातको बहुमारः ।

तथा ब्रीहि-यवौ पुरोडाशस्तदभावे तुपवतीभिस्तण्डुलवतीभि-
रोपधीभिः पुरोडाशान् कुर्वन्ति । अनुचागक कुरक माप मसूर-
कोद्रव कोरदूषकवर्जम् ।

पुरोडाशान् पुरोडाशान् अनवो मलका इति प्रसिद्धाः

कुरकः पीतकुलत्पः कोरदूपको वनकोद्रवः, मापशब्दोऽत्र क्षणे-
तरमापपरः ।

तथा—दक्षिणालाभे मूलानां भक्षणं^१ ददाति न त्वेवं यजेत
अदक्षिणं न यजेत इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणेऽप्युक्तम् ।

तथाच ब्राह्मणम्—

श्लेष वा एतद्यज्ञस्य यद्दक्षिणा नवाऽश्लेषा रथो वहत्यथ
श्लेषवता यं कामं कामयते तमभ्यश्रुते^२ एवमेतेन दक्षिणावता
यं कामं कामयते तमभ्यश्रु(प्रु)ते शुभो वा एता यज्ञस्य दक्षिणां
दक्षिणावता यजते शुभमेवास्मिन् दधाति ।

अस्यार्थः—

श्लेष रथकीलः श्लेष रथ वै रथस्यैव कीलकमेतत् यद्यज्ञस्य
दक्षिणा नवेति न वै अश्लेषा कीलकशून्यो रथो वहति गच्छति
यथा श्लेषवता रथेन रथी यं कामं कामयते तमभ्यश्रुते प्राप्नोति
तत् साध्यमेव तेन दक्षिणावता यज्ञेन याज्ञिको यं कामं
कामयते तमभ्यश्रुते शुभो वा शुभो वै यज्ञस्य दक्षिणा । शुभः
शुभहेतुः, यद्दक्षिणावता यज्ञेन यजेत शुभमेवास्मिन् दधाति
अस्मिन् दक्षिणावति यज्ञे शुभभाजनं भवति ।

(१) D—भक्षणाणां ।

(२) D—अभ्यश्रुते ।

तदयं तात्पर्यार्थः—

यथा कौलकप्रतिहतो रथो नोद्देश्यं प्राप्नोति एवमिष्टसिद्धि-
रनिष्टनिवृत्तिर्वा न दक्षिणाशून्याद्यज्ञाद्भवतीति ।

अथ मानपरिभाषा ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः—

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानक्यजमानः स्याद्विदुषामेव निश्चयः ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र वृहत्पर्व्वग्रन्विभिर्मीयते^१ सदा ॥

श्वलिङ्गमुपक्रम्य भविष्ये—

स्नाने शतपलं त्रैयमभ्यङ्गे पञ्चविंशतिः ।

पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नाने प्रकीर्त्तितम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् ।

पलानि तस्यै देयानि अक्षया पञ्चविंशतिः ॥

अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्व्वदा ।

द्वे सहस्रे पलानान्तु महास्नाने तु संख्यया ॥

स्नाने तु संख्यया घृतपदमुपलक्षणं तेन दुग्धादावपीयं
संख्याऽनुगतेति पारिजातः ।

मनुः—

पञ्चकणालको मापस्ते सुवर्णसु(न्तु) षोडश ।

पलं सुवर्णाश्चत्वार इति गोपथब्राह्मणे ॥

मापकं पञ्चकणालम् ।

मापकाणि चतुःषष्टिः पलमेकं विधीयते ।

द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्वणा ॥

आढकसु चतुःप्रस्थैर्चतुर्भिर्द्रोणमाढकैः ।

द्रोणप्रमाणं विज्ञेयं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।

द्वादशाभ्यधिकैर्नित्यं यवानां पञ्चभिः शतैः ॥

कुम्भपरिमाणमप्यनेनोक्तं—

घृतद्रोणेन पूरितं कुम्भमिति भारपरिमाणञ्चाभिधान-
कोषादौ प्रसिद्धम् ।

तथाहि—

तुला पलशतं ज्ञेयं भारः स्याद्विंशतिसुला । इति ।

अथ धूपादिपरिभाषा ।

तत्र भविष्यपुराणे—

हृषणं सिद्धकं विप्र श्रीखण्डमगुरुन्तथा ।

कर्पूरश्च तथा सुस्तां शर्करां सत्वचं द्विज ॥

इत्येष विजयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः ।

वृषणं कस्तूरीलचागुरुत्वचौ ।

अगुरुचन्दनं मुस्तां सिद्धकं वृषणं तथा ।

समभागन्तु कर्त्तव्यं धूपञ्चामृतसम्भवम् ॥

अयमेव धूपः पञ्चरसनामकः ।

थीखण्डं ग्रन्थिसंयुक्तमगुरुं सिद्धकं तथा ।

मुस्तां तथेन्दुभूतेशं शर्कराञ्च दहेत्ताहम् ।

इत्येषोऽनन्तधूपश्च कथितो देवसत्तमः ।

ग्रन्थिः ग्रन्थिपर्णम् ।

कृष्णागुरुं सिद्धकञ्च बालकं वृषणं तथा ।

चन्दनं तगरं मुस्तां प्रबोधं शर्करान्वितम् ॥

कर्पूरं चन्दनं पुष्पमगुरुं तगरं तथा ।

गृञ्जनं शर्करा कुष्ठं महाङ्गं सिद्धकं तथा ।

महाङ्गीऽयं स्मृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्व्वदा ॥

महाङ्गं मांसी ।

थीखण्डं वृषणं मुस्तामगुरुं सिद्धकं शशी ।

शर्करा च तथा विप्र महाधूप इति स्मृतः ॥

अगुरुं सिद्धकं धूपं प्राजापत्यमिदं स्मृतम् ॥

तथा—

पलाशपुष्पाणि धवो यक्षचन्दनमेव च ।

कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुशीरं सिद्धकं तथा ।

सग्रन्थिष्यणं भीमं कङ्कुमं गृह्णनं तथा ।
हरीतकी तथा भीम एष यन्नाङ्ग उच्यते ॥
यत्तच्चन्दनमुच्यते इत्यर्थः ।

अथ दीपपरिभाषा ।

महाभारते—

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चोषधिरसैः ।
वसामेदोऽस्थिनिर्यासेन कार्यं पुष्टिमिच्छता ॥
इति महासन्धिविग्रहिक-ठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धि-
विग्रहिक-ठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे
परिभाषातरङ्गः ॥

अथ मासपरिस्थितिः ।

इह मासाद्यत्वारचान्द्र-सावन-सौर-नाक्षत्राः ।

तत्र ज्योतिःशास्त्रे—

दर्शाद्दर्शचान्द्रस्त्रिंशद्विषससु सावनो मासः ।

रविसंक्रान्तिसुचिह्नः सौरो निगद्यते सङ्गिः ॥

तथा—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनेः ।

एकराशौ स्थितिर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

शुक्लादीति वचनाद्दर्शाद्दर्श इत्यत्राप्यवधितावगतदर्शमना-
दायैव शुक्लप्रतिपदादिपक्षद्वयात्मकः प्रायश्चान्द्रमासः, अथ च
मीनादिस्यादित्यावच्छिन्नप्रथमप्रतिपत्कत्वेन चैत्रादिसंज्ञां लभते
अस्य च धर्मकृत्यौक्त्यर्गिकत्वम् । कृष्णादिरपि मासचान्द्र एव ।

एका तिथिः कापि तदादिभूता

तिथिस्तृतीयेति तिथिप्रवन्धः ।

मासः स चान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्मा-

च्चान्द्रीं कलां प्राप्य सदा प्रवृत्तः ॥

तदादिभूतेति अव्यवहितादिभूता सा तृतीयेति—

सावनसु विवक्षितः त्रिंशद्विषसात्मकः ।

नाक्षत्रसु ज्योतिःशास्त्रसिद्ध इहानुपयोगान्न चिन्तितः ।

तेन चैत्रादिमासोक्तेखितव्रतादौ

इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमी स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृषोमकौ ॥

इति हारीतवचनात् सर्वत्र विशेषावलम्बिनां शुक्लादिपञ्च-
दयात्मकयान्द्रो मास इति लक्ष्मीधरादयः ।

शुक्लादिमेव मासं पुरस्कृत्य ब्रह्मपुराणम्—

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तथा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहानाशोन्मूतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान् ॥ इति ।

तथा ब्रह्मसिद्धान्ते—

चैत्रसितादेरुदयाद्धानोर्वर्षमासयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लक्षायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य । इति ।

योगीश्वरोऽपि—

संवत्सरादयश्चैत्रसितादि द्वादशमासपरिमिता गणितगम्याः
शुभाशुभफलसूचका गणितकुशलेभ्योऽनुसन्धेया इत्याह ॥

ब्रह्मपुराणे तु—

यत्र कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्याभिधानं तत्र
कृष्णादिरेव मासः तथाविधवचनानुसारतः । कृष्णपक्षकृत्यपूर्वक-
शुक्लपक्षकृत्यप्रतिपादकवाक्यानि चात्रैवाग्रे दर्शयितव्यानि ।

कार्तिकं सकलं मासमित्यत्र तु मासः सौर एव ग्राह्य
आचारात् । विवाहकरणादौ सौरमासग्रहः प्रमाणान्तरात् ।
एवमन्यत्रापि । कचिच्छुक्लादिचान्द्रमासबोधो विशेषबलादेव ।

तद्यथा देवीपुराणे—

आश्विने वाऽथ माघे वा चैत्रे वा श्रावणेऽपि वा ।

कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लविधिं हरेत् ॥ इत्यादौ ।

यथाच—

आषाढादिचतुर्मासमित्यत्र कार्तिकां समापनमित्यादौ ।
शुक्लादिमासपरिग्रहोदाहरणन्तु कार्तिकादिद्वितीयायामिति
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशीत्यादि । अयञ्चाथो गुरुमता-
चार्यचन्द्रादौनामप्यनुमतः ॥

इति महासान्निविग्रहिक ठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्नि-

विग्रहिक ठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-

रत्नाकरे मासपरिस्थितिरङ्गः ॥

अथ चैत्रमासकृत्यम् ।

वामनपुराणे—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि शयनान्यासनानि च ।

विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥

अथ विचित्रवस्त्राणां शयनानामासनानाञ्च निरपेक्षश्रुति-
वलात् वह्नि दानानि एकैकस्या दानव्यक्तेर्वहुत्वावच्छिन्नब्राह्मणा-
नन्वयेऽपि कन्यका भोजयेदिति वत् बहुवचनोपपत्तिः, न हि
तत्राप्येका भोजनव्यक्तिरनेककन्यकान्वितेति ।

दानमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरे—

चैत्रे विचित्रवस्त्राणि सौभाग्यं महदयुते ।

वस्त्राणि दत्वेत्यनुप्रज्यते ।

मत्स्यपुराणे—

वर्जयेच्चैत्रमासन्तु यस्तु गन्धानुलेपनम् ।

शुक्तिं गन्धभृतां दद्याद्विप्राय सितवाससी ॥

गन्धभृतां सुगन्धिद्रव्यभृताम् ।

वारुणं पदमाप्नोति दृढव्रतमिदं स्मृतम् ।

व्रतान्ते चैतद्देयं षष्ठीव्रतान्तरेषु तथैव दर्शनात् ।

महाभारते—

चैत्रं तु नियतं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णं-मणि-मुक्ताव्यो कुले महति जायते ॥

स्कन्दपुराणे—

क्षपयेदेकभक्तेन चैत्रमासं नरोत्तम ।

धन-धान्यसमृद्धे तु कुले जायेत रूपवान् ॥

ग्रहणमधिकृत्य देवीपुराणे—चैत्रे^१ पुण्या सरस्वती ।

भविष्यपुराणे—

कृत्वाऽरुणं तथा चैत्रे गन्धमाख्योपशोभितम् ।

स्थाप्य पात्रे यथोक्ते तु भास्कराय निवेदयेत् ॥

यथोक्ते ताम्रमये ।

शरदिन्दुप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

वर्षायुतशतं साग्रं सूर्यलोके महीयते ॥

कर्मक्षयादिहागत्य पुत्र-पौत्रसमन्वितः ।

अभीष्टपतिमासाद्य लभेद्भोगान् सुदुर्लभान् ।

अत्र चैत्रमासं व्याप्यैकभक्तं उभयोः पत्न्यां सप्तम्याञ्च उपवासः ।

क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सूर्यपूजाऽग्नि हवनानि कर्त्तव्यानि तथा करवीरैः सूर्यपूजा
सान्ध्यगुग्गुलुदानं उभयपक्षस्नानं श्रेयति नियमाः कार्तिके तेषा-
मभिधानात् ।

अत्राप्याकाङ्क्षा तदन्वयौचित्यात् तथाच कृत्यसमुच्चये
एतदेव—

इत्येवं सर्वयज्ञेषु विधिसुखः प्रकीर्तितः ।

एकभक्तोपवासस्य फलञ्च सदृशं भवेत् ।

विशेषमिह वक्ष्यामि मासि मासि व्रतं प्रति ॥

मार्गशीर्ष इत्यादि प्ररुणस्यात्र पिष्टमयनैवेद्यो मार्गादौ
पिष्टत्वस्य निवेद्यत्वदर्शनात् ।

मत्स्यपुराणे—

चैत्रादिचतुरो मासान् जलं दद्यादयाचितम् ।

व्रतान्ते मणिकं दद्यात् नववस्त्रसमन्वितम् ॥

तिलपात्रं हिरण्यञ्च ब्रह्मलोके महीयते ।

कल्पान्ते भूपतिर्नूनमानन्दव्रतमुत्तमम् ॥

क्वचित् जले दद्यादयाचितमिति पाठस्तस्यापि जलविषयमया-
चितं दानं कुर्यादिति स एवार्थः । मणिको मृत्तिकाभाण्डविशेषः ।

मत्स्यपुराणे—

वर्जयित्वा मधौ यस्तु दधिचीरष्टतेजुकान् ।

दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्माणि रसपात्रैर्युतानि च ।

सम्पूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति ।

एतद्गौरीव्रतं नाम भवानीलोकदायकम् ॥

मधुश्चैत्रः, रसपात्राणि दधिचीरेक्षुपात्राणि मिथुनं

जायापती ।

भविष्यपुराणे—

मासि चैत्रे तु संप्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

शाख्यन्नं पयसा युक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥

भानवे पाटलां दद्याद्वैष्णवीं तरुणीं नृप ।

पुष्परागमयैर्यानेर्नानाहंसाभियायिभिः ।

गच्छेत् सूर्यपुरं रम्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥

अत्र नक्तभोजनं मासव्यापि, उभयोः सप्तस्योरुपवासः, द्वितीय
सप्तम्यां नियमवता भानवे विष्णुदैवतत्वेन पाटलायास्तरुण्या
गोदानम् ।

भविष्यपुराण एव—

चैत्रे मासि तु संप्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

पिष्टकं पयसा युक्तं भुञ्जानः शालिसम्भवम् ॥

पूजयेद्भगवतीं देवीं भक्त्या वै चन्दनस्य च ।

गन्धमाख्योपहारैश्च विंशद्भुजसंस्थिताम् ॥

चन्दनस्य भगवतीं कृत्वेत्यर्थः ।

ज्वालामुखीस्तु वै नाम्ना कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।

धूपं सागुरुकर्पूरं भगवत्यै निवेदयेत् ॥

दद्यात् पांशुमुखान् भक्त्या नैवेद्यं विधिवन्नृप ।

स्नाने कुशोदकं धन्यं प्राशनं च नराधिप ॥

इत्थं सम्पूज्य देवेशीं कुमारीर्भोजयेत्ततः ।

ब्राह्मणांश्च तथा भक्त्या ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

पद्मरागमणैर्युक्तं सौवर्णमणिवेदिकम् ।

विमानवरमारूढी विष्णुलोके महीयते ॥

अत्राष्टम्यां पञ्चयोर्द्वयोरुपवासः नवम्यां घृतादिभिर्भगवत्याः
स्नपनं नक्तभोजनं मासव्यापि प्रकरणात् ।

मत्स्यपुराणे—

नारद उवाच—

भगवन् देवदेवेश ब्रह्मविष्णुविनायक ।
श्रीमदारोग्य-रूपायुर्भोग-सौभाग्यसम्पदा ।
संयुक्तस्तव विष्णोर्वा पुमान् भक्तः कथं भवेत् ॥
नारी वा विधवा सर्व्वगुणसौभाग्यसंयुता ।
क्रमान्मुक्तिपटं देव किञ्चिद्भूतमिहोच्यताम् ॥

ईश्वर उवाच—

सम्यक् पृष्टं त्वया ब्रह्मन् सर्व्वलोकहितावहम् ।
श्रुतसम्पन्न देवर्षे व्रतमुत्तमभक्तिदम् ॥
नक्षत्रपुरुषं नाम व्रतं नारायणात्मकम् ।
पादादि कुर्याद्विधिवद्विष्णुनामानि कीर्त्तयन् ॥
प्रतिमां वासुदेवस्य मूलर्त्तादिषु पूजयेत् ।
चैवमासं समासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।

मूले नमो विश्वधराय पादौ
शुल्फावनन्ताय च रोहिणीषु ।
जङ्घेऽभिपूज्ये वरदाय चैव
हे जानुनी चाश्वि कुमारऋक्षे ॥

पूर्वोत्तरापादयुगे तथोरु
 नमः शिवायेत्यभिपूजनीयौ ।
 पूर्वोत्तरा-फलानिभद्वये च
 मेढ्रं नमः पञ्चशराय पूज्यम् ॥
 कटिं नमः शार्ङ्गधराय विष्णोः
 सम्पूजयेन्नारद कृतिकासु ।
 तथार्चयेद्भाद्रपदद्वये च
 पार्श्वे नमः केशिनिसूदनाय ॥
 कुक्षिद्वयं नारद रेवतीषु
 दामोदरायेत्यभिपूजनीयम् ।
 ज्येष्ठानुराधासु च माधवाय
 नमस्तथोरःस्यलमेव पूज्यम् ॥
 पृष्ठं धनिष्ठासु च पूजनीय-
 मघोषविध्वंसकराय तद्वत् ।
 श्रीशङ्ख-चक्रासि-गदाधराय
 नमो विशाखासु भुजा हि पूज्याः ॥
 हस्तोऽग्रहस्ता मधुसूदनाय
 नमो हि पूज्या इह कैटभारः ।
 पुनर्वसावङ्गुलिपूर्वभागः
 साम्नामधीशाय नमोऽभिपूज्याः ।
 भुजङ्गनचतुर्दिने नखानि
 सम्पूजयेन्मत्स्यशरीरधातुः ।

कूर्मस्य पादौ शरणं व्रजामि
 ज्येष्ठासु कण्ठे हरिरर्चनीयः ॥
 शोत्रे वराहाय नमोऽभिपूज्ये
 जनार्दनस्य श्रवणे च सम्यक् ।
 पुण्ये मुखं दानवसूदनाय
 नमो नृसिंहाय च पूजनीयम् ॥
 नमो नमः कारण-वामनाय
 स्वातीषु दन्ताग्रमथार्चनीयम् ।
 आस्यं हरेर्भार्गवनन्दनाय
 सम्पूजनीयं द्विज वारुणे तु ॥
 नमोऽस्तु रामाय मघासु नासा
 सम्पूजनीया रघुनन्दनस्य ।
 मृगोत्तमाङ्गे नयनेऽभिपूज्ये
 नमोऽस्तु ते राम विघूर्णिताक्ष ॥

मृगोत्तमाङ्गं मृगशिरानक्षत्रम् ।

बुधाय शान्ताय नमो ललाटं
 चित्रासु संपूज्यतमं मुरारेः ।
 शिरोऽभिपूज्यं भरणीषु विष्णो
 नमोऽस्तु विश्वेश्वर कल्किरूप ॥
 आर्द्रासु केशाः पुरुषोत्तमस्य
 सम्पूजनीया ज्येष्ठे नमस्ते ।

उपोषितेनर्जदिने तु शक्त्या
 संपूजनीया द्विजपुङ्गवाः स्युः ॥
 पूर्णे व्रते सर्व्वगुणान्विताय
 वाग्रूपशीलाय च सागमाय !
 हेमीं विशालायतबाहुदण्डां
 मुक्ताफलेन्द्रोपलवज्युक्ताम् ॥
 जलस्य पूर्णे कलसे निविष्टा-
 मर्च्चां हरेर्वस्त्रगवा सहैव ।

अर्च्चा प्रतिमाम् ।

शय्यां तद्योपस्करभाजनादि-
 युक्तां प्रदद्याद्विजपुङ्गवाय ॥
 यद्यत् प्रियं किञ्चिदिहास्ति देयं
 तत्तद्विजायात्महिताय सर्व्वम् ।
 मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व
 हिरण्यगर्भाऽच्युतरुद्ररूप ! ॥

शय्याञ्च दद्यान्मन्त्रेण ग्रन्थिभेदविवर्जिताम् ।
 सलक्ष्मीकं सभार्याय काञ्चनं पुरुषोत्तमम् ॥
 यथा न विष्णुभक्तानां वृजिनं जायते क्वचित् ।
 तथा सुरुपमारोग्यं वस्तं दद्याच्च केशवे ॥

यथा लक्ष्म्या च शयनं तवाशून्यं जनाईन ।
 यथा ममाप्यशून्याऽस्तु कृष्ण जन्मनि जन्मनि ॥
 एवं निवेद्य तत्सर्वं वस्त्रमाख्यानुलेपनम् ।
 नक्षत्रपुरुषज्ञाय विप्रायाथ विसर्जयेत् ॥
 भुञ्जीतातैललवणं सर्व्वेर्ध्वप्युपोषितः ।
 भोजनन्तु यथाशक्त्या वित्तशाय्यविवर्जितः ॥
 इति नक्षत्रपुरुषमुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिददत्तामुत्र वा कृतम् ।
 आत्मना वाथ पितृभिस्तत्सर्व्वं नाशमाप्नुयात् ।
 इति पठति शृणोति वातिभक्त्या
 पुरुषवरो^१ व्रतमङ्गनाऽथ कुर्यात् ।
 कलिकल्मषविदारणं मुरारेः
 सकलविभूतिफलप्रदञ्च पुंसाम् ॥
 इति मत्स्यपुराणे नक्षत्रपुरुषव्रतं समाप्तम् ॥

दमनाधिकारे देवीपुराणे—

ब्रह्मोवाच—

चैत्रादौ कारयेत् पूजां मम वत्स यथाविधि ।
 गन्धधूपार्घ्चनेर्दीपैर्मालाभिर्दमनोद्भवैः ॥

चैत्रादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदि ।

सहोमं पूजयेद्देवं सर्वकामानवाप्नुयात् ।

देवं ब्रह्माणम् ।

हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तभोजी पङ्काचरेत् ॥

इत्यत्र कल्पतरावग्निकार्यं महाव्याहृतिभिराज्यहोम इत्य-
भिधानात् ।

चमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

इत्यादिवाक्यस्याग्निहवनमपि तादृशमेवास्वेष्टम्, अनादिष्ट
मन्त्रद्रव्यकहोमत्वात् । युक्तं चैतत् “न व्याहृतिभ्यः” परं होमः”
इति सामान्यत एव शङ्खवचनात् ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

इति परिशिष्टवचनाच्च ।

अतः सहोममित्यत्रापि तथा ।

पारिजातोऽपि—

महामन्त्रैराज्यहोममग्निहवनं (वदन)^१ तथैवाह ।

सागरे तु अनादिष्टमन्त्रहोमे प्रजापतये स्वाहेतिमन्त्रेण होम
उक्तः । स च पारिजात-कल्पतरुविरोधाल्लघुः ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ।

इति वाक्यस्यान्यथापि सार्थकत्वेन सागरमतार्यासमर्थकत्वात् ।

सर्वतीर्थाभिषेकस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 उमां शिवं हुताश्वश्च द्वितौयायान्तु पूजयेत् ॥
 हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं गन्धार्घ्चनं पुरा ।
 फलमाप्नोति विप्रेन्द्र उक्त्ये यत् संप्रभाषितम् ॥
 उक्त्यो न्योतिष्टोमप्रभेदः तस्मिन् हुते यत् फलं तत् फल
 माप्नोतीत्यर्थः ।

द्वितौयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् ।
 कुङ्कुमायुक्कर्पूर-मणि-वस्त्रसमन्विताम् ॥
 सुगन्धधूपपुष्पैश्च दमनेन^१ सुमालिना ।
 आन्दोले दोलयेद्वत्त शिवोमा तुष्यते सदा ॥
 आन्दाला हिन्दोल इति प्रसिद्धः । शिवसमन्विता उमा
 शिवोमा ।

रात्रौ जागरणं कार्यं प्रातर्देया च दक्षिणा ।
 हिमवस्ताम्रपानानि ताम्बूलानि; स्नजस्तथा ॥
 सौभाग्याय सदा स्तोभिः कार्यं पुत्रसुखेष्टुभिः ।
 गणेशं कारयेत् पूजां लङ्कुकादिभिरादरात् ॥
 चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्वकामसमृद्धये ।
 पञ्चम्यां पूजयेद्वागाननन्ताद्यान् महोरगान् ।
 चौरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम् ॥

अनन्त वासुकि तत्त्वक कर्कोटक पद्म महापद्म शङ्ख कुलिका
नागा अष्टौ वराहपुराणे कथिताः ।

पष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपहारिको ।

इहैव सुखसौभाग्यमन्ते स्कन्दपदं व्रजेत् ॥

भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां दमनकादिभिः ।

कृत्वा प्राप्नोति भोगादीन् विगताधिर्महातपाः ।

अष्टम्यां मातराणान्तु पूजां सर्वान्नगन्धिकीम्^१ ।

कृत्वैव जायते वत्स सिद्धिरिष्टा विमानजा ।

नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्द्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूरैर्धूपान्न-ध्वज दर्पणैः ॥

दमनैर्मरुपत्रैश्च विजयाख्यापदं लभेत् ।

धर्मराजे दशम्यान्तु पूजा कार्या सुगन्धिना ।

विगताधि निर्रातङ्ग इह चान्ते परं पदम् ।

एकादश्यां वृषे कार्या पूजा सर्वोपकारिकौ^२ ।

धनवान् पुत्रवांशान्ते वृषलोके महीयते ।

वृषो धर्मस्तस्य पूजा कार्येत्यर्थः ।

द्वादश्यां पूजयेद् विष्णुं कर्पूरागुरुचन्दनैः ।

हविथान्नैर्महाबाहो कर्त्ता विष्णुपदं लभेत् ॥

(१) B—पुष्पके पद्ममिदं पतितं ।

(२) D—सर्वाङ्ग— ।

(३) C—चारिको B—चारिणी ।

कामदेवस्त्वयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
 रति-प्रीतिसमायुक्तो अशोकमणिभूषितः ।
 पूजनीयो यथान्यायं दमनैर्मन्त्रसंहितैः ।
 मन्त्रसंहितैः कामदेवप्रकाशक मन्त्रसंहितैः ॥
 चतुर्दश्यान्तु कर्पूर कुङ्कुमागुरु चन्दनैः ।
 वस्त्रादिमणिपूजा च कर्त्तव्या महती शिवे ॥
 वितानध्वजद्वयश्च देयं कार्यं स्रु जागरः ।
 महापुण्यमवाप्नोति अश्वमेधशताधिकम् ॥
 पौर्णमास्यान्तथा कार्यं सर्व्वकामसमृद्धये ।
 इन्द्रार्चनञ्च सन्ध्यायां कामिकं लभते फलम् ॥
 एवं पञ्चदशाहन्तु यस्तु पूजां प्रकुर्व्वति ।
 सर्व्वयज्ञतपोदानफलानीह समाप्नुयात् ॥
 विचित्रभोगो देवेषु क्रीडते दिवि चेच्छया ।
 पुण्यक्षयादिहायातः पृथिव्यां जायते नृपः ॥
 विगताधिर्न सन्देह इत्याह भगवान् शिवः ।
 देवपूजा तु चैत्रेऽथ दमनकेन विधीयते ।

१ शिष्टपरिगृहीतवाक्यानि ।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर ! ।
 सर्व्वपापप्रशमनं देवलोकविधायकम् ॥

मानसं वाचिकं वापि कर्मजं यदघं भवेत् ।
 तत् सर्वं संचयं 'याति दानेनानेन पार्थिव ॥
 श्रावणे कार्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा ।
 सितपक्षात् प्रभृत्येतत् दानं पुण्यप्रवर्द्धकम् ॥
 प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य कारयित्वा प्रजापतिम् ।
 सौवर्णभरविन्दश्च कारयित्वाष्टपत्रकम् ॥
 कृत्वा चौडुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते ।
 पुष्पैर्धूपैश्च संपूज्य विप्राय प्रतिपादयेत् ।
 अनेन विधिना दत्त्वा द्विजाय कनकालयम्^१ ॥
 इक्षितान् लभते कामान्^२ निष्कामो ब्रह्म शाश्वतम् ।
 वेङ्गिं द्वितीयां सम्पूज्य भूर्भुवः स्वरिति क्रमात् ।
 तिलान्घ्येन शतं दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः ॥
 वैश्वानरन्तु सौवर्णं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
 गुडाज्यपूरिते राजन् तोयपूर्णघटोपरि ॥
 पूजयित्वा वस्त्रमाख्यैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकशः ।
 ततस्ती ब्राह्मणे दद्यात् बङ्गिर्मे प्रियतामिति ॥
 यावज्जीवकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ।
 मृतो बङ्गिपुरं याति प्राहिमं नारदो विधिम् ॥

(१) D—सौवर्णपापप्रनाशनं ।

(२) B—कामलालयम् ।

(३) B—बोधान् ।

तृतीयायां महाराज प्रतिमां स्वर्णमम्बवाम् ।
 रक्तवस्त्रयुगकृन्नां कुङ्कुमेन विभूषिताम् ॥
 स्थापयित्वा ताम्रपात्रे लवणोपरि विन्यसेत् ।
 जीरकं कटुकं खण्डे गुडं पार्श्वं प्रदापयेत् ॥
 पुष्पगन्धैः मन्त्रैश्चैः पूजयेत्तान् द्विजानपि ।
 दत्त्वा यत्फलमाप्नोति तत्सर्वं केन कथ्यते ॥
 प्रासादा यत्र मौवर्णा नद्यः कनकसेकताः ।
 तत्रामौ मोदते नित्यं दिवि देवैः सुपूजितः ॥
 स्वर्गादिर्हैत्य संसारे सुरूपः सुभगो भवेत् ।
 दाता भोक्ता वज्रधनः पुत्र-पौत्रसमन्वितः ॥
 नारी वा तद्गुणैर्युक्ता भवतीति न संशयः ।
 चतुर्थ्यां वारुणं हैमं पलादूर्द्धं सुशोभनम् ॥
 कारयित्वा कुशयुतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
 वस्त्रैः पुष्पैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्गणेशः प्रीयतामिति ।
 कार्यारम्भेषु सर्वेषु तस्य विघ्नो न जायते ॥
 वारणाः सप्तजन्मानि भवन्ति मद्विहङ्गलाः ।
 वारुणसमारूढस्त्रिलोकविजयी भवेत् ॥
 लवणं कटुखण्डञ्च जीरकं मरीचानि च ।
 हिङ्गुं शुण्ठिसमायुक्तं सर्वं रसमयन्तथा ॥
 चतुर्थ्यामेकभक्ताग्नी सकृत्कृत्वा कुटुम्बिनाम् ।
 गृहेषु सप्तसु मदाग्निनायुकानि भारत ॥

एतच्छिलाव्रतं नाम लङ्घनीलोकप्रदायकम् ।
 कर्त्तव्यमिह यत्नेन सुखपाटवकारकम् ॥
 पञ्चम्यां पन्नगश्रेष्ठं स्वर्णेनैकेन कारयेत् ।
 क्षीराज्यपाचमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥
 द्विजं सम्पूज्य वासोभिः प्रणिपत्य चमापयेत् ।
 दह लोके परे चैव दानमेतत् सुखावहम् ॥
 नागोपद्रवविद्रावि सर्व्वदुष्टनिवर्हणम् ।
 प्रायश्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुना ॥
 पन्नगश्रेष्ठं पञ्चफणम्^१ ।

तथा भविष्यपुराणे—

कृत्वा पञ्चफणं नागं गैरिकेण कृतं^२ नयेत् ॥
 गैरिकेण सुवर्णेनेत्यर्थः ।
 सर्व्वौषधुदकस्नातः पञ्चम्यां पूज्य पन्नगीम्^३ ।
 सप्तोपस्करदानञ्च यः करोति गृह्णाश्रमी ॥
 गृहाष्टोदूखलं सूर्प-शिरः स्नात्नी च पञ्चमी ।
 उदकुम्भञ्च चूली च एतेषामनुगञ्च यत् ॥
 एतानि गृहिणां गेहे प्रस्थाप्य पुरुषोत्तम ।
 उपस्करकृते नारी न शीदति कदाचन ॥
 गृहाष्टो यन्त्रकः शिर आढक इति ।
 एतद्गृहव्रतं नाम सर्व्वसौख्यप्रदायकम् ॥
 अचिणा ह्यनसूयायाः कथितं पाण्डुनन्दन ।।

पछ्यां शक्तिसमोपेतं कुमारं शिखिवाहनम् ।
 कारयित्वा यथाशक्त्वा हैमं मालाविभूषितम् ॥
 तण्डुलं शैलशिखरे वासोभिः पूज्य शक्तिः ।
 नमस्तुत्य ततो दद्याद्वाङ्मणाय कुटुम्बिने ॥
 दह भूतिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गं महीयते ।
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति द्विजो वर्षेण मोदते ॥
 सप्तम्यामर्चितं^१ दद्याद्द्विजायाश्चमलकृतम् ।
 गन्धर्वाः पुष्टिमायान्ति दत्तेऽग्रे समलकृते ॥

गन्धर्वा अश्वाः ।

१ अष्टम्यां वृषभं श्वेतमव्यङ्गाङ्गं धुरन्धरम् ।
 सितवस्त्रयुगकनं घण्टाभरणभूषितम् ॥
 दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां मे वृषध्वजः ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा आहारार्थमनुव्रजेत् ॥
 दानेनानेन नृपते शिवलोको न दुर्लभः ।
 वृषस्कन्धे प्रतिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ॥
 तस्माद्वृषप्रदानेन दत्ता भवति भारती ।
 नवम्यां काञ्चनं सिंहं कारयित्वा स्वशक्तिः ॥
 मुक्ताफलाष्टकयुतं नीलवस्त्रावगुण्ठितम् ।
 दद्याद्देवीमनुश्रित्य दुष्टदैत्यनिवर्हणम् ॥
 द्विजातिप्रवरायेत्यं सर्वान् कामान् समश्रुते ।
 कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्याघ्रा(ला)कुले पथि ॥

हिंसकाश्च न हिंसान्त दानस्यास्य प्रभावतः ।

मृतो देवपुरं याति पूज्यमानः सुरासुरैः ।

पुण्यत्रयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः ॥

दशम्यां नृपशार्दूल दशास्याः स्वर्णनिर्मिताः ।

दशास्याः सरभाः ।

स्रवणे गुडे जीरके च निष्पावेषु तिलेषु च ॥

गव्यत्रये तण्डुलेक्षूणां (?) सर्वेषामुपरि स्थिताः ।

समूज्य पुष्पवस्त्राद्यैर्द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

अनेन विधिना या तु नारी वा यदि वा नरः ।

निर्यापयति राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

इह काम्यानवाप्याथ प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।

सफलास्तस्य सर्वांशा यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥

एकादश्यां गरुत्मन्त्रं कारयित्वा हिरण्ययम् ।

यः शक्त्या तासपात्रेण घृतस्योपरि पूजितम् ॥

पञ्चाम्यभिरते विप्रे पुराणज्ञे विशेषतः ।

पञ्चाग्रयो गार्हपत्य दक्षिणाग्न्याहवनीय सत्यावसथाः ।

दत्त्वा किं वज्रनोक्तेन स्वर्गलोके महीयते ॥

गां वृषं महिषौ हेम सप्तधान्यं यवाधिकम् ।

वड्वां गुडजान् सर्वान् तथा वज्रफलान् फलान् ॥

वज्रफलान् ^१वह्निद्रियभोग्यानि फलानि ।

पुष्पाणि च विचित्राणि गन्धांश्चोच्चावचान् वज्रन् ॥

यथावन्मेलयित्वा तु वस्त्रैराच्छादयेन्नरैः ।
 द्वादश्यां द्वादशैतानि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 एवं कृते महाराज यत्फलं तन्निशामय ।
 इह कौन्तिं परां प्राप्य भुक्त्वा भोगान् यथेष्टितान् ॥
 ततो विष्णुपुरं प्राप्य सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ।
 'कर्मचयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्मिकः ॥
 यज्ञयाजौ दानपति जीवेच्च शरदां शतम् ।
 स्नापयेत् ब्राह्मणान् प्रातस्त्रयोदश्यां त्रयोदश ॥
 तानाच्छाद्य नवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरथार्चयेत् ।
 भोजयेच्च सुमिष्टान्नं दक्षिणा विनिवेदयेत् ॥
 यथाशक्त्वा हेमखण्डान् धर्मो मे प्रीयतामिति ।
 धर्मराजाय कालाय चित्रगुप्ताय दण्डिने ।
 मृत्यवे चयरूपाय घातकाय 'यमाय च ॥
 प्रेतनाथाय रौद्राय तथा वैवस्वताय च ॥
 महिषस्याय देवाय नामानौह त्रयोदश ।
 उच्चार्य अद्भुता युक्तः प्रणिपत्य विमर्जयेत् ॥
 यः करोति महाराज पूजामेनां मनोहराम् ।
 यमाय च सुखं मन्ये स्रुत्या व्याधिविवर्जितः ॥
 'यममार्गगतः पश्चाद्दुःखं नाप्नोत्यसौ पुमान् ।
 न पश्यति प्रेतमुखं पितृलोकञ्च गच्छति ॥
 पुण्यचयादिहागत्य स सुखी नीरुजो भवेत् ।

सहेम सुशुभं कुम्भं चतुर्दशं पयोदृतम् ॥
 करकेणैकेन संयुक्तं चैवः सदस्त्रवेष्टितम् ।
 घण्टाभरणशोभेन वृषभेण समन्वितम् ॥
 यो दद्याच्छिवभक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 एतत्कृत्वा नरश्रेष्ठ शिवलोके महीयते ॥
 तत्र स्थित्वा चिरं कालं क्रमादेत्य महीतले ।
 श्रोगे धनयुक्ते च कुले महति जायते ॥
 सर्वकामसमृद्ध्या चो यावज्जन्मशतत्रयम् ।
 पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ॥
 चन्द्रं रजतनिष्पन्नं पलेनैकेन शोभनम् ।
 पूजयेत् कुन्दकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेदयेत् ॥
 दद्यात् विप्राय सत्कृत्य वासोऽलङ्कारभूषणैः ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र निबोधाऽय मयोदितम् ॥
 चीरोदार्षण्यसम्भूतं वैशोक्याङ्गनदीपकम् ।
 उमापतेः शिरोरत्नं शिवं यच्छ नमो नमः ॥
 दामेनानेन नृपते भ्राजते चन्द्रवद्विवि ।
 अश्वरोभिः परिवृतो यावदाहृतसंभवम् ॥
 दानान्यमूनि विधिवत् प्रतिपतुक्रमेण
 यच्छन्ति ये द्विजवराय विशुद्धसत्वाः ।
 ते ब्रह्मविष्णुभुवनेषु सुखं विहात्य
 यान्तेऽकृतां सच्च शिवेन न संशयोऽत्र ॥

ब्रह्मराणे ।

चैत्रे मासि जगद्वद्ध्वा मसर्ज्यं प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपत्रे समयन्तु तदा सूर्योदये सति ॥
ततः प्रभृति यो धर्मः पूर्वः पूर्वतरैः स्मृतः ।
अद्यापि गूढः सुतरां कर्त्तव्योऽसौ प्रयत्नतः ॥

गूढो गुप्तः ।

तत्र कार्या महाशान्तिः सर्वकल्मषनाशिनी ।
सर्वोत्पातप्रशमनी कलिदःस्वप्ननाशिनी ॥
आयुःप्रदा पुष्टिकरी धनसौभाग्यवर्द्धिनी ।
मङ्गला च पवित्रा च लोकद्वयसुखावहा ॥
यस्यामादौ तु सम्पूज्यो ब्रह्मा कमलसम्भवः ।
पादार्घ्यधूपपुष्पैश्च वस्त्रालङ्कारभोजनैः^१ ॥
होमैर्षल्युपहारैश्च तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।
तथा क्रमेण देवेभ्यः पूजा कार्या पृथक् पृथक् ॥

देवेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यः कालादिभ्यः ।

ह्रलोङ्कारं नमोऽन्तश्च कुशोदकतिलाक्षतैः ।
पुष्पधूपप्रदीपैश्च भाजनैश्च यथाक्रमम् ।
मन्त्रं सम्पूजनार्थन्तु वज्ररूपं पठेत्ततः ॥
ॐ नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं कालाय परमात्मने ।
नमस्तेऽस्तु निमेषाय चटये च नमो नमः ॥
नराय च नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु क्षणाय च ।

नमो नमस्ते काष्ठायै कलायै चाथ सर्वदा ॥
 नालिकायै सुपक्कायै^१ मुहूर्ताय नमो नमः ।
 नमो निशाभ्यः पुण्याभ्यो दिवसेभ्यश्च नित्यशः ॥
 पक्षाभ्यामथ मासेभ्य ऋतुभ्यः पञ्च एव च ।
 त्रयनाभ्याश्च पञ्चभ्यो वत्सरेभ्यश्च सर्वदा ॥
 नमः कृतयुगादिभ्यो ग्रहेभ्यश्च नमो नमः ।
 अष्टाविंशतिसंख्येभ्यो नक्षत्रेभ्यो नमो नमः ॥
 अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणामभिजिता सह ।
 राशिभ्यः करणेभ्यश्च व्यतीपातेभ्य एव च ॥
 प्रतिवर्षाधिपेभ्यश्च विज्ञानेभ्यो नमः सदा ।
 नमोऽस्तु कुलनागेभ्यः सानुयादृभ्य एव च ॥
 सानुयादृभ्यः सानुचरेभ्यः ।
 नमस्तुदंशभ्यस्तु मनुभ्यश्च पुनः पुनः ।
 नमः पुरन्दरेभ्यश्च तत्संख्येभ्यो नमो नमः ॥
 तत्संख्येभ्यश्चतुर्दशसंख्येभ्यः ।
 पञ्चाशते नमो नित्यं दक्षकन्याभ्य एव च ।
 नमो नित्यं^२ सुव्रतायै जयायै चाथ सर्वदा ॥
 कृष्णाश्वाय नमस्तुभ्यं सर्वास्त्रजनकाय च ।
 नमस्ते वज्रपुत्राय पत्नीभिः सहिताय च ॥
 नमो बुधै^३ तथा रुद्रौ निद्रायै धनदाय च ।
 नलकूवरयत्राय गृह्यकस्त्रामिने नमः ॥

नमोऽस्तु शङ्खपद्माभ्यां निधिभ्यामथ सर्व्वदा ॥
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेद वेदाङ्ग वेदान्त विद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 नाग-यक्ष-सुपर्णेभ्यो नमोऽस्तु गरुडाय च ।
 अरुणाय नमस्तुभ्यं सप्तदीपेभ्य एव च ॥
 सप्तभ्यश्च समुद्रेभ्यः सागरेभ्यश्च सर्व्वदा ।
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यस्तु नमो हैरण्यकाय च ॥
 भद्राश्च-केतुमालाभ्यां नमः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
 ईदृशवृताय च नमो हरिवर्षाय चैव हि ॥
 नमः किंपुरुषेभ्यश्च भारताय नमो नमः ।
 नमो भारतदेवेभ्यो नागेभ्यश्चैव सर्व्वदा ॥
 पातालैभ्यश्च सप्तभ्यो नरकेभ्यो नमो नमः ।
 कालाग्निरुद्र-शेषाभ्यां हरये क्रोडरूपिणे ॥
 सप्तभ्यस्त्वय लोकेभ्यो महाभूतेभ्य एव च ।
 तमसे बुद्धये चैव नमः प्रकृतये तथा ॥
 पुरुषायाभिमानाय नमोऽस्त्वयत्नमूर्त्तये ।
 हिमवत्प्रमुखेभ्यश्च पर्व्वतेभ्यो नमः सदा ॥
 पुराणीभ्यश्च गङ्गाभ्यः सप्तभ्यश्च नमो नमः ।
 नमोऽस्त्वद्यतनीभ्यश्च सप्तभ्यश्चाथ सर्व्वदा ॥
 नमोऽस्तु पुष्करादिभ्यस्तीर्थेभ्यश्च पुनः पुनः ।
 निम्नगाभ्यो नमो नित्यं वितस्तादिभ्य एव च ।

चतुर्दशभ्यो देवेभ्यो धारणेभ्यो नमो नमः ।
 नमो धात्रे विधात्रे च कृन्दोभ्यश्च नमो नमः ॥
 सुरभ्यैरावणानाञ्च नमो भूयो नमो नमः ।
 अमरभ्यः सोमपेभ्यो देवेभ्यश्च नमो नमः ।
 नमस्तथोच्चैःश्रवसे ध्रुवाय च नमो नमः ॥
 नमोऽस्तु धन्वन्तरये शस्त्रास्त्राभ्यां नमः सदा ।
 विनायक-कुमाराभ्यां विघ्नेभ्यश्च नमः सदा ॥
 शिखाय च विशिखाय नैगमेयाय वै नमः ।
 नमः स्कन्दपद्मेभ्यश्च स्कन्दमातृभ्य एव च ॥
 धराय च गोपतये भस्मप्रहरणाय च ।
 ऋषिभ्यो बालखिल्वेभ्यः कश्यपाय नमः सदा ॥
 अगस्त्याय नारदाय व्यासादिभ्यो नमो नमः ।
 असोमपेभ्यश्च नमस्तुषितेभ्यो नमः सदा ॥
 आदित्येभ्यो नमो नित्यं द्वादशभ्यस्तु सर्वदा ।
 एकादशभ्यो रुद्रेभ्यः सगणेभ्यो नमो नमः ॥
 दशभ्यो विश्वदेवेभ्यः पुण्येभ्यश्च नमः सदा ।
 नमो वसुभ्यस्त्वष्टाभ्यो दिव्ययोगिभ्य एव च ॥
 द्वादशभ्यो भृगुभ्यश्च नमः सर्वत्र सर्वदा ।
 दशभ्यस्त्वज्जिरोभ्यश्च तपस्विभ्यो नमो नमः ॥
 नमो नासत्यदस्ताभ्यामश्विभ्यां नित्यमेव हि ।
 साध्येभ्यो द्वादशभ्यश्च पुराणेभ्यो नमः सदा ॥
 एकोनपञ्चाशद्भ्योऽय मरुद्भ्यश्च नमो नमः ।

शिष्याचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे ॥
 अष्टाभ्यो लोकपालेभ्यः सायुधेभ्यश्च सर्व्वदा ।
 आयुधेभ्यो वाहनेभ्यः पुराणेभ्यो नमः सदा ॥
 आसनेभ्यो दुन्दुभिभ्यो देवीभ्यश्च नमो नमः ।
 दैत्य-राक्षस-गन्धर्व्व-पिशाचेभ्यश्च नित्यशः ॥
 पितृभ्यः सप्तभेदेभ्यः प्रेतेभ्यश्च नमो नमः ।
 सुसूक्तेभ्यश्च देवेभ्यो भागवतेभ्य एव च ॥
 नमस्ते वर्णरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 अथ किं ब्रह्मनोक्तेन मन्त्रेणानेन चार्चयेत् ॥
 प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि देवानुद्दिश्य पूर्व्ववत् ।
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैर्माल्यैश्च दृष्टवान् ॥
 धनधान्यानुविभवैर्दक्षिणाभिश्च सर्व्वदा ।
 इतिहास-पुराणानां प्रवक्तृश्च द्विजोत्तमान् ।
 कालज्ञान् कालभेदज्ञान् मृत्यान् सम्मन्त्रिबान्धवान् ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण स्वाहान्तेन पृथक् पृथक् ।
 यविष्ठायाग्रये होमः कर्त्तव्यः सर्व्वदृष्टये ॥
 वेदवच्चाहुतीर्दत्त्वा स्थाने प्राधानिके सति ।

वेदवच्चाहुतीरिति वेदेतिकर्त्तव्यतायुक्तस्थाने प्राधानिके प्रधा-
 नाहुतिस्थाने आव्यभागान्तदति यावत् ।

आत्मशोभा ततः कार्य्या मङ्गलालम्भनं तथा ।

भोजयित्वा द्विजान् सर्व्वान् मुनीन् सम्मन्त्रिबान्धवान् ॥

मुनयोऽत्र नियतात्मानः ।

विशेषेण तु भोक्तव्यं कार्य्यस्यापि महोत्सवः ।

नवसंवत्सरारम्भे सर्वसिद्धिप्रवर्त्तकः ॥

देवौपुराणे शक्र उवाच—

गौर्या विवाहो विधिना क्रियते केन मे वद ।

कस्मिन् काले दिने पक्षे प्रतिमालक्षणं तथा ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथापूर्वं मया श्रुतम् ।

कथितं देवदेवेन श्रीकण्ठेन महात्मना ॥

श्वेतचन्दने शर्के वा त्वशोके मधुके तथा ।

दरिद्राणां विधिरयमाद्यानां शृणु साम्प्रतम् ॥

सौवर्णीं राजतीं कार्या दन्द्रनीलमयीं तथा ।

स्फाटिकीं पद्मरागा वा यथा लक्षणभाविता ॥

श्वेतचन्दन इत्यादि दरिद्राणां विधिरयमित्यन्तस्य दरिद्रै-
रर्कादिप्रतिष्ठातिः प्रतिमा कार्य्येत्यर्थः । आद्यानामित्यादेरिन्द्र-
नीलमयी वेत्यन्तस्य आद्यैः सुवर्णादिप्रतिष्ठातिः प्रतिमा कार्य्येत्यर्थः ।

प्रतिमालक्षणं चात्र —

सौवर्णीं च उमां कार्यां राजतः शङ्करस्तथा ।

चतुर्भुजस्तु देवेशो द्विभुजा च उमा भवेत् ॥

कमण्डलुः करे वामे अचसूचन्तु दक्षिणे ।

गौर्यास्तु रूपकं शक्र उर्द्ध्वं पद्मसंस्थितम् ॥

करे उमाकरे रूपकं प्रतिमा उर्द्ध्वं उर्द्ध्वस्थितं उर्द्ध्वजानुक-
मिति यावत् ।

चन्द्रार्द्धशेखरं देवं जटा-मुकुटधारिणम् ।
 नागयज्ञोपवीतञ्च वासुकिकृतकङ्कणम् ॥
 अभयं डमरुं शूलमचसूत्रञ्च दर्शयेत् ।
 एवन्तु प्रतिमां कृत्वा वृषभं पार्श्वसंस्थितम् ॥
 प्रतिमां कारयेच्छक यथा आगमभाषितम् ।
 गौर्या उपस्करान् वक्ष्ये विवाहे च विशेषतः ॥
 वस्त्राणि सुमहार्हाणि केयूर-कटकानि च ।
 पर्यङ्गगेण्डुके द्वे च तृती श्वेताम्बरच्छटा ॥
 ध्वजानि दापयेद्दिक्षु तोरणानि विशेषतः ।
 कुत्रोपरि कृताटोपा वेदी क्षम्भविभूषिता ॥
 कचिच्चन्द्रोपरीति पाठः, तत्र चन्द्रस्तकौय इति प्रसिद्धः ।
 रक्ताम्बरसमायुक्तां हरिद्रां दापयेत्ततः ।
 विवाहविधिमाश्रित्य सर्व्वं कृत्यं यथोचितम् ॥
 चैत्रे मासि प्रकर्त्तव्यो विवाहः सुरपूजितः ।
 नान्यकाले प्रकर्त्तव्यः कृते दोषं समादिशेत् ॥
 तृतीया-विघ्नदिवसे तथा नागदिनेऽथवा ।
 विवाहः शक कर्त्तव्यो न नचत्रं निरूपयेत् ॥
 विघ्नदिवसश्चतुर्थी नागदिनं पञ्चमी ।
 वृत्ते चैव विवाहे तु प्रतिसे तृजगेण्डूके ।
 वस्त्राणि होमद्रव्यञ्च तत् सर्व्वं स्थापके ददेत् ॥
 स्थापक आचार्यः ।
 तथा काञ्चनभूमौ च रत्नवस्त्रयुगानि च ।

भोजयित्वा प्रदातव्यं स्थापको येन तुष्यति ॥

भोजयित्वा स्थापकमेव ।

होत्रे च दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाय युगां शुभाम् ।

गौर्यां विवाहे यत्किञ्चित् तत्सर्वं स्थापको लभेत् ॥

एवं कृत्वा विवाहन्तु शृष्टुं यत् फलमाप्नुयात् ।

अश्वमेधमहस्रस्र वाजपेयशतस्य च ।

गवां कोटिप्रदानस्य यत्पुण्यं तदवाप्नुयात् ॥

अनेनैव नरो नारी कृतेन सुरपूजितः ।

सौभाग्यं परमं लेभे विवाहेन न संशयः ॥

सुपुत्रा जीववत्सा न भर्तुश्चैव सदा प्रिया ।

जायते नात्र सन्देहो गायत्री मे यथा प्रिया ॥

प्रतिमाभूमिपर्यङ्कवस्त्राभरणानि च ।

एतानि यजमानस्तु स्थापकस्य प्रदापयेत् ॥

लोभात् स्नेहाद्भयादाय यज्ञोपकरणादिकम् ।

अन्यस्य ददतो मोहात् तत्पुण्यं स्थापके भवेत् ॥

लोभात् मोहात् भयात् स्नेहादन्यस्य ददत इत्यर्थः ।

भविष्यपुराणे—

ईश्वर उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं शुभम् ।

श्वेतचन्दनकेर्कवा श्रीपर्णं च पियालके ।

सिध्रकेऽशोकमधुके पुष्पे लोहमयेऽपि वा ॥

पुष्पे पुष्परामणौ ।

वेदूर्ये कारयेद्देवीं महानीले च कारयेत् ।

विद्रुमे राजवर्त्ते च शुभेषु स्फटिकेषु च ।

महानील दन्द्रनीलः, राजवर्त्ता रावट इति प्रसिद्धः ।

यथावित्तानुसारेण अश्वत्थेन तु कारयेत् ॥

गौर्यास्तु प्रतिमां कुर्याच्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

एकपादः स्थितो भूमौ द्वितीयो जानुनि स्थितः ॥

दक्षिणे तु करे कुर्यादक्षसूत्रेण मालिकाम् ।

कुण्डिकां वामहस्तेन यथावदिधिना शुभाम् ॥

कर्णे तु दक्षिणे कुर्यात् कुण्डलन्तु सुशोभनम् ।

कुण्डिका कमण्डलुः ।

वामकर्णे तु कर्त्तव्यं तालीपत्रं सुशोभनम् ॥

तमालवसनञ्चैव मृगचर्म सुशोभनम् ।

योगपट्टञ्च कर्त्तव्यमुत्तरासङ्गिकं दिजैः ।

वेणीबन्धसमायुक्तान् केशान् कुर्यात् विचक्षणः ॥

त्रिलोचनां तथा कुर्याद्विवाहञ्च वराननाम् ।

तिलं कर्णललाटे वै कर्त्तव्यन्तु विजानता ॥

विजयाञ्च प्रतिष्ठाण देवीञ्च दिवसे शुभे ।

रोहिण्यामयवा पुष्पे धनिष्ठायां तथैव च ॥

यज्ञं कृत्वा तु पूर्वोक्तं प्रतिष्ठां कारयेद्बुधः ॥

प्रतिष्ठायान्तु गौर्या वै विवाहं यदि कारयेत् ।

घटोपरि त्रुमां स्कन्दं शङ्करं शूलपाणिनम् ॥

पूर्वाक्तैर्दारुभिः कुर्यान्निशा विन्तानुसारतः ।

अथ चतुर्भुजं देवं जटामुकुटधारिणम् ॥

त्रिशूलहस्तखट्वाङ्गं चन्द्रार्द्धकतगोखरम् ।

गोवृषे तु समारूढं कटिसूत्रेण भूषितम् ॥

गोवृषे वृषभश्रेष्ठे ।

कटकैश्चैव केयूरैः कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ।

एवं कृत्वा हरं स्कन्दं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥

ह्रयमाने तु वै वीर कुर्याद्वै मण्डलानि तु ।

वेदमङ्गलग्नैश्च गीतवादिचनिस्त्रैः ॥

प्रतिष्ठाप्य यथान्यायं पूर्वोक्तविधिना भवेत् ।

ततो विवाहं कुर्याद्वै पूर्वोक्तविधिना गृह ॥

वेदिं कृत्वा तु पूर्वोक्तां सुविचित्रां मनोरमाम् ।

ततो देवीं हरश्चैव वेद्यां वै उपवेशयेत् ॥

हस्तसंयोजनं कृत्वा विवाहं होमयेत्ततः ।

वेदमङ्गलग्नैश्च गीतवादिचनिस्त्रैः ॥

मृदङ्गं सर्वग्नैश्च काहलैः पटहादिभिः ।

एवं वृत्ते विवाहे तु पश्चाद्यज्ञं समाचरेत् ॥

आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वित्तग्राह्यं विवर्जयेत् ।

धिरण्यपट्टयुक्तैश्च गोदानैश्च सुपुष्कलैः ।

लवणेन गुडेनैव यवगोधूमयष्टिभिः ॥

नानाविधैः पूजयेद्दे आचार्यं गौरीपुत्रक ॥
 ब्राह्मणान् दक्षयेत् प्राज्ञो यथाशक्त्वा षडाननः ।
 गुरुं वै पूजयेत् पश्चात् कर्त्तव्यं भोजनं गृह ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 यत्पुण्यं तद्भवेत् सम्यक् ज्ञानञ्चैव महामते ॥
 कृते गौर्या विवाहे तु भवनञ्च सुशोभनम् ।
 यथोक्तेन विधानेन नान्यथा प्राप्यते गृहः ।
 एष ते कथितो देव्या विवाहस्तु सविस्तरः ॥

मत्स्य पुराणे ।

मत्स्य उवाच ।

वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियम् ।
 शुक्लपक्षस्य पूर्वार्द्धे तिथौः स्नानं समाचरेत् ॥
 वसन्तमासश्चैवः प्राथम्यादिना ।
 तस्मिन्नहनि सा देवी किञ्च विश्वात्मना सती ।
 पाणिग्रहणिकैर्मन्त्रैर्दूढा वरवर्णिनी ॥
 तथा सहैव देवेशं तृतीयायामथार्चयेत् ।
 फलैर्नानाविधैर्दीपैर्धूपनैवेद्यसंयुतैः ॥
 प्रतिमां पञ्चगव्येन तथा गन्धोदकेन च ।
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्गौरीमिन्दुशेखरसंयुताम् ॥
 नमोऽस्तु पाटलायै तु पादौ देव्याः शिवस्य च ।

शिवायैति च सङ्कीर्त्य जयायै १देव जानुनौ ॥

सङ्कीर्त्य हरिकेशाय तथोक्त वरदे नमः ।

देवायै तु कटौ देव्याः शङ्करायैति शङ्करम् १ ॥

कुचिदयश्च कोटयै शूलिनं शूलपाणये ।

मङ्गलायै नमस्तुभ्यमुदरश्चाभिपूजयेत् ॥

सर्वात्मने नमो रुद्रमौगान्यै च कुचदये २ ।

शिवं वेदात्मने तद्वत् रुद्राण्यै कण्ठमर्चयेत् ॥

त्रिपुरघ्नाय विश्वेशमनन्तायै करदयम् ।

त्रिलोचनायैति हरं बाह्व कालानलप्रिये ॥

सौभाग्यभवनायैति भूषणानि सदाऽर्चयेत् ।

सदाऽर्चयेदिति वचनात् पादादिपूजाकाले तु तत्तद्भूषणान्यपि
पूजनीयानीति योगीश्वरः ।

स्वाहा स्वधायै च सुखमीश्वरायैति शूलिनम् ॥

अशोकमधुराग्निन्यै ३ पूज्यावोष्ठौ विभृतिदौ ।

स्याणवे च हरं तददास्यश्च क्रमुकप्रिये ४ ॥

आस्यमव सुखसुशौरं सुखपूजायाः पूर्वमभिहितत्वात् ।

नमोऽर्द्धनारीश्वरमसिताङ्गौति नासिकाम् ॥

नम उग्राय लोकेशं ललितेति पुनर्भुवौ ।

शर्वाय पुरहन्तारं वासुदेव्यै तथालकम् ॥

नमः श्रीकण्ठनाथाय शिवकेशानयार्चयेत् ।

१ B गुणयोर्द्वयोः ।

२ C शङ्करे ।

३ B दयम् ।

४ A मधुवासिन्यै ।

५ B चन्द्रमुखप्रिये ।

भौमोद्यमोमरूपिण्यै शिरः सर्व्वत्माने नमः ॥

हरमभ्यर्च्य विधिवत् सौभाग्याष्टकमगतः ।

स्थापयेद्वृत्तनिष्पाव कुसुमचौरचौरकम् ॥

१ तवराजेक्षुलवणं कुसुमसुमयाष्टकम् ।

दत्तं सौभाग्यकृत् यस्मात् सौभाग्याष्टकमितऽतः ॥

एवं निवेद्य तत्सर्व्वं देव्या देवस्य चागतः^१ ।

२ रात्रौ शृङ्गोदकं प्राप्य स्वपेद्भूमावरिन्दम् ।

पुनः प्रभाते तु तथा कृतस्नानजपः शुचिः ।

सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं वस्त्र-माल्य-विभूषणैः ॥

सौभाग्याष्टकसंयुक्तं सुवर्णचरणद्वयम् ।

प्रीयतामच ललिता ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

निष्पावः चौरघृतादिमाधितगोधूमान्नं कुसुमं कुसुमकुसुमम् ।

चौरं दुग्धं तवराजः सितशर्करा कुसुमसुमधाण्याकः ।

अथ चौरघृतयोरेककोटिता ।

तथा च सौभाग्याष्टकपरिगणने मत्स्यपुराणम्—

इक्षुवस्त्रवराजस्तु निष्पावो जातिधान्यकम् ।

विकारवच्च गोचौरं कुसुमकुसुमं तथा^४ ॥

लवणश्चाष्टमं तद्वत् सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥

एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां मदा मुने ।

प्राशने दानमन्त्रे च विप्रोऽयं निबोध मे ॥

१ C रस— ।

२ B निवेदः शिवयोः पुनः ।

३ A चैत्रे ।

४ B विकारो यवगोचौरं कुसुमं कुङ्कुमं तथा ।

गोशृङ्गोदकमाद्यं स्यात् वेशाखे गोमयं पुनः ।

ज्यैष्ठे मन्दारपुष्पञ्च आपादे विल्वपत्रकम् ॥

श्रावणे दधि सम्राग्यं भाद्रस्य च कुशोदकम् ।

चौरमाश्वयुजे मासि कार्तिके पृषदाज्यकम् ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्यम् ।

मार्गे तु मासि गोमूत्रं पौषे सम्राग्येदृतम् ।

माघे कृष्णतिलांस्तदत् पञ्चगव्यञ्च फासगुणे ॥

ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा ।

वासुदेवी तथा गौरौ मङ्गला कमला सती ।

उमा से दानकाले तु प्रीयतामिति कौर्त्तयेत् ॥

अत्र ललितादिद्वादशनामानि चैत्रादि प्रतिमासं यथासंख्यं
कौर्त्तनीयानि ।

मल्लिकाशोककमलं कदम्बोत्पलमालती ।

उत्पलं नीलोत्पलादि ।

कुलकं करवीरञ्च वाणमल्लानकुङ्कुमम् ॥

भिन्धुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमशः स्मृतम् ।

जवा कुसुम्भकुसुमं मालती शतपत्रिका ॥

यथालाभं प्रशस्तानि करवीरञ्च सर्वदा ।

एव संवत्सरं यावदुपोय्य विधिवन्नरः ॥

स्त्री वा भक्ता कुमारी वा शिवावभ्यर्च्छ्य भक्तितः ।

शिवश्च शिवा च शिवौ ।

व्रतान्ते शयनं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम् ॥

उपस्करो गण्डुकादिः ।

उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा सह ।

गोवृषभावपि हैमावेव ।

स्थापयित्वाऽथ शयने ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

अन्यान्यपि यथाशक्त्वा मिथुनान्यम्बरादिभिः ।

धान्यालङ्कार-गोदानैरभ्यर्च्यैव धनसंख्यया ॥

वित्तशायने रक्षितः पूजेयद्गतविस्मयः ।

एवं करोति यः सम्यक् सौभाग्यशयनव्रतम् ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति पदमानन्यमश्रुते ।

फलस्यैकस्य च त्यागमेतत्कुर्वन् समाचरेत् ॥

प्रियस्य कस्यापि फलस्य त्यागो बोद्धव्यः ।

यतः कीर्त्तिमवाप्नोति प्रतिमासं नराधिप ! ।

सौभाग्यारोग्यरूपायुर्वृत्तालङ्कारभूषणैः ।

न विमुक्तो भवेद्राजन्नब्धाव्युदगतचयम् ॥

यस्तु द्वादशवर्षाणि सौभाग्यशयनव्रतम् ।

करोति सप्त चाष्टौ वा श्रीकण्ठभवनेऽमरैः

पूज्यमानो भवेत् सम्यक् यावत् कल्पायुतचयम् ॥

नारी वा कुरुते या तु कुमारी वा नरेश्वर ! ।

साऽपि तत्फलमाप्नोति देव्यनुग्रहाललिता ॥

शृणुयादपि यश्चैवं प्रदद्यादथवा मतिम् ।

मोऽपि विद्याधरो भूत्वा स्वर्गलोके चिरं वसेत् ॥

इदमिह मदनेन पूर्वमिष्टं .

गतधनुषा कृतवीर्यसूनुना च ।

कृतमथ वरुणेन नन्दिना च

चित्तिजननाथ^१ तदद्भुतं भुवि स्यात् ॥

इति मत्स्यपुराणे सौभाग्यश्रयनव्रतं समाप्तम् ।

मत्स्यपुराणे ।

माघे मास्यथ चैत्रे वा गुडधेनुप्रदो भवेत् ।

गुडव्रतसृतीयायां गौरीलोके महीयते ॥

महाव्रतमिदं नाम परमानन्दकारकम् ।

गुडव्रतो गुडमात्रभोजी । मन्वन्तरादिश्रेयं^२ ततोयेति श्रुत्य—

फलकामनया आद्भुमप्यत्र ।

आग्नेयपुराणे—

समुपोय्यार्चयेत्क्षीं पञ्चम्यां वत्सरे गते ।

चैत्रस्य कमलं दद्यात्तिलधेनुसमन्वितम् ॥

हैमं विष्णुपदं याति कक्षादेति पुनर्महीम् ।

राजराजो भवेद्धीमान् भवेज्जन्मनि जन्मनि ।

एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम् ॥

चैत्रस्य पञ्चम्यां लक्ष्मीमर्चयेत् वत्सरे गते हैमं कमलं दद्यात्

यदा महीमेति तदा राजराजो भवेत् श्रीमान् जन्मनि भवेदित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्रायामथ पञ्चस्यां चैवे मामि शुभानना ।
 श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यं सम्प्राप्ता केशवाज्ञया ॥
 तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुञ्चति ।
 एषा श्रीपञ्चमी कार्या विष्णुलोकगतिप्रदा ॥

ब्रह्मपुराण एव—

अमावस्यायां सम्भूतः स्कन्दः पूर्वं ऊताशनात् ।
 जातः पर्वणि षष्ठ्यान्तु शुक्रायाम्मैत्रनामनि ।
 सेनापत्येऽभिषिक्तस्तु देवानां ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 जितवांस्तारकं दैत्यं क्रौञ्चं शक्त्या विभेद च ।
 तस्मात् स तत्र विधिना स्कन्दो मान्यैः सुगन्धिभिः ॥
 दीपालङ्कारवस्तान्कुकुटेः पूज्य एव हि ।

कुकुटः क्रीडार्थं देवो न तु मारणीयः ।

अक्षैः क्रीडनकैरन्यैर्घण्टा चामर दपणैः ॥
 सर्वासु शुक्तपद्मेषु पूज्यो वा अद्भुता नरैः ।
 आरोग्यकामैर्बालानां पुत्रवद्भिर्विशेषतः ॥

मत्स्यपुराणे—

ईश्वर उवाच ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि तद्वत् कमलसप्तमीम् ।
 अस्याः सङ्कीर्तनादेव तुल्यतीह दिवाकरः ॥
 वसन्तामलसप्तम्यां स्नातः सन् गौरसर्षपैः ।

तिलपात्रे च सौवर्णं विधाय कमलं शुभम् ॥
 वस्त्रयुग्मान्वितं कृत्वा गन्धपुष्पैः समर्चयेत् ।
 नमः कमलहस्ताय नमस्तो विश्वधारिणे ॥
 दिवाकर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
 ततो ^१द्विकालवेलायामुदकुम्भसमन्विताम् ॥
 विप्राय दद्यात् मस्यूज्य वस्त्र-माख्य-विभूषणैः ।
 शक्तियेत् कपिलां दद्यादलङ्कृत्य विधानतः ॥
 अहोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां भोजयेद्विजान् ।
 यथाशक्त्वा च मुञ्जीत मांस-तैलविवर्जितम् ॥
 अनेन विधिना शुक्लसप्तम्यां मासि मासि च ।
 मय्यै समाचरेद्भक्त्या वित्तशायविवर्जितः ॥
 व्रतान्ते ग्रथनं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ।
 गायैव भक्तितो दद्यात् सुवर्णाभ्याः^२ पयस्विनीः ॥
 भोजनामन-दौपादीन् दद्यादिष्टानुपस्करान् ।

सुवर्णाभ्याः सुवर्णघटितमुखाकारयुक्ता इति कचित् । सुवर्ण-
 शृङ्गवतीरिति तु पारिजातस्वरसः ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् कमलसप्तमीम् ।
 लक्ष्मीमनन्तामभ्येति सूर्यलोके च मोदते^३ ॥
 कल्पे कल्पे ततो लोकान् सप्तगत्वा^४ पृथक् पृथक् ।
 अप्सरोभिः परिवृतस्ततो याति परां गतिम् ॥

१ C D विकाल— ।

२ B गात्र दद्यात् सप्तम्या तु सुवर्णाभ्यां ।

३ B महीयते ।

४ B सप्तकलः ।

यः पश्यतीमां गृणयान्मुहूर्तं^१
 पठेच्च भक्त्याऽथ मतिं ददाति ।
 सोऽप्यत्र लक्ष्मीमचलामवाप्य
 गन्धर्वविद्याधरलोकभाक् स्यात्^२ ॥

वसन्तस्यैत्रोऽत्र विवक्षितः ।

इति मत्स्यपुराणे कमलसप्तमीव्रतं समाप्तम् ।

भविष्ये सुमन्तुस्त्वात्—

शुक्लपक्षे तु चैत्रस्य षष्ठ्यां भस्मगुणोपितः ।
 पूजयेद्भास्करं भक्त्या पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
 येन तं पूजयेद्देवं स विधिः कथ्यते तव ।
 मदा वैश्रावणीयेन^३ विधिना पूजयेन्नृप ! ॥

ॐ प्रज्वलने स्वाहा इत्यग्निप्राकारः । ॐ नमः शमी
 प्राकारः । ॐ सहस्रकिरणोज्ज्वलाय स्वाहा वन्द्यः । ॐ पृथिव्यै
 सर्वौषधिरूपिण्यै स्वाहा पृथिव्यस्तं नमः शकलीकरणमन्त्रः ।
 आत्मनो देवशरीरे च—

ॐ धर्मात्मने नमः पूर्वतः । ॐ दण्डनायकाय नमः दक्षि-
 णतः । ॐ रेवन्ताय नमः पश्चिमतः । ॐ सततोच्चलरूपाय
 नमः, उत्तरतः । ॐ ग्यामपिङ्गल लोहिताशाय नमः, ऐशान्याम् ।
 ॐ नीललोहिताय नमः, आग्नेय्याम् । ॐ शनैश्चराय नमः,
 नैऋत्याम् । ॐ वज्रपाणये नमः, वायव्याम् ।

ॐ नमो हराय^१ देवाय महाबलपराक्रमाय सर्वतेजोऽधि-
पतये स्वाहा ॐ उत्तरशक्तिधराय नमः । प्रतीहारः । ॐ हर-
देवायोगरूपाय नमः । द्वितीयः प्रतीहारो दक्षिणतः । ॐ हरि-
ताय नमः पश्चिमतो मतः । ॐ अश्वमुखाय नमः । उत्तरतो-
मतः । द्वारपालचतुष्टयम् ।

ॐ कुन्देन्दुचौरप्रभाय नमः प्रथमोऽश्वः । ॐ रक्ताचरक्तावर्णाय
नमः, द्वितीयोऽश्वः । ॐ रक्तावर्णतेजस्विने नमः, तृतीयोऽश्वः ।
ॐ भिन्नाञ्जनवर्णाय नमश्चतुर्थोऽश्वः । ॐ तौव्रतेजसे नमः पञ्च-
मोऽश्वः । ॐ व्योमवर्णाय दीप्तमालिने नमः षष्ठोऽश्वः । सर्व-
वर्णाधिपतये नमः सप्तमोऽश्वः ।

ॐ नमो द्वाराग्निकवचाय कश्यपपुत्राय नमः । ॐ प्रजापतये
नमः, ॐ अनन्तदेवाय नमः, ॐ अमाधारणतेजसे नमः ।
आवाहनमन्त्रः ।

ॐ भास्कर देवादिदेव गच्छ यथासुखं भवनं पुनरागमनाय ।
विसर्जनमन्त्रः ।

गायत्र्या स्वागतार्घपाद्याचमनासनाभिमुख्यचरणगन्धपुष्पोप-
हारादिनिवेदनम् ।

मुकुली पद्ममुद्रा च निष्ठुरा च तथा परा ।

नागाख्या व्योममुद्रा च उषा चैवापरा स्मृता ॥

सप्तैताश्च परा मुद्राः कोटिमुद्रास्तथैव च ।

ॐ खखोक्ताय नमः, हृदयं । ॐ चिपिटाय नमः शिरः ।

ॐ सुतेजसे नमः शिखा । ॐ आदित्याय तेजोऽधिपतये नमः
कवचं । ॐ आदित्याय सहस्ररश्मये नमः, अस्त्रं । ॐ तेजो-
ऽधिपतये नमः, सुखं । ॐ मेषवृषणाय नमः, गुह्यं । ॐ सहस्र-
किरणाय नमः पादौ । ॐ दीप्यधिपतये नमः पृष्ठं ।

ॐ भास्कराय विद्महे सप्ताश्वाय धौमहि तन्नो भानुः प्रचो-
दयादिति गायत्री ।

अनेन विधिना पूज्य पष्ठ्यामुपवसेदुधः ।
पुरतः शयनं भानोः सप्तम्यां पूजयेत् पुनः ॥
भोजयेच्चापि विप्रांश्च दध्ना वा पायसेन वा ।
शक्त्वा च दक्षिणां दद्यादादारादाव्रजेच्च तान् ॥
पयः पीत्वा ततो गव्यं स्यातव्यं कुरुनन्दन ।।
दन्तखाद्यं भवेद्यद्धि तदोदनमिति स्मृतम् ॥
भक्ष्यं^१ भोग्यं तथा लेह्यमोदनं त्रिः प्रकीर्तितम् ।
पेयश्चानोदनं प्रोक्तं तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥

तमोदनम् ।

इत्येषाऽनोदना नाम सप्तमी भरतर्षभ ।।

यामुपोष्य नरो भक्त्वा धनधान्यमवाप्नुयात् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महौयते ॥

एतच्च व्रतमेकचैत्रशुक्लसप्तमीसमाप्यमेव सम्यक्सराद्यनुष्मेखात्
एकवचनस्वरभादावृत्तौ प्रमाणाभावाच्च ।

इत्यनोदना सप्तमी ।

भविष्यपुराण एव ।

ब्रह्मोवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि रहस्यां नामसप्तमीम् ।
 पवित्रां हि पवित्राणां महापातकनाशिनोम् ॥
 सप्तमी कृतमात्रेयं नरांस्तारयते भवात्^१ ।
 सप्तावरान् सप्त परान् पितृंश्चापि न संशयः ॥
 रोगांश्चिन्तन्ति दुष्कृत्यान् दुर्जन्यान् जयते रिपून् ।
 अर्थं प्राप्नोति दुष्प्रापं यः कुर्यान्नामसप्तमीम् ॥
 कन्यार्थी लभते कन्यां धनार्थी लभते धनम् ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ।
 समयान् पालयन् सर्वान् कुर्याच्चेमां विचक्षणः ॥
 समयान् गृह्णन् भूतेश्च अयेसे गदतो मम ।
 आदित्यभक्तः पुरुषः सप्तम्यां गणनायकम् ॥
 मैत्रीं वै सर्वतः कुर्याद्भास्करश्चापि चिन्तयेत् ।
 सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलं वस्त्रं न धारयेत् ॥
 न चाप्यामलकैः स्नानं न कुर्यात् कलहं क्वचित् ।
^१नात्मानमवमन्येत न मद्यानि पिबेद्बुधः ॥
 न द्रोहं कस्यचित् कुर्यान्न पारुष्यं समाचरेत् ।
 नावभाषेच्च चाण्डालं नैव स्त्रीश्च रजस्वलाम् ॥
 न चापि संस्पृशेत् श्वानं मृतकं नावलोकयेत् ।
 नास्कोटयेन्नापि हसेद्भायेन्नापि न गीतकम् ॥

न नृत्येदतिरागेण न वा वाद्यानि वादयेत् ।

न शयीत स्त्रिया सार्द्धं न सेवेत दुरोदरम् ॥

न रोदेदश्रुपातेन न चाद्यात् पञ्चशाक्तिकाम् ॥

एवञ्चात्र पञ्चशाक्तिकाऽल्पलब्धाहारे न निषेधः^१ ।

नाकर्षेच्च शिरोयूकां न मृषा वादमाचरेत् ।

परस्थानिष्टकथनमतिशोकञ्च वर्जयेत् ॥

समयान् नियमान् दुरोदरं द्यूतं, पञ्चशाक्तिका कन्द-मूल-फल-
पुष्प-पत्राणि, यूका तु कोणकुणौ ।

अथापरो विधिश्चात्र श्रूयतां त्रिपुरान्तक !)

चैत्रात्मभृति कर्त्तव्या सर्वदा नामसप्तमी ॥

धातेति चैत्रमासे तु पूजनौयो दिवाकरः ।

अर्थमेति च वैशाखे ज्येष्ठे मित्रः प्रकीर्तितः ॥

आषाढे वरुणो ज्ञेय इन्द्रो नभसि कथ्यते ।

विवस्वांश्च नभस्ये तु पर्जन्योऽथयुजि स्मृतः ॥

पूषा कार्तिकमासे तु मार्गशीर्षेऽग्निरुच्यते ।

भगः पौषे भवेत् पूज्यस्त्वद्वा माघे तु गण्यते ॥

विष्णुस्तु फाल्गुने मासि पूज्यो वन्द्यश्च भास्करः !

सप्तम्यां चैत्रसप्तम्यां भोजयेत् भोजकान् बुधः ॥

सप्तम्यां चैत्रसप्तम्यामिति वीष्ण्या सर्वसप्तम्यामिति लभ्यते ।

सद्यः भोजनं देयं भोजयित्वा विधानतः ।

भोजकायैव दातव्या दक्षिणा स्वर्णमाषकम् ॥

सष्टतं भोजनं देयं रक्तवस्त्राणि चैव हि ।

अलाभे भोजकानान्तु दक्षिणैया द्विजोत्तमाः ॥

भोजका मगाः ।

तथैव भोजनीयाश्च अद्भुता परयान्वितैः ।

विशेषतो वाचकश्च ब्राह्मणः कल्पवित् सदा ॥

कल्पवित् सप्तमीकल्पवित् ।

दत्तेषा कथिता तुभ्यं सप्तमी गणनायक ।

अता सती पापहरा सूर्यलोकप्रदायिनी ॥

इति 'नामसप्तमीव्रतम्' ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यानि ।

पुनर्वसौ वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।

लौहित्ये विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

स्नानमन्त्रः ।

ब्रह्मपुत्र ! महाभाग ! शान्तनोः कुलवर्द्धन ! ।

अमोघागर्भसम्भूत ! पापं लौहित्य ! मे हर ॥

लौहित्यो लोहितसमुद्रः ।

अशोककलिकाद्याष्टौ ये पिवन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

पानमन्त्रः ।

त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ! ।

पिवामि शोकमन्ताग्नौ मामशोकं सदा कुरु ॥

तथा ।

पुनर्वसुबंधोपेता चैत्रे मासि मिताष्टमी ।

स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

चैत्राष्टम्यादि पूर्णान्तमशोकैर्मन्त्रार्चनम् ।

तच्च कार्यमशोकार्थं ज्ञेया वासन्तिका हि सा ॥

देवीपुराणे—

चैत्राष्टम्यान्तु स्नायीत मातृस्थाने मृदामुभिः ।

देवीं तीर्थजलैः स्नाप्य मदलेपेन लेपयेत् ॥

धूपं तुरुस्कं चोग्रीरं अतिमुक्तैस्तु पूजयेत् ।

नैवेद्यं शालिजं भक्तं शर्कराः कन्यकास्तपि ।

आत्मनस्तच्च वै भोज्यं शक्तितो दक्षिणां ददेत् ॥

अजिता सर्वकामानां पूरणाय सुखाय मे ।

विप्रान् धन्यान् समासाद्य हेमदानफलं लभेत् ॥

अथ कृष्णादिमासपक्षोपष्टम्भकविरहात् शुक्लादिमासस्य
अवस्थापितत्वात् शुक्लादिरेव मासः । अष्टम्यपि प्रायश्चानुरोधा-
देकवचनाच्च शुक्लैव । मातृस्थाने दुर्गास्थाने मदलेपनं, तुरुस्कं
सिन्धूकं, अतिमुक्तो माधवीपुष्पं शालिभक्तं शर्करा च नैवेद्यं
कन्यासु भोज्यमिति सम्बन्धः ।

ब्रह्मपुराणे—

चैत्रे नवम्यां शुक्लायां भद्रकाली महाफला ।

योगिनोनान्तु सर्वाभामाधिपत्येऽभिषेचिता ॥

तस्मात्तां पूजयेत्तत्र मोपवामो जितेन्द्रियः ।

विचित्रेर्बलिभिर्भक्त्या मन्त्रांसु नवमौषु च ॥

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यां ततः स्त्रोभिर्देवौ पूज्या च रुक्मिणी ।

पौराणी योगिनी काचिच्छक्तिनारायणाङ्गजा ॥

पुष्पालङ्कारधूपान्नशकैश्च विविधैरपि ।

अपूपैर्विविधाकारैर्वह्नि-ब्राह्मण-तर्पणैः ॥

तत्रापराह्णे वास्तुश्च वेश्मनो वंशधारकः ।

अर्थैर्मात्यैश्च वस्त्रैश्च पूज्यो रङ्गैः सुगन्धिभिः ॥

प्रदोषममये तत्र पञ्चगव्यं विधानवत् ।

तिलसिद्धार्थकैर्युक्तं गृहीत्वा वेश्मनो वह्निः ।

देयं दिक्षु च पर्युचेद्दुष्टप्राणिनिवारणम् ॥

पर्युचेत् तदेव पञ्चगव्यं प्रतिदिशं क्षिपेत् ।

कृतोपवामो द्वादश्यां ततो विष्णुञ्च पूजयेत् ।

अपराह्णे च तत्रैव कामदेवञ्च पूजयेत् ॥

घटस्थं विविधैर्मात्यैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।

ततस्तु श्रौतत्वं तोयं पुण्यमादाय वाग्यतैः ॥

कामदेवागतः स्थाप्यं पुष्पञ्चने महाघटे ।

अर्घ्यादिपूजितं सम्यक् प्रशस्तैर्वृत्तपद्मैः ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां ततो शुभतरे गृहे ।

अनर्काभ्युदिते काले स्थाप्याः^१ सुक्तेन वारिणा ॥

स्याप्याः नूले वक्ष्यमाणा देवता एव ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादश्यां चैवशुक्लस्य चैववस्त्रप्रदो नरः ।

अत्रयं फलमाप्नोति नागलोकञ्च गच्छति ॥

वैशाखमासद्वादश्यां रुक्मदानं तथैव च ।

कुचोपानहयोर्दानात् ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ॥

तथैव चेति प्रथममासोक्तफलानुषङ्गः ।

आस्तीर्णं शयनं दत्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपे महीयते ॥

भोगशायिनं विष्णुं आस्तीर्णं शयनं दत्वा महीयते इति

सम्बन्धः ।

आवणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते ।

गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे तथा ॥

प्रीणयेदश्वग्निरसमश्रुं दत्वा तथाश्विने ।

अश्वग्निरसं हयग्रीवं देवम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरति स्वकम् ॥

सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके वस्त्रमाप्नुयात् ।

प्रदानं लवणानान्तु मार्गशीर्षे महाफलम् ।

रोमवस्त्रं त्वलपटी ।

धान्यानाञ्च तथा पौषे दारुणाश्चायनन्तरे ।

फास्युने सर्वगन्धानां नात्र कार्या विचारणा ॥

अनन्तरे माघे दानं महाफलमित्यनुषज्यते । अत्र यद्यपि
द्वादशशुक्लेष्वो नास्ति तथापि ममभिव्याहाराद्वादशैव विवक्षिता ।

भाग्यर्चसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला ।

भाग्यर्चं पूर्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी वा ।

पूर्वायां विजयं विद्यादुत्तरायां भगन्तया ॥

इति भविष्यपुराणे नक्षत्रदेवताकथनात् ।

हस्तयुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे च स्वातिना तथा !

ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवे ॥

वैष्णवे श्रावणे ।

तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता ।

श्रावणेने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्चसंयुता ॥

आजमृचं पूर्वभाद्रपदा ।

कार्तिके रेवतीयुक्ता भौम्ये कृत्तिकया तथा ।

भौम्ये मार्गे ।

पौषे मृगशिरोपेता माघे चादित्यसंयुता ॥

आदित्यं पुनर्वसु ।

फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा ।

नक्षत्रयुक्तास्वेतासु तथा दानमुपोषितम् ।

सर्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ।

तथा दानमुपोषितमिति— अत्र पूर्वं चैत्रशुक्लद्वादश्यादि द्वाद-
शद्वादशीविहितदानफलाधिकफलत्वं महाफलत्वं दाने उपोषिते
च अनन्तफलमिति वचनादत्युत्कर्षः फले एतानि द्वादशमासशुक्ल-

द्वादशीषु प्रत्येकं द्वादशदानानि तत्र तत्र लिखितान्यपि मासा-
न्तरद्वादशीफलानुषङ्गार्थमेकत्रापि सङ्कलय्य लिखितानि ।

एवञ्च द्वादशनक्षत्रयोगेनापि द्वादशद्वादशीषु द्वादशदानान्यु-
पोषितानि च प्रत्येकं केवलतत्तद्वादशीदानफलापेक्षया अति-
शयितफलसाधनानीति मन्तव्यम् ।

वराहपुराणे ।

मत्स्यतपा उवाच—

कोऽसौ धरण्यां सञ्जीर्णं उपवासो महामुने ! ।

कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

दुर्वासा उवाच—

एवमेव मुने मासि चैत्रे सङ्कल्प्य द्वादशीम् ।

उपोष्याराधयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्दनम् ॥

वामनायेति वै पादौ विष्णवे कटिमर्चयेत् ।

वासुदेवेति जठरमुरः सम्पूर्णकाय च ॥

कण्ठं विश्वभृते पूज्यं शिरो वै व्योमरूपिणे ।

बाह्व विश्वजिते पूज्यौ स्वनाम्ना शङ्खचक्रके ॥

अनेन विधिनाऽभ्यर्च्य देवदेवं सनातनम् ।

प्राग्बद्धोदरं कुम्भं मयुग्मं पुरतो न्यसेत् ॥

प्रागुक्तपात्रे संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः ।

यथाशक्त्वा कृतं ह्रस्वं भित्तयज्ञोपवीतिनम् ॥

कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे कृत्तिकां पादुके तथा ।

अक्षमालाञ्च संस्थाप्य वृषिकाञ्च विशेषतः ॥

एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तम् ।
 दापयेत् प्रीयतां विष्णुर्हस्तरूपीत्युदीरयेत् ॥
 मासनाम्ना तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम्^१ ।
 प्रीयतामिति सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्तितः ॥
 श्रूयते च पुरा राजा हर्यश्चः पृथिवीपतिः ।
 अपुत्रः स तपस्तेपे पुत्रमिच्छंस्तपोधनः ॥
 तस्यैव कुर्वन्तस्त्रिष्टिं पुत्रार्थं मुनिसत्तम ।
 आजगाम हरिर्देवो द्विजरूपसमन्वितः ॥
 स उवाच नृपं राजन् किन्ते व्यवसितं त्विति ।
 पुत्रार्थमिति चोवाच तं विप्रः प्रत्युवाच ह ॥
 इदमेव विधानन्तु कुरु राजन् प्रयत्नतः ।
 स विप्र एवमुक्त्वा च क्षणादन्तर्हितस्ततः ॥
 राजापि तच्चकाराथ मन्त्रवित्तं द्विजातये ।
 दरिद्राय स्वयं प्रादात् ज्योतिर्गर्भाय धीमते ।
 यथाऽदितेरपुत्रायाः स्वयं पुत्रत्वमागतः ।
 भगवांस्तेन सत्येन ममाप्यस्तु सुतो वरः ।
 अनेन विधिनोक्तेन तस्य पुत्रोऽभवन्मुने ।
 उवाच दति ख्यातश्च चक्रवर्त्ती महाबलः ।
 अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनवान् भवेत् ।
 भृष्टराज्यो लभेद्राज्यं मृतो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 एवमेवेति वक्ष्यमाणमार्गग्रौर्यमासदादंग्रीकृत्ये दशम्यां निय-

नात्मवान्, स्नातो देवार्चनं कृत्वा, अग्निकाये यथाविधि इत्यादि
“तन्नाराध्य महायोगदेवं नारायणं प्रभुम्” इत्यन्तेन यदुक्तं
तत्कृतेत्यर्थः । उपोष्यैकादश्यां वामनायेत्यर्चनौयम् ।

ॐकारादि नमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन चार्चयेत् ।

प्राग्वदिति जलपूर्णत्व-समाख्यत्व-सितचन्दनलेपितत्व तिलपात्र-
स्थगितत्व पञ्चरत्नगर्भितत्वानां ग्रहणं । मधुगमं सितवस्त्रयुग्म
महितं प्रागुक्तपात्रे यथाशक्त्वा सौवर्णं रौप्य-ताम्राधाराणामन्यतमे
वारिपूर्णे, काञ्चनं सौवर्णं कुण्डिका कमण्डलुः । वृषिका यत्या-
सनं, मासनामेत्यादि प्रादुर्भावाभिधानकं प्रीयतामित्यन्तस्य मार्ग-
शीर्षं, द्वादशमासेषु केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णु मधु-
सूदन चिविक्रम वामन श्रीधर हृषीकेश पद्मनाभ दामोदरेति
यथाक्रमं प्रत्येकं नामोच्चार्य केशवो मत्स्यरूपौ प्रीयतां, नारायणः
कूर्मरूपौ प्रीयतामिति क्रमेण तत्तन्मासि उदीरयेदित्यर्थः ।

ज्योतिर्गर्भाय ब्रह्मविदे ।

वराहपुराण एव अप्सरसः प्रति नारद उवाच—

द्वदानीं कथयाम्याशु व्रतं येन हरिः स्वयम् ।

वरं दद्याद्भर्तृभावं स च वै याति शोभनाः ॥

शोभना इति सम्बोधनं चकारस्वरसात् वरदान—हरिभर्तृ-
भावौ द्वावपि फले ।

वसन्ते शुक्लपक्षस्य द्वादशी या भवेत् शुभा ।

तस्मादुपोष्य विधिवत् सश्रीकं हरिमर्चयेत् ॥

पर्यङ्कास्तरणं कृत्वा नानास्तरणसंयुतम् ।

तच्च लक्ष्मीपतिं देवं रूपं कृत्वा निवेशयेत् ।
 तस्योपरि ततः पुष्पैर्मण्डलं कारयेद्बुधः ।
 नृत्य-वादित्रघोषैश्च जागरन्तत्र कारयेत् ।
 मनोभवायेति शिरस्त्यम्बकायेति वै कटिम् ।
 कामाय बाहुमूलन्तु कुसुमास्त्राय चोदरम् ।
 मन्मथायेति वै पादौ हरये इति सर्व्वतः ।
 पुष्पैः सम्पूज्य देवेशं मल्लिकार्ज्जुनाभिस्तथा ।
 पश्चाच्चतुर आदाय इक्षुदण्डान् सुशोभनान् ।
 चतुर्दिक्षु न्यसेत्तस्य देवस्य प्रणतो नृप ।
 एवं कृत्वा प्रभातेषु प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च ।
 वेद वेदाङ्ग युक्ताय सम्पूर्णङ्गाय धीमते ।
 ब्राह्मणांश्च ततो भोज्य व्रतमेतत् समापयेत् ।
 व्रतस्थान्ते ततो विष्णुर्भर्त्ता वै भविता ध्रुवम् ।
 कृत्वायतप्रणामन्तु पृष्ठं गर्व्वेण च ध्रुवम् ।
 व्रतेन देवदेवेशं पतिं लब्ध्वाऽभिमानतः ।
 अवसानेऽपहरणं गोपालैर्वो भविष्यति ।
 पराहृतानां कन्यानां देवो भर्त्ता भविष्यति ॥

अथ मल्लिकार्ज्जुनरूपकुसुमयोर्यद्यपि शीघ्रे पयोदागमे च
 निर्झरस्तथापि यथाकथञ्चिदनयोरन्वयो बोद्धव्यः ॥

इति भर्तृदादशौव्रतम् ॥

मत्स्यपुराणे—

चैत्रे मासि मिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।
 स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलप्ररितम् ॥
 नानाफलयुतं तद्वदिक्षुदण्डसमन्वितम् ।
 सितवस्त्रयुगळन्नं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 नानाभक्ष्यममाकौर्णं महिरण्यञ्च शक्तिः ।
 ताम्रपात्रं गुडोपेतं तस्योपरि निवेशयेत् ॥
 तस्मादुपरि कामन्तु कदलीदलसंस्थितम् ।
 कुर्याच्छर्करयोपेतां रतिन्तस्य च वामतः ॥
 अग्रतोऽन्नं ततो दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
 तदभावे कथां कुर्यात् काम-कैशवयोर्नरः ॥
 कामनाम्ना हरेरर्चां स्थापयेद्गुडवारिणा ।
 शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥
 कामाय पादौ सम्पूज्य जङ्गे सौभाग्यदाय च ।
 ऊरू स्मरायेति पुनर्मन्त्रथायेति वै कटिम् ॥
 शुक्लोदरायेत्युदरमनङ्गायेत्युरो हरेः ।
 मुखं पद्ममुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
 पुनः सर्वात्मने मौलिमर्चयेन्मधु^१सूदनम् ।
 ततः प्रभाते तं कुम्भम्^२ ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
^३[ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या यथा च लवणादृते ।
 भक्ता त् दक्षिणां दद्याद्विमं मन्त्रमुदीरयेत् ।]

१ B D इति कैशवम् ।

२ A उदकुम्भम् ।

३ A [ ] पद्यं नास्ति ।

प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्दनः ।
 हृदये सर्वभूतानां य आनन्दोऽभिधीयते ॥
 अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
 उपवासी त्रयोदशामर्चयेद्विष्णुमव्ययम् ॥
 फलमेकञ्च सम्प्राप्य द्वादशां भूतले स्वपेत् ।
 ततस्त्रयोदशे मासि घृतधेनुसमन्विताम् ॥
 शय्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।
 कालञ्च कामदेवञ्च गुक्तां गाञ्च पयस्विनीम् ॥
 वासोभिर्दिजदाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः ।
 शय्यागवादिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 होमः गुक्ततिलैः कार्यः कामनामानुकीर्तनात् ।
 गव्येन सर्पिषा तदत् पायसेन च धर्मविद् ॥
 विप्रेभ्यो भोजनं दद्यात् वित्तशायविवर्जितः ।
 दक्षुदण्डांस्तथा दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तितः ॥
 यः कुप्याद्विधिनानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ॥
 इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्नुते ।
 यः स्मरः स स्मृतो विष्णुरानन्दात्मा महेश्वरः ॥
 सुखार्थी कामरूपेण स्मरेत्तं जगदीश्वरम् ।

इति मदनद्वादशीव्रतम् ।

अत्र द्वादशां पूजा एकफलाग्रनं त्रयोदशामुपवासश्चतुर्दशां
 पारणमिति प्रतिमासं क्रमः । त्रयोदशे मासि घृतधेनुवादिः ।

ब्रह्मपुराणे—

त्रयोदशौषु सर्वासु कामः पूज्योऽथ वा नरैः ।
यात्रोत्सवश्च विधिवत् कर्त्तव्यश्चाथ विष्णवे ॥
त्रयोदशान्तु दयिता स्वयं भर्त्ता प्रियेण तु ।
आत्मपूजा च कर्त्तव्या पूजनौया गृहे स्त्रियः ॥

लिङ्गपुराणे— कामेश्वरकुण्डमधिकृत्य ।

चैत्रे मासि सिते पक्षे त्रयोदशान्तु मानवाः ।
स्नानं ये तत्र कुर्वन्ति ते कामसदृशा नराः ॥

अत्र कामसदृशनरत्वं काम्यम् ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यम्—

चैत्रशुक्लत्रयोदशां दमनं मदनात्मकम्^१ ।
कृत्वा सम्पूज्य यत्नेन बीजयेद्भुजनेन तु ॥
ततः सन्धितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ।

पूजामन्त्रौ—

एहोहि भगवन् काम रतिप्रीतिसदाकर ।
सर्वेषान्तु प्रियो भावस्त्वत्प्रसादान्मनोभव ॥
नमोऽस्तु पुष्पवाणाय जगदाह्लादकारिणे ।
मन्मथाय जगन्नेत्र रतिप्रीतिकराय ते ॥

अतिशयितपुष्पा चेत्यं त्रयोदशौ भविष्यपुराणोक्तेः ।

शिष्टपरिगृहीतशेवागमः—

मधुमासे तु सम्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

१ D चन्दनात्मकम् ।

२ D सर्वे शम्भुप्रिया भावाः ।

ख्याता मदनभञ्जोति सिद्धिदा सुमहोत्सवा ॥
 तत्र ये मूलनक्षत्रे समूलदमनोच्चयम् ।
 निवेदयति गौरीशे तेषां चैत्रार्चनाफलम् ॥

श्रिष्टपरिगृहीतवाक्यम्—

चैत्रे मासि चतुर्दश्यां भवेत्काममहोत्सवः ।
 जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिनृणाम्
 श्रवणे तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥

ब्रह्मपुराणे—

उपोष्याथ चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं यजेत् ।
 पौर्णमास्यां निकुम्भस्य पिशाचैः सहितो बली ॥
 चाति योद्धुं पिशाचाश्च सिकताक्षीपवासिनः ।
 तदर्थं गच्छतां तेषां मध्याह्ने तु गृहे गृहे ॥
 पूजा कार्या प्रयत्नेन नित्यं शक्त्या यथाक्रमम्
 पिशाचं मृण्मयं कृत्वा रम्यं दण्डमयञ्च वा ॥
 गन्धैर्माल्यैस्तथा वस्त्रैरलङ्कारैर्मनोहरैः ।
 भक्ष्यैरुन्मोपिकापूपैर्मार्सैर्दिव्यैश्च पानकैः ॥
 स्नानातिविहितैः पेयेर्नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
 आयुधैर्विविधाकारैः कृत्रोपानययष्टिभिः ।
 शूकान्नपूरिकायुक्तैः सितैर्भक्ष्यैश्च भक्त्या ॥

शूकान्नं यवादि भक्त्वा चर्मपुटः ।

शिक्षकुन्दानविटपैर्वद्धनद्वैश्च चर्मणा ।

तन्त्रीवाद्यैर्मनोज्ञैश्च तथा पान्योपयोगिभिः ।

चर्मणा वद्धनद्वैश्चर्मबन्धनवद्धैः पान्योपयोगिभिः कृत्रोपानहा-
दिभिः ॥

मध्याह्नतस्तु सम्पूज्य प्राप्ते चन्द्रोदये पुनः ।

पूर्ववत् पूजयेत्तन्तु वित्तप्राप्त्यविवर्जितः ॥

ततः कृतस्वस्थयनो ब्रह्माण्तु विमर्जयेत् ।

तमनुव्रजनीयन्तु द्वितीयदिवसे सति ॥

गृहाद्दूरे यो यस्य पर्वतस्तमथारुहेत् ।

तमनुव्रजनीयं विमर्जयेदिति मन्त्रः ॥

पुनर्गृहं प्रविश्यैव कर्त्तव्यः सुमहोत्सवः ।

गौतवादिचनिर्घोषैर्जनकोलाहलैस्तथा ॥

कृत्वा दणमयं सर्पं दृढैः काष्ठैः सुवेष्टितम् ।

क्रीडितव्यं पुरगामनगरेषु च सर्वदा ॥

सन्नाभो दुष्टमर्पाणां तत्क्षणक्षणेन जायते ।

त्रिभिश्चतुर्भिर्दिवसैः कर्त्तव्यः खण्डखण्डशः ॥

सर्पोपसर्पशमनं तच्च खण्डं गृहे गृहे ।

पूजितव्यं सुगुप्ते तु रचितव्यञ्च वत्सरम् ॥

तथा—

मन्त्रे चार्कं गुरौ वापि वारेष्वेतेषु चैत्रिकी ।

तत्राश्वमेधिकं पुण्यं स्नातश्च लभते नरः ।

दानमक्षयतां याति पितृणाञ्चापि तर्पणम् ॥

मन्दे शनौ ।

विष्णुः— चैत्री चित्रायुता चेत् स्यात् तस्याश्चित्रवस्त्रप्रदानेन
सौभाग्यं फलमाप्नोति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

सम्प्राप्य चैत्रमासस्य शुक्लां पञ्चदशीं नरः ।

चित्रवस्त्रयुगं दत्वा सोपवासो द्विजातये ।

ब्राह्मणांक्षर्पयन् विप्राः सौभाग्यं महदाप्नुयात् ॥

अन्यब्राह्मणानां भोजनादिना तर्पणम् ।

मत्स्यपुराणे महावराहस्य पुराणमाहात्म्यमधिकृत्य—

विष्णुनाभिर्क्षितं पुण्यं तद्वाराहमिहोच्यते ॥

मानवस्य प्रसङ्गेण कल्पस्य मुनिमत्तमाः ।

चतुर्विंशसहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥

काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां मधौ दत्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।

वराहस्य प्रदानेन पदमाप्नोति वैष्णवम् ॥

मधौ चैत्रे ।

ब्रह्मपुराणे—

आषाढ्यामाश्वयुज्याञ्च पौष्याश्चैत्र्याञ्च सर्वदा ।

न गृह्णीयात् गवां क्षीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥

स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते इत्युपक्रम्य शालग्रामे तथा चैत्रौ-
मिति यमः ।

अथ क्रमपूजा ।

देवीपुराणे—

सर्वकामप्रसिद्धार्थं पूजनौया यथा शिवा ।
 तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! समासतः ॥
 चैत्रादौ या ममाख्याता पूजा सर्वार्थसाधनी ।
 तस्या भेदान् प्रवक्ष्यामि दष्टापूर्त्तप्रसिद्धये ।
 त्र्यां चिचर्चगां पूजां कृत्वा त्वाद्गपदं लभेत् ॥
 तृतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्यर्चं प्रपूजयेत् ।
 उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 इन्द्राग्निदेवते ऋते पौर्णमास्यां तथैव च ।
 पूजां कृत्वा भवेद्ब्रह्मन् विगताघो नरोत्तमः ॥

इन्द्राग्निदेवते विशाखानक्षत्रे ।

अग्नेः परिग्रहः कार्यो दानं देयं द्विजातिषु ।
 त्रयाणामेकमादाय अग्निं देवं प्रपूजयेत् ॥
 अग्निहोत्री भवेत् पूत एतद्वर्णाश्रितं फलम् ।
 मूलर्चं पशुघातेन ज्येष्ठे देवीं प्रपूजयेत् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति भाषशुद्धेन कर्मणा ।
 आषाढे मासि यो देवीमाषाढर्चं प्रपूजयेत् ॥
 सर्वान् कामानवाप्नोति देवीलोकञ्च गच्छति ।
 आवणे पूजयेद्देवीं प्रतिपद्यादितः क्रमात् ।
 ब्रह्ममूर्त्तिगतामृते पुष्टे भोजङ्गमेऽपि वा ॥ -

भोजङ्गमे अश्लेषानक्षत्रे ।

अधिवासविधानेन पविचारोहणं भवेत् ।
 ब्रह्माण्युमागणेशस्य नागस्कन्दतनुस्थिता ॥
 रविमातङ्गरूपा तु मङ्गला सा तदा भवेत् ।
 वृषविष्णुशिवाकारा कामरुद्रममाकृतिः ॥
 शक्ररूपा प्रयष्ट्या देवी गन्धस्तगादिभिः ।
 प्रथमे चाश्रमे पूजां गृह्यकर्म्म व्रतादि च ॥
 कृत्वा कामानवाप्नोति विगताघो मुनीश्वर ! ।
 प्रोष्ठकर्णसु (?) कर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ॥
 महोत्सवविधानेन सौत्रा^१मणिफलं लभेत् ।
 अष्टम्यां रोहिणी^२च्छे मोपवासस्तु पूजयेत् ॥
 विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धये ।
 तत्रैवं कारयेद्देवीं वेदरूपां महोदयाम् ॥
 कन्यास्ये च रवाविषे पूजनौया यथाविधि ॥
 दूषे आश्विने ।

भौजङ्गी तिथिमाश्रित्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गमम् ।
 तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पिष्टदैवते ।
 षष्ठे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत् ॥
 आश्वेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।
 चतुर्दश्यां भवेत् पूजा श्रमावस्थान्तु कामिकी ॥
 कन्यास्ये च रवाविषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 मोपवासो निशाद्धं तु महाविभवविस्तरैः ॥

पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
वारुणे शतभिषानक्षत्रे ।

पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥
बलिक्षेपं सुरेन्द्राणां कृत्वा सर्वान्निशां नयेत् ।
युद्धयात्रा तु कर्त्तव्या या पुरा संप्रकीर्त्तिता ।
शक्रोत्सवे महापुण्ये तस्मिन् देवीं प्रपूजयेत् ।
तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ॥
दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमयापि वा ।
दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुक्ष्यु च ॥
श्रीनीवाली यदा वत्स तदा कार्यं महाफलम् ।
सर्वमेव प्रकर्त्तव्यं बलिपूजामहोत्सवम् ॥
देवतानां समुत्थानं कुर्यात् पौष्णे तु बुद्धिमान् ।
नीराजनं प्रकर्त्तव्यं नृ-नाग-तुरगादिषु ॥
कार्त्तिक्यां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं सदा ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवादीनां तच्च पूजा महाफला ॥
गवोत्सर्गः प्रकर्त्तव्यो नौलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
सर्वयज्ञफलं ब्रह्मन् प्राप्नुयादविचारयन् ॥
अस्त्राणां पूजनं तच्च कर्त्तव्यं सर्वसिद्धये ।
मार्गे पूजा प्रकर्त्तव्या अहिब्रध्नर्चणा शुभा ॥
अहिब्रध्न उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम् ।

शोमर्चे कारयेत् पूजां सर्वकामफलप्रदाम् ।

पुण्ये पुण्याभिषेकस्तु कर्त्तव्यः पूजयेज्जयाम् ॥

चतुर्थ्यां प्रकृतमाघस्य महापूजा विधीयते ।

माघ्यां पूजा प्रकर्त्तव्या देवीं वै मङ्गलां यजेत् ॥

फाल्गुने पूजयेद्देवीं त्रण्डिकेति च या मता ।

मातृणाञ्च विशेषेण तत्र पूजा विधीयते ॥

एवं सर्वगता देवी सर्वदेवतनुस्थिता ।

पूजिता विधिना वत्स सर्वकामान् प्रयच्छति ॥

इति क्रमपूजा ।

चेत्त्रादौति प्रथमवाक्यस्य एवं सर्वगतेत्यादि चरमवाक्यस्य च परामर्शादिषां कर्मणां श्रुताश्रुतफलानां सर्वकामावाप्तिजनकत्वेन स्थिते एतदन्तर्गतानां ^१[केषाञ्चित् आद्धादौनां निरपेक्षतत्तत्-फलकामनया शिष्टैराचर्यमाणत्वात्, कल्पतरुकारप्रवृत्तिभिरेतदन्तर्गतानां चैत्र्यां चित्रर्चणां पूजामित्यादि, तत्रैव महती-पूजेत्यादि वाक्यानामन्यविधि] निरपेक्षविधितयाऽवतारितत्वाच्च फलनिरपेक्षत्वमपि अन्यैव दिशाऽमीषां वाक्यानामर्थोऽपि नेतव्यः । प्रथमे चाश्रम इति अग्निहोत्री भवेत् पूत इति दर्शनाच्च नात्र कर्मणि तदन्येषामधिकार इति न वाच्यं एतदेकदेशार्थं अन्येषामप्यविगीतानुष्ठानात् पापक्षयसर्वकामावाप्तिरग्निहोत्रब्रह्मचारिणोरन्येषान्तु सर्वकामावाप्तिः फलमिति विवेकः ।

इति महासान्धिविद्यहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासान्धि-
विद्यहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरकृतौ कृत्यरत्नाकरे चैत्रतरङ्गः ॥

अथ वैशाखकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे ।

मेघं जिगमिषौ सूर्यं शैशिरं एतकम्बलम् ।

अपास्य देहादेवेभ्यः पूजा कार्या प्रयत्नतः ॥

मेघसंकान्तिदिने संक्रमणपूर्वाच्छिरसमयकृत्यं एतकम्बलं
देवदेहादपास्य देवपूजां कुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

मेघसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलम् ।

आग्नेयपुराणे—

पुथे वा जन्मनचचे अयने विषुवेषु च ।

ग्रहणे च व्यतीपाते संक्रान्तौ च दिनचये ॥

यानमश्वमनङ्गाहं हेमरूप्यं मणीन् तिलान्^१ ।

ये प्रयच्छन्ति पापेषु निरताः सर्वदा मुने ॥

न तेषां भैरवः पन्थाः दत्तेषां दानमित्युत ।

पापेषु निरताः सर्वदेत्यभिधानात् कृतवज्रतरपापानां
पापक्षयार्थमिदं दानम् । तथाच गोतमेनाश्वस्य पापनिष्क्रयण-
द्रव्यत्वमुक्तं ।

महाजनपरिग्रहीतवाक्यम्—

मसूरं निम्बपचाभ्यां पिवेन्नेषगते रवौ ।

विषं न क्रमते तस्य यावद्बद्धो न पूर्यते ॥

संक्रान्तिदिन एवैतत् कर्त्तव्यं पिबेदित्यभिधानात् पानीयेन
सहाविकृतस्य पानम् ।

अथ प्रतिमासपूजा ।

तत्र देवौपूराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

वैशाखे मासि कर्त्तव्या पूजा पाटलया सदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति ज्येष्ठे पद्मार्चनैः सदा ॥
आषाढे विल्वकङ्कारैरौचितं लभते फलम् ।
नवमल्लिकया पूजा नभसि च महाफला ॥
कदम्बैश्चम्यकैरेव नभस्ये सर्वकामदा ।
पूजा पङ्कजमालत्या दूषेऽभ्युदयदायिनौ ॥
शतपत्रिकया पूजा कार्तिके सर्वकामिकी ।
मार्गे नीलोत्पलैः पूजा पौषे कुलकजा शुभा ॥
माघे च कुन्दकुसुमैर्मुकुटेण^१ च फाल्गुने ।
शतपत्रैस्तथा चैत्रे यः कुर्याद्ब्रह्मसत्तम ॥
लभते सर्वयज्ञानां सर्वदानफलं तथा ।
पूजनं फलपुष्ट्यैश्च वस्त्रपत्रस्रजानुजम् ।
घन-क्षीर-दधि-तक्रैः सर्वकामफलप्रदम् ॥
एवं भावानुरूपेण यस्तु पूजां प्रकल्पयेत् ।
शिवाय स भवेद्वत्स शिवस्थानचरः सदा ।

प्रतिमास पूजाविधिः ।

भविष्यपुराणे ।

वैशाखे मासि राजेन्द्र नवम्यां पचयोर्द्वयोः ।

उपवासपरो भक्त्या पूजमानस्तु चण्डिकाम् ॥

नाम्ना भगवतौत्येवं कृत्वा चाश्वमेयीं विभो ।

रूपेणाष्टभुजां शुभ्रां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।

सुकुराणां सजोभिश्च राजयेद्विधिवन्नृप ॥

चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपेन विजयेन च ।

नैवेद्यं गुडपूपांश्च धूपं वा गुगुलुं नृप ॥

एवं सम्यज्य विधिवत् कुमारीभोजनं ततः ।

गोपुच्छचालणजलं स्नान-प्राशनयोर्मतम् ॥

हंसकुन्देन्दुसङ्काशं तेजसा ब्रह्मसन्निभः ।

विमानवरमारूढो देवीलोके महीयते ॥

अत्रापि नक्तभोजनं मासव्यापि प्रकृमात् । सुकुरो मल्लिका

विजयधूपः परिभाषोक्तः, नैवेद्यं दद्यादिति शेषः ।

भविष्यपुराणे—

वैशाखे मासि राजेन्द्र ! यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

दध्योदनञ्च मुञ्चानो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

गोष्ठे सायमधःशायौ निशायामेकवस्त्रभृत् ।

नियमञ्च यथोद्दिष्टं सामान्यं सर्व्वमाचरेत् ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कुर्यात् स्नानं घृतादिभिः ।

सूर्यायास्तद्वृतां श्वेतां दद्याद्वा तरुणौ नृप ! ॥

शङ्खकुन्देन्दुवर्णभैर्महायानैरलङ्कृतैः ।

श्वेतैर्गुरुसंयुक्तैर्गच्छेदर्कस्य मन्दिरम् ॥

सर्वातिशयरूपाभिर्नारीभिः परिवारितः ।

नीलोत्पलसुगन्धाभिर्मोदते कालमचयम् ॥

अत्रोपवासदिनं सप्तमीं त्यक्त्वा मासं व्याप्य नक्तभोजनं प्रकृतमासि निशायामेकवस्त्रभृत् गोष्ठेऽधःशायी भवेत् । सप्तम्याम् पौषसप्तमौदयवत् सर्व्वं नियमादिकंमाचरेदिति गोष्ठे इत्यादे-
रिच्छस्यार्थः ॥

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च एतादिभिः स्नानं मासि पूर्णं श्वेताया-
स्तरुण्या गोदानम् भानवे ।

महाभारते—

निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः ।

आयुष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

निस्तरेदतिवाहयेत् ।

स्कन्दपुराणे—

वैशाखं यः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन मानवः ।

स याति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि ॥

भविष्यपुराणे—

तण्डुलोदकपिष्टेन कृत्वा वै मेरुपर्व्वतम् ।

तण्डुलोदकपिष्टेन उदकपिष्टेन तण्डुलेनेत्यर्थः ।

(?) निचुतार्चसमायुक्तं सर्व्वधातुविभूषितम् ।

नानालङ्कारसम्पन्नं नानामाल्यविभूषितम् ।

सर्वरत्नसमायुक्तं स्थापयेद्भास्करालये ।

महाद्योमव्रतञ्चैतत् वैशाखे या समाचरेत् ।

नानाविधैर्विमानैश्च सूर्यलोके महीयते ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् क्रौडते मानसेऽचले ।

अत्रापि चैवत् कार्त्तिकीयकामव्रतसामान्यधर्मान्वयः ।

इति स्त्रीणां कामव्रतम् ।

विष्णुधर्मात्तरे—

अपूपानां प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते ।

राजमार्त्तण्डे—

तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥

वराहपुराणे—

वराह उवाच—

ये यजन्ति वरारोहे माधवे मासि शंसिताः ।

अहं तत् प्रतिगृह्णामि माधवे यज्ञयाजिनाम् ॥

दत्त्वा निष्कसहस्राणि यत् फलञ्च वसुन्धरे ! ।

मासेव माधवे यद्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शंसिता नियमकृशाः ।

मातृपुराणे—

वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

वामनपुराणे—

गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥

ब्रह्मपुराणे—

इरा नामाप्सराः पूर्वं सक्ता विश्वावसोर्यदा ।
गीतनृत्यैस्तथा देवान् नास्तुवन्मन्दचेतना ॥
वासवेन ततः शप्ता जाताऽरण्ये हिमाचले ।
मनोज्ञपुष्पतां प्राप्ता कल्पे वैवस्वते सति ॥
अथ फुल्लान्तु तां दृष्ट्वा वैशाखे मासि माधवौम् ।
स्त्रीपुत्रमिचमृत्यैश्च सहितः सुसमाहितः ॥
सुवामास्यानुलिप्ताङ्गः परितुष्टेन चेतसा ।
समीपस्थो विधानेन तामादौ पूजयेत् क्रमात् ॥
अर्घैः पुष्पैर्भक्ष्यभोज्यैर्दीपधूपैः सुगन्धिभिः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य दिव्यामप्सरसञ्च ताम् ।
गृहीत्वा परया भक्त्या ब्रह्मणे तु निवेदयेत् ॥
तत्पुष्पाणां सहस्रान्तु विष्णवे च निवेदयेत् ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य दिव्यामप्सरसञ्च ताम् ।
इह लोके च पुद्गलं स्वर्गायान्ते च सर्वदा ॥
अथ रुद्रेन्द्रार्कदेव-वसु-नागेभ्य एव च ।
सहस्रैश्चोरोदकन्यायै दुर्गायै कश्यपाय च ॥
नीलाय नागपतये ब्राह्मणेभ्यस्ततः क्रमात् ।
स्त्रीपुत्रमिचमृत्यैभ्यो ज्येष्ठपुत्रक्रमेण तु ॥

रक्तसूत्रेण सुप्रोतां स्वजज्ञ परमात्मने ।
निवेदयित्वा तां देवीं सुगन्धां सर्ववत्सभाम् ।
तत्रैव भोजनं भुङ्क्ते समृत्यजातिवान्धवः ॥
तत्पुष्पाढ्यं पिबेत् पानं स्वजातिविहितं शुचिः ।
१ गृणुयात् गीतवाद्यादि पश्यंचैव सुनर्त्तकान् ॥

आग्नेयपुराणे—

वैशाखे रुद्रनामानं पूजयित्वा वृषान्वितम् ।
धेनुं तिलमयीं दद्यात् सर्वोपस्करभयुताम् ॥
एतद्रुद्रव्रतं नाम महापातकनाशनम् ।
कृत्वा रुद्रव्रतं याति यस्मान्नावर्त्तनं पुनः ॥

तथा तत्रैव ।

वैशाखे पुष्पलवणं वज्रयेद्दशगोप्रदः ।
विष्णोर्विज्ञापयेत् कल्प स्थित्वा राजा भवेद्दिह ।
एतत् कान्तिव्रतं नाम कान्तिकीर्त्तिकल्पप्रदम् ॥

यमः—

सर्वपातकमहान्तु कामतो वाऽप्यकामतः ।
शुद्धिन्तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च ॥
शुक्लैः कृणोर्यथास्तम्भैर्दात्रिंशदङ्गुलोच्छ्रितः ।
राशिलिल्लैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः ॥
प्रतिमाऽष्टाङ्गुलोत्क्षेप्या सौवर्णा विभवे सति ।

चौद्रेण पयसा दध्ना दृतेनापूरयेद्द्वान् ।
 यथाविभवविस्तारं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि ॥
 दद्यान्माघे च वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

शुक्लैः कृष्णैस्तिलैरित्यन्वयः । यथालब्धैर्दातृप्राकाम्यलब्धैः
 द्वात्रिंशदङ्गुलोच्छ्रितो दात्रङ्गुलेन, पुरुषायतो दातृपुरुषायतः ।
 प्रतिमाऽत्र दातृप्रतिकृतिः अष्टाङ्गुलाऽपि प्रतिमा दात्रङ्गुलेनैव
 दातुः सन्निहितत्वात् ।

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।
 मानकयजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥
 अष्टाङ्गुलादिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
 तत्र तत्र दृष्टत्पर्व्वण्यभिर्मिनुयात् सदा ।
 इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

१ उल्लिख्य तिलराशेरुपरि धार्या विभवे सतीति वचनात् तथा-
 विधविभवाभावे विनाषष्टाङ्गुलसौवर्णिप्रतिमयां फलं । माघे
 चेत्यादि प्रत्येकमेवान्वयस्वरसात् माघवैशाखविषुवोत्तरायणानां
 प्रत्येकमेव समयत्वं । दानसागरे त्वविभवपक्षेऽन्येनापि तैजसेन
 प्रतिमा कार्य्येति लिखितम् ।

अत्र ग्रहणं श्रेष्ठमिति प्रकरणे ।

पुण्यनदीमुपक्रम्य । देवीपुराणे—

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिद्वरा ।

एवं सर्वेषु पर्वेषु चन्द्रे सर्वकलाभ्यति ॥

तृतीयायाञ्च वैशाख्यामष्टम्यां कुजवासरे ।

चतुर्दश्याञ्च कृष्णायां भौमाहे पितृतर्पणम् ।

कर्त्तव्यं सर्वकामानां पूरणाय द्विजोत्तमैः ॥

तृतीयायां वैशाख्यामिति सामानाधिकरणं भेदे माना-
भावात् वैशाखपूर्णिमायाः पूर्वार्द्धेन प्राप्तत्वाच्च, अष्टम्यां कुजवासरे
इत्यादि साहचर्यादष्टम्यपि कृष्णैवेति केचित् ।

अनैश्वरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।

कृष्णाष्टमी-चतुर्दशौ पुण्यात् पुण्यतमे स्यते ॥

इति गौडीयवाक्यानुसाराच्च ।

आग्नेय पुराणे—

यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानहौ ।

वैशाखशुक्लपक्षे तु सकृत्त्रकरकान्विते ॥

न तस्य मानसो दाहो मर्त्तऽलोकेऽभिजायते ।

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥

कालादिह यदायाति मम लोकान् द्विजोत्तमाः ।

यानश्चाश्वतरौयुक्तं सर्व्वहेममयं शुभम् ॥

दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।

उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्व्वकामफलप्रदम् ॥

अद्विजेभ्य इति वस्तुवचनं प्रयोगवस्तुत्वापेक्षम् ।

भविष्यपुराणे—

यत् किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बज्र ।
तत् सर्वमक्षयं स्यादे तेनाभावचया स्मृता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तमाः ।
यद्ददाति नरश्रेष्ठस्तदक्षयमुच्यते ॥

अथ चैयमक्षया तृतीया प्रसिद्धा—

विशेषेण तथा दानमक्षयतानां महाफलम् ।

ब्रह्मपुराणे—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः ।
यवानुत्पादयामास युगञ्चारम्भवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलाशञ्च हिमाचलम् ॥
भगौरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
श्रद्धया क्रियते तच्च तदानन्त्याय कल्पते ।
सिन्धोक्षौरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते ॥
अथ वासुदेवदेवताक एव होम उपक्रमे कौर्त्तनात् ।
यवप्राशनं तद्विकारदारा साचात्तृष्टनर्हत्वादित्याहुः ।
तच्च अदृष्टार्थत्वात् । सिन्धोर्नद्याः ।

विष्णुः—

वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽर्चतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तान्येव
 कृत्वा दत्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति, यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति
 तदक्षयतामाप्नोति, अभ्यर्च्य तृतीयायामित्यन्वयः । तेनार्था-
 द्वितृतीयायामुपवासः । अर्चतैर्यवैर्होमो वासुदेवमुद्दिश्यैव ।
 भविष्यपुराणे—

इत्येषा तिथिरित्येवं तृतीया लोकपूजिता ।
 सदा विशेषतः पुण्या वैशाखे मासि या भवेत् ॥
 वारिदानं प्रशस्तं स्यान्मोदकानाञ्च भारत ! ।
 वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयाञ्चन्दनस्य च ॥

तृतीयां तृतीयायाम् ।

वारिणा तुष्यते देवी मोदकैर्भीम एव च ।
 दानान्तु चन्दनस्येह कञ्जजो नात्र संशयः ॥

कञ्जजो ब्रह्मा ।

या चैषा कुरुगार्द्धूल ! वैशाखे मासि वै तिथिः ।
 तृतीया साऽक्षया लोके गीर्वाणैरिह शस्यते ॥
 योऽस्यां ददाति करकान् वारि-धान्यसमन्वितान् ।
 स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेलिमालिनः ॥

करकान् कमण्डलून् वारिधान्यसमन्वितान् वारिपूर्णान्
 उपरिनिहितधान्यपूर्णभाजनांश्चेति कृत्यकल्पतरु-कामधेनु-पारि-
 जातानुसारः । हेलिमालिनः सूर्यस्य, मूलीभूतभविष्यपुराण-
 जयानिर्वन्ध-वर्षदौपिकासु वारिवाजसमन्वितानिति पाठो दृष्टस्तत्र

वाजमन्नं इति व्याख्येयम् । एतानि वाक्यानि अलवणद्वतीया-
व्रतबोधकवाक्यमध्ये भूपाल-कामधेनु-कल्पतरुषु लिखितानि
पारिजाते तु प्रत्येकं फलश्रुतेः स्वतन्त्रविधिमभिप्रेत्य लिखितानि ।
देवीपुराणे—

द्वतीयायान्तु वैशाखे रोहिण्यर्चे प्रपूजयेत् ।

उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥

तत्रैव ।

कलधौतन्तथा चान्नं घृतञ्चापि विशेषतः ।

अस्यां दत्तन्वचयं स्यात्तेनेयञ्चाचया स्मृता ॥

इत्येषा कथिता राजन् द्वतीया तिथिरुत्तमा ।

यामुपोष्य नरो राजन् वृद्धिमृद्धिं श्रियं लभेत् ॥

यमः—

वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वतीयायां तथैव च ।

गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिञ्चिषैः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बह्व ।

तत्सर्वमचयं स्याद्वै तेनेयमचया स्मृता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

भक्ष्यभोज्यममायुक्तां वर्द्धनीं यः प्रयच्छति ।

द्वतीयायाञ्च वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु आहुमचयमुच्यते ।

इत्युपक्रम्य—

वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।

विष्णुपुराणे—

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम्

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रम्

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

एतच्च युगाद्यान्तरैऽपि फलं तथैवोपक्रमात् ।

शिष्टपरिग्रहीतभविष्योत्तरे—

वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुम् ।

नारायणं पूजयेत्तु पुष्पधूपविलेपनैः ॥

वस्त्रालङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ।

ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु ॥

कार्या कुरुकुलश्रेष्ठ ! चतुर्भागेन वत्सकः ॥

अत्रिचर्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः ।

शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रीयतामिति ॥

अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत ! ।

गोसहस्रं दशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः ।

मत्स्यपुराणे ईश्वर उवाच—

शर्करासप्तमौ वक्ष्ये तद्वत् कल्मषनाशिनीम् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययाऽनन्तं प्रजायते ॥

माधवस्य सिते पत्रे सप्तम्यां नियतव्रतः ।
 प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ।
 तस्मिन्ममः सवित्रे तु गन्ध-धूपौ निवेदयेत् ।
 स्थापयेददकमन्तु शर्करापात्रसंयुतम् ।
 शुक्लवस्त्रैरलङ्कृत्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः ।
 सुवर्णेन समायुक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत् ।
 विश्वदेवमद्यो यस्माद्देवादेयु^१ पयसे ।
 सर्वस्यामृतमेव त्वं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
 पञ्चगव्यन्ततः पौत्रा स्वपेत्तत्पार्श्वतः क्षितौ ।
 सौरं सृक्तं स्मरन्नास्ते पुराणश्रवणेन तु
 अक्षोरात्रे गते पश्चादष्टम्यां कृतनैत्यकः ।
 तत् सर्वं वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 भोजयेच्छक्तितो विप्रान् शर्कराद्यतपायसैः ॥
 भुञ्जीतातैललवणं स्वयमप्यथ वाग्यत^२ ।
 अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
 संवत्सरान्ते शयनं शर्कराकमलान्वितम् ।
 सर्वोपस्करसंयुक्तां तथैकां गां पयस्विनीम् ।
 गृहञ्च शक्तिमान् दद्यात् समस्तोपस्करान्वितम् ।
 सहस्रेणाय निष्काणां कृत्वा दद्याच्छतेन वा ।

निष्कः कर्षः पलं वा शतानुसाराद्भवस्या ।

दशभिर्वाय निष्केण तदर्द्धेनापि शक्तिः ।

सुवर्णञ्च प्रदातव्यं पूर्ववत् स्वस्तिवाचनम् ॥

न वित्तशाखं कुर्वीत कुर्वन् दोषान् समश्नुते ।

अमृतं पिवतो वक्त्रात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ॥

सन्निपेतुर्धरण्यां ये शालिमुद्गेचवः कृताः ।

शर्करा परमा तस्मात् दक्षुमारामृतात्मिका ॥

दष्टा रवेरतः पुण्या शर्करा हव्यकव्ययोः ।

शर्करासप्तमी ह्येषा वाजिमेधफलप्रदा ।

सर्वदुःखप्रशमनौ पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी ॥

यः कुर्यात् परया भक्त्या स परं ब्रह्म गच्छति ।

कल्पमेकं वसेत् स्वर्गे ततो याति परां गतिम् ।

इदमनघं शृणोति यः स्मरेद्वा

यदि पठतीह सुरेश्वरस्य लोके ।

मतिमपि च ददाति सोऽपि देवै—

रमरवधूजनमालयाऽभिपूज्यः ॥

इति मत्स्यपुराणे शर्करासप्तमीव्रतं समाप्तम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

वैशाखे शुक्लमप्तम्यां जाऋवी जऋना पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरभ्रात् दक्षिणात् ॥

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलाम् ।

अष्टाविंशतिमे प्राप्ते विष्णुः कलियुगे सति ।

शाक्यान् विनष्टधर्मांश्च बुद्धो भूत्वाऽप्रवर्त्तयत् ।
 तत्र पूज्यो भविष्योऽसौ पुष्यादिदिवसत्रयम् ।
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैः सर्ववौजैश्च सर्वदा ।
 बुद्धार्चास्त्रपनं कार्यं शाक्योक्तैर्वचनैः शुभैः ॥

अर्चा प्रतिमा ।

सुविचित्राणि कार्याणि चैत्यदेवगृहाणि च ।
 पूज्याः शाक्याश्च यतयः पुस्तकाचारचौवरैः ॥
 पुष्पवस्त्रान्नदानश्च देयं दीनजनस्य च ।
 त्रिदिनञ्चोत्सवः कार्यो नटनर्त्तनमङ्कुलः ॥

अत्र वैशाखशुक्लसप्तम्यामित्युपक्रमात् पुष्यादिदिवसत्रय-
 मित्यभिधानात् पुष्ययुक्तवैशाखशुक्लसप्तम्यां बुद्धार्चादि गङ्गा-
 पूजा तु केवलायामपि ।

देवीपुराणे—

ब्रह्मोवाच ।

सहकारफलेः स्नानं वैशाखे ह्यष्टमीषु च ।
 आत्मानं देवतां स्नाय मांसी-वालकवारिभिः ।
 लेपनं फलकर्पूरं धूपं पञ्चसुगन्धिकम् ।
 देव्याः पूजाञ्च कुर्वीत केतक्या चम्पकेन च ।
 शर्कराक्षीरनैवेद्यं कन्याविप्रेषु भोजनम् ।
 आत्मनः पारणं तच्च दक्षिणां शक्तितो ददेत् ॥
 अपराजिता भवानी च शिवानाम्ना च वाचयेत् ।
 प्रीयतां सर्वकालं मे ईप्सितं मे प्रयच्छतु ॥

सर्व्वंतीर्थाभिषेकन् अनेनाप्नोति भार्गव । ।

सूर्य्यलोको भवेदन्ते तत्तुल्यो जायते सदा ॥

अत्रापि शुक्लैवाष्टमी प्रकृमात् वैशाख इत्येकवचनानुरोधा-
दष्टमीध्विति वज्रवचनमविवक्षितार्थं बाध्यत्वात् । महकारः
सुरभिचूतः, मांसी जटामांसी वालकं वार इति प्रसिद्धं
लेपनं लिप्तौकरणं पञ्चसुगन्धिकं सिन्धूकागुरुकपूरसितचन्दन
गुग्गुलुधूपमिति केतकी हेमकेतकी ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैशाखशुक्लदादृशां रुक्मदानं तथैव च ।

अत्र तथैव चेति वचनात् पूर्व्वप्रस्तुतमन्त्र्यं फलम् ।

वराहपुराणे—

दुर्वाषा उवाच ।

वैशाखेऽप्येवमेवन्तु संकल्प्य विधिना नरः ।

तद्वत् स्नानं मृदा कृत्वा ततो देवालयं ब्रजेत् ॥

तचाराध्य हरिं भक्त्या एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ।

जामदग्न्याय पादौ तु उदरं सर्व्वधारिणे ॥

मधुसूदनायेति कटिमुखः श्रीवत्सधारिणे ।

चत्रान्तकाय बाह्व च मणिकण्ठाय कण्ठकम् ॥

स्नानान्ना शङ्खचक्रे तु शिरो ब्रह्माण्डधारिणे ।

एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राम्वन्तस्थापतो घटम् ॥

विन्यसेत् स्यगितं वस्त्रयुगया च विशेषतः ।

वैष्णवेन तु पात्रेण तस्मिन् संस्थापयेद्भूरिम् ॥

जामदग्न्येन रूपेण कृत्वा सौवर्णमग्रतः ।
 दक्षिणे परशुं हस्ते तस्य देवस्य कारयेत् ॥
 सर्व्वगन्धैश्च सम्पूज्य पुष्पैर्नानाविधैस्तथा ।
 ततस्तस्याग्रतः कुर्याज्जागरं भक्तिमान् नरः ।
 प्रभाते विमले सूर्य्ये ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 आसीद्राजा महाभागो वीरसेनो महाबलः ।
 अपुत्रश्च महातौत्रं तपस्तेपे महायशः ॥
 चरतस्तु तपो घोरं याज्ञवल्क्यो महामुनिः ।
 आजगाम महायोगी तं 'द्रष्टुं नातिदूरतः ॥

राजोवाच ।

कथं मे भविता पुत्रः स्वल्पायासेन वै द्विज ।
 एतन्मे कथय प्रीत्या भगवन् प्रणतस्य वै ॥
 एवमुक्तो मुनिस्तेन पाथिंवेन यशस्विना ।
 आचख्यौ द्वादशीश्वेमां वैशाखमितपन्नजाम् ॥
 स हि राजा विधानेन पुत्रकामो विशेषतः ।
 उपोष्य लब्धवान् पुत्रं नलं परमधार्मिकम् ।
 योऽद्यापि कीर्त्यते लोके पुण्यश्लोको नरोत्तमः ॥
 प्राप्तङ्गिकं फलं ह्येतत् व्रतस्यास्य महामुने ।
 यत् पुत्रो जायते वित्तं विद्या वा कान्तिरुत्तमा ।
 इह जन्मनि किञ्चित् परलोके गृह्ण्य मे ॥
 कल्पमेकं ब्रह्मलोकमुषित्वाऽप्सरसां कुलैः ।

क्रीडन्ति ते पुनः सृष्टौ जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ।

विंशत्कल्पसहस्राणि जीवन्ते नात्र संशयः ॥

एवमेवेत्यनेन दशम्यां नियतात्मवानित्यादि करतोयेन मानव इत्यन्तेन बोधितेतिकर्त्तव्यता मत्स्यदादशौव्रतौयाः परा-
मृश्यन्ते । मंकस्थ एकादश्यां निराहार इत्यादि वाक्योच्चारणं
कृत्वा तद्वदिति ततः प्रभाते विमले इत्यादि कुण्डमालिख्य वै
जले इत्यन्तेनोक्तिकर्त्तव्यतां कृत्वा । कण्ठकं गलं, स्वनाम्नेति
शङ्खचक्रनाम्ना वस्त्युगया वस्त्युगेन वैष्णवेन तित्यनेन घटोपरि-
स्थितवेणवपात्रधारणं विवक्षितम् । सर्व्वगन्धाः परिभाषायां,
ब्राह्मणाय निवेदयेदिति प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु सृष्टाः कमलयोनिना ।

तिलाः कृष्णाश्च गौराश्च तृप्रये सर्व्वदेहिनाम् ॥

तस्मात् कार्य्यं तिलैः स्नानं तत्राग्नौ जुहुयात्तिलान् ।

निवेदयेच्च विधिवत्तिलपात्रन्तु विष्णवे ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया देवेभ्य एव च ॥

सोदकैश्च तिलैः स्नानं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

तिलैः समधुभिर्द्युक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

दातव्या दक्षिणा चापि तिलैर्मधुयुतैः सह ।

मन्त्रं जपेच्च पौराणं पारम्पर्य्यक्रमागतम् ॥

ॐ तिलाः सोमदैवत्याः सुरैः सृष्टास्तु गोसवे ।

स्वर्गप्रदाः स्वतन्त्राश्च ते मां रचन्तु नित्यशः ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलपात्राणि तत्र च ।

सप्तभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तु कीर्त्तयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजस्तु देवांश्चान्यानथापि वा ।

एवं कृते स मुक्तः स्यात् पापैर्जन्मशतार्जितैः ॥

प्रीयतां धर्मराज इति कीर्त्तयेदिति सम्बन्धः ।

यमः ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।

क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः कृष्णैर्वाचयेद्यदि वेतरैः ॥

प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि रोचते ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति ॥

तिलैर्ब्राह्मणभोजनं प्रीयतां धर्मराज इति वाचयेत् यदा
मनसि रोचते तदाचयेत् ।

तेनायमर्थः । अमुकदेवः प्रीयतामिति तदितरं वासुदेव-
मुद्दिश्य वाचयेदिति ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

तिलैः समधुभिर्युक्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु भोजनम् ।

तथा । वैशाख्यामेव विधिवद्भोजयेद्ब्राह्मणान् दश ।

चिरात्रमुषितः स्नात्वा कृशरं प्रयतः शुचिः ॥

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिष्ठान् क्षौद्रेण संयुतान् ।

दत्त्वा दशस्तु विप्रेषु तानेव स्वस्ति वाचयेत् ॥

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

स्वस्ति वाचयेदिति दानाङ्गं स्वस्तिवाचनं प्रीयतां धर्मराज
इति दाता कौर्त्तयेत् पितृन् देवांश्च तर्पयेत् इति तर्पणं
पार्वणश्राद्धं । एतस्मधुतिलैरेव दानसंकल्पानन्तरमेव प्रीयतां
धर्मराजेति कौर्त्तनं ततो दानं ततः स्वस्तिवाचनं ततः
श्राद्धमिति दानसागरः ।

एतत्तु दानं ब्राह्मणचचियकर्त्तृकमेव ।

चतुर्थभक्तचपणं वैश्ये शूद्रे विधीयते ।

चिराचं लिह धर्मज्ञ विहितं ब्रह्मवादिनोः ॥

इति महाभारतवाक्यबलात् । सागरोऽप्येवम् ।

अयुतायुतश्च तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः ।

मामेव तु न पश्येत्तु न च पापेन लिप्यते ॥

मामेव यममेवेत्यर्थो यमवक्तृकत्वात् ।

जावालः ।

शृतान्नमुदकुम्भश्च दद्याद्विप्रे विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैश्च ब्राह्मणान् मम पञ्च च ।

तर्पयेद्दुदपाचैश्च ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

शृतान्नं पक्वान्नं पक्वं क्षीर-हविषोरित्यन्ये, निर्दिश्य निवेद्य ।

महाभारते ।

वैशाखां पौर्णमास्यान् तिलान् दद्याद्विजातिषु ।

तिला भक्षयितव्याश्च मदेवालभमञ्च तैः

सदैवेति विधिस्तवार्थम् । आलभनमुदत्तनम् ।

कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥

विष्णुः ।

वैशाखां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणसप्तकं चौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य
धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति । अत्र वैशाखी
विशाखायुक्ता तत्तन्नचत्रयुक्तसकलपौर्णमासौसाहचर्यात्, चौद्रं मधु ।

देवीपुराणे । वैशाखमधिकृत्य ।

इन्द्राग्निदेवते च्छे पौर्णमास्यान्तथैव च ।

पूजां कृत्वा भवेद्ब्रह्मन् विगताघो न संशयः ॥

इन्द्राग्निदेवतं विशाखा । पूजा देव्याः ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यम्—

मोदकानुदकुम्भांश्च पक्वान्नसहितान्नरः ।

दत्त्वाऽस्यां पौर्णमास्याञ्च ब्रह्मलोके महीयते ॥

आषाढौ कार्तिकौ माघौ वैशाखीषु च यत् कृतम् ।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम् ॥

भविष्यपुराणे वैशाख्यधिकारे सुमन्तुस्वाच—

सोमव्रतन्तथा चान्यच्छङ्करप्रीतये शृणु ।

ताम्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तत्सञ्च शङ्करम् ॥

प्रच्छाद्योपरि वस्त्रेण गन्धपुष्पाञ्चितं नृप ! ।

शिवभक्ते द्विजे दद्यात् भोजयित्वा विधानतः ॥

प्राच्यां समुद्रगते चन्द्रे प्रतीच्याञ्च रवौ गते ।

पौर्णमास्याञ्च वैशाख्यां गृह्य पात्रं शिवाग्रतः ।

प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः ।

तस्मै विप्राय तं पात्रमर्पयेद्भक्तिः शनैः ॥

एतत् सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत् ।

रुद्रलोकात् परिभ्रष्टो भवेत् जातिस्मरौ नरः ।

^१पूजाभ्यासबलेनैव पुनः शिवपुरं व्रजेत् ॥

प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिरित्युक्त्वा पूजाभ्यासे
पौनःपुन्ये ।

मत्स्यपुराणे ।

ब्रह्मणामिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरौचये ।

ब्राह्मं तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्तयेत् ॥

लिखित्वा तच्च यो दद्यात् जलधेनुसमन्वितम् ।

वैशाखे पौर्णमास्यां स ब्रह्मलोके महीयते ॥

वैशाख्यधिकारे वसिष्ठः—

सुवर्णनाभं कृत्वा तु सखुरं कृष्णमार्गकम् ।

तिलैः प्रकाशय यो दद्यात् तस्य पुष्पफलं गृह्णु ॥

सममुद्रगुहा तेन सगैलवनकानना ।

चतुरर्णा भवेद्भक्ता पृथिवी नात्र संग्रयः ॥

कृष्णमृगसम्बन्धि चर्म ।

विष्णुः ।

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णाजिनं सखुरं सुवर्णमृग-
ल-

भूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे प्रसारयेत् ततस्तिलैः प्रच्छादयेत्
सुवर्णनाभञ्च कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि
क्षीर-दधि-मधु-सर्पिः-पूर्णानि निधायाहिताग्रये ब्राह्मणाय वामो-
युगाच्छादिताय दद्यात् ।

मत्स्यपुराणे ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिं कालं ममानघ ! ।

ब्राह्मणञ्च समाचच तत्र मे मंग्रयो महान् ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

पौर्णमासी तथा माघी आषाढी कार्तिकी तथा ।

उत्तरायणे च द्वादश्यां तस्यां दत्तं महाफलम् ॥

आहिताग्निर्दिजो यस्य तद्देयं तस्य पार्श्वि ।

यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ॥

गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे नराधिप ।

आदावेव समास्तौर्यं शोभनं वस्त्रमाविकं ॥

गोमयोपलेपादेव शुचित्वे प्राप्ते पुनः शुचाविति पदं
गोमयोपलेपेऽपि कृते केशकौटादिवारणार्थम् ।

ततः मष्टङ्गं सरवुरमास्तरेत् कृष्णमार्गकम् ।

आस्तरेत् प्राग्ग्रीवमुपरिखलोमकञ्च “वर्माण्युत्तरलोमामि
प्राग्ग्रीवाणीति कात्यायनवचनात् । मार्गकं मृगसम्बन्धि ।

कर्त्तव्यं स्वस्मष्टङ्गान्तु रूपदन्तान्यैव च ।

मत्स्यपुराणे तथान्येष्वपि निबन्धेषु रुष्यदन्तमिति पाठो दृष्टः
तेन दानसागरस्य रुक्मदन्तमिति पाठ उपेक्षितः ।

लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलकचन्दनैश्च च ।

तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद्बुधः ॥

आत्मसमं कृत्वा सर्वतः कृष्णाजिनाच्छादकं तिलं कृत्वेत्यर्थः ।

सुवर्णनाभं तत्कुर्यादलङ्कुर्याद्विशेषतः ।

रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्वा तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥

रत्नैरिति परिभाषोक्तनवरत्नमध्ये यथालब्धेन रत्नत्रयेण
गन्धैरिति प्रसिद्धचन्दनादिभिः ।

कांस्यपात्राणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।

मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिषु क्रमेण तु ॥

घृतं चौरं दधि क्षौद्रमेवं कुर्याद्यथाविधि ।

क्षौद्रं मधु ।

चम्पकस्य तथा शाखामन्त्रणं कुम्भमेव च ॥

वाह्योपस्थानकं कृत्वा शुचिचित्तो निवेशयेत् ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गाणि च मार्जयेत् ॥

एतच्चम्पकशाखान्वितस्य कुम्भस्य दानदेशादहिः स्थापनं पीत-
वाससा दानोत्तरस्नानानन्तरमङ्गमार्जनञ्च यजमानेन कर्त्तव्यं
तस्यैव प्रकृतत्वात् ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।

यानि कानि च पापानि मया लोभकृतानि च ॥

लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।

तिलपूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥
 यानि पापान्यकाम्यानि कर्मात्यानि कृतानि तु ।
 कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे मदा ॥
 मधुपूर्णन्तु तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 परापवादपैशुन्यात् 'षष्ठमांसस्य भक्षणात् ॥
 तत्रोच्चीतञ्च पापमे तास्यपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यानृतं गवाश्चैव परदारप्रधर्षणम् ।
 रौप्यपात्रप्रदानाद्वै क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादौ लिम्बौ कार्यौ तास्यस्य रजतस्य तु ॥

मन्त्रस्मिनामिति विवक्षितम् ।

कल्पतरौ तु—

ऊर्ध्वपादे लिम्बे कार्यं इति पठित्वा एकवचनमविवक्षित-
मिति व्याख्यातम् ।

ऊर्ध्वपादावग्रपादौ तयोश्च वा क्रमेणैव पात्रारोपणं पश्चात्
पादयोः तथाश्रुतेरिति दानमागरः ।

जन्मजन्ममहस्त्रेषु क्षतं पापं कुबुद्धिना ।

सुवर्णपात्रदानान्तु नाशयाशु जनार्दन ॥

हेममुक्ताविद्रुमञ्च दाड्डीमं बीजपूरकम् ।

प्रशस्तपात्रश्रवणे खुरे शृङ्गाटकानि च ।

दानमागरे ।

अत्राग्रपादद्वयस्य पात्रद्वयस्यानुपदिष्टस्यानकसौवर्णपात्रस्य श्रवणे

इति कर्णस्थानद्वयस्येति पञ्चानामाधारतयाऽवगतेराधेयद्रव्याणा-
मन्वेषाच्चाश्रुते र्हेममुक्तादीनां पञ्चानां तत्राधेयत्वं यथासंख्य-
मुन्नेयम् । पात्रञ्च श्रवणे च इति पात्रश्रवणं अनिर्दिष्टस्थानस्य
च मौर्वर्णपात्रस्य मध्यस्थान एव निवेशः ।

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।

इति पुनः सुवर्णनाभिकत्वश्रुतेः ।

एवं सुवर्णनाभं तत् कुर्यात् इति प्रथममन्त्रेण मध्ये सुवर्णपात्रं
स्थाप्यमिति सिद्धं द्विधा सुवर्णनाभिकत्वमित्युक्तम् ।

भूपालस्तु— मध्यप्रदेशे सुवर्णपात्रमचतपूर्णं जन्मजन्ममहस्त्रेषु
इत्यादिना मन्त्रेण निवेशयेत् ततो हेमादिपञ्चकं तत्र दद्यात् ।
तथा प्रशस्ते पात्रे श्रवणयोर्दद्यादित्याह स्म ।

युक्तश्चेतत् ।

अन्ये तु श्रवणाधारकप्रशस्तपात्रे सुवर्णादिपञ्चकधारण-
मेकवाक्यलाघुपरोधादित्याहुः ।

खुरे शृङ्गाटकानि सिङ्गान इति प्रसिद्धानि फलानि
योन्यानि खुरेषु देयानीत्यर्थः ।

एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशाकफलानि च ।

तत् प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निर्द्विजोत्तमः ॥

एवं कृत्वेति खुरेष्वेव नानाजातीयशाकानि फलानि च
नानाजातीयानि देयानीत्यर्थः ।

स्वातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वश्रवणा चाप्यलङ्कृतः ।

प्रतिग्रहस्य तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ॥

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्यात् न यावत् कृष्णमार्गकम् ॥
 न स्पृश्यः स द्विजो राजन् चितियूपसमो हि गः ।
 दाने च यज्ञकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात् प्रेक्ष्य विप्रं तं मण्डले स्नानमाचरेत् ।
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र शाखया चम्पकस्य च ।
 कृत्वाचार्यश्च कलसं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ॥

आचार्योऽत्र कृष्णाजिनविध्यपदेष्टा ।

अत्र दानमागरे ।

आप्यायतां समुद्रस्य ऋचो जप्यास्तु षोडश ।
 इति पारिजातलिखितं । आप्यायतामित्येका ऋक् ।
 समुद्रस्य द्वारकयेति पञ्चदश एवं षोडश भवन्तीति व्याख्यातम् ।
 कृष्णकृष्णाचलोदर इत्यादिमन्त्रस्तु न लिखितः ।
 तदस्त्रपिहितं कुम्भं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ।
 कृतेनानेन या व्युष्टिर्न सा शक्या शतैरपि ॥

व्युष्टिः फलम् ।

फलं वक्तुं नृपत्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ।
 समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 सर्वान्श्च लोकान् जयति कामचारी विहङ्गमः ।

कल्पतरुकारादिभिः—

आप्यायस्तु समुद्रज्येष्ठा ऋचो जप्यास्तु षोडश ।

इति मत्स्यपुराणलिखितं आष्यायस्वेत्यष्टौ ऋचः समुद्रज्येष्ठा
इत्यष्टौ ऋच इति व्याख्यातम् ।

प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेगे महीपते ! ॥

इत्यतःपरम् ।

तत एव समीपे तु मन्त्रमेनमुदीरयेत् ।

कृष्णकृष्णाचक्षो देवः कृष्णाजिनवरस्तथा ॥

तद्दानाद्भुतपापस्य प्रीयतां मे नमो नमः ।

त्रयस्त्रिंशत् पुराणानां त्वमाधारे व्यवस्थितः ॥

कृष्णोऽसि मूर्त्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिन नमोऽस्तु ते ।

सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां मे वृषध्वजः ॥

इति मत्स्यपुराण एव लिखितं । मन्त्रस्यास्य दानेऽपि
विनियोगो दर्शितः ।

अतो मत्स्यपुराणे मन्त्रदर्शनात् कल्पतरुकारादिभिश्च तदुपा-
दानात् निबन्धान्तरेषु तददर्शनमवाधकम् ।

आष्यायस्वेत्यष्टौ ऋच इत्यत्राष्टमौ देवानामित्यादि समुद्र-
ज्येष्ठा इत्यत्राष्टमौ यः पुरतो निरत इत्यादिका ।

आभूतसंपन्नं यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

न पितुः पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह ।

धनदेशपरित्यागं नैव चेहाप्नुयात् क्वचित् ॥

कृष्णाक्षतं कृष्णभृगस्य चर्म

दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहितात्मा ।

यथोक्तमेतत् मरणं न शोचेत्

प्राप्नोत्यभीष्टं मनसः फलञ्च ॥

अत्र यजमान उक्तानां समयानामिच्छयाऽन्यतमे स्वातः
शुचिगोमयोपक्षिप्ते, अपनीतकेशकीटादौ भूमिभागे सुरुपं
यथाशक्ति कमलमास्तीर्य तत्र सरुरं मष्टङ्गं कृष्णाजिनमास्तीर्य
सौवर्णशृङ्गरोषदन्तपंक्तिद्वयं मुक्तामर लाङ्गूलयुतं मध्यस्थानार्पित-
सुवर्णं कृत्वा सर्व्वतस्तिक्ष्णैराच्छाद्य वाममाच्छादयेत् ।

ततः शक्त्या विशेषतो रत्नगन्धैश्चालङ्कुर्यात् ततः पूर्वादिदिक्षु
चत्वारि कांस्यपात्राण्यन्यानि च मृत्पत्राणि पूर्वादिदिक्षु दत्त-
चौरदधिमधुपूर्णानि दद्यात् ।

एवं कृत्वा प्रदानप्रदेशाद्वह्निर्लिप्ते मण्डले स्नानयोग्ये प्रदेशे
चम्पकशाखायां जलपूर्णमंत्रणञ्च कुम्भं पीतञ्च जौर्णवत्त्वं शोभनं
सर्वाङ्गमार्ज्जनाय शुभचित्तो निवेशयेत् ।

ॐ यानि कानि च इति मन्त्रेण तिलपूर्णं सौहृपात्रं पश्चा-
दामप्रदेशे आरोपयेत् ।

ॐ यानि पापान्यकाम्यानीतिमन्त्रेण मधुपूर्णं कांस्यपात्रं
पश्चाद्विष्णुपादयोरारोपयेत् ।

ॐ परापवादेत्यादिमन्त्रेण मधुपूर्णं ताम्रपात्रमथदक्षिणपाद-
आरोपयेत् ।

ॐ धान्यानृतमित्यादि मन्त्रेण तिलपूर्णं रौप्यपात्रं अथवाम-
पाद आरोपयेत् ।

ॐ जन्मजन्मसहस्रेषु इति मन्त्रेणाक्षतपूर्णं भौवर्णपात्रं मध्य-
स्थानं आरोपयेत् ।

ततो हेममुक्ताविद्रुमदाड्यौमवौजपूरकानि तत्र च दद्यात् ।
तथा प्रशस्ते पात्रे अर्घ्ययोर्दद्यात् खुरचतुष्टयं शृङ्गाटकयुक्तं
कुर्यात् । सर्वश्राकं फलानि च यथास्थानं दद्यात् । ततः
प्रतिग्रहवेदिनं विद्वान् ब्राह्मणमग्निहोत्रिणं स्नातं वस्त्रयुगेनाकाश
यथाशक्ति हैमाङ्गुरौयकादिभिरलङ्कृत्य कृष्णाजिनपुच्छप्रदेशे
उपविश्य ।

ॐ कृष्ण कृष्ण इत्यादिमन्त्रमुदीर्य सुवर्णनाभिकं मोपस्कर-
कृष्णाजिनं, (तुभ्यं) प्रीयतां मे वृषभध्वज इत्युक्त्वादकपूर्वं दद्यात् ।
ततस्तं ब्राह्मणं खगृहात् प्रेक्ष्य गन्धत्वा इति मण्डले स्नानं
कुर्यात् आचार्यः पूर्वस्थापितकलशमादाय यजमानमूर्द्धोपरि
स्नहस्तोत्क्षिप्तं निधाय—

ॐ आप्यायस्वेति ऋगष्टकं । ॐ समुद्रज्येष्ठेति ऋगष्टकं
च जप्त्वा स्मरयेत् । ततो यजमानो जौर्णपौतवाससा मार्जितो
ऽहते वाससी परिधायाचान्तः शुचिर्भवति । ततस्तत् पौतवस्त्रं
कुम्भसहितं गृहीत्वा चतुष्पथे क्षेपनीयम् ।

इति कल्पतरुभूपाक्षयोरनुमतः प्रयोगः ।

कालिकापुराणे ।

कार्त्तिक्यामथ वैशाख्यामयनादिषु पर्वसु ।

दत्त्वा दीपान् समुद्धोष्य देवस्थाने बलिं ततः ॥

भूतानां देवदेवस्य राज्यादिषु भवेत् सुधीः ।
 स प्रती देवसामग्यं स्वपेद्भूमौ हरिं स्मरन् ।
 उपलिप्य गृहं गत्वा मिताहारो निशि स्वपेत् ॥
 अपरेऽहनि पूर्वार्द्धे गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ।
 कारयेत्तु महास्नानं हराय विधिवच्छृणु ॥
 पञ्चविंशपलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।
 शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं शतपत्नेन च ॥
 तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।
 तावतैव हि चौरैः पञ्चगव्येन वा ततः ॥
 भूयः सार्द्धसहस्रेण पलानामचरेण तु ।
 रसेन कारयेत् स्नानं भक्ष्या चोष्णाम्बुना ततः ॥
 ग्रीताम्बुना तथोदच्छिं वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।
 स्नापयेद्भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रस्थितेन तु ॥
 विधिना स्नाप्य चानेन लिङ्गं रोचनया लिपेत् ।
 कुष्ठकुङ्कुम कर्पूरचन्दनागुरुयुक्तया ॥
 लेपयित्वा ततो लिङ्गमापौठान्तं घनं शुभम् ।
 नौलोत्पलसहस्रेण मालां बद्धा प्रपूजयेत् ॥
 अलाभे तु सहस्राणामर्द्धार्द्धेनापि पूजयेत् ।
 उत्पलानामभावे तु पत्रैश्च श्रीतरोर्यजेत् ॥

श्रीतरोर्विन्ध्यस्य ।

पद्मैर्वा चम्पकैर्वापि जात्या पाटलयाऽपि वा ।
 पुञ्जागैः कर्णिकारैश्च श्वेतमन्दारजैरपि ॥

दमनैर्मखकैर्वापि शमी-शुक्लार्क-नागरेः ।
 यथालाभञ्च पत्रैर्वा निर्घन्थ्य च मलोज्झितैः ॥
 प्रपूज्य कारयेद्भक्त्या सुगन्धिं पुष्पमण्डलम् ।
 गुग्गुलुञ्चाज्यसंयुक्तमण्डं वासितं दहेत् ॥
 सम्पूज्य गौरीभक्तारं गीतवादित्रमङ्गलैः ।
 शालिपिष्टोद्भवैः सिद्धैर्घृतपूर्णैः समुज्ज्वलैः ॥
 ततो नीराजनं दीपैः षट्त्रिंशद्भिश्च कारयेत् ।
 सर्षपैर्दधिमक्तैश्च दूर्वागोरोचनाक्षतैः ॥
 गन्धपुष्पोदकं दद्यात् भूयोऽर्घ्यं चिन्त्य शङ्करम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दीपवृक्षं प्रदापयेत् ।
 धूपं साधारणञ्चैव सघटं पूर्णमेव च ।
 वितानक-ध्वजौ दद्यात् किङ्किणीवरकान्वितौ ॥

साधारणं शिवपूजासाधारणं किञ्चिदपि पूर्णं घटं दद्यादि-
 त्यन्यथः ।

अथाष्टाभिः चितिं पीड्य स्वाङ्गैर्भक्त्या तु दण्डवत् ।
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं शङ्करं भवशङ्करम् ॥
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेत् शनैर्निर्मास्यवर्जकः ।
 प्रणम्योच्चैस्ततः पश्चात् नैवेद्यञ्च निवेदयेत् ॥
 दीनान्धरूपणांश्चैव आगतांश्च बुभुक्षितान् ।
 तर्पयेदन्नपानेन सर्वानासनगोचरान् ॥
 पत्नानां ह्ये सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ।
 कुर्यादेतत् महास्नानं विधिनानेन धर्मविदः ॥

कारयेद्यः शिवे भक्त्या तस्य पुण्यफलं गृह्णु ।
 ममुद्धृत्य शतं सायं कुलानां पापवर्जितः ॥
 भवान्तं ब्रह्मलोकान्तं भुक्त्वा लोकानग्रेषतः ।
 ब्रजेत् क्रीडापुरे तस्मिन् विमानस्थोऽमरैर्युतः ॥
 भुक्त्वा यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यतां ब्रजेत् ।
 मायावितानमुत्सृज्य चान्ते योगमवाप्नुयात् ॥
 केवल्लेनाप्यथान्येन दध्ना गव्येन चैव वा ।
 पयसा पञ्चगव्येन मधुनेचुरसेन च ॥
 यः कारयेत् महास्नानं विधिनानेन मन्त्रविद् ।
 सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ॥
 विधिनानेन निष्टोयः स्नानं तोयेन कारयेत् ।
 नराणां विंशतिं यावत् सोऽपि यास्यति तत् पदम् ॥
 अन्तरा म्रियते यस्तु अपूर्णं नियमे तथा ।
 सोऽपि गच्छेत् पदं तत्तु शिवभक्त्या त्वत्तद्वितः ॥
 एवमेव हि धर्मस्य राशिर्धर्मविवर्जिते ।
 मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद्यस्तु नातः पुण्योऽस्ति धर्मवान् ॥

कूर्मपुराणे ।

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 उपोष्य विधिना शान्तान् शुचिः प्रयतमानसः ॥
 पूजयित्वा तिलैः कृष्णैर्मधुना च विशेषतः ।
 प्रीयतां धर्मराजेति यदा मनसि रोचते^१ ॥

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

यद्वा मनसि रोचते इति दृष्टदेवताप्रीतये वा ॥

महाशान्धिविग्रहिक ठक्कुरश्रीवीरेश्वरात्मज महाशान्धिविग्र-
हिक ठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे—

वैशाखतरङ्गः ।

अथ ज्यैष्ठकृत्यम् ।

तत्र महाफलमित्यनुवृत्तौ विष्णुधर्मोत्तरे ।

वृषसंकमणे दानं गवां प्रोकं तथैव च ।

महाभारते ।

प्रपाः कार्याः परार्थन्तु नित्यन्तु द्विजसत्तमाः ।।

सुक्लेऽप्यथ प्रदीयन्ते पानीयानि विशेषतः ॥

निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।

स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिद्वाप्नुयात् ॥

तथैव ।

कृत्रदानात्तथा ज्यैष्ठे सर्वान् कामान् समश्नुते ।

अत्र शुक्लादिज्यैष्ठमासान्तर्गताभिमतदिवसो प्राज्ञो मासो-
स्तेखात् कृष्णाद्युपहृन्मकविरहाच्च ।

कृत्रोपानशयोर्दानात् ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तमाः ।

अन्नव्यक्तसमाप्नोति नाकलोकश्च गच्छति ॥

आदित्य पुराणे ।

ज्यैष्ठे मासि तिस्रान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥

विशेषत इति वचनात् ज्यैष्ठमासमात्रेऽपि तिलदानं तत्पूर्णि-
मायान्तु फलोत्कर्षः ।

वामनपुराणे ।

उदकुम्भाम्बधेनुञ्च तालवृत्तं सचन्दनम् ।

त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

इदृक्पाठः कृत्यसमुच्चय-कामधेनु-कल्पतरुषु प्रायो दृष्टः, कश्चित्
पुस्तके उदकुम्भञ्च धेनुञ्च इति पाठः । तेनोदकुम्भस्य धेनुञ्चेति
सागर उपेक्षितः । उदकुम्भाम्बधेनुमिति प्रायशो दर्शनात् तस्यै-
वोपादेयत्वम्^१ ।

यत्र कश्चिदुदकुम्भञ्च धेनुञ्चेति दृश्यते तत्र स्वरूपधेनुरेव
धेनोर्मुख्यार्थावाधात् । तालवृत्तं तालव्यजनमिति कल्पतरौ,
तालपत्रव्यजनमिति पारिजाते, तालपरिमाणवृत्तं व्यजनमिति
चापरे । अनुक्रमेण मासदानकथने वैशाखानन्तरमासस्य विव-
क्षितत्वात् त्रिविक्रमदेवतत्वाच्च ज्यैष्ठस्य लाभः सदेत्यनेनार्थवादे-
नादरघोतनम् ।

भविष्यपुराणे ।

सर्वदेवमयौ देवौ साक्षात् शूले व्यवस्थिता ।

अनुग्रहाय लोकानां तस्मात्तां नित्यमर्चयेत् ॥

सुमन्तुस्वाच ।

हन्त ते वक्षि परमं रहस्यं पापनाशनम् ।

धन्यं^१ यशस्यमायुष्यं सर्वदेवैरनुष्ठितम् ॥
 काष्ठं वा काञ्चनं वापि त्रिशूलं चण्डिकात्मकम् ।
 स्तपयित्वा तु तं भक्त्या कुङ्कुमेन विलिप्यते ॥
 श्वेतैर्विकसितैः पुष्पैः पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 गजे रथे हये वापि वृषभे वा नराधिप ॥
 आरोप्य तु महाबाहो मणिकाञ्चनभूषितम् ।
 नानावादित्रनिर्घोषैर्ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः ॥
 नयेदायतने देव्याः कृतशोभं समन्ततः ।
 दुर्गायाः पुरतः स्थाप्यं विल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीं सुत्वा चापि क्षमापयेत् ।
 अनेन विधिना देवीं पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ॥
 ब्रह्मेन्द्रविष्णुसुब्रह्मैः प्राप्तन्तु परमं पदम् ।
 एवं सम्पूजयेद्देवीं त्रिशूलारूढिमादरात् ॥
 मुच्यते च नरः पापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 एतन्महाव्रतं पुण्यं शूलपूजाख्यमुच्यते ॥
 भक्तस्य ते मयाख्यातं महापातकनाशनम् ।
 एतच्च पूजाप्रकरणे दृष्टतया पूजारूपमेव ॥
 तथा । कृत्वा हेममयं शूलं हेमपात्रादिषु स्थितम् ।
 पुष्पमालापरिलिप्तं वितानं^२वरशोभितम् ॥
 गृहीत्वा तु ब्रजेदीर चण्डिकायतनं वरम् ।

धारयेच्चिरसा पात्रं नानावाद्यगणैर्नृप ॥
 कुर्यात् प्रदक्षिणञ्चापि प्रणम्य शिरसा शिवाम् ।
 विन्यसेद्विधिवदीर दुर्गायाः पुरतो नृप ॥
 य एवं विन्यसेदीर त्रिशूलं विधिवन्नृप ॥
 स गच्छति परं स्थानं यत्र देवश्चतुर्मुखः ॥
 तथा । आलयः सर्वभूतानां त्रिशूलं देवनिर्मितम् ।
 तस्मात्तं पूजयेदीर ज्येष्ठे मासि विशेषतः ॥

अत्र शूलाधारदुर्गापूजाख्यं कर्म धर्मार्थकाममोक्षभाजनत्वं फलं
 विशेषत इति वचनादन्यत्रापि मासे पूजा फलोत्कर्षस्तु ज्येष्ठे ।
 तथा । शूलं पिष्टमयं कृत्वा ज्येष्ठे मासि नराधिप ।
 कृत्वा च राजतं पद्मं स्वर्णं^१ कृतकर्णिकम् ॥
 निवेद्य अद्भुता वीर भगवतैः प्रपूज्यताम् ।
 कामतोऽपि कृतं पापं ब्रह्महत्यादि यद्भवेत् ॥
 तत्सर्वं शूलदानेन देवी नाशयति ध्रुवम् ।
 विमानवरमाखण्डो देवगन्धर्वपूजितः ॥
 कल्पकोटिशतं सागं दुर्गालोके महीयते ॥
 एतद्व्रतं पूजानन्तरं देव्यै शूलयुक्तं पद्मं निवेद्यम् ।
 महाभारते ।

ज्येष्ठामूलान्तु यो मासमेकभक्तेन संचिपेत् ।
 ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाऽभिगच्छति ॥

ज्येष्ठामूलं ज्येष्ठायुक्तपूर्णिमाव्यपदेशं ज्येष्ठमासमेवं संचि-
पेदतिवाहयेत् ।

एतद्व्रतं भविष्येऽपि ।

पिष्टेन कञ्जकं कृत्वा ज्येष्ठे मासि सवेदिकम् ।

कञ्जकं पद्मम् ।

पात्रैः सम्पूज्य गन्धाढ्यैर्नानामाख्यविभूषितैः ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशैर्विमानैः सर्वकामिकैः ॥

वर्षकोटिशतं सायं सूर्यलोके महीयते ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं पतिमाप्नुयात् ॥

एतदपि व्रतम् । अत्रापि षष्ठीद्वय सप्तमीद्वयान्यतरातिरिक्तमास-
व्याप्यैकभक्त क्षमाऽहिंसादिनियम ब्रह्मचर्य गुडान्नमिश्रशाखान्न-
निवेदन करवौर गुग्गुलुधूपोभयस्नानशुद्धाः कार्य्याः ।

देवीपुराणे ।

ज्येष्ठे तु शङ्करौ पूज्या रक्ताशोककुरुण्डकैः ।

तथा देयञ्च नैवेद्यं घृतपूर्णञ्च कन्यकाः ॥

भोजनीयास्तथा दक्षेद्भोभदानं हिरण्यकं ।

तथा देया जलकुम्भाः सुगन्धैर्वासिताः शुभाः ।

अनेन वारुणान् भोगान् देवौ क्षिप्रं प्रयच्छति ॥

कुरुण्डकैर्वाणपुष्पविशेषैः घृतपूर्णनैवेद्यमित्यन्वयः घृतपूर्णशब्दः
पक्वान्नविशेषवचनः दक्षेदिति हिरण्यदक्षिणां कन्याभ्यो दद्या-
दित्यर्थः ।

शिष्टपरिगृहीतवाक्यम् ।

यो वृषवर्त्तिनि सवितरि शिरीषवरवीजमेकमश्राति-
स मानवः खगपतिसदृशो नागकुलैर्दृश्यते सततम् ।

बीजवरलं कौटाद्यविद्वत्त्वम् ।

ग्रहणकमधिकृत्य देवोपुराणे ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या ।

स्नानदानादिना पुण्यहेतुरित्यर्थः ।

महाभारते ।

ज्येष्ठे मासि विशेषेण प्रपादानन्तु कारयेत् ।

विशेषेणेतिवचनादन्यत्रापि तीव्रसमये दानं आचारोपष्टम्भाच्च ।
प्रपा पानीयशालिका प्रथमदिने संकल्पः प्रत्यहं प्रपादानं स्वर्गस्य
फलमत्र । व्रताधिकारे तत्रैव ।

ज्येष्ठे मासि द्विजश्रेष्ठ कृष्णाष्टम्यां चिलोचनम् ।

यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजेन्नरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां कृष्णरक्ता तु रेवती ।

जाता जगति तस्मान्तां कृष्णैः पुष्पैः प्रपूजयेत् ॥

अत्र कृष्णाष्टमी ज्येष्ठशुक्लपक्षपूर्वा एवमन्यत्रापि तिथिकृत्ये
यत्र कृष्णपक्षानन्तरं शुक्लपक्षकृत्याभिधानं मूले तत्र कृष्णादिरेव
मासो बोद्धव्यः कृष्णपक्षानन्तरं ज्येष्ठशुक्लपक्षव्रतकृत्याभिधानात् ।

अत्रास्याश्रुतफलस्य पूजादिकर्मण इष्टोपायतास्थितौ तत्रेष्टेषु
भावाभावयो निर्मुपाधिसोपाधयोः—

अत्यन्तोत्कृष्ट— तदितरयोर्भावस्य निरुपाधेत्यन्तोत्कृष्टस्य
कल्पनालाघवात् स्वर्गस्यैव फलत्वम् ।

यमः ।

शुके दशम्यां स्नात्वा तु पुण्डरीके तथैव च ।
सन्निहित्याममावस्यां प्रभासे वा तथा पुनः ।
श्रौजसे तु नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

शुके ज्येष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यवद्भ्यः ॥
उपहारैश्च विविधैर्गीतनृत्यैः सवादितैः ।
होमैः पथोभिर्वस्त्रैश्च कुन्दपुष्पैः सुगन्धिभिः ॥

अत्रापि पूर्वन्यायेन स्वर्गफलम् ।

राजमार्तण्डे ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।
यजनेपुकरास्तस्यामटन्ति विपीनं (ने) स्त्रियः ॥

ईश्वर्याणः ।

भविये ।

मासि ज्येष्ठे महावाहो यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
भुञ्जानः पायसं वीर सर्पिषा मधुना सह ।
वीरासनो निशायां स्थादहर्गाः समनुव्रजेत् ॥

वीरासनमनिषद्यासनं ।

हितकारी गवां नित्यं गवां हिंसाविवर्जितः ।

उभयोरपि सप्तम्यां कुर्यात् स्नानादिकं विधिम् ॥

उभयोः पक्षयोरित्यर्थः । स्नानादिकं विधिं पक्षयोः सप्तमी
त्यादिना सर्वभोगविवर्जितइत्यन्तेमाग्रे पौषे वक्ष्यमाणम् ।

सूर्याय धेनुं दद्याच्च धूम्रवर्णमलङ्कृताम् ।

नौलोत्पलसमप्रख्यैर्महायानैरनेकशः ।

महासिंहनिवद्धैश्च मोदते कालमक्षयम् ॥

व्रतं मत्स्यपुराणे—

ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं होमधेनुप्रदो दिवम् ।

यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम् ॥

ज्येष्ठवर्त्तियावदष्टमीचतुर्दश्यधिकरणं पञ्चाशितया प्रसिद्धं व्रत-
मिदं । सायञ्चात्र हेमः स्वरूपधेनोश्च दानं धेनुपदमुख्यतानुरोधात् ।
समयप्रदीपे ज्येष्ठपदस्थाने पौष्पपदपाठः स लज्जातमूक्तः पुराणे
निबन्धान्तरे च ज्येष्ठपदस्यैव दर्शनात् ।

तथाचाग्रेयपुराणे—

ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायञ्चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

यः करोति सुवर्णस्य धेनुदानं द्विजातये ।

स याति चाक्षयं लोकं रुद्रव्रतमिदं स्मृतम् ॥

सुवर्णस्य दानमित्यन्वयः ।

ब्रह्मपुराणे ज्येष्ठमधिकृत्य ।

शुक्लाष्टम्यां पुरा जाता शुक्ला देवी महाशनिः ।

वधाय दानवेन्द्राणां शुक्लपक्षे ततो यजेत् ॥

महाशनिरिति देवीनाम यजेदिति देवीं पूजयेदित्यन्वयः ।
स्वर्गश्चात्र फलम् ।

भविष्ये ।

ज्येष्ठे मासि नृपश्रेष्ठ यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

शाल्यन्नमन्मसोपेतं भुञ्जानः पयसा सह ।

उपवासपरो भक्त्या नवम्यां पूजयेदुमाम् ॥

अष्टम्यां कृतोपवासो नवम्यां पूजयेदित्यर्थः ।

ब्रह्माणीमिति वै नाम्ना श्वेतरूपेण रूपिणीम् ।

पद्मपत्रेक्षणां भक्त्या नलिनैर्विविधैरपि ।

कुङ्कुमागुरुकर्पूरैर्धूपेनागुरुणा तथा ॥

अशोकवर्त्तिप्रमुखैर्नानाभक्ष्यैश्च पूजयेत् ।

कुमारी भोजयेच्चापि स्वशक्त्या ब्राह्मणीस्तथा ॥

गोक्षीरप्राशनात् पूतस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

भोजयित्वा स्त्रियः शक्त्या कुमारौश्च विशेषतः ॥

प्रभयादित्यसङ्काशस्तेजसा वज्रिसन्निभः ।

विमानवरमारूढो ब्रह्मलोके महीयते ॥

अशोकवर्त्तिः पक्वानभेदः ।

महाजनपरिगृहीतगौडवाक्यानि—

ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी कृता ।

तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानश्चैव विशेषतः ॥

यां काञ्चित्स्वरितं प्राप्य दद्याद्भर्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकसंज्ञितैः ॥

तथा— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

तथा— गङ्गास्नानात् सिता ज्येष्ठे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ।

तथा— ज्येष्ठे शुक्लदशम्यात् भवेद्भौमदिनं यदि ।

ज्ञेया हस्तर्चसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

गाङ्गेये—

ज्येष्ठे मासि चित्तिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां

हस्ते शैलान्निरगमदियं जाङ्गवौ मर्त्यलोकम् ।

पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याङ्गरार्याः

पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

एतद्वाक्यपरामर्शान्मङ्गलवार-हस्तयुक्त ज्येष्ठशुक्लदशम्यामेवंविधः
पुण्यसञ्चयो दशविधपापक्षयश्च फलं गङ्गायां । सरिन्मात्रे तु दश-
विधपापनाशमात्रम् । कचिन्महापातकनाशनमिति पाठः ।

दशपापानि भविष्यपुराणे—

परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च चिविधं कर्म मानसम् ॥

पातक्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।

परदारोपसेवा च कृत्यिकं चिविधं स्मृतम् ॥

विष्णुस्वाच ।

यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
 ज्येष्ठे मास्यमले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
 समभ्यर्च्याच्युतं सम्यग्मथुरायां समाहितः ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
 आलोक्याब्धिमतोऽन्येषामुदितानां सुवंशजे ।
 एतत् किलोचुरन्येषां पितरः सपितामहाः ॥
 कश्चिदस्मत्कुले जातः कालिन्दीपुलिने भुतः ।
 अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥
 ज्येष्ठामूलाशिते पक्षे समभ्यर्च्या जनार्दनम् ।
 परां वृद्धिमवास्यामस्तारिताः स्वकुलोद्भवैः ॥
 धन्यानां कुलजः पिण्डान् यमुनायां प्रदास्यति ।
 कस्मिन् काले समभ्यर्च्या तत्र कृष्णं समाहितः ॥

उपवासकृदित्यर्थाद्देकादश्यामुपवासः, आलोक्य अश्विमित्यनु-
 मीयते कुलोद्भवैः समभ्यर्च्या तारिता इत्यन्वयः उद्देश्यगतधन्यत्व-
 कौर्त्तनेनोत्तरश्लोकः प्रशंसा एवञ्च पिढतारणं फलं, तत्र
 मथुरायाम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां जलधेनुका ।
 दत्ता यथावदिधिना प्रीणयत्यम्बुशायिनम् ॥

यथावदिधिना जलधेनुक्तदानविधिना अम्बुशायिनं अश्वि-
 शायिनं विष्णुमेव ।

ज्यैष्ठमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे-

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य विशोका विष्णुना पुरा ।

प्रतिष्ठिता शुभैर्मास्यैस्तस्मान्तां तत्र पूजयेत् ॥

विशोकत्वं फलम् ।

शिष्टोपगृह्यैतगौडाः-

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चमकैः शुभैः ।

शुचिरभ्यर्च्य गोविन्दं नरो नैवानुशोचति ॥

अननुशोचनं फलम् ।

वराहपुराणे- दुर्वासा उवाच ।

ज्यैष्ठे मासेऽप्येवमेव संकल्प्य विधिना नरः ।

अर्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः ॥

एवमेवेति वराहपुराणोक्तमस्यद्वादशीकथितेति कर्त्तव्यतया ।

ॐ नमो नारायणा'येति पादौ पूर्वं समर्चयेत् ।

चिविकमायेति कटिं धृतविश्वाय चोदरम् ॥

उरः संवत्सरायेति कण्ठं संवर्त्तकाय च ।

सर्वास्तधारिणे बाहू स्तनाभ्याऽक्षरथाङ्गके ॥

सहस्रशिरसेभ्यर्च्य शिरस्तस्य महात्मनः ।

अक्षरंथाङ्गके शङ्खचक्रे ।

एवमभ्यर्च्य विधिवन्नामवत्कुम्भं प्रकल्पयेत् ॥

प्राग्भूत् वस्तुयुगच्छन्नौ सौवर्णौ रामस्तचणौ ।

अर्चयित्वा विधानेन प्रभाते ब्राह्मणाय तौ ॥
 दातव्यौ मनसा काममीहता पुरुषेण तु ।
 अपुत्रेण पुरा पृष्टो राज्ञा दशरथेन तु ॥
 वशिष्ठः पुत्रकामाय प्रोवाच परमार्चितः ।
 इदमेव विधानन्तु कथयामास स द्विजः ॥
 प्रायश्चर्यं विदित्वा तु स राजा कृतवानिदम् ।
 तस्य पुत्रः स्वयं जज्ञे रामाख्यो मधुसूदनः ॥
 चतुर्द्धा सोऽप्यभूद्विष्णुः परितोषान्नहामुने ।
 एतदैहिकमाख्यातं पारत्रिकमतः शृणु ॥

नश्यन्ति पापानि च तस्य पुंसः
 कामानवाप्नोति यथासमीहम् ।
 निष्काम एतद्भूतमेव चीर्त्वा
 प्राप्नोति निर्वाणपदं स्थिरं तत् ॥
 दिव्यान् भोगान् भुञ्जीत^१ स्वर्गसंस्थो
 यावदिन्द्रा दश च द्विदिसंख्याः ।
 अतीतकाले पुनरेत्य मर्त्यं
 राजराजो जायते यज्ञयाजौ ॥

दश द्वि द्वि संख्यास्तुर्दश इत्यर्थः ।

इति राघवदादशीमतम् ॥

राजमार्तण्डे—

वृषराशिस्थिते सूर्ये शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
 प्रोक्ता रुद्रार्चनायैव सा चम्पकचतुर्दशी ॥
 ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
 अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः सर्वाः समन्विताः ॥

ब्रह्मपुराणे—

शास्त्रेषु वेदाः सम्भूता पुरा ज्येष्ठ्यां यदा सुवि ।
 तदा तान् पूजयेत्तत्र वित्तशक्त्या प्रयत्नतः ॥
 नवैर्यवान्नैः पितृभिः सह देवान् प्रपूज्य च ।
 ततोऽनुलिप्तः सखी च नववस्त्रोपशोभितः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा दौ कृतस्वस्त्ययनान् शूचीन् ।
 अद्वेषरागिभिर्युक्तः प्राङ्मुखः प्राशयेद्यवान् ॥

शास्त्रेषु इति निर्धारणे सप्तमौ यदा यतस्तदा तत इत्यर्थः ।
 यवान्नैः आहुं देवपूजाञ्च कृत्वेत्यर्थः । अनुलिप्तः सुगन्धिद्रव्येण ।

देवीपुराणे—

मूलर्चे पशुघातेन ज्येष्ठे देवीं प्रपूजयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति भावशुद्धेन कर्मणा ॥

ज्येष्ठे ज्येष्ठपूर्णिमायां । तथैव प्रक्रमात् । भावशुद्धेन कर्मणा
 प्रपूजयेदित्यन्वयः ।

विष्णुः—

ज्येष्ठौ ज्येष्ठायुता चेत् स्यात् तस्यां कचोपानहानेन गणा-
 धिपंत्यमाप्नोति मन्त्रान्तरादिष्वेवं ज्येष्ठौति आहुमप्यत्र ।

विष्णुधर्मात्तरे—

मोपवामस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे च शश्लचणे ।

उपानहौ तथा कृत्रं दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

एतदेव यथा पद्ममभृद्धिरण्मयं जगत् ।

तदृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधेः ॥

पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत् महस्त्राणीह पश्यते ।

तत् पुराणञ्च यो दद्यात् सुवर्णकमलाञ्जितम् ।

ज्येष्ठे मासि तिलैर्युक्तमश्वमेधफलं लभेत् ॥

अत्र ज्येष्ठपौर्णमास्येव दानतिथिर्विशेषाकाङ्क्षायां पूर्ववाक्ये
वशात् पुराणदाने पूर्णिमाया एवानेनोक्तत्वात् अन्यथौचित्यात् ।

ज्योतिषे—

वृषान्ते मिथुनस्यादावग्निदाहो दिनत्रयम् ।

अश्वधीन् संहतान् भानुः पञ्चगानपि तापयेत् ॥

रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः सञ्जायते रजः ।

तस्माद्दिनत्रयं तत्र शस्त्रवापं परित्यजेत् ॥

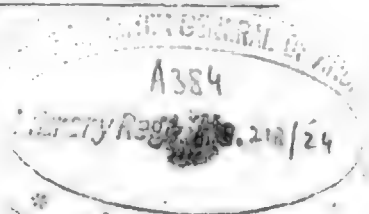
शस्त्रवापं शस्त्रार्थं वीजवापम् ।

पद्मपुराणे—

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पौर्णमास्यां यतव्रतः ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलपूरितम् ॥

नानाफलयुतं तच्च दत्तुं दण्डसमन्वितम् ।

सितवस्तुयुगकृन्तं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 नानाभक्ष्यसमायुक्तं महिरण्यञ्च शक्तिः ।
 तास्यपात्रं गृह्णीते तस्योपरि निवेदयेत् ॥
 तस्मादुपरि ब्रह्माणं सौवर्णं पद्मकोदरे ।
 कुर्याच्छर्करयोपेतां सावित्रीं तस्य वामतः^१ ॥
 गन्धपुष्पं ततो दद्याद्गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
 तद्भावे कथं कुर्याद्यथा प्राप्त पितामहः ॥
 ब्रह्मनाम्नीञ्च प्रतिमां कृत्वा गृह्णमयीं शुभाम् ।
 शुक्लपुष्पाक्षतजलैरर्चयेत् पद्मसम्भवम् ॥
 ब्रह्मणे पादौ सम्पूज्य जप्ते सौभाग्यदाय च ।
 विरिञ्चायोरुयुग्मन्तु मन्त्रध्यायेति वै कटिम् ॥
 स्वच्छोदरायेत्युदरमनङ्गायेत्युरो हरेः ।
 मुखं पद्ममुखायेति बाहू वै वेदपाणये ॥
 नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेच्चापि कञ्जजम्^२ ।
 ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या स्वयन्तु स्रवणं विना ।
 शक्त्वा तु दक्षिणां दद्यादिसं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 प्रीयतामत्र भगवान् सर्वलोकपितामहः ।
 हृदये सर्वलोकानां यस्तानन्दोऽभिधीयते ॥
 अनेन विधिना सर्वे मासि मासि समाचरेत् ।

उपवासी पौर्णमास्यामव्ययं ब्रह्म पूजयेत् ।
 फलमेकन्तु सम्प्राश्य शर्व्वर्द्धां भृतले स्वपेत्^१ ॥
 तत्र त्रयोदशे मासि दधेनुसमन्विताम् ।
 शय्यां दद्याद्विरिञ्चाय सर्व्वोपस्करसंयुताम् ॥
 ब्रह्माणं काञ्चनं कृत्वा सावित्रीं राजतीं तथा ।
 पद्माभनः सृष्टिकर्त्ता सावित्री तु फलस्य तु ॥
 वस्त्रैर्द्विजं सपत्नीकं पूज्य भक्त्या^२ विभूषणैः ।
 शक्त्या गवाङ्गिकं दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥
 होमं शुक्लैस्तिलैः कुर्यात् ब्रह्मनामानि कीर्त्तयेत् ।
 गव्येन सर्पिषा तद्वत् पायसेन च कर्म्मवित् ॥
 विप्रेभ्यो भोजनं दद्यात् वित्तशायविवर्जितः ।
 दधुदण्डांस्ततो दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तिः ॥
 यो ब्रह्मा स स्मृतो विष्णुरानन्दात्मा महेश्वरः ।
 सुखार्थी कामरूपेण स्मरेत्^३ देवं पितामहम् ॥
 यः कुर्याच्च विधानेन पौर्णमासीं स्त्रियोऽपि वा ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति ब्रह्म शाश्वतम् ।
 इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यं ध्रुवमश्नुते ॥

इति पुत्रकामघ्नतम् ॥

इति महामांघ्रिविग्रहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महामांघ्रि
 विग्रहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे ज्यैष्ठतरङ्गः ॥

अथाषाढकृत्यम् ।

तत्र वामनपुराणे—

उपानयुगलं कृत्रं लवणामलकानि च ।

आषाढे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तिः ॥

दानसागरे तु लवणामलकानि चेत्यस्य स्थाने नवकम्बलानि
चेति पठित्वा नूतनकम्बलानीति व्याख्यातम् । दानमेतद्वाङ्मण-
सम्प्रदानकम् ।

स्कन्दपुराणे—व्रतम्—

आषाढश्चापि यो मासमेकभक्तं समाचरेत् ।

राज्ञोऽसौ मान्यतां प्राप्य कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

महाभारते—व्रतम्—

आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।

वज्रधान्यो वज्रधनो वज्रमान्यश्च जायते ॥

भविष्यपुराणे—

द्वितीयञ्च तथा पद्ममाषाढे पौष्णमुत्तमम् ।

सर्वबीजरसैः पूर्णं कृत्वा तु शुभलक्षणम् ॥

नानाकेशरगन्धाढ्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।

हंसवाहैर्महायानैः सर्वभोगान्वितैर्नृप ॥

वर्षकोटिशतं सायं सूर्यलोके महीयते ।

सम्प्राप्य विविधान् भोगान् सर्वलोकेष्वनुक्रमात् ॥

प्राप्येह सर्वभोगाढ्यं तरुणं विन्दते पतिम् ।

अत्र काम्यव्रतसाधारणकृत्यानि कार्तिके तद्भूतेऽनुसन्धेयानि ॥

तत्रैव—

माघे मामि समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं योऽर्चयेद्भविम् ।
लभेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासैकेन न संशयः ।
यथा माघे तथाषाढे मासमेकञ्च कार्तिके ॥

देवीपुराणे ग्रहणप्रकरणे—

आषाढे तापिकानदी पुण्येति प्रकरणान्माहापुण्यफलप्रदेत्यर्थः ।

तथा—

आषाढे मामि यो देवीमाषाढर्चं प्रपूजयेत् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति देवीलोकञ्च गच्छति ॥

तत्रैव—

आषाढे तोयधेनुश्च यां दत्वा लभते हि तान् ।
इति वाक्यशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

दत्वा चोपानहौ स्वर्गमाषाढे ध्रुवमश्रुते ।
अत्राषाढे काभिमतदिवसे दद्यादिति दानसागरे । तत्राषाढ-
शुक्लप्रतिपदीत्येके ।

महाजनपरिगृहीतवाक्यानि ।

शुचिसित दिनकरवारे करमूले वज्रपूरिकमूलास्य ।
सर्पारेरिव सर्पाः प्रयान्ति किञ्च दूरतस्तस्य ॥

तथा च

आर्द्रायाः प्रथमे षाढे चौरं पिवति यो नरः ।

अपि रौषगतस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥

चौरपानमाचारात् ।

तथा—

मूलं तण्डुलवारिणा पिवति यः प्रत्यङ्गिरः^१ सन्भवम्
निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याहिभौतिः कुतः ।
दर्पादेव यदा फणी दधति तं मोहान्वितो मूलपम्
स्थानं तेन स एव याति नियतं वक्त्रं यमस्याचिरात् ॥

शुचिराषाढः । प्रत्यङ्गिरा शिरौषः ।

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाष्टम्यामथाषाढे गाणपत्ये विनायकः ।

कृतः पूज्यश्च तत्रैव सगणो मोदकोत्करैः ॥

उत्करः समूहः ।

भक्ष्यैर्मास्यैस्तथा गन्धैः कुल्माषेण तु भूरिणा ।

गौतवाद्यैः सुमधुरैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।

कृष्णाष्टमौषु सर्वांसु विघ्नेशं पूजयेच्च तम् ॥

कुल्माष ईषत्स्त्रिंशमावः, यवपिष्टक इत्यन्ये । कृष्णाष्टमौषु
सर्वांस्त्रित्याषाढान्यकृष्णाष्टमौपरम् ।

शिष्टानुमतवाक्यम् ।

आषाढे मासि भृताहे शिवं सम्पूज्य यत्नतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥

भूताहः कृष्णचतुर्दशौ प्रकरणात् ।

ब्रह्मपुराणे—

आषाढे शुक्लसप्तम्यां विवस्वान् नाम भास्करः ।

जातः पूर्वांशु तस्मात्तं तत्रोपोष्य यजेत् मदा ॥

रथचक्राकृतौ रम्ये मण्डले सर्वकामदम् ।

भक्ष्यैर्भोज्यैस्तथा पेयैः पुष्पैर्धूपविलेपनैः ॥

पूर्वांशु पूर्वफल्गुनीषु तत्र सप्तम्यां यजेत् । अतः पूर्वदिने उपवामः । अत्र सर्वकामदमित्यनुवादात् सर्वकामावाप्तिरेव फलमिति । सदेति वचनाभित्याधिकार इति पारिजातव्याख्यान-मुपेक्षणीयं स्तावकमेवेदं सदेतिपदं, कल्पतरुरप्येवम् । मण्डले रथचक्राकृतौ ।

तत्रैव—आषाढशुक्लपक्षे तु स्वातियोगे महाबलः ।

जातो वायुस्तथा पूज्यो गन्धमाद्यैर्दिजार्चनैः ॥

भूरिणा परमान्नेन शक्रुभिर्विविधैस्तथा ।

सुमनोभिर्विचित्रैश्च कुसुमैः शङ्खैश्च तथा ॥

परमान्नं पायसम् ।

देवीपुराणे— ब्रह्मोवाच—

एवमाचारयुक्तात्मा सततं चर्चिकारतः ।

प्राप्नुयात् सर्वकामांश्च यथेष्टितफलप्रदान् ॥

शक्र उवाच—

नित्यं भगवतीभक्तैस्तैर्नैर् दिजसत्तमः ।

किं कार्यं किं न तैः कार्यं वद त्वं पृक्तो मम ॥

ब्रह्मोवाच ।

सर्वैः सर्वगता देवी सर्वदेवनमस्कृता ।
 द्रष्टव्या शुद्धभावेन अभिन्ना पृथगेव सा ॥
 नामभेदेन सा भिन्ना अभिन्ना परमार्थतः ।
 शिवा नारायणी गौरी चर्चिका विमला उमा ।
 तारा श्वेता महाश्वेता अम्बिका शिवशामना ।
 यावद्भयं भवद्भूतं तावद्देवौ व्यवस्थिता ॥
 सा वन्द्या पूजनीया च सततं भक्तिभाविताः ।
 विजयार्थं नृपैः खड्गे कुरिका-^१पादुकापटे ॥
 चामुण्डा चण्डरूपा वा लिखिता वाऽथ पुस्तके ।
 ध्वजे वा कारयेच्छत्रे स नृपो विजयेद्रिपून् ॥
 विशेषादा रणारम्भे तस्याः पूजान्तु कारयेत् ।
 पविचारोष्ठं वत्स ! सर्वशास्त्रेषु गीयते ।
 अग्नेरथाग्नि-पार्वत्योः कुजास्य मुजगेषु (?) च ।
 स्कन्दस्य भानोर्मातृणां दुर्गाधर्मेश गोपते ॥
 विष्णोः कामस्य देवस्य रुद्रस्य ब्रह्मणस्तथा ।
 पूजनीया सदा देवी चण्डा पापविनाशिनी ॥
 सर्वकालं दिवारात्रौ नामभिस्रैः पुरन्दर ! ।
 अथ^२काषाढमासे तु आवणे वाऽपि कारयेत् ॥
 सप्तम्यां वा त्रयोदश्यामधिवासं नराधिप ! ।
 सर्वोपहारसंयुक्तो नन्दायां भक्तिमान् स्थितः ॥

सूक्ष्मतन्तुमयं कार्यं पवित्रं वज्रतन्तुकम् ।
 ग्रन्थिभिः सुविचित्राभी रचितं मौक्तिकैरिव ॥
 सुधौतं चर्चितं कृत्वा रोचना-शशि-कुङ्कुमैः ।
 तथा सर्वाणि द्रव्याणि गन्धपुष्पफलानि च ॥
 निवेद्यानि विचित्राणि वस्त्राण्याभरणानि च ।
 हैमानि तारपुष्पाणि कुशाश्च मृदवस्तथा ॥
 सुस्नातो मन्त्रविधिना अग्निकार्यं समाचरेत् ।
 तथाच पूजयेद्देवीमर्चायां स्थण्डिलेऽपि वा ॥
 पादके वायवा खड्गे कुरिका-कार्मुकेऽपि वा ।
 दन्तधावनपूर्वन्तु पञ्चगव्यं चरुं अपेत् ॥
 तारपुष्पाणि निर्मलपुष्पाणि निवेद्यानीति । सर्वत्र सम्बन्धः ।
 दत्त्वा दिशं बलिं वत्स ! कार्यञ्चैवाधिवासनम् ।
 मद्गर्भैर्वस्त्रपत्रैर्वा कृदायेत्तु पवित्रकम् ॥
 श्रुताभिमन्त्रितं कृत्वा ततो देव्यै निवेदयेत् ।
 रात्रौ तु जागरं कुर्यात् सर्वशोभासमन्वितम् ॥
 नट-नर्तक-वेश्यानां मण्डानि विविधानि च ।
 तिष्ठन्ति वाद्यगेयानि निरतानि पुरन्दर ॥
 प्रभातसमये वत्स ! प्राप्ते दद्यात् पुनर्वलिम् ।
 प्रत्युषे विधिवत् स्नात्वा तथा देवीं ऊताशनम् ॥
 दद्याद्दद्याऽथ कन्याश्च स्त्रियो भोज्यास्तथा द्विजाः ।
 पविचारोष्ठणाद्यन्ते दक्षिणामुपपादयेत् ॥
 यथाशक्त्वा भवेच्छ्रुतः । नियमः कार्यकारणे ।

राजा नानाविधा^१गति रनुकौड़ा मृगःविधैः ॥
 द्विजाचार्यैश्च स्वाध्यायो न कार्यं कर्षणं हृषेः ।
 वणिग्भिश्च न चार्यैर्यं^२ दिनानि दश पञ्च च ॥
 अथवा त्रौण्येकं वा दिनं यामार्द्धमेव वा ।
 देव्या व्यापार आसक्तिः कर्त्तव्या सततं हरेः ॥
 तथा मर्मूर्णं कर्त्तव्ये पुनः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 एवं यः कारयेदत्स ! तस्य पुष्पफलं गृह्ण ॥
 सर्वयज्ञव्रतं दानं सर्वतीर्थाभिषेचनम् ।
 प्राप्नुयान्नात्र सन्देहो यस्मात् सर्वगतापि सा ॥
 नाधयो न च दुःखानि न पीडा व्याधयो न च ।
 न भयं शत्रुजं तस्य न गृहे पीड्यते क्वचित् ॥
 सिध्यन्ति सर्वकार्याणि अपि यानि महान्त्यपि ।
 नातः परतरं वत्स ! अन्यत् पुण्यविष्टब्धये ॥
 नराणाञ्च नृपाणाञ्च स्त्रीणाञ्चापि विशेषतः ।
 सौभाग्यजननं शक्र तव स्नेहात् प्रकाशितम् ॥
 मयापि नृपतिश्रेष्ठ यथावदुपपादितम् ।
 अवणादपि पुण्याय किं पुनः करणादिभो ॥

इति पविचारोद्घणम् ।

भविष्यपुराणे—

सुमन्तुरुवाच—

आषाढे मामि यः कुर्यात् संयतो नक्तभोजनम् ।

षष्टिकोदनसंमिश्रं सकृदश्नौत गोरमम् ॥

गां दद्याच्च महाराज भास्कराय शुभाननम् ।

सामान्यञ्च विधिं कुर्यात् प्रागुक्तं यन्मया तव ॥

सामान्यञ्च विधिमिति पौषमामकथित भविष्यपुराणीयो-
भयसप्तमौव्रतोभयपक्षोपवामादिविधिमित्यर्थः ।

शुद्धस्फटिकमङ्गाशै यानैर्वर्हिणवाहनैः ।

अणिमादिगणैर्युक्तः सूर्य्यवद्विचरेद्विवि ॥

इदमुभयसप्तमौव्रतम् ।

तत्रैव भविष्ये—

आषाढे मामि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

भुञ्जानः खण्डखाद्यानि पायसञ्च नराधिप ॥

खण्डखाद्यानि खण्डपाटितपक्वान्नि ।

उपवासपरो भक्त्वा नवम्यां पचयोर्द्वयोः ।

पूजयेच्छ्रद्धया दर्गामैन्द्रीनाम्ना तु नामतः ॥

ऐरावतगतां शुभ्रां श्वेतरूपेण रूपिणीम् ।

कृत्वा स्वर्णमयीं भक्त्वा नानानयनभूषिताम् ।

नानापुष्पविशेषैस्तु भक्ष्यैर्नानाविधैस्तथा ।

यच्चर्द्धमगन्धैश्च पुष्पैः सागुरुचन्दनैः ।

कर्पूरागुरु कसूरौ क्रक्कोटैर्यच्चर्द्धमो भवति ।

एवं सम्पूज्य दन्धानौ कुमारौ भोजयेत्ततः ।

स्त्रियो विप्रान् यथाशक्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः ।

ध्यायमानस्तथा चेद्भौ स्वपेद्भूमौ नराधिप ।

य एवं पूजयेद्दुर्गां भक्ति-श्रद्धासमन्वितः ॥

ऐरावतममारुढं दन्द्रस्यानुचरो भवेत् ।

इत्युभयनवमीव्रतम् ।

इदञ्च व्रतद्वयं मासव्यापि नियममित्युपक्रमलिखनीयमिति
तिथिप्राधान्यपुरस्कारात्तिथ्यनुसारेण लिखितम् । एवं मासा-
न्तरेऽपि क्वचित् क्वचित् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकादशान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

भुजङ्गशयने शेते यदा चौरार्णवे सदा ॥

तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता ।

सुप्ता तु शेषपर्यङ्के शैलशृङ्गिः सुदारुभिः ॥

ताम्रारकूटरजतैस्तथा चित्रपटेषु वा ।

श्रारकूटः पित्तलम् ।

लक्ष्म्या उत्सङ्गे हस्ते च विन्यस्तचरणाम्बुजा ॥

नानाविधोपकरणैः पूज्या च विधिपूर्वकम् ।

उपवासश्च कर्त्तव्यो रात्रिजागरणं तथा ॥

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत्तथा ।

त्रयोदश्यान्ततो नृत्यं गीतवाद्यं निवेदयेत् ॥

विष्णवे रङ्गजीविभ्यो धनं दद्याच्च शक्तिः ।

चतुर्दश्यामुपोष्याथ पोर्णमार्गौ यजेद्भूरिम ॥

चित्रपटेषु वा इति चित्रलिखिता पटलिखिता वेत्यर्थः ।

रङ्गजीविनो नटादयः, अथ निद्रोत्पत्तिरेकादश्यां तद्वधि
दिनपञ्चकं तत्तत्पूजादिसमयः ।

एकादश्यान्तु शुक्लायामाषाढे भगवान् हरिः ।

इत्यादिब्रह्मपुराणात् ।

सुप्ते तु सर्वलोकेशे मङ्गभोजौ भवेन्नरः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकेश्वरो भवेत् ।

तैलाम्बुजञ्च चत्वारि मामान्येतानि वर्जयेत् ॥

इति वाक्येन मासचतुष्टयं विष्णु निद्रादिव्यवस्थितौ—

भूपालसमुच्चये—

कार्तिकशुक्लैकादश्यां विष्णोस्त्यापनमिति प्रकरणोपसंहारे-
णाषाढशुक्लैकादश्यामेव शयनौचित्यादाचारोपष्टम्भाच्च ।

पारिजाते तु—

आषाढमासे द्वादश्यामिति शयनावसरे वराहपुराणदर्शनात्
कार्तिकशुक्लद्वादश्यां जागृष्व जागृष्व चेति मन्त्रलिङ्गेन च
द्वादश्याः शयनप्रबोधौ । निद्रां त्यजति कार्तिक्यामिति

यमस्मतिदर्शनात् एकादश्यादि-कार्तिकीपर्यन्त दिनपञ्चके
शयनप्रबोधावित्युक्तम् । तच्चावलं, आषाढादिपदयोराषाढ-
कार्तिकैकादशोरपि योगतो मुख्यत्वात् मन्त्रलिङ्गस्य स्मृत्यपेक्षया
ऽवलत्वादाचारविरोधाच्च ।

न चाषाढौपदस्यानुपाधेः पूर्णिमायां शक्तिः, आषाढौ
पूर्णिमेति सहप्रयोगदर्शनात् ।

तथाच वामनपुराणमपि—

नारद उवाच—

कथयस्व सुरादीनां शयनं विधिमुत्तमम् ।

सर्वाननुक्रमेणैव पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥

पुलस्त्य उवाच—

मिथुनाभिगते सूर्य्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! ।

एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ॥

शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा सम्पूज्य केशवम् ।

कृत्वा पवित्रकक्षैव सम्यक् सम्पूज्य च द्विजान् ॥

अनुजां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः ।

लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् ॥

त्रयोदश्यान्ततः कामः स्वपते शयने शुभे ।

कटम्बानां सगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते ॥

चतुर्दश्यां तथा यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले^१ ।

सौवर्णपद्मजलते सुखास्तीर्णोपधानके ॥
 यौर्णमास्यामुमानायः स्वपते चर्मसंस्तरे ।
 वैद्याग्रं स जटाभारं समुन्मथ्याश्चर्मणा ॥
 ततो दिवाकरो(रे) राशिं ममयाति च कर्कटम् ।
 ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् ॥
 ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलमये शुभे ।
 तस्ये स्वपिति लोकानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् ॥
 विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता ।
 विनायकश्चतुर्थान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् ॥
 षष्ठ्याञ्च स्कन्दः स्वपिति सप्तम्यां भगवान्विः ।
 कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया ॥
 दशम्यां भुजगेन्द्रास्तु स्वपन्ते वायुभोजनाः ।
 एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्याः ब्रह्मन् स्वपन्ति च ॥
 एवं क्रमस्ते^१ कथितो न भाद्रे स्वपते सुरः ।
 स्वपन्तु तत्र देवेषु प्रावृट्कालः समाचर्यौ ॥

एवं शिवस्याषाढपूर्णिमा-कार्तिकपूर्णिमयोः शयनोत्थाने
 इति स्थिते ।

भविष्यपुराणम् ।

यौर्णमास्यामथाषाढे^२ शिवं समूज्य यन्नतः ।

उपवीतं व्रती दद्यात् शिवभक्तांश्च पूजयेत् ॥

पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूजयित्वा क्षमापयेत् ।
 यतीनां दक्षिणां दद्यात् सूत्रवस्त्रादिकल्पिताम् ॥
 य एवं विधिवत् कुर्यात् चातुर्मासौपवित्रकम् ।
 कल्पकोटिशतं माघं रुद्रलोके महीयते ॥

यमः—

क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आषाढ्यां मंविशेद्भूरिः ।
 निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत् मदा ॥
 ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
 हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः ॥
 सुष्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः ॥

आषाढस्येवमाषाढौ कार्त्तिकस्येयं कार्त्तिकी तिथिः शुक्लै-
 कादशी मता ।

वराहपुराणे— भगवानुवाच ।

अन्यत्तव प्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोक्षणम् ।
 कदम्बः कुटजश्चैव धनकोऽर्जुनकस्तथा ॥
 एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः ॥

धनकः कपित्थः । संस्थापनमनन्तरोक्तकर्मसमापनं नमो
 नारायणायेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

पश्यन्ति मेघान्यपि मेघश्यामम्
 ह्युपागतं सिध्यमानं महीमिमाम् ।

निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ

वर्षास्त्रिमं पश्यतु लोकवृन्दम्^१ ।

ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथं

मेघाक्षतारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ ॥

आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशक्ति^२करं शिवम् ।

यत्र तेन विधानेन भूमि मत्कर्म्म कारयेत् ॥

स पुमान् न प्रणश्येत संहारेषु युगे युगे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनम् ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपे महीयते ॥

अत्र स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा श्वेतद्वीपे महीयते इति सम्बन्धः ।

स्वास्तीर्णं शयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच ।

आषाढेऽप्येवमेवन्तु संकल्प्य विधिवन्नरः ।

अर्चयेत् परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः ॥

वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च ।

प्रद्युम्नायेति जठरं अनिरुद्धाय वै उरः ॥

चक्रपाणयेति भुजौ कण्ठं गोपतये^३ तथा ।

खनाम्ना शङ्ख-चक्रे तु पुरुषायेति वै शिरः ॥

१ D मेघवृन्दं ।

२ A शान्ति- ।

३ B भूपतये ।

एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्यागतो घटम् ।
 विन्यसेदस्त्रसंयुक्तं तस्योपरि ततो न्यसेत् ॥
 काञ्चनं वासुदेवन्तु चतुर्बाह्वं सनातनम् ।
 तेनाभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
 प्राग्वत्तं ब्रह्मणे दद्याद्देवादिनि सुव्रते ।

अत्र मार्गमाप्तोक्तवराहपुराणीयव्रतस्य द्वादशीकथित सकल-
 साधारण कृत्यान्वयः ।

एवं नियमयुक्तस्य यत् पुण्यं तच्छृणुष्व मे ॥
 वसुदेवोऽभ्यद्राजा यदुवंशविवर्द्धनः ।
 देवकी तस्य भार्यासीत् समानव्रतधारिणी^१ ॥
 सा त्वपुत्राऽभवत् साध्वी पतिधर्मपरायणा ।
 तस्य कालेन महता नारदोऽभ्यागमत्ततः ॥
 वसुदेवेन भक्त्याऽसौ पूजितो वाक्यमब्रवीत् ।
 कथयामास धर्मज्ञो देवकी-वसुदेवयोः ॥
 तावप्येवंविधं भक्त्या चक्रतुः अद्वयान्वितौ ।
 तयोस्तुष्टः स्वयं विष्णुः पुत्रत्वञ्च जगाम ह ॥
 एवमेषा पापहरा द्वादशी पुत्रदा स्मृता ।
 इमामुपोष्येह सुतान् विद्या वित्तं लभेत च ॥
 राज्यञ्च भृष्टराज्यस्तु पापिनः पापसंक्षयम् ।
 यथा भारोऽपनीतस्तु धरण्याः केशवेन वै ॥

मृतो विष्णुपुरे रम्ये मोदते कालमचयम् ।
 मन्वन्तराणि षट्त्रिंशत्ततः कालात्यये पुनः ॥
 इह लोके भवेद्राजा सप्तवर्षायुतानि च ।
 दाता यज्वा चमायुक्तो मृतो निर्वाणमाप्नुयात् ॥
 इति कृष्णदादश्रीव्रतम् ।

अग्निपुराणे—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वकल्मषनाशिनीम् ।
 दत्तया प्रीयते राजन् जलशायी जगत्पतिः ॥
 जलकुम्भं सप्तङ्गारं सुवर्णरूपसंयुतम् ।
 गर्भस्थानानि रत्नानि कृत्वा सप्त च मुख्यतः ।
 सप्तधान्ययुतं तदद्भुतधेनुयथा पुरा ।
 सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ॥
 गन्धपात्रैर्युतं दिक्षु सितयज्ञोपवीतिनम् ।
 सच्छत्रं सोप(पा)नत्कञ्च विस्तरैः परिधारितम् ॥
 चत्वारि जलपात्राणि सुदिल्लीडुम्बराणि च ।
 दधिपात्रेण संयुक्तं दृढचौरवता मुखे ॥
 द्वादशां शुकपत्रे तु श्रापादस्य नृपोत्तम ।
 उपोषितः समभ्यर्च्य केशवं जलशायिनम् ॥
 गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाविभवविस्तरैः ।
 संकल्प्य जलधेनुञ्च पूजयेदत्तकन्तया ॥
 सितवस्त्रधरः शान्तो धीरो विगतमत्सरः ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण प्रीतये जलशायिनः ॥

जलशायी जगद्योनिः प्रीयतामम केशवः ।

पयोमया ^१पयोवर्त्ता पयसामयनं हरे ॥

पयोधरासि मे देव इह लोके परत्र च ।

इति नत्वा जगन्नाथं विप्राय प्रतिपादयेत् ॥

अपक्वात्रेण वै तिष्ठेद्देहोरात्रमतः परम् ।

अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं यतव्रतः ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ।

कदा शरीरे नो बाधामाप्नोति पुरुषो नृप ॥

दत्त्वा जलमयीं धेनुं विष्णुलोकञ्च गच्छति ।

सप्तरत्नानौत्यनेन मुक्ता-हीरक-गोमेदेन्द्रनील पुष्पराम-
वेदूर्य-विद्रुममरकत-पद्मरागाणां मध्ये वज्रमूल्यसप्तरत्नग्रहणम् ।

सप्तधान्यानि परिभाषोक्तानि । गुडधेनुर्यथा पुरा इत्याग्नेय-
पुराणोक्तगुडधेनवयालङ्कारग्रहणं औडुम्बराणि तास्रमयानि ।
अत्र वत्सो जलकुम्भचतुर्भागनिर्मितः गुडधेनौ तथा दर्शनात् ।

आषाढशुक्लद्वादश्यां पूर्वदिने कृतोपवासो यथाशक्ति गन्धपुष्पो-
पहारैः “केशवाय जलशायिने नमः” इति मन्त्रेण केशवं जलशायिनं
समूच्य गोमयोपलिप्तभूभागे कुशानास्तीर्य तदुपरि स्नत्पक्ष्णाजिनं
प्रसार्य चतुर्हस्ताजिने जलकुम्भमयीं भृङ्गार-सुवर्णरूप-सप्तरत्न-
धान्ययुतां शुक्तिकर्णामिचुपादां मुक्तालङ्गुलेक्षणां सितसूच-
शिरालां सितकम्बलगच्छकम्बलां तास्रपात्रपृष्ठां सितचामररोमिकां
विद्रुमौष्टयुतां नवनीतस्तनीं चौमपुच्छां कांस्योपदोहामिश्रनील-

तारकां नानफलसमायुक्तां गन्धकरण्डकप्राणां सितवस्त्रयुगकृष्णां
दूर्वापल्लवशोभितां गन्धपात्रचतुष्टययुतां सितयज्ञोपवीतिनीं
मच्छचोपानत्कां विस्तरतिलपूर्णताम्रपात्रचतुष्टययुतां दधिचौर-
दृतपूर्णपात्रसंयुक्तमुखीं लक्ष्मणकाजिनस्यापितकुम्भस्थधेनुचतुर्थीं
यथावद्धेनुविशेषणविशिष्टवत्सतरीं दद्यात् ।

तदा तद्दिनेऽपक्वान्नाग्नी भवेत् ।

विष्णुधर्मात्तरे—

आषाढशमन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं नरो वज्र ।

भविष्यपुराणे—

पौर्णमास्यामाषाढस्य विधिवत् पूजयेच्छिवाम् ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

तथा— पौर्णमास्यान्तथाषाढे योऽर्चयेदम्बिकां नरः ।

सोपवासो महाभाग स याति परमां गतिम् ॥

अत्र सोपवास इत्युपवासश्चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामर्चयेदिति
सम्बन्धात् ।

ब्रह्मपुराणे—

आषाढान्ते वैश्वदेवे नक्षत्रे सति शोभने ।

दद्यात् तान् पूजयेत्तत्र विश्वेदेवान् महाबलान् ॥

अत्र बृहस्पतिः—

ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यं कालः कामस्तथैव च ।

धुरिष्य लोचनस्यैव तथा चैव पुरुरवाः ।

आर्द्रवाश्च दशैवैते विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः ॥

श्रीरामायणे भरतग्रन्थेषु—

आषाढी कार्तिकी माघौ तिथयः पुण्यसम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्थार्योऽनुमते गतः ॥

पुण्यसम्भवा इति प्रशंसा विशिष्टपुण्यजननतात्पर्यिका ।

विष्णुः—

आषाढाषाढयुक्ता चेत् स्यात्तस्यामन्नदानेन तदेवाचक्ष्य—
माप्नोति ।

भविष्यपुराणे—

नैरन्तर्येण यो मासं विधिना पूजयेद्रविम् ।

पुण्यं तदेव सकलं लभेद्विपुवदर्वनात् ॥

एवमेव च विज्ञेयं ग्रहणे चोत्तरायणे ।

संक्रान्तिदिनक्षिद्रेषु षडशीतिमुखेषु च ॥

यद्दे वज्र भवेत् पुण्यं विधिना पूज्य वै खग ।

तत्कार्तिक्यां भवेत् पुण्यं समाराध्य दिवाकरम् ।

पुण्यमेवञ्च फाल्गुन्यामाषाढशमेवमेव च ॥

श्राग्नेयपुराणे—

एतच्छ्रुत्वाऽम्बरौषोऽपि वसिष्ठं प्रत्यभाषत ।

कथं वृषेण धेनूनां दशानां फलमिच्छते ॥

सर्वमेतन्ममाचक्ष प्रवक्तुं कुशलो ह्यसि ।

स तमाह वसिष्ठोऽपि शृणुष्व वदतो मम ॥

तमेकाग्रमना भूत्वा महर्षे दानमुत्तमम् ।

यतो नातोऽधिकं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

यद्वा दितिजोऽप्येष बली राजा समाहितः ।
 रसातलगतो भुङ्क्ते दिव्यान् भोगाननुत्तमान् ॥
 वरांश्च वृषभान् दत्वा यथाऽसौ दिवि मोदते ।
 यद्वा मेन वरश्रेष्ठस्तेलोक्यैश्वर्यवृंहितः ॥
 तथान्येऽपि च राजानो धर्मकृत्येषु ये मताः ।
 एतद्दानस्य माहात्म्याद्गताः पुण्यकृतां गतिम् ॥
 आषाढपौर्णमास्यान्तु मिथुनस्ये दिवाकरे ।
 अद्भुधानैर्जितक्रोधैर्दयमेतद्यथाविधि ॥
 जाम्बुनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा ।
 तदर्द्धमर्द्धमर्द्धेन यथाशक्तिपलैस्त्रिभिः ॥

तदर्द्धं पञ्चदशपलमयमित्यर्थः । अर्द्धं मर्द्धपलसप्तमयं अर्द्धेन
 पादोनपलचतुष्टयेन वा कुर्यादित्यर्थः ।

द्वाभ्यामेकेन वा कुर्याद्वृषं सर्वाङ्गशोभिनम् ।
 पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः ॥
 मण्डपं कारयेद्विभ्यं परार्द्धं पलनिर्मितम् ।
 तन्मध्ये तण्डुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभम् ॥
 परार्द्धमुत्कृष्टतण्डुलमण्डलं देयं वृषाधारः ।
 ततः प्रभाते विमले समुत्थाय यतेन्द्रियः ॥
 शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाभ्यानुलेपनः ॥
 कृतनित्यक्रियः शुक्लरत्नमालाविभूषणः ॥
 नरो वा यदि वा नारौ दिव्यभोगाभिलाषिणी ।
 सितवस्त्रयुगच्छन्नं स्थापयित्वा तथा वृषम् ॥

सौवर्णं मण्डले तस्मिन् सुरत्नैर्वसुभिश्चितम् ।
 चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः ॥
 सम्यूजयेत्ततः सम्यङ्मन्त्रैः पौराणसम्भवैः ।
 नमस्ते जगदाधार ! प्रियः पुण्यकृतमसि ॥
 त्वदिहीने जगत्यस्मिन् न कश्चित् शुभमश्रुते ।
 नमस्ते धर्मराजाय वृषरूपधराय वै ॥
 त्वं मामुद्धर देवेश दुःखसंसारसागरात् ।
 यशः कान्तिर्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्तुतम् ।
 तत् प्रयच्छस्व देवेश परच च शुभाश्रतिम् ॥
 इति सम्यूज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणम् ॥
 नैवेद्यं संस्तरेत्तत्र हविषा निर्मितं शुभम् ।
 कालोद्भवं मूलफलं सर्व्वं देयं ममन्ततः ॥
 हविव्यान्नेन भुञ्जीत भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 मायाक्रे तु ततः कुर्यात् पुष्पगेहमनुत्तमम् ॥
 सितपुष्पैः शुभैर्गन्धलब्ध-मधुकुरालयैः
 फलमूलानि धान्यानि दीपाः शुक्लदशान्विताः ॥
 दद्याद् वर्त्तिः ।

दत्तपूर्णाश्च कर्त्तव्याः सम्प्रशोतितमण्डपाः ।
 रात्रौ जागरणं कार्य्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
 वारमुखासमा नार्यः गन्धर्वान् श्रुतिमौख्यदान् ।
 गन्धर्वान् गायनान् ।
 गीतवादिचशब्देन ब्रह्मघोषवरेण च ।

नर्मालापैश्च नृत्यैश्च श्रमयेत्तां निशां ततः ॥
नर्मालापैः क्रीडावचनैः ।

अरुणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
पूजयित्वा द्विजानञ्च गोहिरण्यैर्मरोत्तमः ॥
वृषरूपं ततो धर्म्मं प्रीयतां वृषभध्वजः ।
इत्युच्चार्य परं मन्त्रमाचार्याय निवेदयेत् ॥
निवेदयेद्वृषरूपधर्म्ममित्यर्थः ।

दत्त्वा दानमिदं सर्व्वं विधिनानेन पार्थिवः ।
कुर्याद्विभ्विजयं विप्रो वेदकर्म समारभेत् ।
वैश्यः समुद्रगमनं शूद्रः कर्म यथेष्टितम् ॥
फाष्गुन्यामथवा दद्याद्दानमेतन्नृपोत्तम ।
रौद्रं सर्व्वं विनिर्द्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ॥
अत्र च प्रकृतार्थानुवादोपनौतानि फलानि योज्यानि ।

मत्स्यपुराणे—

वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः—
यदाह धर्म्मानखिलान् तदुक्तं वैष्णवं विदुः ।
तदाषाढे च यो दद्यात् वृतधेनुसमन्वितम् ॥
पौर्णमास्याञ्च पूतात्मा स पदं याति वारुणम् ।
त्रयोविंशतिमाहसं तत्पुराणं विदुर्बुधाः ॥

पापैर्मुच्यत इत्यनुवृत्तौ यमः—

आषाढ्यां स्नानपूतोऽथ आवण्यां सततन्तथा ।
आषाढ्यामथ कार्तिकां माघ्यां चीन् पञ्च वा द्विजान् ।

पूजयेत् पितृपूर्वन्तु तदस्याक्षयमुच्यते ॥

महासन्धिविषहिक ठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महासन्धि-
विषहिक ठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे आषाढ-
तरङ्गः समाप्तः ।

अथ आवणकृत्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

यदा तु कर्कटं याति भगवान् चण्डदौधितिः ।

ततःप्रभृति कालः स्यादक्षिणायनमंजकः ॥

तत्र प्रावृट्सु सम्पूज्या फलपुष्पाम्बुभिस्तथा ।

तत्रेति कर्कटसंकान्तिदिने ।

गोरसाकान् तथा शकून् ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

हिमञ्च शर्कराञ्चैव शाकमूलफलानि च ।

उपानच्छ्वमाख्यानि जलधेनुञ्च शास्त्रवत् ॥

हिमं कर्पूरं । अत्र स्वर्गः फलं विश्वजिज्ञायात् ।

शातातपः—

अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।

आग्नेयपुराणे—

यश्चेन्धनं ददेद्विप्रे वर्षादिचतुरस्रद्वन् ।

द्वतधेनुप्रदोऽन्ते च परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

तत्रैव—

आषाढादि चतुर्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः ।

सुखप्रीतिकरायां दशाङ्गन्धश्च वाससी ।
 पूर्णिमायां महाराज प्रीयतां पार्वतीपतिः ।
 जनप्रीतिकरं नृणां प्रीतिव्रतमिहोच्यते ॥
 चातुर्मासं दधिक्षीरघृतस्यैव तथेक्ष्वम् ।
 वर्जयित्वा तु पात्राणि दद्यात्तेन युतानि च ॥
 वस्त्रैश्चैव सुवर्णेन गौरौ मे प्रीयतामिति ।
 एतद्गौरौव्रतं नाम गौरीलोकप्रदायकम् ॥

अथैव महाफलानि चातुर्मासं प्रातःस्नाने ।
 हैमानि कार्तिके दद्यात् शोमान्ते सप्तगास्तथा ॥
 एतत्क्षौरव्रतं नाम सूर्यलोकफलप्रदम् ।

मत्स्यपुराणामेयपुराणयोः—

आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
 विप्रेषु भोजनं दत्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
 स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम् ।

आषाढादीत्यतद्गुणसन्निजानो वज्रब्रीहिः ।

आग्नेयपुराणे—

अथनादयनं यावत् वर्जयेत् पुष्प-मर्पिणी ।
 तदन्ते पुष्पदानानि घृतधेन्वा सहैव तु ॥
 दत्वा शिवपदं याति विप्राय घृतपायसम् ॥
 एतच्छिवव्रतं नाम धनारोग्यप्रदायकम् ॥

तथा तत्रैव ।

आषाढादिव्रतं यस्तु वर्जयेन्नखकर्षणम् ।

कार्त्तिक्यां हेमसंयुक्तं दद्यात् सर्पिर्मधोर्घटम् ॥
नखकर्म्मवर्जनमेव व्रतम् ।

शिवाय रुद्रलोके तु वसेत् कल्पं ततो नृप ।

शिवव्रतमिदं नाम सुखकामप्रदायकम् ।

कुन्दोगपरिश्रिते—

यद्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

यव्यो मासः, समुद्रगाः साक्षात् प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रगमनाः ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ॥

न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

धनुस्तुर्हस्तो दण्डः ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे प्रातःस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

श्रिष्टाः—

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः ॥

आदौ कर्कटके देवी अहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी ॥

महाभारते—

श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

यच्च तत्राभिषेकेण युज्यते ज्ञातिभिर्धनैः ॥

यच्च तच्चेति क्वचिमे चाकृचिमे च ।

एकभक्तमेवोपक्रम्य स्कन्दपुराणे—

आवणे वापि यो मासं तथैवाचरते नरः ।

मैनापत्यं सम्प्राप्य धनवानभिजायते ॥

भविष्यपुराणे—

सर्वधातुममाकीर्णं विचित्रध्वजशोभितम् ।

निवेदयेत् सूर्याय आवणे तिलपर्वतम् ॥

स्कन्दगामिभिर्यानैः सर्वभोगान्वितैर्नृप ।

वर्षकोटिशतं सायं सूर्यलोके महीयते ॥

सम्प्राप्य विविधान् भोगान् वक्त्राश्चर्यफलान्वितम् ।

क्रमास्त्रोकमिमं प्राप्य राजानं विन्दते पतिम् ॥

बुद्धिशैलगुणोपेतं कान्तितेजःप्रभान्वितम् ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं सर्वशाम्भविशारदम् ॥

अत्र मासव्यापकैकभक्तादिषाधारणकृत्यानि कार्त्तिककाम-
व्रतेऽनुमन्त्रेयानि ।

इति कामव्रतम् ।

गृहणकमुपक्रम्य देवीपुराणे—

आवणे सिन्धुनामा च पुण्येति प्रकृतात् तत्र स्नानादिकं
पुण्यहेतुः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

आवणे वस्त्रदानस्य कीर्तितं सुमहत् फलम् ।

वामनपुराणे—

घृतचौरकुम्भाश्च घृतधेनुः फलानि च ।

आवणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिता ॥

एतच्च दानं आवणाभीष्टदिन इति सागरः ।

भविष्यपुराणे—

सम्प्राप्ते आवणे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चौरघष्टिकयुक्तेन सर्व्वभूतहिते रतः ॥

पौतवर्णैश्च गां दद्यात् भास्कराय महात्मने ।

सामान्यनियमं कुर्यात् प्रागुक्तं यन्मया तव ॥

सामान्यं पौषमास्यं पौषमासे भविष्यपुराणोक्तोभयमप्तमौ-
कथितसामान्यनियमम् ।

सुविचित्रैर्महायानै र्हंसमारमयाधिभिः ।

गत्वादित्यपुरं श्रीमान् पूर्व्वोक्तं लभते फलम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

आवणे कृष्णपक्षे तु शङ्करः प्रथमेऽहेनि ।

त्रपर्व्वणा चिशल्येन चिमुखेन शरेण तु ॥

शल्यं लोहशङ्कुः ।

मुखानि त्रीणि चिच्छेद यज्ञस्य मृगरूपिणः ।

तैः शिरोभिस्तपस्तप्तं वराः प्राप्ताश्च शङ्करात् ॥

मुखान्येव शिरांसि ।

स्त्रीभिः पूज्यानि तानीह न मनुष्यैः कथञ्चन ।

मनुष्यैः पुरुषैः ।

मृगशीर्षत्रयं कृत्वा लिङ्गाकारञ्च मृण्मयम् ।
 चोरेण स्तपनीयञ्च पूजनीयम् यथाविधि ॥
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
 शाकैः सौवर्चनाभिश्च भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ॥
 कांस्यभाजनवाद्यैश्च पश्चात् कार्य्यन्तु भोजनम् ।
 सौवर्चना ओषधिविशेषः ।

मत्स्यपुराणे ब्रह्मोवाच—

भगवान् पुरुषस्येह स्त्रियाञ्च विरहादिकम् ।
 शोकव्याधिभयं दुःखं न भवेद्येन तद्वद ॥

श्रीभगवानुवाच—

आवणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
 चौराणवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
 तस्यां सम्यूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 गो-भू-हिरण्मदानादि सप्तकल्पप्रतानुगम् ॥
 अशून्यशयनं नाम द्वितीया सम्यकीर्त्तिता ।
 तस्यां सम्यूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विशेषतः ॥
 श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ।।
 गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्म्मार्थकामद ॥
 अग्नयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
 पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः^१ ।

लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचिद्यथा भवान् ।
 तथा कलचसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यताम् ।
 लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।
 शय्या ममाप्यशून्यान्तु तथैव मधुसूदन ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषं देवदेवस्य कारयेत् ।
 घण्टा भवेद्दशकस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
 एवं सम्यज्ज गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितम् ।
 नक्तमचारलवणं यावत्तत् स्याच्चतुष्टयम् ॥

मासचतुष्टयमित्यर्थः ।

ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्विताम् ।

ततः प्रभात इति चतुर्थमासद्वितीयानन्तरप्रभाते शय्या-
 दानम् । पारिजाते तु प्रतिमासं प्रतिमादानं शय्यादानञ्चेत्युक्तम् ।
 लक्ष्मीपतिशब्देन सलक्ष्मीप्रतिमाक-लक्ष्मीपतिप्रतिमा विवक्षिता ।

दीपास्रभाजनैर्युक्तां शय्यां दद्यादिलक्षणां ।

पादुकोपानहच्छत्र चामरासनसंयुताम् ॥

अभौष्टोपस्करैर्युक्तां शुकपुष्पास्वरान्विताम् ।

सोपधानकविश्रामां फलैर्नानाविधैर्युताम् ॥

तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्वा समन्विताम् ।

अथङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुटुम्बिने ॥

दातव्या वेदविदुषे न^१ च कुप्येत कस्यचित् ।

तत्रोपवेश्य दाम्पत्यमलङ्कृत्य विधानतः ॥

पत्न्यास्तु भोजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् ।
 ब्राह्मणस्यापि सौवर्णीमुपस्करसमन्विताम् ॥
 प्रतिमां देवदेवस्य सोदकुम्भां निवेदयेत् ।
 एवं यस्तु पुमान् कुर्यादशून्यशयनं हरेः ॥
 वित्तशायने रहितो नारायणपरायणः ।
 न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ॥
 नारी वा विधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकम् ।
 न विरूपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ॥
 न पुत्र-पशु-रत्नानि चयं ध्यान्ति पितामह ।
 सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ॥
 कुर्वन्शून्यशयनं विष्णुलोके महीयते ॥
 इत्यशून्यशयनं व्रतम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

अशून्यशयनां नाम द्वितीयां शृणु भारत ।
 यामुपोय्य न वैधव्यं स्त्री प्रयाति नराधिप ।
 पत्नीवियुक्तस्तु^१ नरो न कदाचित्^२ प्रजायते ॥
 उपोष्येत्यत्रोपवसनमुपासनं न पुनरनशनं अग्रे नक्तं भुञ्जीते-
 त्यभिधानात् ।

श्रुते जगत्पतिः कृष्णः श्रिया साद्धे यदा नृप ।

१ मूले न विरूपो न शोकात्तौ दम्पती भवतः क्वचित् ।

२ A विमुक्तयः ।

३ A कदाचिदपि जायते ।

अशून्यशयना नाम तदा याह्या हि सा तिथिः ॥

कृष्णपक्षे द्वितीयायां आवणे मामि भारत ।

इदमुच्चारयेत् प्रातः^१ प्रणम्य जगतः पतिम् ॥

श्रीवत्सधारिणं श्रीशं भक्त्याभ्यर्च्य श्रिया सह ।

श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त श्रीवास श्रीपतेऽव्यय ॥

गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु धर्मार्थकामदम् ।

शुचयो मा प्रणश्यन्तु मा प्रणश्यन्तु मे मनाः ॥

^२याम्यगाः मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ।

शुचयोऽग्नयः, याम्यगाः पितरः ।

लक्ष्म्या वियुज्यते देवो न कदाचिद्वया भवान् ।

तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यताम् ॥

लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा ।

शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु तथात्र मधुसूदन ॥

कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतामित्यत्र मन्त्रे स्त्रीकर्तृ-
केऽपि तत्प्रयोगे कलत्रपदस्थाने पुरुषपदोहो न कर्तव्यः स्त्रीपुरु-
षयोरुभयोरपि युगपदधिकारविधानेन प्रकृतिविकृतिरूपत्वा-
भावात् । प्रसाद्येत्यपि नानुपपन्नमन्यथापि तदुपपत्तेरिति ।

एवं प्रसाद्य पूजाञ्च कृत्वा लक्ष्म्यास्तथा हरेः ।

फलानि दद्याच्छय्यायामभौष्टानि जगत्पतेः ॥

नम्रं प्रणम्यायतने हरिं भुञ्जीत वाग्यतः ।

नम्रं भुञ्जीतेत्यन्वयः ।

ब्राह्मणाय द्वितीयेऽङ्कि शक्त्वा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

शतानीक उवाच ।

कानि तान्यभीष्टानि केशवस्य फलानि तु ।

योऽन्यानि शयने विप्र देवदेवस्य कथ्यताम् ॥

किञ्च दानं द्वितीयेऽङ्कि दातव्यं ब्राह्मणस्य तु ।

भुक्तेर्नरैर्द्विजश्रेष्ठ देवदेवस्य शक्तिः ॥

सुमन्तुस्वाच ।

यानि तत्र महाबाहो काले सन्ति फलानि च ।

मधुराणि न तीव्राणि न चापि कटुकानि च ॥

दातव्यानि नृपश्रेष्ठ स्वशक्त्वा शयने नृप ।

मधुराणि च दत्त्वा तु मनोर्वल्लभतामियात् ॥

योषिञ्च कुरुशार्दूल ! भर्तुर्वल्लभतामियात् ॥

तस्मात् कटुकतीव्राणि स्त्रीलिङ्गानि च वर्जयेत् ।

खर्जूरमातुलुङ्गानि स्थितेन शिरसा सह ।

फलानि शयने राजन् यज्ञभागहरस्य तु ॥

एतान्येव तु विप्रस्य गाङ्गेयसहितानि च ।

द्वितीयेऽङ्कि प्रदेयानि भक्त्या शय्या च भारत ॥

वासोदानं तथा धान्यं फलदानममन्वितम् ।

गाङ्गेयस्य विशेषेण दानं धन्यं प्रचक्षते ॥

स्थितेन शिरसा विद्यमानेन वृन्तेनेत्यर्थः यज्ञभागहरो यज्ञ-
पुरुषः गाङ्गेयमत्र सुवर्णम् ।

एवं करोति यः सम्यङ् नरो मासचतुष्टयम् ।

तस्य जन्मत्रयं वीर गृहभङ्गो न जायते ॥

मासचतुष्टयं तद्वत् कृष्णद्वितीयायामिति शेषः ।

अशून्यशयनस्य स्यात्तथा धर्मार्थसाधकः^१ ॥

भवत्यव्याहतैश्वर्यः पुरुषो नात्र संशयः ।

नारौ वा राजन् धर्मज्ञा व्रतमेतद्यथाविधि ॥

या करोति न शोचामी वन्धुवर्गस्य जायते ।

वैधव्यं दुर्भगवच्च भर्तृत्यागश्च सत्तम ॥

नाऽप्नोति जन्मचितयमेतत् चीर्त्वा महाव्रतम्^२ ।

इत्येषा कथिता राजन् द्वितीया तिथिरुत्तमा ॥

यामुपोष्य नरो राजन् वृद्धिमृद्धिं श्रियं व्रजेत् ।

अत्र फलानि दद्याच्छय्यायामभौष्टानि जगत्पतेः ॥

इत्यनेन शय्यायां फलधारणं विवक्षितं न दानम्, अग्रे
द्वितीयेऽपि प्रदेयानीत्यनेन फलदानविधानात् ।

अत्र प्रतिमासं दक्षिणादानमुक्तं न शय्यादानमिति कल्पान्तर-
मेतत् फलापकर्षात् कृष्णादिश्चात्र मासः, आचारोपष्टम्भात् ।

इत्यशून्यशयनद्वितीयाव्रतं समाप्तम् ।

देवीपुराणे— ब्रह्मोवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वाभ्युदयवर्द्धनम् ।

यत् कृत्वा जायते राजा सार्वभौम इहैव च ॥

मासे नभसि मस्राप्ते नकाहारो जितेन्द्रियः ।
 प्रातःस्नाथौ मदाध्याथौ अग्निकार्यपरायणः ॥
 देवीं सम्पूजयेन्नित्यं विल्व-पुन्नाग-चम्पकैः ।
 धूपन्तुं गुग्गुलुं दद्यात् नैवेद्यं दृतपाचितम् ॥
 क्षीराक्षदधिभक्ष्यञ्च अथवा शाकयावकम् ।
 जपञ्च कुर्यान्मन्त्रस्य सहस्रमथवा शतम् ॥
 देव्यास्तञ्च समर्पेत यावत् पूर्णव्रतो भवेत् ।
 पूर्णं व्रते ततो वक्ष्य कन्याचार्यदिजांस्तथा ।
 भोजयेत् पूजयेच्छ्रद्धया हेम-भू-वस्त्र-गो-वृषैः ।
 अभावादथ वित्तस्य जपः कार्यो द्विजोत्तम ॥
 यः कुर्यात्सततं भक्त्या सोऽपि तत्तुल्यतामियात् ॥
 न च व्याधिर्जरा मृत्युर्न भयं वारिसम्भवम् ।
 जायते देवीभक्तस्तु अन्ते च पदमव्ययम् ॥

अथ मन्त्रपदानि भवन्ति ।

ॐ नन्दे नन्दिनौ सर्वार्थसाधिनौ नमः । मूलमन्त्रः । ॐ नन्दे
 हृदयाय नमः हृदयम् । ॐ नन्दिनौ शिरसे स्वाहा शिरः ।
 ॐ सर्व्य नमः शिखा । ॐ अर्थसाधिनौ नमः कवचम् । ॐ नमः
 हृत् फट अस्त्रं ॐ नेत्राय नमः नेत्रं । नन्दिनौ उपचारहृदयम् ।

हतौयायाञ्च पञ्चम्यां चतुर्थ्यामष्टमौषु च ।

नवम्यां पौर्णमास्याञ्च एकादश्याञ्च द्वादशीम् ।

षष्ठ्याश्चैव विद्येयी पूजनौद्या विशेषतः ॥

नन्दामुद्दिश्य यो दद्याच्छ्रावणे वृषभं मितम् ।

स लभेदिष्टकामाग्निं देवीलोकञ्च शाश्वतम् ॥

नभस्ये तां समुद्दिश्य दद्याद्गां कनकञ्च वा ।

स ब्रजेद्धूतपापस्तु नन्दालोकं तमक्षयम् ॥

नभस्य भाद्रे ।

आश्विने नवरात्रन्तु उपवासमयाचितैः ।

कृत्वा देवीं प्रपूज्याथ अष्टम्यामपरेऽहनि ॥

हेमपुष्पं मणिवस्त्रं नानाचित्रविभूषणम् ।

दानञ्च काञ्चनं देयं नन्दायै स्वर्गसिद्धये ॥

विधूतपापसंघातः सर्वकामसमन्वितः ।

गच्छते तन्तु वै लोकं यत्र देवी सुरारिहा ॥

वसते कल्पकोटीस्तु अप्सरोगणभूषितः ।

नन्दते आगतस्यात्र पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥

कार्तिके पूजयित्वा तु देवीं जाति-गजाङ्गयैः ।

अन्नपानं ददद्विप्रकन्यासु स्त्रीष्वपि वा ॥

शेतानि चैव वस्त्राणि तथा देयानि दक्षिणा ।

मुच्यते सर्वपापैस्तु जन्मान्तरकृतैरपि ।

इहैव जायते योगी परत्र पदमव्ययम् ॥

मार्गे च विधिवत् स्नात्वा देवीं पूज्य च कुङ्कुमैः ।

नैवेद्ये दत्तपूर्णाश्च देयाः कन्यासु च द्विजे ॥

भोजयेद्दत्तयेदस्य वस्त्रैः कीटकुलोद्भवैः ।

प्राप्नुयात् सर्वकामार्थान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पौषे देवीं समासाध्य यवजैः सग्निरर्चयेत् ।

नैवेद्यं शालिभक्तञ्च कन्याः सम्पूज्य दक्षयेत् ॥
 पौनवस्तेस्तथा शय्या देव्यै देयातिशोधना ।
 अनेन विधिना वत्स साक्षाद्देवी प्रसीदति ॥
 ददाति कामिकान् भोगानन्ते च स्वपुरं नयेत् ।
 माघे तु पूजयेद्देवीं कन्दजस्रग्भिरादरात् ॥
 कुङ्कुमेन सदर्पेण तथा समुपलेपिताम् ।
 सदर्पेण कस्तुरीसहितेन ।

स्नापितां विधिवत्पूर्वां ततः कन्यास्तु पूजयेत् ॥
 द्विजांश्च चण्डिकाभक्तान् विधिना दत्तपायसैः ।
 दक्षिणां तिलहोमञ्च यथाशक्त्या प्रदापयेत् ॥
 विधूतपापकलिलः सर्वभोगममन्वितः ।
 विशत्रुर्वज्रपुत्रश्च जायते नरसत्तम ! ॥
 देहान्ते नन्दिनीलोकं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 प्रयाति नात्र मन्देहो अनेन विधिना नृप ॥
 फाल्गुने पूजयेद्देवीं स्रग्भिस्तु सहकारजैः ।
 तथा नैवेद्यमक्ष्याणि शर्करा मधुना सह ॥
 भोजयेत् कन्यका विप्रान् दक्षिणा सितवाससौ ।
 अनेन जायते भोगी देवीलोकन्तु गच्छति ॥
 सम्प्राप्ते चैत्रमासे तु देवो पूज्याऽथ किंशुकैः ।
 नैवेद्ये लडुका देयास्तथा कन्याश्च भोजयेत् ॥
 स्त्रियश्च रक्तवस्त्रैश्च दक्षितव्या यथाविधि ।
 अनेन सर्वकामार्थान् प्राप्नुयादविचारितान् ॥

देवौलोकं प्रजेदत्स यच्च भोगा निरन्तराः ॥
 वेशाखे पूजयेद्देवीं स्वभिर्वै कर्णिकारजैः ।
 नैवेद्यं शक्तवः खण्डं कन्या भोज्याश्च दक्षयेत् ॥
 शुभानि हेमकृत्राणि देयानि द्विजसत्तमे ।
 देवौन्तु प्रीणयेदत्स ! सर्वदेवेभ्यनुत्तमाम् ॥
 ज्यैष्ठे तु शङ्करौ पूज्या रक्ताशोककुरुण्डकैः ।
 तथा देयश्च नैवेद्यं घृतपूर्णश्च कन्यकाः ।
 भोजनीयास्तथा दक्षा गोभृदानादिभिः शुभैः ॥
 जलकुम्भास्तथा देयाः सम्पूर्णा वासिताम्भसा ।
 अनेन वासणान् भोगान् देवीं चिप्रं प्रयच्छति ॥
 आपादे पूजयेद्देवीं पद्मेनीलोत्पलैर्दलैः ।
 नैवेद्यं शर्कराभक्तं दधिभक्तं सपायसम् ॥
 कन्या द्विजाः स्त्रियो भोज्या दक्षयेच्च तथा च तान् ।
 नानाहेमाङ्गरागाद्यैः स्तिल-भूम्यश्च-मौक्तिकैः ॥
 पूज्या भगवतो शक्त्या सर्वकामप्रसिद्धये ।
 नन्दा सुनन्दा कनका उमा दुर्गा चमावती ॥
 गौरी योगेश्वरी श्वेता नारायणी सुतारका ।
 अम्बिकेति च नामानि आवणादावनुक्रमात् ॥
 ये कौर्त्तयन्ति उत्थाय तेन ते धौतकल्मषाः ।
 भवन्ति कुरुशार्दूल पृथिव्यां धनसङ्कुलाः ॥
 एतानि पार्य मंगामे रिपुपीडासु नित्यशः ।
 स्मरंस्तरति दुर्गाणि चर्चिकेति सरोत्तमाम् ॥

व्रतानां प्रवरं कार्यमर्हं वा पादमेव वा ।

मामं वाथ प्रकर्त्तव्यं आवणादिक्रमेण तु ॥

इति नन्दाश्रितम् ।

शिष्टाः—

सुप्ते जनाहने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।

पूजयेन्मनसादेवीं सुहौविटपसंस्थिताम् ॥

करवोरैः शतपत्रैः जातीपुष्पैः सचन्दनैः ।

स्नापयेद्भवपयसा तथा शीतोदकेन च ॥

मष्टतं पायसापूपं दद्याद्भूपञ्च गुग्गुलुम् ।

मनसादेवीं विषहरां, सुहौ मिजुरिति प्रसिद्धा ।

द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विधोऽन्वयाः ॥

पूजयेद्विधिवत्तांस्तु दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

पिचुमर्दस्य पत्राणि स्नापयेद्भवनोदरे ॥

स्वयञ्चापि तदश्रीयत् ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।

कारयेज्जागरं तस्या देव्याश्चापि महोत्सवम् ॥

पिचुमर्दा निम्बः, तदश्रीयदिति पिचुमर्दे भक्षयेदित्यर्थः ।

अत्र च कल्पे समयप्रदोषे प्रथमश्लोकमात्रं लिखित्वा तिक-कटु-

कषाय-मधुराणां क्रमेण भक्षणमाचरन्तीत्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

आवणे रोहिणीयोगे कश्यपश्च प्रजापतिः ।

जातस्तत्राय पूज्योऽसौ देवस्यास्य प्रवर्त्तकः ॥

गन्धैर्मांसैश्च नैवेद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।

पूज्या गावश्च रोहिण्यस्तथा नार्यः पतिव्रताः ॥

रोहिण्यः प्रजापतिदेवताकनकचाणि ।

भविष्ये—

आवणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।

द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोत्प्लवाः ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः^१ ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

ये त्वस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर ! भौतिर्भवति कुत्रचित् ॥

नागास्तु—वासुकि-तक्षक-कालिय-मणिभद्र-ऐरावत-धृतराष्ट्र-
कर्कोटक-धनञ्जयाः ।

इति सर्पाभयपञ्चमीव्रतम् ।

तत्रैव भविष्यपुराणे—

सम्प्राप्ते आवणे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चौरयष्टिकयुक्तेन सर्व्वसत्त्वहिते रतः ॥

पौतवर्णाञ्च गां दद्याद्भास्कराय महात्मने ।

सामान्यमखिलं कुर्यात् प्रागुक्तं यन्मया तव ॥

सुविचित्रैर्महायानैर्हंस-सारसयायिभिः ।

गत्वादित्यपुरं श्रीमान् पूर्व्वीकं लभते फलम् ॥

अत्र जितेन्द्रियत्व-सत्यवादित्व-गोधूम-गोरसपान-सप्तमौदयोप-
वास-त्रिसन्ध्यश्राण्डिलेयमहितभान्वर्चन-नित्याधःश्रायित सर्वभोग-
विवर्जनानि सामान्यमखिलं कुर्यादित्यनेनोच्यते ।

तत्रैव उमोवाच—

मासपुण्याणि मे ब्रूहि तेषु मासेषु यत् फलम् ।
पूजिते त्वयि देवेश तथा स्नानफलं वद ॥

श्रीमहादेव उवाच—

शृणु देवि महापुण्यं मासं पूजाफलं शुभम् ।
पुण्याणि च तथा वक्षि तथा स्नानफलं वरम् ॥
आवणे शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां समुपोषितः ।
स्नापयेद्दृष्ट-चौराभ्यां कर्वीरैश्च पूजयेत् ॥
कृत्वाग्निकार्यं विधिवत्तथा^१ ब्राह्मणभोजनम् ।
कन्याकर्त्तितस्त्रेण कारयित्वा पवित्रकम् ॥
कृत्वा विचित्रगन्धैस्तु कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ।
कृत्वापवासं सप्तम्यामष्टम्यां विप्रभोजनम् ॥
आरोपयति यो भक्त्या सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ।
पुनर्भवति वै राजा भूतले नात्र संशयः ॥
मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां शुक्लपक्षे वरानने :
स्नापयित्वा तु मां भक्त्या पयसा च दूतेन च ॥
अपामार्गेण पूजान्तु कृत्वा देवि ! विधानतः ।
हंसयानसमारूढो मम लोकं व्रजेदिति ॥

मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यामर्कपुष्पैस्तु योऽर्चयेत् ।
 स्नापयेद्दधिशीरेण कुङ्कुमेन विलेपयेत् ॥
 गैरिकं यानमारुह्य ध्वजनालाकुलं शुभम् ।
 युक्तं मयूरप्रवरैर्मम याति समं दिवम् ॥
 कार्तिकस्य तु मासस्य शुक्लाष्टम्यान्तु यो नरः ।
 स्नापयेन्मधु-क्षौराभ्यां जातीपुष्पैस्तु पूजयेत् ॥
 कानकं यानमारुह्य किङ्किणीजालमालिकम् ।
 स याति मे परं देवि गन्धर्वाप्सरसां प्रियः ॥
 मार्गशीर्षे तु वै मासे पञ्चगव्येन यो नरः ।
 स्नापयित्वाऽर्चयेद्भक्त्या शर्कपुष्पैर्वरानने ॥
 जलोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां विधिवन्नरः ।
 तत्रैलोक्यमतिक्रम्य यत्राहं तत्र गच्छति ॥
 पौषमासे तु योऽष्टम्यां भक्त्या पूजयते नरः ।
 उन्नतकस्य पुष्पैस्तु स्नापयित्वा हृतेन च ।
 स यानं दिव्यमारुह्य पुष्पकं नाम नामतः ॥
 ममाक्षयं समाप्ताद्य मोदते शाश्वतौः समाः ।
 माघमासे तथाष्टम्यां विल्वपत्रेण योऽर्चयेत् ॥
 स्नापयित्वा तु मां भक्त्या देवौमिचुरसेन तु ।
 प्रभयाऽर्कसमं यानं कान्त्याप्रेथसमं तथा ॥
 आरूढो मोदते नित्यं मम लोके न संशयः ।
 फाल्गुनस्य तु मासस्य गन्धतोयेन यो नरः ॥

अर्चयेद्गोणपुष्पैस्तु महेन्द्रस्यासनं लभेत्
 चैत्रे मासि तथा देवि पुष्पतोयेन यो नरः ॥
 स्नापयित्वा चर्चयेद्भक्त्या अर्कपुष्पैस्तु सुन्दरि ।
 वज्रस्वर्णस्य यज्ञस्य विन्दते स फलं महत् ॥
 स यदा जायते चेह तदा पुत्राक्षभेन्नरः ।
 वैशाखे तु तथा मासे अष्टम्यां यस्तु मानवः ॥
 कर्पूरागुस्तोयेन स्नापयित्वा विधानतः ।
 अर्चयेच्छ्वेतमन्दारैरश्वमेधफलं लभेत् ॥
 गत्वा मम पुरे देवि क्रीडते च गणैः सह ।
 ज्येष्ठे मासि तथाष्टम्यां दधिना स्नापयेत्तथा^१ ॥
 अर्चयेत् पद्मपुष्पैस्तु स गच्छेत् परमां गतिम् ।
 आषाढे यो नरोऽष्टम्यां नानातीर्थोदकैर्वरैः^१ ॥
 स्नापयित्वा चर्चयेद्भक्त्या पुष्पैर्धूम्रकस्य च ।
 गन्धर्व्वीरगयचैश्च पूज्यमानो नरो दिवि ॥
 क्रीडते च मया साङ्गं यावदिन्द्राक्षतुर्दश ।
 य एवं वत्सरं देवि पालयेदष्टमीव्रतम् ॥
 न तस्य पुनरावृत्तिः सत्यमेतद्व्रवीम्यहम् ।
 नीलकण्ठं हरं शम्भुं शर्व्वं भीमं महेश्वरम् ॥
 विरूपाक्षं महादेवमुग्रं अम्बकमेव हि ।
 ईश्वरञ्च शिवं देवि सर्व्वलोकेषु पूजितम् ।
 एतानि मम नामानि मासेष्वेतेषु कौर्त्तयेत् ॥

देवौपुराणे—

ईश्वर उवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम् ।
 कर्मयज्ञानु यज्ञानां सुकरं समहत् फलम् ॥
 साम्प्रतरी यथा पूजा मफलेन समाचरेत् ।
 नचत्रवेद्याद्युक्तो यो धर्मः कर्मफलार्थिनः ॥
 यवः सर्पिः कुशाग्रश्च गोमूत्रं दधि गोमयम् ।
 पवित्रं विहितं तन्त्रे अशक्तानाञ्च भार्गव ॥
 देवीव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामार्थसाधकम् ।
 श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजनः ॥
 स्नात्वा मार्गपटोभृत्वा जितक्रोधः चमान्वितः ।
 देवीं संस्त्राप्य तोयेन पुनः चौरिण स्त्रापयेत् ॥
 ततो गुगुलुधूपञ्च सतुरुष्कं प्रदापयेत् ।
 ततो गन्धोदकस्नानं पुनस्तोयेन स्त्रापयेत् ॥
 औखण्डेन समालभ्य विल्वपत्रैश्च पूजयेत् ।
 पायसं दापयेद्देव्या नैवेद्यं तेन भोजयेत् ॥
 कन्या द्विजांश्च शक्त्या तु तेषां दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 कात्यायनीति चोच्चार्य प्रीयतां मम सर्वदा ॥
 आत्मनः पारणं तच्च कृत्वा प्राप्नोति भार्गव ।
 अश्वमेधफलञ्चायं देव्या लोकञ्च गच्छति ॥
 तथागत्य दमां भूमिं पृथिव्यां जायते नृपः ।

तेन संलभते योगं शिवप्राप्तिकरं परम् ॥

मासे प्रौष्ठपदे शुक्ले गोष्टङ्गाष्टहीतया ।

मृदया ह्यात्मनो ह्यङ्गमुपलिष्य तु स्नापयेत्^१ ॥

अचाष्टम्यामित्यनुषज्यते ।

१[तथाचामलकैः स्नात्वा शुचिः सङ्गविर्वार्जितः ।

पूजयेद्यूपिकापुष्पैर्देवीं क्षीरेण स्नापिताम् ॥

चन्दनोदकमिश्रेण कुङ्कुमेन विलेपयेत् ।]

ततः पूषकनैवेद्यं कर्णमोह्यां^२श्च दापयेत् ॥

अगुरुं धूपने दद्यात्तिलतैलेन दौषकान् ।

तेन ता भोजयेत् कन्या द्विजान् सदृत्तिनः सदा^३ ॥

तेन क्षीरेण सह । पाखण्डान्नावलोकेत नौचान् शास्त्रवहिष्कृतान्

दक्षिणाः शक्तितो देयाः स्वस्ति वाच्यञ्च सङ्गलम् ।

पारणञ्चात्मनस्तदत् सौत्रामण्यफलं लभेत् ॥

तत् क्षीरम् ।

प्रयाति विष्णुलोकञ्च ततो विप्रोऽभिजायते ।

धनाढ्यो महति गोत्रे वेदवेदाङ्गपारगे ॥

पुत्रवान् धनवान् भोगी सुखं प्राप्य शिवो भवेत् ।

शुक्लाष्टम्यामायिने तु मृदा स्नानं समाचरेत् ॥

ततो देवीं स्नापयेच्च दध्ना चैवोदकेन च ।

अलभ्य रोचनां मूर्द्ध्नि दहेत् धूपञ्च बालकम् ॥

१ B उपलिप्तान् कारयेत् ।

२ D [ ] चिह्नितांशः पतितः ।

३ B कर्णवेष्टा ।

४ D सदृत्तिवर्तिनः

सनखं मितया मिश्रं पद्मपुष्पैस्तथाञ्जयेत् ।

नखं नखीति प्रसिद्धः सुगन्धिद्रव्यभेदः ॥

नैवेद्यं रौहिषं मांसमाजं शास्त्रकजन्तया ।

रौहिषं रौहिषो हरिणविशेषः तदीयं, आजं कागीयम् ॥

गोधूमविहृतान् भक्ष्यान् दृतयुक्तान् निवेदयेत् ।

तेन कन्यास्तु संभोज्या दिजांश्चापि चमापयेत् ॥

शक्तितो दक्षिणा देया आत्मनस्तच्च भोजनम् ।

गोमहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अरोगी सुखवान् धन्यो जायते चेह मानवः ।

दर्गानामानुमङ्गीर्त्तं तस्या लोके महीयते ॥

कार्तिके दर्भमूलाभिर्मृद्भिः स्नात्वा तु भार्गवः ।

देवीं गन्धोदकैः स्नाप्य औशीरैः पूज्य लेपयेत् ॥

धूपञ्च षड्रसं देयं तिलतैलेन दीपकान् ।

नैवेद्ये यावकं सर्पिः कन्याविप्रेषु चात्मनः ॥

भोजनं स्वप्ति वाच्येत दक्षिणा प्रीयतां श्रिता ।

अनेन विधिना शुक्रं विद्यादानफलं लभेत् ॥

वेद-वेदाङ्गतत्त्वज्ञस्तदन्ते श्रिवतां व्रजेत् ।

मार्गशीर्षे तथा मासि अष्टम्यां गिरिमृत्तया ॥

स्नात्वा देवीं ततः स्नाप्य तीर्थतोयेन भार्गवः ।

लेपयेत् वालकैः कुष्ठैः पूजा जाती-गजाङ्गयैः ॥

गजाङ्गयो नागकेशरः ।

धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् धृतैर्दीपान् विबोधयेत् ।

नैवेद्यं दधिभक्तन्तु कन्यास्तेनैव भोजयेत् ॥
दक्षिणा शक्तितो देया आत्मनस्तच्च पारणम् ।
तच्च दधिभक्तमेव ।

उमा मे प्रीयतां वाच्यं वाजपेयफलं लभेत् ॥
इहैव धनवान् भोगौ देहान्ते ब्रह्मणः पदम् ।
पौषाष्टम्यान्तु दूर्वाग्रैः स्नात्वा शुक्रपरिच्छदः ।
जितक्रोधः स्नापयेच्च देवीं कर्पूरवारिणा ॥
विलेपयेत् कुङ्कुमेन मांसी-वालक-चन्दनैः ।
धूपञ्च निर्दहेत् पुष्पैः पूजनीया कुरुण्डकैः ॥
कृशरा गुडनैवेद्यं कन्या भोज्याश्च तेन वै ॥
आत्मनः पारणे तच्च शक्त्वा वै भक्षयेद्विजान् ।
नारायणौ मदा प्रीता मम देवौ प्रसीदतु ॥
कृतेन ग्रहराजेन्द्र ! भूमिदानफलं लभेत् ।
सुभगो धनसम्पन्नः परत्र शिवमाप्नुयात् ॥
माघे मासि गवां षट्कृमृद्धिः स्नात्वा तु भार्गव ।
देवीं तोयेन संस्त्राय्य तथा चौर-घृतेन च ॥
स्नापयेत् पुनस्तोत्रैर्लेपयेत् कुङ्कुमेन च ।
धूपं दीपवरं दद्यात् कुन्दपुष्पैश्च पूजयेत् ।
घृतपूर्णञ्च नैवेद्यं कन्यां विप्रांश्च तेन वै ।
भोजयेदात्मनस्तच्च दक्षिणा प्रीयतां जया ॥
सर्व्वयागफलं शुक्र लभते नात्र संशयः ।
फाल्गुने सर्षपैः स्नात्वा देवीनाम्ना फलाम्बुना ॥

तथा दक्षुरसेनैव भूयस्तेनोदकेन च ।
 रोचनालेपने पूजा शतपत्रिकया सह ॥
 दीपो हृतेन धूपस्तु चन्दनं नख-शर्करा ।
 नैवेद्यं शाकवर्त्तिञ्च भोजनं कन्यकासु च ॥
 आत्मनस्तच्च कुर्वीत दक्षिणां स्वस्ति वाचयेत् ।
 विजया सुखदा नित्यमस्तु मे चिन्तितानि च^१ ।
 अनेन विधिना शुक्र राजसूयममं फलम् ।
 लभते अद्भुता युक्तो यतो देवीमयं जगत् ॥
 चैत्राष्टम्यान्तु स्नायीत मातृस्थाने मृदस्त्रभिः ।
 देवी तीर्थजलैः स्नाय्या लेप्या मदविलेपनैः ॥
 धूपं तुरुष्कमौशीरं ह्यतिमुक्तैश्च पूजयेत् ।
 तुरुष्कं सिद्धकं, अतिमुक्तैर्माधवीपुष्पैः ।
 अजिता सर्वकामानां पूरणाय सुखाय मे ॥
 नैवेद्यं शालिभक्तञ्च शर्कराः कन्यकास्त्रपि ॥
 आत्मनस्तच्च वाच्यन्तु शक्तितो दक्षिणां ददेत् ।
 इति वाच्यमित्यन्वयः ।

विप्रान् कन्याः समाच्छाद्य हेमदानफलं लभेत् ।
 समाच्छाद्य वस्त्राणि परिधाप्य ।
 सहकारफलेः स्नानं वैशाखेऽष्टमीषु च ॥
 आत्मना देवताः स्नाय्या मांसी-वालकवारिभिः ।
 लेपनं फलकर्पूरैर्धूपं पञ्चसुगन्धिकम् ॥

देव्याः पूजान्तु कुर्वीत केतव्या चम्पकेन च ।
 शर्करा क्षौरनैवेद्यं कन्याविप्रेषु भोजनम् ॥
 आत्मनः पारणां तच्च दक्षिणां शक्तितो ददेत् ।
 अपराजितां भवानीं शिवानाम्ना तु वाचयेत् ॥
 प्रीयतां सर्वकालं मे ईप्सितन्तु प्रयच्छतु ।
 सर्वतीर्थाभिषेकज्ञानेन प्राप्नोति भार्गव ॥
 सूर्यलोकं व्रजेदन्ते तत्तुल्यो जायते सदा ।
 अष्टम्याश्चैव ज्येष्ठस्य तिलैः स्नायाद्विचक्षणः ॥
 सर्वसङ्गपरित्यागौ देवीं जातिफलाम्बुना ।
 स्नापयेत्क्षेपयेत्तेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥
 ततो विजयपुष्पैस्तु पूजयेद्ब्रह्मसत्तम ।
 नैवेद्ये शक्तवो देया शर्करा कन्यकास्तपि ॥
 दक्षिणा शक्तितो देया चर्चिकां स्वस्ति वाचयेत् ।
 लभते शुक्रं यज्ञस्य सौचामणिसमं फलम् ।
 अष्टम्याञ्च तथाषाढे निशातोयेन स्नापयेत् ॥
 ततो देवीं जलैः कुष्ठे वरदा-मधुकेन च ।
 स्नाप्य पुनस्तां कर्पूर-रोचना-चन्दनाम्बुभिः ॥
 धूपं चन्दन-कर्पूर-वालक-सित सिद्धकैः ।
 दद्याच्छर्करचूर्णानि शुभानि पानकानि च ॥
 दापयेत् कन्यकाभोज्यं विप्राणां ह्यात्मनस्तथा ।
 शक्तितो दक्षिणा देया महिषघ्नीति कीर्तयेत् ॥
 दीपमाला धृतेनैव सर्वकामान् प्रयच्छति ।

सर्वयज्ञ-महौदान-सर्वतीर्थफलं लभेत् ॥
 एतद्व्रतवरं शुक्र विष्णुना व्रज्या मया ।
 जगतो हितमिच्छन्निश्चीर्णं दुर्गाव्रतं महत् ॥
 भानुना ग्रहविध्वंसगमने^१ च कृतं पुरा ।
 तथा देवासुरैर्यक्ष-नाग-किन्नर-मानवैः ।
 अप्सरोभिस्तथा स्त्रीभिः सौभाग्यस्य विदूष्ये ॥
 कृतं वे ग्रहगार्दूल ! ये च कुर्युर्यथाविधि ।
 श्रवणादस्य प्राप्नोति सर्वकामसुखानि च ।
 दृष्टानि लभते मर्त्या वन्द्या पुत्रं प्रसूयते ॥
 इति दुर्गाव्रतम् ।

भविष्यपुराणे—

सुमन्तुस्वाच—

श्रावणे मामि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 चौरपिष्टकभक्तेन सर्वभूतहिते रतः ॥
 उपवासपरो वीर नवस्थां पचयोर्दयोः ।
 पूजयेद्विधिव^१द्भक्त्या श्रद्धया चण्डिकां नृप ! ॥
 कौमारौमिति वै नाम्ना नामतः पूजयेत् सदा ।
 कृत्वा^२रूपमयीं शक्त्या घोरां वै पापनाशिनीम् ॥
 करवीरस्य पुष्पैश्च गन्धैश्चागुरुचन्दनैः ।
 धूपेन च महाङ्गेन मोदकैश्चापि पूजयेत् ॥

कुमारौर्भोजयेद्भक्त्या स्त्रियो विप्रांश्च शक्तिः ।

मुञ्जीत वाग्यतः पश्चाद्विज्यपत्रकृताग्रनः ॥

एवन्तु पूजयेद्देवीं श्रद्धया परयाऽन्वितः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो गृहः स्थितः ॥

महाङ्गो धूपविशेषः ।

तथाचोक्तम्—

कर्पूरं चन्दनं पुष्पमगुरुं चन्दनं तथा ।

व्यजनं^१ शर्करा कृष्णं महाङ्गं सिद्धकन्तया ।

महाङ्गोऽयं स्मृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा ॥

अत्र महाङ्गं मांसौ कृष्णं मरौचं । कृष्णं मरौच-लोहयोरिति विश्वदर्शनात् ।

अत्र च जितेन्द्रियत्व सत्यवादित्व कामक्रोधविवर्जितत्व त्रैकालिकाय्यापूजाग्निकार्य्य भूमिशय्या मासान्यभगवतौस्तान- महापूजाः कार्याः । अयञ्च विधिर्धाधिकः कृत्यस्यास्य प्रकृमात् ।

विष्णुधर्म—

आवणे शुक्लपत्रे तु द्वादश्यां प्रीयते नृप ।

गोप्रदानेन देवेशो यत्पूब्बं कथितं तव ॥

यत्पूब्बं कथितमिति विष्णुधर्मोक्तालङ्कृतगवौदानग्रहणम् ।

तत्रैव दृष्टम्—

कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ।

हतचीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः समाहितः ॥

समभ्यर्च्य च गोविन्दं पुष्पादिभिररिन्दम । ।
 उदङ्मुखीमर्चयित्वा तथा गृष्टिं पयस्विनीम् ॥
 सपुत्रां वस्त्रसंवीतां सितयज्ञोपवीतिनीम् ।
 स्वर्णशृङ्गीं शुभाकारां हिरण्योपरिसंस्त्रिताम् ॥
 हिरण्यं वाचयित्वाये ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्वेत्यादि वाचयित्वा ब्राह्मणाय गौर्द्वया
 हिरण्यञ्च दक्षिणमुपपादयेदिति सम्बन्धः ।

सम्यगुच्चार्य तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् ।
 अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ॥
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ।
 गोविन्दप्रीणनाद्राजन् विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
 सप्तावरांस्तथा पूर्वान् सप्तात्मानञ्च मानवः ।
 सप्तजन्मकृतात् पापात् मोचयत्यवनीपते ॥
 पदे पदे तु यज्ञस्य गोमवस्य च मानवः ।
 फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्तायैवं जगौ हरिः ॥
 सर्वकामप्रदा सा स्यात् सर्वकालेषु पार्थिव ।
 भवत्येषापहाराय यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 सर्वेषामेव पापानां कृतानामविजानताम् ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहृंहितम् ॥

अत्र आवण्शुक्लैकादश्यां कृतोपवासो द्वादश्यां कृतनित्यक्रियः
 पञ्चगव्यं प्राश्य विष्णोर्धृताभिषेकं विधाय—

समाहितान्तमभ्यर्च्य उदङ्मुखीं पयस्विनीं सपुत्रां वस्त्रसम्बीतां
मितयज्ञोपवीतिनीं सुवर्णशृङ्गीं शुभाकारां हिरण्यपचार्षितं खुर-
चतुष्टयां स्थापयित्वा—

दमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व गोविन्दः प्रीयताम्—

इति ब्राह्मणं संबोध्य पठित्वा अनुवादोपनीतफलकामो
गोविन्दरूपतया ब्राह्मणं चिन्तयित्वा तस्मै दत्त्वा हिरण्यं दक्षिणां
दद्यादिति वाक्यार्थः । दत्त्वा चानुव्रजनम् ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच—

एवमेव श्रावणे तु मासि संकल्प्य द्वादशीम् ।

अर्चयेत्परमं देवं गन्ध-पुष्प-विलेपनैः^१ ॥

बुद्धाय पादौ सम्पूज्य औधरायेति वै कटिम् ।

पद्मोद्भवाय जठरमुरः संवत्सराय च ॥

सुघोवायेति कण्ठन्तु द्वौ भुजौ विश्वबाहवे ।

प्राग्वच्छस्त्राणि सम्पूज्य शिरो वै परमात्मने ॥

एवमभ्यर्च्य मेधावीं तस्याग्रे पूर्ववद्वटम् ।

स्थापयेत्तत्र सौवर्णं बुद्धं कृत्वा विचक्षणः ॥

तमप्येवन्तु सम्पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

अनेन विधिना पूर्वं द्वादशीं समुपोषिता ॥

शुद्धोदनस्य बुद्धोऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः ।

महतीञ्च श्रियं प्राप्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥

मुक्ता राज्यश्रियं सोऽथ गतिं परमिकां गतः ॥

एवमेवेत्यादिना मत्स्यदादशौमामान्यधर्मातिदेशः ।

इति बुद्धदादशौघतम् ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

जलधेनुप्रदानेन श्रावण्यां स्वर्गमाप्नुयात् ।

विष्णुधर्माक्तविधिना जलधेनुमुपकल्प्य दद्यात् ॥

स च विधिः ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये जलशायिनः ।

जलकुम्भं द्विजश्रेष्ठाः सुवर्णरजतान्वितम् ॥

कल्पयेद्रत्नगर्भन्तु स्थापयेत्तं यवोपरि ।

सर्वधान्यैस्तथा ग्राम्यैः समन्तादपि धारयेत् ॥

ग्राम्यसर्वधान्यानि परिभाषोक्तानि ।

सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्वापल्लवशोभितम् ।

कुष्ठ-मांसौ-वचोगौर-बालकामलकैर्युतम् ॥

प्रियङ्गुं पत्रसहितं सितयज्ञोपवीतिनम् ।

सच्छत्रोपानहञ्चैव मोष्णौषं परिकल्पयेत् ॥

तिलपात्रैर्युतं कृत्वा हिरण्यैश्च चतुर्दिशम् ।

दध्मोदनयुतेनाथ पात्रेण स्थगितं मुखे ॥

कल्पयेद्देवसेवन्तु वारिधानौन्तु वत्सकम् ।

उपोषितः समभ्यर्च्य देवेशं जलशायिनम् ॥

पुष्पधूपोपहारैश्च यथाविभवमादृतः ।

अहतामुपवौताय दद्याद्विप्राय भक्तिमान् ॥
जलशायौ जगद्योनिः प्रीयतामसम केशवः ।
इति चोच्चार्य तां दद्यात् प्रीणयेत् द्विजदम्पतीम्^१ ॥
अहोरात्रोपितो दद्याद्यथाविधि मयेरितम् ।
अपकान्नाग्निनां देयमहोरात्रमतःपरम् ॥

अपकान्नाग्निनामनग्निपक्वभोजिनाम् ।

अनेन विधिना दद्याज्जलधेतुं द्विजोत्तमाः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति लोकानाप्नोति शाश्वतान् ॥
मोक्षमाप्नोति पापेभ्यः सर्वेभ्यः स तथा नरः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति रूपञ्च परमं तदा ॥
पुरुषः स यदा याति यस्य यस्य च दर्शनम् ।
करोति परमाह्लादं तस्य तस्य द्विजोत्तमाः ॥
नित्याभितप्तो भवति तथैव च निरामयः ।
सर्ववाधाप्रशमनं प्राप्नोति गतकल्मषः ॥
वासुणं लोकमाप्नोति सकृद्दत्वा द्विजोत्तमाः ।
दत्वा तामसकृद्विप्रा लोकमाप्नोति वैष्णवम् ॥

आह्लादहेतोः परमं पवित्रम्
दानं मयेदं कथितं द्विजेन्द्राः ।
धन्यं यशस्यं दुरितापहारि
कामप्रदं लोकहितं प्रशस्तम् ॥

उपोष्यापरदिने जलकुम्भमयीं मुक्तोपकरणसहितां जलधेनूं
तत्पार्श्वे तच्चतुर्थभाग जलभृतवारिधानीमयमुक्तोपकरणसहितं वत्सञ्च
स्थापयित्वा वासुदेवं यथाग्रन्थपचारैः “ ॐ जलशायिने नमः ” इति
ममूज्य ब्राह्मणायाश्चिताय वराम्बरधरायाश्चितां ॐ जलमयी-
मित्यादि मन्त्रं पठित्वा विष्णुधर्मोक्तजलधेनुं दानफलप्राप्तिकामः—

धेनुं चतुर्थांशजलभृतवारिधानीमय सुवर्णरजतान्वित रत्नगर्भ-
यवस्य ग्राम्य-सर्वधान्यपरिवारितसितवस्त्रयुगच्छन्नां दूर्वापल्लव-
शोभितां कुष्ठमांसौ-सुरोग्रीर वालकामलक-प्रियङ्गुपत्रसहितां
सितयज्ञोपवीतिनीं सक्रोचोपानत्कां मोष्णौघां सहिरण्यतिलपात्र-
चतुष्टययुतां दधोदनयुतपात्रस्यगितमुखीं जलधेनुं दद्यात् ।
प्रतिगृहीता जलशायौ केशवः प्रीयतामिति वदेत् ।

ततो यजमानोऽपकान्नाशौ तद्दिनं नियतो नयेत् ।

इति जलधेनुदानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

आवणां आवणे चैव पूर्वं ह्यगिरा हरिः ।

जगाद सामवेदन्तु सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥

मिन्धुर्नदी वितस्तायां प्रविष्टा तत्र चैव हि ।

अतोऽयं आवणे तत्र स्नानं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥

आवणे तत्र इति सामानाधिकरणं न तु नदीपरत्वं तत्परत्वे
“सर्वा नद्यो रजस्तलाः” इति बाधसापेक्षत्वापत्तेः

स्नानन्तु यत्र तत्राकृत्रिमशुद्धजले सिन्धुर्नदीत्यादेस्तिथि-
स्नावकत्वात् ।

कृत्वा समूजयेद्विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।

ओतव्यान्यथ सामानि पूज्या विप्राश्च सर्वदा ॥

क्रीडितव्यश्च भोक्तव्यं तदैव स्वजनैः सह ।

जलक्रीडा च कर्त्तव्या नारौभिर्भर्तृलब्धये ॥

विष्णुः—

आवण्यां अवणायुक्तायां जलधेतुं सान्नां वामोयुगच्छन्नां
दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति ।

वसिष्ठः—

आवण्यग्रहायणोरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अध्यायानामुपाकर्म्म आवण्यां अवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते कृन्दमा^१ कुर्युत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

अधीयन्ते इत्यध्याया वेदाः, तेषां संस्कारकमुपाकर्म्माख्यं कर्म्म
आवण्यां पञ्चम्यां हस्तेन वेत्यन्यथः, ओषधिभावे शस्यसम्पत्तौ ।

अत्र यद्यपि तुल्यवद्विकल्पो भाति तथापि तदभयविहित
नक्षत्रालाभे केवला पञ्चदशेवादर्त्तव्या केवलाया अपि तस्या ऋत्य-
न्तरेण विहितत्वात् ।

तथाहि वभिष्टः—

अथातः स्वाध्यायकर्म आवण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा अग्निनुपममाधयेत्यादि । पञ्चमौत्सृक्तोपाधियुतैवादरण्यौया तस्याः केवलायाः केनाप्यनभिधानात् ।

पौषमासस्येत्यादिना उत्सर्गविधिः अत्र च कालविकल्पः शाखिभेदेन व्यवस्थितः ।

विष्णुः— उत्सर्गोपाकर्माणोर्मध्ये वेदाङ्गाध्ययनं कुर्यात् ।

मनुः—

आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तकृन्दांस्यधीयीत मामान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

पुष्टे तु कृन्दसां कुर्याद्विहितस्मर्जनं द्विजः ।

नाघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥

यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं कृन्दसां बहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यदाप्येकमहर्निशम् ॥

अत ऊर्द्धञ्च कृन्दांसि शूक्रेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु संपठेत् ॥

हारीतः—

अर्द्धपञ्चमान् मामानधीत्योत्सृजति पञ्चाङ्गे षष्ठं वा अहमन-
ध्यायः पञ्चरात्रमेकेषां, उपाकृत्य प्रतिपद्यधीयीत अनध्याये
वर्जयेदिति ।

पक्षिणी वर्तमानागाम्यहर्गुक्ता रात्रिः ।

एवञ्चोत्सर्गानन्तरं पक्षिणीं रात्रिमेकाहोरात्रं वा कृष्णपक्षादि-

कञ्च वर्जयित्वा उपाकरणाख्यकर्मपर्यन्तं पूर्वाधीतवेदाभ्यसनं
नतपूर्वाध्ययनं कार्यमुत्सर्गानन्तरमुपाकर्मपर्यन्तमष्टस्यादिवर्जनम् ।
वेदाध्ययनसमय इति तात्पर्यार्थः ।

उपाकरणस्याध्ययनाङ्गत्वेऽपि गृहस्थकर्त्तव्यतायामाचारः प्रसार-
णम् । उपाकर्मात्सर्गौ तु स्मृतिकारैरेव विवेचितौ ।

यमः—

कार्तिकस्य तमिस्रे तु मघासु नवमेऽहनि ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्म्मराजाय भोजयेत् ।
विधिवद्ब्राह्मणान् भक्त्या स्वर्गलोके महीयते ॥

इत्यनन्तरम्—

श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा सोपवासो जितेन्द्रियः
नदीं समुद्रगां प्राप्य तिलभक्षोऽथवा पुनः ॥
प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते मव्वंपातकैः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु जप्त्वा मुच्येत वा पुनः ॥
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु तिलैर्दत्त्वा तदा द्विजः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

श्रावण्यान्तु वलिः कार्यः सर्पाणां मन्त्रपूर्वकः ।
शयनारोहणञ्चैव कार्यं सुखमभौषता ॥
अत्र शयनं पञ्चगानां मार्ग्याञ्चोत्थानमग्रे वाच्यम् ।
तथा—

श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्मान् वायुरिष्टाव्रवीत् ।

यत्र तदायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्
 चतुर्विंशतिमाहसं पुराणं तदिहोच्यते ॥
 आवण्यां आवणे मासि गुडधेनुसमन्वितम् ।
 यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 शिवलोके स प्रतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ॥

महामाभिविग्रहिकठकुर और्वीरेश्वरात्मज माभिविग्रहिक-
 ठकुर औचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे आवणतरङ्गः ॥

अथ भाद्रकृत्यम् ।

तत्र वामनपुराणे—

मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं दधिसर्पिषा ।
 हृषीकेशप्रौणनार्थं लवणं मगुडौदनम् ॥

ग्रहणकमधिकृत्य देवौपुराणे—

भाद्रपदे च गण्डकी पुण्येत्यधिकारः ।

स्कन्दपुराणे—

यस्तु भाद्रपदे मासि एकभक्तं समाचरेत् ।
 स तेन कर्मणा देव्यो धनवानभिजायते ॥

श्रीमहाभारते—

प्रौष्ठपद्यन्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
 गवाक्षं स्फोटितमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥

भविष्यपुराणे—

कृत्वा भाद्रपदे मासि व्योमशालिमयं नृप ।

वितानध्वजवस्त्राढ्यं नानामाख्यविभूषितम् ॥

निशाकरकरप्रख्यैर्महायानैः सुशोभनैः ।

वर्षकोटिसहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

अत्र सूर्याय निवेदयेदिति यावणोक्तमनुष्यते ।

सम्प्राप्य विविधान् भोगान् सर्वानृद्धिफलस्रता ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं विन्दते पतिम् ॥

अत्र मासव्यापकैकभक्तादि-साधारणकृत्यानि कार्त्तिकोक्त-
कामव्रतेऽनुसन्धेयानि ।

इति कामव्रतम् ॥

तथा—

वीर भाद्रपदे मामि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

ऊतशेषं हविर्दद्यात् वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥

स्त्रियादायतने रात्रौ सर्वभूतानुकम्पकः ।

दद्याद्वा तस्मिन् वीर भास्कराय महात्मने ।

निशाकरकरप्रख्यैः वज्रवैदूर्यचिचितैः ।

चक्रवाकममायुक्तैर्विमानैः सर्वकामिकैः ॥

गत्वाटित्यपुरं रम्यं मसुरासुरवन्दितम् ।

मोदते स महायानैर्यावदाहृतसंभवम् ॥

अत्रापि पौषवक्ष्यमाणं भविष्यपुराणीयं मासव्यापि नक्तव्रतं
साधारणोभयसप्तम्युपवासमादिकृत्यानि बोद्धव्यानि ।

विष्णुधर्मान्तरे—

कौर्त्तितं समहत् फलमित्यधिकृत्य—

पौष्टपथे तथा मांसं प्रदानात् फाणितस्य च ।

फाणितं खण्डमरुकीति प्रसिद्धमिति दानसागरः

देवलः—

अयुग्मान्मथयः सर्वा युग्माभ्यः परिपूजिताः

कालतः पूजितौ मामौ माघ-प्रौष्ठपदौ तथा ॥

पचयोः शुक्लपचस्य शकुनैः परिपूजितः ।

भविष्ये सुमन्तुस्वाच—

नरो भाद्रपदे मामि यः कुर्यान्नक्रभोजनम् ।

भुञ्जानः पायसं वीर कालशाकञ्च अद्भुता ॥

उपवासपरो नित्यं नवम्यां पचयोर्द्वयोः ।

पूजयेद्वैष्णवीं भक्ता शङ्खचक्रासिधारिणीम् ॥

जातीपुष्पैर्महाबाहो ! गन्धैः श्रीखण्डमिश्रितैः ।

श्रीखण्डागुरुकर्पूरैः सिद्धकेन च धूपयेत् ॥

नैवेद्यं एतसंपूर्णं तथा शक्त्या निवेदयेत् ।

मांसेन प्रौणनं तस्यास्ततः पूज्याश्च कन्यकाः ॥

गोशक्तप्राग्न विधिवत् ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

प्रौणयित्वा द्विजान् भक्ता योषितश्च नराधिप ॥

य एवं पूजयेद्भक्त्या वैष्णवं सततं नरः ।

विमानवरमारुढो विष्णुलोके महीयते ॥

गोशक्त गोमयम् । इत्युभयनवमीत्रे मामव्याप्यैकभक्ता-
दिकं पौरुषमुन्नेयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिसे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥
भारावतारणार्थाय क्षत्रियाणां क्षयाय च ।
तस्मात् स तत्र मम्पूज्यो यशोदा देवकी तथा ॥
गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्यवगोधूमसम्भवेः ।
सगोरसैर्भक्ष्यभोज्यैः फलैश्च विविधैरपि ।
रात्रौ प्रजागरः कार्यो नृत्यगौतसमाकुलः ॥
अरुणोदयवेलायां नवम्याञ्च ततः स्त्रियः ।
रक्तवस्त्रावृताः सर्वाः पुष्पमाल्यैरलङ्कृताः ।
नयन्ति प्रतिमां ह्येषां महाविभवसम्भवाः ॥
एषां प्रतिमाः कृष्ण-यशोदा-देवकीप्रतिमाः ।
नदीतीरं शुभं रम्यं विविक्तं वा महत्सरः ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वन्ति स्नापयन्ति च तास्ततः ॥
ताः प्रतिमाः ।
ततः प्रविश्य च गृहं यवान्नं भुञ्जते च ताः ।
ताः स्त्रियः ।
युक्तमिचुविकारैश्च मध्वाज्य-मरौचैः सह ॥

स्त्रीपुंसमामान्याधिकारमेवेदं कृष्णादिपूजनं तत्र मङ्गोचक-
विरहात् । प्रतिमानयनादेरङ्गस्य स्त्रीकर्तृकत्वाभावेऽपि मामा-
न्याधिकारे बाधाभावात् ।

इयञ्चाष्टमी रोहिणीनक्षत्रमनपेक्ष्यैव फलप्रदा बोद्धव्या रोहिणी-
योगाश्रुतेः ।

भविष्यपुराणे—

रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
यदाल्पे यच्च कौमारे यौवने वार्द्धकेऽपि यत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
तत् क्षालयति भूतेशं तस्यामभ्यर्च्य भक्तिः ।
होम जप्यादि दानानां फलञ्च शतसंमितम् ॥
सम्प्राप्नोति न सन्देहो यच्चान्यत्ननसेषितम् ।
उपवासश्च तत्रोक्तो महापातकनाशनः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भूतेशमिति स्थाने गोविन्दमिति पाठः ।
भाद्रकृष्णे प्रायश इयं रोहिण्यष्टमी भवति अन्यत्रापि यदा लभ्यते
तदा पुण्यैव विशेषानभिधानात् ।

अत्र देवीपुराणे—देव्याः प्रक्रमपूजायां भाद्रकृत्यानन्तरम्—

अष्टम्यां रोहिणीयोगे शोषवासस्तु पूजयेत् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धिदम् ॥

गौडीयनिबन्धे—

अर्द्धरात्रिके रोहिण्यष्टम्योर्योगो रोहिण्यष्टमी नाम पुण्यतमः

कालः । अत्र चोपवास-जागर-विष्णुपूजादि प्रशस्तं तिथि-नक्षत्र-योगान्ते पारणमित्युक्तम् ॥

अथ रथयात्रा ।

भविष्यपुराणे—शतानौक उवाच ।

रथयात्रा कथं कार्या कस्मिन् काले तिथौ तथा ।
दुर्गाया द्विजगार्दूल कश्चात्र विधिरुच्यते ॥

सुमन्तुरुवाच ।

मामि भाद्रपदे देव्याः कृष्णपक्षे स्वशक्तिः ।
कर्त्तव्या सा ततो यात्रा दुर्गायाः अद्भुतान्वितैः ॥
शस्तदारुमयं कृत्वा रथं दृढपरिच्छदम् ।
नानारूपगणाकीर्णं सुदृढं दृढरूपकम् ॥
सिंहध्वजपताकाढ्यं श्वेतच्छत्रोपशोभितम् ।
मयूरपत्रघण्टाढ्यं नानाशोभाभिरावृतम् ॥
नाना सुगन्धपुष्पाढ्यं नानाचामरभूषितम् ।
अधिवासयेद्रथं देव्या अष्टम्यां विधिवन्नृप ॥
कृत्वाग्निकार्यं विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
पुत्रकांश्च यथाशक्त्वा मातरश्च तथा नृप ॥
नवम्यां भोजयित्वा तु ब्राह्मणान् विधिवत्पुनः ।
रथमारोहयेद्दुर्गां श्राण्डिलेयं प्रपूज्य च ।

शिष्टास्थाः पञ्चशिखं वामतः परिकल्पयेत् ॥

अस्या वामत इत्यन्वयः ।

शङ्ख-तुष्य-निनादैश्च भेरीपणवनिस्त्रनैः ।

ब्राह्मणानान्तु घोषैश्च शुभैः प्रेक्षणकैस्तथा ॥

नृत्यमानैः पुत्रकैश्च पूज्यमाना दिने दिने ।

तिष्ठेद्भगवतौ दुर्गा रथारूढा महामते ! ॥

यावन्महानवम्यन्तं नवम्याञ्चालयेन्नृप ।

अष्टम्यां भोजनं दत्त्वा ब्राह्मणानां महीपते ॥

दत्त्वा च शक्त्या राजेन्द्र दीनान्धकपणेषु च ।

पुत्रकेषु च विशेषेण कृत्वा च विधिवद्वलिम् ।

महानवम्यां भ्रामयेद्रथारूढां त्रिशूलिनीम् ॥

समेन वर्त्मना वीर यत्नतो भ्रामयेद्रथम् ।

ब्राह्मणैः सोपवामैश्च भक्तिनयैर्दिजोत्तम ॥

मञ्चान्ध सर्वतो यन्ता रथञ्चाद्यैः सुशीलिभिः ।

वृषभैर्वा सुवलिभिर्नगरस्थान्ततो नृप ॥

भ्रामयेद्दे पुरं रम्यं विधिवत्तां प्रदक्षिणम् ।

विधिनातेन ते वक्षि समासात् कुरुनन्दन ! ॥

नानाविधं बलिं वीर भक्त्या मांसममन्त्रितम् ।

खड्गहस्तो गृहीत्वा वै क्षिपेत् पूर्वदिशामुखे ॥

नृत्यमानैर्वीरवरैर्वृतो नानायुधोद्यतैः ।

खड्गैर्विकोपैः कौरव्य ! पट्टिगैश्च छष्टिभिस्तथा ॥

वाणैश्च भिन्दिपालैश्च तथान्यैरायुधैर्नृप ।

तथा वाद्यस्वनैर्वीर नृत्यमानैश्च रूपकैः ॥
 एवं बलिं त्रिनिःक्षिप्य पुरे याति रथो नृप ।
 ब्रह्माणौ पृष्ठतस्तस्यास्ततो माहेश्वरी नृप ॥
 वाराहौ वैष्णवी सैहो कौमारी वज्रिणी तथा ।
 एताः पुरो रथारूढा गच्छन्ति प्रथमं विभो ॥
 नानाविधैः प्रेक्षणकैः शङ्खवाद्यस्वनैः शुभैः ।
 ततो भगवतौ देवी पूज्यमाना दिजोत्तमैः ॥
 प्रथमं बहृच्चैर्वीर ततो वाजसनेयकैः ।
 सामगैश्च ततो वीर ! विप्रेराथर्वणैस्ततः ॥
 ततो राज्ञा जनैश्चान्यैः सर्वैर्नगरवासिभिः ।
 पूर्वद्वारं समासाद्य पूज्यमाना चतुष्पथे ॥
 तिष्ठेदेकदिनं राजन् ततो गच्छेत् दक्षिणाम् ।
 दिनमेकञ्च तत्रापि तिष्ठेद्वागन् प्रपूजिता ॥
 तस्माद्गच्छेत् पश्चिमाञ्च दिनमेकञ्च तिष्ठति ।
 पूज्यमाना धान्ययवैस्तस्माद्गच्छेत्तथोत्तराम् ।
 तत्रापि पूज्यते शूद्रैर्विधिवत् कुरुनन्दन ॥
 शूद्रमारोपयेद्यस्तु रथे देव्याः नराधिप ।
 स गच्छेद्रौरवं नाम नरकं नात्र संग्रयः ।
 यः कुर्यात्पर्वकालेषु महायात्राप्रवर्त्तनम् ॥
 दुर्गाया रथयात्रायां नगरान्तपरिभ्रमे ।
 महाचित्रध्वजैः शुभैः किङ्किणीरवकान्वितैः ॥
 वितानध्वजमास्ताभिर्घण्टाचामरभूषणैः ।

शङ्खभेर्यादिमिलित-गीतवाद्यादिमङ्गलैः^१ ॥
 लेषदारुमथैर्यन्त्रैर्मातरचोगणादिभिः ।
 उदकाग्नेयमन्त्रैश्च वज्राश्चर्यैरनेकशः ॥
 स्त्रीदोलाचक्रयन्त्रैश्च राजदामौघु शोभितम् ।
 उद्यानस्नानपानाद्यैर्महाश्चर्यसमायुतम् ॥
 महाजनसमाकीर्णं यथाविभवविस्तरैः ।
 स सर्व्वदानपुण्यानि सर्व्वयज्ञफलानि च ॥
 लब्ध्वा नरवरः श्रीमान् दुर्गायाचाप्रवर्त्तनात् ॥
 ब्रह्मलोके महाभागो मोदते देववत् सदा ।
 भ्रामयन्ति रथं ये वै नराः भक्तिसमन्विताः ॥
 पृष्ठतः पुरतश्चैव ये च भक्ता भ्रमन्ति वै ।
 कुर्वन्तो याचां दुर्गायास्ते यान्ति परमं पदम् ॥
 नृत्यमाना विशेषेण गायमाना विशेषतः ।
 ये पश्यन्ति नरा भक्ता ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥
 तिष्ठमानां रथे देवीं यो नमस्कुरुते नृप ।
 मुच्यते स नरः पापैर्वाजपेयश्च विन्दति ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु प्रणमेदवनौङ्गतः ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति त्रिदिवालयम् ॥
 चन्दनागुरुकपूरैः कुङ्कुमेन विलेपयेत् ।
 योऽम्बिकां रथमारूढां सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥

नानापुष्परजोभिश्च यथा देवीं समर्चयेत् ।

सेह कामानवाप्स्यान्यन् विष्णुलोके महीयते ॥

सेह स इहेति पदभेदः, सैष राजा युधिष्ठिर इतिवत्

नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्यस्तु पूजयतेऽम्बिकाम् ।

सोऽश्वमेधफलं विन्देद्ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥

नानाविधैः प्रेक्षणकैः दुर्गायाः पुरतो नृप ।

प्रजागरन्तु यः कुर्यात् ब्रह्मलोके महीयते ॥

ये वहन्ति नरा दुर्गां श्रद्धया परयान्विताः ।

तेऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं व्रजन्ति हि ॥

नानाविधैः प्रेक्षणकैर्ब्राह्मणानाञ्च भोजनैः ।

यात्रां कुर्वन्ति ये भक्त्या दुर्गायाः कुरुनन्दन ॥

गोदानैः स्वर्णदानैश्च पावकानाञ्च तर्पणैः ।

ते प्राप्य विविधान् भोगान् गच्छन्ति परमं पदम् ॥

भङ्गं कुर्वन्ति ये मृदा यात्रायाः पुरुषाधमाः ।

गच्छन्ति नरकं घोरं ब्रह्महत्यासमन्विताः ॥

तस्मात् प्रयत्नतः कार्या यात्रा भक्तिसमन्वितैः ।

महिषाजशिरोभिस्तु नानावलिमन्विताः ॥

इत्थं भ्राम्य रथं देव्याः स्वस्थानन्तु ततो नयेत्

तत्राप्येकं दिनं दुर्गां तिष्ठेत्सा तु महीयते ॥

अपराहे ततः स्नात्वा चतुर्दश्यां महीयते ।

कृत्वा नीराजनं राजंस्ततो गर्भगृहं विभेत् ॥

पौर्णमास्यान्ततः कुर्याद्देव्याः प्रीत्या महं नृप ।
नानाविधैर्भक्ष्य-भोज्यैस्तथा प्रेक्षणकैः शुभैः ॥

इति दुर्गादेव्या रथयात्रा ।

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्रमचयमुच्यते ।

इत्युपक्रम्य—

अथ भाद्रपदे कृष्णचतुर्दश्याञ्च दापरम् ।

उक्त रथयात्रायां युगादिव्यवस्थायाञ्च मासपरिस्थित्युक्तन्यायात्
शुक्लादिमासक्रमेण कृष्णपक्षो बोद्धव्यः ।

तथा—

सूर्यस्य सिंघसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।

गोतमः—

अथ प्रौष्ठपदे मासि तिथ्ययुक्ते च संस्थिताः ।

कन्दोगा मिलिताः कुप्युः प्रातरौत्सर्गिकीः क्रियाः ॥

तिथ्यः पुष्यनक्षत्रम् ।

ततः प्रभृति सर्वेषां कन्दसां समुदीरणम् ।

हस्तेन यावत् संयुक्तमुपाकरणवासरम् ॥

कर्म्मप्रदीपे—

संधीणां मिथ्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिवेयुः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलकटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन् नार्थ्यपि ध्रुवम् ।

आमुष्मिकान्यपि सुखान्याप्नुवन्नात्र संशयः ॥

मिथ्यमानानां तर्क्यमाणानां पर्षन्मुक्तजलकटाः तर्पणकर्त्तृगण-
मुक्तजलविन्दून् । ब्राह्मण इत्युपलक्षणं य इत्यनेन सर्वाधि-
कारिकथनात् । अतएव ऋषितर्पणानधिकारिणामप्यत्राधिकारः,
एतच्च नार्थ्यपि इत्यनेन व्यक्तम् ।

अत्र मार्गः—

शुक्लपत्रे च हस्तायामुपाकर्मापराह्निकम् ।

तदुभयमपि ग्रामादहिः प्राच्यामुदीच्यां वा नाभ्यर्द्धजले स्नात्वा
कर्त्तव्यमध्ययनाङ्गत्वेऽप्यस्याचारात् स्वातन्त्र्यमपि ।

भाद्रसुपकस्य ब्रह्मपुराणे—

अमावस्यायां पित्र्ये तु नक्षत्रे सति संयुताः ।

सप्त प्रकाराः पितरो जाताः कमलमभवात् ॥

तेभ्यः पूजा तु कर्त्तव्या तत्र सर्वात्मना बुधैः ।

पिण्डो देयस्तथाष्टाङ्गः आर्द्रं कार्यं सुसम्पदा ॥

इमानेवामावस्यां आवणीयां पुरस्तृत्य शुक्लादिमासरीत्याह
मरीचिः—

मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

मत्स्यपुराणे ईश्वर उवाच—

गृणुष्ववहिता देवि तथैवानन्तपुण्यकृत् ।

नराणामथ नारीणामाराधनमनुत्तमम् ॥

नभस्ये वाय वैशाखे पुण्ये मार्गशिरस्य च ।
 शुक्लपक्षे तृतीयायां ^१स्नातः सन् गौरमर्षपैः ॥
 गोरोचनं मगोमूत्रमुष्णं गोशकृतं तथा ।
 दधि-चन्दनसम्मिश्रं ललाटे तिलकं न्यसेत् ॥
 सौभाग्यारोग्यकृच्छ्रस्नात् सदा च ललिताप्रियम् ।
 प्रतिपच्चं तृतीयासु पुमानापौतवाससौ ॥
 धारयेदथ रक्तानि नारौ चेत् पतिसंयुता ।
 विधवा धातुरक्तानि कुमारौ शुक्लवाससौ ॥
 देव्यर्चां ^२पञ्चगव्येन ततः क्षीरेण केवलम् ।
 स्नापयेन्मधुना तद्वत् पुष्पगन्धोदकेन तु ॥
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैस्तु फलेनानाविधैरपि ।
 धान्यकाजाजि ^३लवणं गुडक्षीरघृतान्वितैः ॥
 शुक्लाक्षततिलैरर्चां ततो देव्याः सदा र्चयेत् ।
 अर्चां प्रतिमां शुक्लाक्षताः सिततण्डुलाः ।
 पादाद्यभ्यर्चनं कुर्यात् प्रतिपच्चं वरानने ॥
 वरदायै नमः पादौ तथा शल्कौ नमः श्रिये ^४ ।
 अशोकायै नमो जह्ने पार्वत्यै जानुनौ तथा ॥
 उरु मङ्गलकारिण्यै वामदेय्यै तथा कटिम् ।
 पद्मोदरायै जठरसुरः कामश्रिये नमः ॥
 करौ सौभाग्यदायिन्यै बाहू हरमुखश्रिये ।

१ D सुस्नातः—

२ BD देवीन्तु ।

३ A—जाति ।

४ A श्रिय ।

मुखं दर्पणवासिन्यै स्मरदायै स्मितं नमः ॥
 गौर्यै नमस्तथा नासामुत्पलायै च लोचने ।
 तुष्यै ललाटमलकान् कात्यायन्यै नमस्तथा ॥
 नमो गौर्यै नमः पुष्यै नमः कान्त्यै नमः त्र्ययै ।
 रत्नायै ललितायै च वासुदेव्यै नमो नमः ॥
 एवं सम्पूज्य विधिवदग्रतः पद्ममालिखेत् ।
 पञ्चैर्दादशभिर्युक्तं कुङ्कुमेन सकर्णिकम् ॥
 पूर्व्वेण विन्यसेद्गौरौ मपर्णाञ्च ततः परम् ।
 भवानीं दक्षिणे तद्द्रुद्राणौञ्च ततः परम् ॥
 विन्यसेत् पश्चिमे सौम्यां सदा मदनवासिनीम् ।
 वायव्ये पाटलामुग्रामुत्तरेण ततोऽप्युग्राम् ॥
 मध्ये यथास्वमाश्रासु मङ्गलां कुमुदां सतीम् ।
 भद्राञ्च^१ मध्ये संस्थाप्य ललितां कर्णिकोपरि ॥
 कुसुमैरचताभिर्वा नमस्कारेण विन्यसेत् ।
 अचताभिस्तण्डुलैः । अचता यवा इति पारिजातः ।
 गीत-मङ्गलघोषञ्च कारयित्वा सुवासिनीम् ॥
 पूजयेद्भक्तवासोभी रक्तमाल्यानुलेपनैः ।
 मिन्दूरं स्नानपूर्णञ्च^२ तासां शिरसि पातयेत् ॥
 स्नानपूर्णं स्नानीयद्रव्यपूर्णं कुङ्कुमम् ।
 मिन्दूर-कुङ्कुमस्नानमतीवेष्टं यतस्ततः ॥

तस्योपदेष्टारमपि पूजयेत् यन्नतो गुरुम् ।

न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैः शत्रुफलाः क्रियाः ॥

नभस्य पूजयेद्गौरीमुत्पलेरसितैः मदा ।

बन्धुजौवैराश्रयुज्यां कार्तिके शतपत्रकैः ॥

आश्रयुज्यामाश्विनदत्तौयायां प्रकरणात् ॥

जातौपुष्पैर्मार्गशीर्षे पौषे पौतैः कुरुण्डकैः ।

कुन्दपुष्पैः सुवर्णाद्यैर्देवीं माघे तु पूजयेत् ॥

सिन्दुवारेण जात्या वा फाल्गुनेऽप्यर्चयेद्माम् ।

चैत्रे तु मल्लिकाशोकैर्वैशाखे गन्धपाटलैः ॥

ज्येष्ठे कमलमन्दारैराषाढे च जयाम्बुजैः^१ ।

जया जयन्ती ।

कदम्बैरथ मालत्या आवणे पूजयेत् मदा ॥

गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

विल्वपत्रार्कपुष्पञ्च यवान् गोशृङ्गवारि च ॥

पञ्चगव्यञ्च विल्वञ्च प्राशयेत् क्रमशस्तथा ।

एतद्भाद्रपदाद्यन्तु प्राशनं समुदाहृतम् ॥

प्रतिपत्तञ्च मिथुनं दत्तौयायां वरानने ।

भोजयित्वा र्चयेद्भक्त्या वस्त्र-माल्य-विलेपनैः ॥

पुंभः पौताम्बरे दद्यात् स्त्रियाः कौसुम्भवाम्भौ ।

निष्पावाजजिलवणमिच्छुदण्डगुणान्वितम् ॥

तस्यै दद्यात् फलं पुंसः सुवर्णात्पलमंयुतम् ॥
 यथा न देवि ! देवेशस्त्वां परित्यज्य गच्छति ।
 तथा मासुद्धराशेषदुःखसंसारभागरात् ॥
 कुमुदा विमला नन्दा भवानी वसुधा शिवा ॥
 ललिता कमला गौरौ मती रम्भाऽथ पार्वती
 • नभस्यादिषु मामेषु प्रीयतामितुदीरयेत् ॥
 प्रतान्ते शयनं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ।
 मिथुनानि चतुर्विंशान् द्वादशैवाथवाचयेत् ॥
 अष्टौ षड्वाप्यथ पुनश्चानुमामं समर्चयेत् ।
 पूर्वं दत्वाथ गुरवे शेषानभ्यर्चयेद्दधुः ॥
 उक्तानन्तद्वतीयेषा मदानन्तफलप्रदा ।
 सर्वपापहरा देवी सौभाग्यारोग्यवर्द्धनौ ॥
 न चैनां वित्तश्रायेण कदाचिदपि लब्धयेत् ।
 नरो वा यदि वा नारी वित्त^१श्राय्यात्पतत्यधः ॥
 गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारौ वा^२थ रोगिणी ।
 यदाऽऽशुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयम् ॥
 इमामनन्तफलदां यस्तृतीयां समाचरेत् ।
 कल्पकोटिशतं मासं शिवलोके महीयते ॥
 वित्तहीनोऽपि कुर्वीत वर्षत्रयमुपोषणैः ।
 पुष्यमन्त्रविधानेन सोऽपि तत् फलमाप्नुयात् ॥

नारौ वा कुरुते या तु कुमारौ विधवाथ वा ।

सापि तत् फलमाप्नोति गौर्यनुग्रहलालिता ॥

इति पठति शृणोति वा य इत्यम्

गिरितनयाव्रतमिन्दुलोक'संस्थः ।

मतिमपि च ददाति सोऽपि देवै—

रमरवधूजनकिन्नरैश्च पूज्यः ॥

इत्यनन्तव्रततृतीया ॥

तृतीयां प्रकृत्य भविष्यपुराणे—

माघे भाद्रपदे वापि स्त्रीणां धन्या प्रचक्षते ।

तथा—

गङ्गापूपास्तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ॥

तृतीयां पायसं वापि वामदेवस्य प्रीतये ॥

मन्वन्तरादिज्ञेयं तृतीया ।

शिष्टाः—

गुह्यपत्रे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशापं कुरुते तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

अथ ब्रह्मपुराणमपि पठन्ति ।

नारायणोऽभिशापस्तु निशाकरमरौचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीक्ष्य संयतः ।

पठेद्भात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ॥

धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे—

सिंहः प्रसेनमवधौत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक ! मा रोदीस्त्व ह्येष स्यमन्तकः ॥

तथा श्रिष्टाः—

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर्ष्याली नाम या मता ।

पूजयेत् पार्वतीं तस्यां सौभाग्यं न विहन्यते ॥

भविष्यपुराणे—

शिवा शान्ता शुभा राजन् चतुर्थीं त्रिविधा मता ।

मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवलोकेषु पूजिता ॥

तस्यां स्नानं तथा दानमुपवामो जपस्तथा ।

क्रियमाणं शतगुणं प्रमादादन्तिनो नृप ॥

दन्तिनो गणपतेः ।

गुड़-लवण-घृतानान्तु दानं शुभकरं स्मृतम् ।

गूडापूपैस्तथा वीर ! पुष्टं ब्राह्मणभोजनम् ॥

यास्त्वस्यां नरशार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः ।

गुड़-लवण-पूपेभ्यश्च शशुरमेव च ॥

ताः सर्वाः सुभगा वै सुर्विघ्नेशस्नानुमोदनात् ।

कन्यका तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत् ॥

कन्याकर्तृकपूजायां शशु-शशुरपूजा नास्ति तस्यास्तदभावात्

गणपतिरत्र प्रधानतया पूज्यः ।

शुक्रपञ्चमुपक्रम्य भविष्यपुराणे—

सुमन्तुर्वाच—

तथा भाद्रपदे मामि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।
 यश्यालेख्ये नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पैस्तु सर्पिर्गुगुलु-पायसैः ।
 तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगान्तचकादयः ॥
 आसप्तमात् कुलान्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् सम्पूजयेन्नरः ॥
 इत्यालेख्यनागपञ्चमीव्रतम् ॥
 तचकादयस्तु नागा अष्टौ यावणपञ्चम्यामुक्ताः ॥

ब्रह्मपुराणे—

शुक्रायामथ पञ्चम्यां नीलो नागपतिः पुरा ।
 मतीहृदं^१ प्रविष्टश्च तस्मान्तं तत्र पूजयेत् ॥
 मात्स्यैर्वस्त्रोपहारैश्च देवाग्निगुस्तर्पणैः ।
 नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैः पुष्पैर्धूपान्नसम्पदा ।
 स्नाननागांश्च विधिना पूजयेच्चापि सर्वदा ॥
 स्नाननागाश्च भविष्यपुराणोक्ताः ।

तथा—

ये केचित् पृथिवीतले ये ऽधस्तान्महोदधेः^२, ।
 हिमाचले च ये विन्ध्यं येषान्तरौचे दिवि स्थिताः ।

ये नदीषु तथा नागा ये सरःस्त्रपि भोगिनः ।

ये वापीषु तडागेष्विति ।

पुण्या भाद्रपदे मासि पञ्चमी नागपञ्चमी ।

चौरस्त्रानपूजादिभिर्नागप्रीतिहेतुर्नागपञ्चमीसमाख्यानम् ।

भविष्यपुराण एव ग्रन्थानीक उवाच—

नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहिताऽपि वा ।

माता पुत्रोऽथ भार्या वा कर्त्तव्यन्तददस्व मे ॥

मोक्षाय तस्य विप्रेन्द्र दानं व्रतमुपोषितम् ।

ब्रूहि मे द्विजगार्दूल येन तद्वै करोम्यहम् ॥

सुमन्तुस्वाच—

उपोष्या पञ्चमी राजन् नागानां पुष्टिवर्द्धनी ।

स्वमेकमेकं राजेन्द्र विधानं शृणु भारत ॥

मासि भाद्रपदे या तु शुक्लपक्षे महीपते ।

ना तु पुण्या मया प्रोक्ता याच्चाऽसौ गतिकामया ।

ज्येष्ठा द्वादश सम्बर्त्तं पञ्चम्यो भरतर्षभ ॥

द्वादश पञ्चम्यो ज्येष्ठा इत्यन्वयः, सम्बर्त्तो वत्सरः

कल्पतरौ तु—

ज्येष्ठा द्वादशमासस्य जपं जप्यञ्च भारत ! ॥

इति पाठः ॥

चतुर्थ्यमेकभक्तञ्च तस्यान्नक्तं प्रकीर्त्तितम् ।

भूरिभारमयं नागमयवा कालधौतकम् ॥

भूरिभारमयं सुवर्णभारमयम् । कालधौतकं रौप्यमयम् ।

कृत्वा दारुमयं वापि अथापि मृण्मयं नृप ।

शक्त्यपेक्षया विकल्पः ।

पञ्चम्यामर्चयेद्भक्त्या नागं पञ्चफणं नृप ।

करवौरैः शतपत्रैः जातीपुष्पैश्च सुव्रत ॥

तथा गन्धप्रधूपैश्च पूज्य पन्नगमुत्तमम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् दत्त-पायस-मोदकैः ॥

अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कमलमेव च ।

तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप ॥

धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालियं तच्चक्रं तथा ।

पिङ्गलञ्च महानागं मामि मामि प्रकीर्तितम् ॥

सम्बर्त्तान्ते पारणं स्यान्महाब्राह्मणभोजनम् ॥

दत्तिहामविदे नागं 'गैरिकेण कृतं नृप ! ।

गैरिकेण सुवर्णेन ।

तथार्जुनी प्रदातव्या वाचकस्य महीपते ॥

अर्जुनी गौः ।

एष पारणके चापि^१ विधिः प्रोक्तो बुधैर्नृप ।

तव पित्रा कृतश्चैव पितुर्मोक्षाय भारत ॥

स्वमेकमुख्या वै वीर पञ्चमौ भरतर्षभ ।

सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दत्त्वा तथा च गाम् ॥

व्यामस्य कुरुशार्दूल पितुरानृण्यमाप्तवान् ।

तव पित्रा कृतेत्येव पञ्चम्योपासते नृप ॥
 उपासते लोकाः पञ्चम्या करणभृतया ।
 उत्सृज्य नागतां वीर तव पूर्वपितामहः ॥
 पुष्येतरसदो यातस्तथा पुष्यसदो नृप ।
 पुष्येतर—पुष्यशब्दौ स्वर्गिविशेषवचनौ ।
 सुनामीरसदो गत्वा तथा भार्गसदो गतः ।
 सुनामीरसदः इन्द्रसभां, भार्गसदः सूर्यसभाम् ।
 सूरसदस्ततो गत्वा कञ्जजस्य सदो गतः ॥
 कञ्जजस्य ब्रह्मणः ।
 अन्येऽपि ये करिष्यन्ति इदं व्रतमनुत्तमम् ।
 दष्टकं मोचते तेषां शुभं स्थानमवाप्स्यते ॥
 यस्मिन् दंष्ट्रया चित्त्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
 कुले तस्य न नागेभ्यो भयं भवति कुत्रचित् ॥
 इति दष्टोद्धरणपञ्चमीव्रतम् ॥

शुक्लपत्रप्रकरणे तत्रैव—

सुमन्तुस्वाच ।

येयं भाद्रपदे मामि षष्ठौ स्याद्भरतर्षभ ।
 पुण्या येयं पापहरा शिवा ज्ञान्ता शुभा नृप ॥

ज्ञानदानादिकं किञ्चित्तस्यामचयमुच्यते ।
 येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथमाश्रितम्
 ब्रह्महत्यादिपापैस्तु मुच्यन्ते नात्र संग्रहः ॥
 तस्मादस्यां सदा पश्येत् कार्तिकेयं सदैव हि ॥
 पूजयन्ति गुह्यं येऽस्यां नरा भक्तिममन्विताः ।
 प्राप्येह ते शुभान् लोकान् गता रुद्रसलोकताम् ॥
 यस्तु कारयते गेहं सुदृढं सुप्रतिष्ठितम् ॥
 दारुशैलमयं भक्त्या कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ।
 गाङ्गेयं यानमारुह्य गच्छेद्गाङ्गेयमग्नौ वै ॥
 सम्राज्जनादिकं कर्म कुर्याद्गृहे गृहे नरः ।
 ध्वजस्थारोहणं राजन् स गच्छेद्रुद्रमग्नौ वै ।
 चन्दनागुरुकपूरैः यस्तु पूजयते गृहम् ।
 गवाश्वरथयानाणां सेनापत्यमवाप्नुयात् ॥
 राजां पूज्यः सदा प्रोक्तः कार्तिकेयो महीपते ।
 कार्तिकेयादृते राजां नान्यः पूज्यः प्रचक्षते ॥
 सङ्ग्रामं गच्छमानोऽपि पूजयेत् कृत्तिकासुतम् ।
 स शत्रून् जयते वीरो यथेन्द्रो दानवान्नणे ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पूजयेच्छङ्करात्मजम् ।
 पूजमानस्तु तं भक्त्या चम्पकैर्विविधैर्नृप ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तथा गच्छेच्छिवालयम् ।
 तैलं पथ्यां न भुञ्जीत न दिवा कुरुनन्दन ॥
 यस्तु पथ्यां नरो नक्तं कुर्याद्भरतसत्तम ।

सर्वपापैः स निर्मुक्तो गाङ्गेयस्य सदो व्रजेत् ॥
त्रिः कृत्वा दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वितः ।
पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेच्छान्तिमन्दिरम् ॥

इति षष्ठीकल्पः ।

एतस्य षष्ठीकल्पस्य सर्वमवयवमुच्यते ॥
इत्यन्तमेकदेशमात्रमेव समयप्रदीपे लिखितम् ।

स्नानदानादिकं सर्वमस्यामवयवमुच्यते ।

इति पाठे सत्येवास्यामिति शेषो दत्तः । तत्र हेतुर्न सम्यक्
गोपाल-लक्ष्मीधरादिभिश्चेतत्-कल्पमध्ये विद्यमानः—

षष्ठ्यां तैलं न भुञ्जीतेत्यादिमाहुंश्लोकः ।

षष्ठ्यां फलाशनो राजन् विगेषात् कार्तिके नृप ।

इत्यादि षष्ठीकल्पे—स नक्त्रेण व्रतौ भवेदित्यस्याग्रे स्वर्गं च
नियतं वाम इत्यस्य पश्चाद्विहितः, शेषन्तु तत्प्रतिपाद्यं कर्मजातं
न लिखितं । तत्रापि हेतुर्नास्ति । अनेन तु साहुंश्लोकेन साहुं
षष्ठौनक्तव्रतमत्र कल्पे प्रतिपाद्यते । अनेन तु व्रतरूपं स्नानदानादि
कार्तिकेयपूजादि च प्रतिपाद्यते इति परमार्थः ।

भाद्रशुक्लमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे—

षष्ठ्यान्तु माधवः कौन्तिं लब्धवान् देवकीसुतः ।

स्थाननागः कुमारश्च गावो भूताश्च भूतले ॥

तस्मान्ने तत्र सम्पूज्याः शर्करासम्भवैः फलैः ।

मध्वाज्यमरीचोपेतैः पुष्पैर्धूपैर्यथाक्रमम् ॥

परिपक्वैरिति भूपाल-कृत्यममुच्चये पाठः ।

भृत्य-मित्र-कलत्रेभ्यो दत्त्वा भुञ्जीत तान्यपि ।

भविष्यपुराणे ब्रह्मोवाच ।

मासि भाद्रपदे वीर शक्रपक्षेऽत्र यो भवेत् ।

षष्ठ्यां गणकुलश्रेष्ठ? स भद्रः परिकीर्तितः ॥

यो भवेद्रविवार इत्यर्थः ।

तत्र नक्तञ्च यः कुर्यादुपवासमयापि वा ।

हंसयानममारूढो याति हंसमलोकताम् ॥

उपवासाशक्तौ नक्तं । हंस आदित्यः ।

मालतीकुसुमानीह तथा श्वेतञ्च चन्दनम् ।

विजयञ्च तथा धूपं नैवेद्यं पायसं परम् ॥

विजयनामा धूपः परिभाषोक्तः ।

पूजायां भास्करस्यैतत् कुर्यात्त्रिपुरनन्दन ।

इत्थं सम्पूज्य देवेशं मध्याह्ने भुवनाधिपम् ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

पायसं गणशार्दूलं सगुडं सर्पिषा सह ॥

य एवं पूजयेद्भाद्रे^१ मानवस्त्रिमिरापहम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति पुत्रदारधनादिकान् ॥

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति ब्रह्मलोकताम् ।
 एष भद्रविधिः प्रोक्तो मयाऽयन्ते गणाधिप ।
 कृत्वा श्रुत्वा ^१सर्वपापान्मुच्यते मानवो भुवि ॥
 आदित्यवारकल्प भद्रविधिः ।

ब्रह्मोवाच—

शुक्लपत्रे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत ! ।
 प्रणम्य शिरसादित्यं पूजयेत् सप्तवाहनम् ॥
 पुष्य-धूपादिभिर्वीर कुतपानाञ्च तर्पणैः ।
 कुतपानां ब्राह्मणानाम् ।
 पाखण्डादिभिरालापं न कुर्वन्ति यतात्मवान् ॥
 विप्राय दक्षिणां दत्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 तिष्ठन् व्रजन् प्रस्थितश्च चुत-प्रखलितादिषु ॥
 आदित्यनामस्मरणं कुर्यादच्चारणं तथा ।
 अनेनैव विधानेन मासान् द्वादश वै क्रमात् ॥
 उपोष्य पारणे पूर्णं समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ।
 पुण्येन श्रवणेनेह प्रीणयन् पुष्टिमाप्नुते ॥
 एवं यः पुरुषः कुर्यादादित्याराधनं शुचिः ।
 नारी वा स्वर्गमभ्येत्य ज्ञानन्तफलमश्नुते ॥
 इत्यनन्तफलमप्तमी ।

देवी पुराणे—

मनुस्वाच—

यदीच्छति स्वभर्तारमिह जन्मनि चापरे ।

कन्या कुर्यान्नृपश्रेष्ठ विष्णुना कथितं व्रतम् ॥

सर्वपापहरं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ।

उमामाहेश्वरं नाम कर्त्तव्यं विधिना यथा ॥

प्रौष्ठाश्विने तथा मार्गे मृगे भाग्येऽथवा पुनः ।

मैत्रे शाक्रेऽथवा कार्यमष्टम्यामथ शार्ङ्गरे ॥

प्रौष्ठो भाद्रमासः, मृगे मृगशिरसि, भाग्ये पूर्वफाल्गुन्यां, मैत्रे
अनुराधायां, शाक्रे ज्येष्ठायां, शार्ङ्गरे आर्द्रायाम् ।

पूर्वेऽङ्गि च सपत्नीकं दाम्पत्यं शुभसंयुतम् ॥

एकभार्यारतं वत्स ! सर्वधर्मव्रतान्वितम् ।

आमन्त्रयाम्येष युवां प्रातः कार्यस्वनुग्रहः ॥

अत्र च मन्त्रप्रयोगे नरनारीकर्त्तृके इदमेव वाक्यं प्रयोक्तव्यं
स्यधिकारस्य नरो वेत्यनेन^१ पुरुषस्याप्यष्टेऽधिकारकथनात् ।

मुदान्वितस्तथा कुर्यात् कलिं^२ दन्दविवर्जितः ।

मधुरास्त्रेण भोज्यन्तु क्षीरेक्षुयवशालिभिः ॥

मितसूक्ष्मे तथा रक्ते शुभे देये च वामसी ।

निर्मले सद्गणे वस्त्रे देवदेवीप्रसाधके ॥

सिते देवाय रक्ते देव्यै ।

स्नात्वा उमेश्वरं पूज्य स्पर्शिले प्रतिमासु वा ।

कृत्वा दिशां बलिं दत्त्वा वितानमवतारयेत् ॥
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 चतुष्कं शालि-गोधूमवर्णकैरुपशोभितम् ॥
 दीपमालान्वितं कृत्वा दाम्पत्यं भोजयेत्ततः ।
 शङ्करं मनसा ध्यायेत् शक्र ! भक्तिममन्वितः ॥
 देवश्चन्दनकाश्मीरकर्पूरागुरुधूपितम् ।
 जाती-पुत्राग-मन्दार-शतपत्रैः सुमानितम् ॥
 चमाप्य युग्मं मन्वीतं त्रिधा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 युग्मं स्त्रीपुंसौ ।

सुखालापेन सम्भोज्य ध्यायन्ती तमुमेश्वरम् ॥
 आचम्यार्घपात्रन्तु दद्याद्गन्धोदकं तथा ।
 सहिरण्यं सवत्सन्तु पुनर्दत्त्वा चमापयेत् ॥

आचम्य आचमनं कारयित्वा—

प्रौद्यतां मे उमेशसु सर्वदेवपतिः पतिः ।
 उमामन्त्रेण चोमेश ईशमन्त्रेण शङ्करौ ॥
 पूजिता सर्वकामार्थान् प्रयच्छत्यविचारतः ।
 अनेन प्राप्नुयान्नारी अवियोगं सुरेश्वर ॥
 दूह जन्मनि मौभाग्यं धनधान्यसुखानि च ।
 मृता याति परं स्थानं शङ्करोमासमन्वितम् ॥
 तत्र भुक्त्वा महाभोगानिहायाता महाकुले ।
 महत्ते वृद्धिसम्यक्ते पतिं विन्दति शोभनम् ॥
 लावण्यरूपसम्यक्ता भर्तुंश्रेष्ठा सदा भवेत् ।

स्नाघनीया समस्तस्य विभवान्तःपुरस्य च ॥
 सुपुत्रा जीववत्सा च आधियाधिविवर्जिता ।
 भुक्ता यथेष्टितान् कामान् दृढत्वे पतिपूर्विकाः ॥
 दिवं यान्ति सुरश्रेष्ठ शङ्करोमार्चिकाः स्त्रियः ।
 नरो वानेन विधिना नारीणां भवते पतिः ॥
 समृद्धः सर्वभूतानां पतित्वमुपगच्छति ।
 शङ्करोमाव्रतं शक्र लक्ष्म्या पूर्वमनुष्ठितम् ॥
 रत्या देव्याऽरुन्धत्या च रोहिण्या सुरसत्तम ! ।
 कृतमामौत् सुखार्थन्तु तास्य भुञ्जीत तत्फलम् ॥
 इत्युमामहेश्वरव्रतम् ।

देवीपुराणे— इन्द्र उवाच—

कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि तुष्टिदम् ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं तात विष्णुशङ्करसंजितम् ॥

मनुषवाच—

यथा उमेश्वरं तात तथा कार्यमिदं व्रतम् ।
 तथा कार्यमिति पूर्वोक्तभाद्रमासादीनां सर्वेषामतिदेशः ।
 किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत् ॥
 गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्दने ।
 कार्यं पूजनसम्भारे सङ्कुका दधिशर्करम् ॥
 एवं तौ पूजयित्वा तु प्रतिमाखण्डिलेऽपि वा ।
 आकृत्य ब्राह्मणौ वत्स वेदसिद्धान्तपारगौ ॥

यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ ।
 तौ भोजयेद्विधानेन शूलपाणि-जनार्दनौ ॥
 क्षमाय विधिना वत्स सर्वकाम प्रसाधकौ ।
 हेम तु दक्षिणा विष्णोर्मौक्तिकं शङ्करस्य च ।
 दत्त्वानुग्रह्य तौ लोकौ क्रमाद्देहचये व्रजेत् ॥
 तौ लोकाविति वैष्णव-शङ्करौ ।
 भुक्त्वा भोगांस्तथा शक्र दहायातो नरेश्वरः ।
 कुले भवति भूपानां सुख-पुत्रादिसंयुतः ॥
 पूर्वभावाद्भवेद्भक्तिः शिव-विष्णुप्रसाधके ।
 योगं प्राप्य परं याति यत्तत्स्थानमनामयम् ॥
 इति विष्णुशङ्करयोर्व्रतम् ।

भविष्यपुराणे— विष्णुस्वाच—

ब्रह्मन् भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।
 पूजयेच्छङ्करं भक्त्या यो नरः श्रद्धयान्वितः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवस्त्रिलोचनः ॥
 गणेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया सहितं मुने ।
 फलानां सकलैर्द्रव्यैः गन्धपुष्पविलेपनैः ॥
 फलानां सकलैरखण्डफलैः ।

खर्जूर-नारिकेलैश्च मातुलुङ्गफलैस्तथा ।
 पूजयेच्छङ्करं भक्त्या दूर्वया विधिवद्विज ॥
 दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घं दत्वा चिलोचने ।

दूर्वामीशञ्च सम्पूज्य यन्नतः अद्भुता दिज ॥
 त्वं दूर्वैऽमृतजन्माऽमि सर्वदेवैस्तु वन्दिता ।
 पूजिता दह तत्सर्वं यन्नया दुष्कृतं कृतम् ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं दूर्वाञ्च ब्रह्मनन्दन ।
 ब्राह्मणेभ्यः फलं दद्यात् नारिकेलादि सुव्रत ! ॥
 दधि प्राश्य गृहं गच्छेत् क्षमयित्वा त्रिलोचनम् ।
 दूर्वा गौरी स्मृता ब्रह्मन् शङ्करस्तु फलानि वै ॥
 यस्तु तस्यां तिथौ ब्रह्मन् पूजयेच्छङ्करं नरः ।
 स तु गच्छेद्गृहं रम्यं दिव्य-गन्धर्वसेवितम् ॥
 कृतोपवासं सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन सर्वकामान् स विन्दति ॥
 विद्यां प्राप्नोति विद्यार्थी पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
 धनार्थी धनमाप्नोति भार्यार्थी लभते च ताम् ॥
 मनसा यद्यदिच्छेत् तत्तदाप्नोति मानवः ।
 य एवं पूजयेद्देवौ भूतेशं मानवः फलैः ॥
 समस्तजन्मपापौघान्मुच्यते नात्र संग्रहः ।
 कृतोपवासः सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवम् ।
 दूर्वाममेतं विप्रेन्द्र दध्यक्षतफलैः शुभैः ॥
 ततः सम्पूजयेद्विप्रान् फलैर्नानाविधैर्दिज ॥
 अन्नमिपक्कमश्रीयादन्नं दधिफलं तथा ।
 अक्षरलवणं ब्रह्मक्षश्रीयान्मधुरान्वितम् ॥
 दद्यात् फलानि विप्रेभ्यः फलाहारः स्वयं भवेत् ।

प्रणम्य शिरसा दूर्वां शिवञ्च शिवमाप्नुयात् ॥
 य एवं कुरुते भक्त्या महादेवस्य पूजनम् ।
 गणत्वं यात्यसौ ब्रह्मन् मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥
 एवं पुण्या पापहरा अष्टमौ दूर्वसंज्ञिका ।
 चतुर्णामपि वर्णानां स्त्रीजनस्य विशेषतः ॥
 इति दूर्वाष्टमौव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

जनार्दनस्य दुर्गा च धनदो वरुणस्तथा ।
 वनस्पतिश्च पञ्चैते नवम्यान्तु कृते युगे ॥
 उत्पादयेयुर्गोधूमांस्तृप्त्यर्थमिह देहिनाम् ।
 तस्मात्तान् पूजयेत्तत्र भक्ष्यैर्गोधूमसम्भवैः ।
 गुडान्जमरीचोपेतैः पुष्पधूपैर्यथाक्रमम् ।
 गोधूमैस्तर्पयेद्वह्निं गोधूमैश्चार्चयेद्द्वारम् ॥
 तन्निवेदितशिष्टानि भक्ष्यानि प्रयतात्मवान् ।
 दत्त्वा विप्राय विप्रेभ्यो दद्यात्तान्येव दक्षिणाम् ॥
 समंस्तृतायां नद्याञ्च सुपुण्ये च जलाशये ।
 आरामे वृक्षवज्रले पश्चाद्बुध्नौ तान्यपि ॥

देवीपुराणे—

ततः कदलीचुदण्डेन पताकाश्च समुच्छेयेत् ।
 अन्याश्च विविधाः शोभाः शक्रकेतुसमुच्छेये ॥
 प्रौष्ठपदे तथाष्टम्यां शुक्लायां शोभने चणे ।
 आश्विने वायु शुक्लायां अवणे वायु चोच्छेयेत् ॥

विष्णु धर्माक्षरे—

मासि भाद्रपदे शुक्लनवम्यां द्विजपुङ्गवाः ।

गोधूमभक्तान् सगुडान् दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे—

नभस्यान्ते दशम्यान्तु कथ्यपो लब्धवान् वरम् ।

श्रवतारं वितस्तायाः सतीदेहे पुरातने ॥

एकादश्यान्ततो रुद्रः सतीं भार्यामदेशयत् ।

रमातलगता सा च द्वादश्यां शङ्कराज्या ॥

अथ जाता त्रयोदश्यां शूलभेदाद्रमातलात् ।

चतुर्दश्यां पुनर्नष्टा पौर्णमास्यां समुत्थिता ॥

प्रतिपद्य निष्क्रान्ता फणामार्गेण सा नदी ।

दशम्यामादितः स्नात्वा दिवसेष्वपि मत्सु ।

पश्येत् समूजयेत् ध्यायेत् पिवेत् स्नायाच्च सर्वदा ॥

गन्धैर्मान्द्यैश्च नैवेद्यैर्धूपदीपैः सुशोभनैः ।

अङ्गरागैश्च विविधैर्वस्त्रैः पुष्पैर्विलेपनैः ॥

रक्तसूत्रैः कङ्कणैश्च स्त्रीणामाभरणैस्तथा ।

फलैर्मूलैस्तथा शाकैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

पूजनौघा विशेषेण वितस्ता-मिन्दुमङ्गसे ।

महयात्रोत्सवः कार्यः पूज्याश्च नटनर्तकाः ॥

भविष्यपुराणे—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।

महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ।

अर्चयित्वाऽप्युतं भक्त्या लभेत् पुण्यं दशाब्दिकम् ।

फलं दानकृतानाञ्च तस्य लक्षगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्म—

यदा तु शुक्लदादशां नचत्रं श्रवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

तस्यां स्नातः सर्व्वतोर्य्यं स्नातो भवति मानवः ।

सम्पूज्य वर्ष्वपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥

एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्रोति तत्फलम् ।

स्नानं सहस्रगुणितं तथा वे विप्रभोजनम् ।

होमस्तत्रोपवासश्च सहस्राख्यफलोपमः ॥

ब्रह्मपुराणे—

विजयद्वादशीं प्राप्य पूजयेत् जनार्दनम् ।

मामो भाद्रपदः शुक्लदादशी श्रवणे बुधः ॥

प्रशस्तः सोदयः कालः सिंहसंस्थो दिवाकरः ।

मिहात्तृतीयद्रेक्षाणः प्रावृट्नद्योश्च सङ्गमः ॥

द्रेक्षाणोराशेस्तृतीयभागः ।

ब्राह्मणो वेदसम्पूर्णः पात्रं हृदयनन्दनः ।

जितन्त इति मन्त्रश्च स्वधर्मापार्जितं धनम् ॥

युगपद्वादशैतानि दुर्लभानि सुरैरपि ।

द्वादशात्मा हृषीकेशो येषां दैवतमुच्यते ॥

सिंहस्थिते तु मार्त्तण्डे श्रवणस्थे दिवाकरे ।

मवुधा द्वादशी शुक्ला न स्याद्भाद्रपदादृते ॥

सबुधा बुधवारमहिता ।

सुदर्लभा च सा पुण्या विजया द्वादशी शुभा ।

अनुग्रहार्थं मर्त्यानां कदाचिस्थानं नित्यशः ॥

आकस्मिकौ तु तां लब्ध्वा सर्वसम्भारभृतः ।

एकादश्यामुपोष्यादौ द्वादशां सुममाहितः ॥

प्रयागादिषु तीर्थेषु नदीनां मङ्गलेषु च ।

कृत्वा स्नानन्तु विधिना हृषीकेशं प्रपूजयेत् ॥

जले स्थलेऽम्बरे मूर्त्तौ कुम्भे वा कमलोपरि ।

बभ्रौ विप्रे गवि गुरौ पितर्यपि च मातरि ॥

आह्वयासन-पुण्याह-स्वागतैरथ विस्तरैः ।

आह्वयावाहनं कृत्वा ।

पाद्याय पुष्प-धूपेभ्य दोषालङ्कार-चामरैः ॥

अङ्गरागैः सुगन्धैश्च पयसा पायसेन च ।

भक्ष्यैर्मूलफलैः शाकैर्मांसैः शुद्धैर्मनोरमैः ॥

मधुपर्कं दधि चौरमधुभिः साचतैस्तिलैः ।

साचया च तथा लाजैर्मनोज्ञैर्द्वैतसम्भवैः ।

मात्रा परिक्रदो वस्त्रादिः ।

पवित्रैः पानकैश्चैर्गीतनृत्यैः सवाद्यकैः ।

स्तोत्रैरनेकैः पौराणैर्वेदमन्त्रैः स्तुतंस्तुतैः ॥

सुसंस्तुतैरध्ययनसंस्तुतैः ।

पौरुषेणाय सूक्तेन सूत्रैरन्त्यैश्च वैष्णवैः ।

हृषीकेशं समभ्यर्च्य दद्याज्जलमयीय गाः ॥

जलमयीगां जलधेनूः । एकवचनान्तश्च पाठः पारिजातीय-
कृत्यममुच्चयादिपाठविमम्बादादुपेक्षितः ।

यथाशक्त्वा च विप्रेभ्यः अद्वापूतेन चेतसा ।

सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं रङ्गजां मृण्मयीञ्च ताम् ॥

शतमानान्तु मणिकां जलपूर्णां सुशोभनाम् ।

तस्यान्तु जलपूर्णायां सौवर्णं राजतञ्च वा ॥

ताम्ररङ्गमयं पात्रं मृण्मयं वा सुशोभनम् ।

सम्पूर्णं परमानेन दधि-मर्पिर्गुडैस्तथा ॥

शर्करा-चीर-मधुभिस्तिल-चामीकराम्बुभिः ।

सेवितं मन्त्रपूतञ्च दद्यादाच्छादनं शुभम् ॥

जलधेनुं सवत्सान्तां^१ नवेन सदग्नेन च ।

सपवित्रेण शुद्धेन वस्त्रेणाकाशे यन्नतः ॥

कृत्रेण च सुशुद्धेन सर्वमाकाशे शास्त्रवित् ।

विद्यश्चरद्गतादोषाद्रक्षेद्भौमाच्च वैद्यतात् ॥

जितन्त इति मन्त्रेण हृषीकेशं स्मरन्निह ।

ब्राह्मणेभ्यः परां अद्वामाश्रित्य सुसमाहितः ॥

दद्यादुपानहौ तदत् पादुके तदनन्तरम् ।

रजतं गां तथा भूमि सुवर्णं रत्नमेव वा ॥

हस्त्यश्वरथयानानि गृहाणि शयनानि च ।

आसनान्यथ भाण्डानि वस्त्राणाभरणानि च ॥

१ A D सपत्न्यान्तां ।

२ A विद्यश्चरद्गतान् दोषाद्रक्षेद्भौमाच्च वैद्यतान् ।

उद्दिश्य सर्वांश्च पितृन् पैतृकान् मातृकांस्तथा ।
 भार्या-मित्र-गुरुणाञ्च ये केचित् पितरश्च तान् ॥
 गोच-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत् ।
 पितृभक्षान्नमन्त्रयन्मिदमस्त्विति सञ्जपेत् ॥
 अथान्नदानाङ्गवान् प्रीतो भवति केशवः ।
 गुड-चीर-घृतैर्वस्त्रैः प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥
 जलदानात्तु बरुणः सुप्रसन्नो भवेत् सदा ।
 रजतेन प्रदत्तेन प्रीतः स्याच्च महेश्वरः ॥
 सुवर्णेन तु दत्तेन बह्निर्नित्यं प्रसीदति ॥
 हस्त्यश्वरथयानैश्च मघवा आसनेस्तथा ।
 शयनैर्वस्त्राभिर्धर्मश्चक्रेणार्कश्च तुष्यति ॥
 उपानद्भ्यां यमो गोभिः सौरभेयः कपर्दिनः ।
 पादुकाभ्यां प्रदत्ताभ्यां पद्मयोनिश्च तुष्यति ॥
 अलङ्कारैस्तथा मान्यैर्जगन्माता च पार्वती ।
 दानं होमो जपः पूजा तथा ब्राह्मणतर्पणम् ॥
 नदीनां सङ्गमे स्नानं तथा विप्रेषु दक्षिणा ।
 सहस्रगुणितं तच्च सर्व्वमन्त्रयमुच्यते ॥
 यः प्रोणाति हृषीकेशं तच्च श्रद्धासमन्वितः ।
 स सर्व्वलोकान् जयति याति विष्णोः पदञ्च तत् ॥
 तारयेच्च पितृन् सर्व्वान् दशपूर्व्वान् दशावरान् ।
 तस्मिन् काले तु सम्प्राप्ते वितस्तां सिन्धुसङ्गताम् ॥
 सुश्रौतलेन पुण्येन जलेनालोद्य नृत्तिकाम् ।

सुगौरीं लक्ष्मणेपेतां मङ्गमस्नानपुण्यदाम ।

तामालभेत यत्नेन स्नानकाले सदैव हि ॥

मणिका मणिरिति प्रसिद्धो जलाधारविशेषः ।

मणिका-पाचयोः शक्नोते च या सौवर्णत्वादिविकल्पः ।

जितन्ते इति मन्त्रेण—

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष जितन्ते विश्वभावन ! ।

नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ! ॥

इत्यनेन हृषीकेशं स्मरन्—

गोत्र-नाम-स्वधाकारैः पितृयज्ञविधानवत् ।

इत्यनेन आह्वानं पित्रादीनां लभते, कपर्दिनः सौरभेयः
शिववृषः । होम इत्यग्निमानुवादवलेन होमः पूर्वमनुपन्यस्तोऽपि
अस्थानन्तफलदः । शतमानां शतसंक्रितां शतसंख्यामित्यर्थः ।
दद्याज्जलमयौश्च गा इति वचनात् ।

लिङ्गपुराणे—

अतः परन्तु संवेद्यं गङ्गावरणमङ्गमम् ।

श्रवणाद्वादशौयोगे बुधवारो यदा भवेत् ।

तदा तस्मिन् नरः स्नात्वा मन्त्रिहित्याफलं लभेत् ॥

आहुं करोति यस्तत्र तस्मिन् काले यशस्विनि ! ।

तारयित्वा पितृन् सर्वान् विष्णुलोकं स गच्छति ॥

मन्त्रिहित्या नदीविशेषः । तस्मिन् गङ्गा-वरणानधोः मङ्गमे ।

विष्णुधर्मोत्तरे— द्वादशौमुपक्रम्य—

गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः ।

तथा भाद्रपदे मामि श्रवणेन तु मंयुता ॥

नक्षत्रयुक्तास्वेतासु तथा दानमुपोषितम् ।

सर्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ॥

इत्यन्तेऽभिधानादत्र गोदानादिकमनन्तफलमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

इन्द्रो भाद्रपदे मामि शुक्लपक्षे तु सर्वदा ।

निर्मुक्तः सर्वशस्यानि त्रीहौश्वैव फलानि च ॥

श्रोषधोर्वज्रहस्ताश्च ताडयेत् पातयत्यपि ।

तद्भयात्तानि सर्वाणि वर्द्धयन्त्यखिलं जगत् ॥

तस्मात् स तत्र सम्पूज्यः सभार्य्यश्च दिने दिने ।

मगणः सायुधश्चैव मानुयात्रः सवाहनः ॥

पटभित्तिरुक्तो देवो राजा पूज्यो विशेषतः ।

भवेऽरन्नेः फलेर्मूलैर्नवेर्वस्तैः सुधूपनैः ।

तमुद्दिष्टार्चयेदिप्रान् तथा रङ्गोपजीविनः ॥

शुक्लपक्षे दिने दिनइत्यन्वयस्थितौ शुक्लपक्षं व्याप्य

प्रत्यहं पूजा ।

शिष्टास्तु—

इन्द्रोत्थानदिनादारभ्य विमर्जनं यावद्विचुदण्डादिनिर्मितं
शचीजयन्तमहितमिन्द्रमर्चयन्ति श्रवणाद्यपादे शक्रोत्थापनं भरण्यां
विमर्जनमिति वदन्ति ।

फलमिष्टानुवादिकं श्रोषधीपाकादि, शक्रमुद्दिष्ट्य चार्चयेत्
सम्मानयेत् ।

ज्योतिःशास्त्रे—

द्वादश्यां भाद्रमासस्य सिते पक्षे विशेषतः ।
 शक्रमुत्थापयेद्राजा शक्र-श्रवण-वामवे ॥
 विश्वे समुत्थितोऽश्विन्यां श्रवणे यमदैवते ।
 वामवे कृत्तिकायान्तु निशि शक्रन्तु वामयेत् ॥
 द्वादशीन्तु परित्यज्य तिथावन्यत्र कुत्रचित् ।
 शक्र उत्थापितो हन्ति राज-विप्र-क्षणीवलान् ॥
 सौरि-भूमिजयोर्वारे मृतके मृतके तथा ।
 भूमिकम्पादिकोत्पाते शक्रं नैव प्रवासयेत् ॥

पूजामन्त्रः—

एहोहि सर्वामरसिद्धमाधे-
 रभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।
 समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे
 गृहाण पूजां भगवन् नमस्ते ॥
 ऐरावतसमारूढो वज्रहस्तो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देवस्तस्मै इन्द्राय ते नमः ॥
 वज्रहस्तः सुरारिघ्नो वज्रनेत्रः पुरन्दरः ।
 रक्षार्थं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 इति दन्द्रोत्थानद्वादशी ।

अथ शिष्टाचारपरिगृहीतानन्तव्रतम् ।
 समूजिते महेन्द्रे तु ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
 भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्भूरिम् ॥
 अनन्तं दर्भमयं कृत्वा वारिधान्यां स्थापयेत् ।

पूजाङ्गोलकमन्त्रस्तु—

अनन्तसंसारमहामुद्रे
 मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
 अनन्तरूपे विनियोजयस्व
 अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

अनन्तकथामप्यत्र गृह्णन्ति ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

कथमर्घ्यप्रदानन्तु कर्त्तव्यं तस्य वै प्रभो ।
 विधानं यदगस्त्यस्य पूजने तददस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

प्रत्यूषसमये विद्वान् कुर्यात्तस्योदये निशि ।
 स्नानं शुक्लतिलैस्तदत् शुक्लमाल्याम्बरो गृहौ ॥
 स्थापयेद्व्रणं कुम्भं माल्यवस्त्रविभूषितम् ।
 पञ्चरत्नममायुक्तं दृढपात्रेण संयुतम् ॥
 नानाभक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितम् ॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव
 सौवर्णमत्यायतवाङ्मदण्डम् ।
 चतुर्भुजं कुम्भमुखे निधाय
 धान्यानि सप्ताम्बरसंयुतानि ॥

स कांस्यपात्राक्षतशुक्रियुक्तं
मन्त्रेण दद्याद्विजपुङ्गवाय ।
उत्क्षिप्य लम्बोदरदीर्घबाहु-
मनन्यचेता यमदिङ्मुखः^१ ॥
येताञ्च दद्याद्यदि शक्तिरस्ति
रौप्येः खुरैर्हममुखीं सवत्साम् ।
धनं नरः चौरवतीं प्रणम्य
सवस्तुघण्टाभरणां दिजाय ॥

धेनुं हेममुखीं सुवर्णग्रहणीमन्यत्र दर्शनात् ।

आसप्तराचादुदयेऽर्घमन्य
दातव्यमेतत्सफलं^२ नरेण ।
यावत्समाः सप्त दशायवा स्यु-
रथोर्द्धमप्येव वदन्ति केचित् ॥

काशपुष्पप्रतीकाश ! अग्निमारुतसम्भव ! ।

मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते ॥

प्रत्यब्दञ्च फलत्यागमेवं कुर्वन् सौदति ।

होमं कृत्वा ततः पश्चादूर्जयेन्मानवः फलम् ॥

अत्रागस्त्यार्घदानमन्त्रः—

काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।

इत्यादिरेव बौद्धव्यो मन्त्रान्तरानुपदेशात् । गन्धादिकञ्च ॐ
अगस्त्याय नम इत्यनेन दातव्यम् । सामान्यप्राप्तत्वात् विशेषानुप-

देशाच्च । अर्घदानन्तु सतोयशङ्खेन सितपुष्पाक्षतैः काय्यं नरसिंह-
पुराणे— अगस्त्यार्घ एव तथाकथनात् । सफलमिति पाठे तु
तत्रैव फलान्वयः ।

भक्त^१विज्वाक्षतैः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः ।

सामान्यः सर्वदेवानामर्घोऽयं परिकीर्तितः ॥

इति देवौपुराणवाक्यादेभिर्द्रव्यैरर्घदानं तस्य संवत्सरमण्डल-
बलिहरण एव तद्देवानामेव कथितत्वात् ।

अथ—

बौजपूरं नारिकेलं रम्भां जातीफलं तथा ।

खर्जूर-चूत-दाडिम्यः फलान्येतानि वर्ज्येत् ॥

इति शिष्टवाक्यात् प्रतिवर्षं क्रमेण फलत्याग इति ।

अनेन विधिना यस्तु पुमानर्घं निवेदयेत् ।

इन्द्रलोकमवाप्नोति रूपारोग्यसमन्वितः ॥

पञ्चरत्न-सप्तधान्यानि परिभाषायामनुमन्त्रेयानि यमदिङ्मुखस्य
इति सर्वत्र कर्मणि कुम्भस्थापनादौ प्रयोगाङ्गकर्तृधर्मत्वात् ।

सप्तैव लोकानाप्नोति सप्तार्घ्यान् यः प्रयच्छति ।

यावदायुश्च यः कुर्यात् परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति पठति शृणोति वा य एतत्

^२वसुयुगलप्रभवस्य सम्प्रदानम् ।

सकृदपि च ददाति सोऽपि विष्णो-

र्भवनगतः परिपूज्यते नरैश्चैः ॥

अत्र चैवं क्रमः— प्रथमं यथोक्तस्नानं यथोक्तकुम्भस्थापनं
यथोक्तसौवर्णपुरुषस्थापनञ्च ततोऽगस्त्यपूजाऽर्घदानञ्च महाव्याहृति-
भिराज्यहोमः स्वयमाचार्यद्वारा वा, ततः फलत्यागः सौवर्ण-
पुरुषदानं सम्पत्तौ धेनुदानञ्च आमन्तरात्रादेवमयमर्थः ।

यस्मिन्नङ्गकेऽगस्त्योदयः तस्मात् परभूतो यः सप्तमोऽग्रन्तः
प्रागर्घ्यं दातव्य इति ।

अगस्त्योदयास्तमयौ च प्रति ब्रह्मपुराणम्—

अगस्त्यो दक्षिणाग्राग्रामाश्रित्य नभसि स्थितः ।

वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यपादविमर्दनः ॥

कन्याङ्गेभ्यः पञ्चमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य संख्यया ।

अंगान् द्वाविंशतिं यावत् भुङ्क्ते सूर्यस्त राशिषु ॥

दासप्रतिमिति कल्पतरौ पाठः ।

उदेति तावद्भगवानगस्त्यो व्योम्नि तोयभुक् ।

षड्भाङ्गेभ्यः पञ्चमेभ्यः षड्भ्यः प्रारभ्य पूर्ववत् ॥

षड्विंशतन्तु यावच्च भुङ्क्ते भानुर्यथाक्रमम् ।

तावच्छ्रान्तस्तु पातालं प्रयात्यस्तमुपैति च ॥

तथा तच्चैव

कृतोपवासः सम्पद्येदगस्त्यमुदितं मुनिम् ।

सर्वकामप्रदं पुण्यं सर्वकामप्रवर्द्धनम् ॥

अर्चितः स च भगवान् श्रद्धाभक्तिसमन्वितैः ।

पूर्णकुम्भैः सकुम्भाण्डै र्यवै धान्यै र्दृतेन च ॥

जातो पद्मोत्पलैः शुभैश्चन्दनेन मितेन च ।
 गव्यैर्हतैस्तथा वस्त्रै रत्नैः सागरसम्भवैः ।
 उपानच्छत्रदण्डैश्च पादुकाञ्जन वल्कलः ॥
 भूरिणा परमान्त्रेण फलैः पुष्पैश्च शोभनैः ।
 अन्यप्रकारैर्भक्ष्यैश्च होमैर्वाङ्मणतर्पणैः ॥
 आशास्य च शुभं काममुदिश्य च मनोगतम् ।
 यद्यहं प्राप्नुयां कामं भगवन् मनसेषितम् ।
 त्वत्प्रसादादविघ्नेन ततस्त्वां पूजयाम्यहम् ॥
 इत्युक्त्वा पूजयेत् पश्चादैवज्ञांश्च गुरुंस्तथा ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

नरसिंहपुराणे—

यदागस्त्योदये प्राप्ते ? तदा सप्तसु रात्रिषु ।
 अगस्त्याय ददात्यर्घं नत्वा पुण्यविष्टद्वये ॥
 शङ्खे तोयं विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
 मन्त्रेणानेन वै दद्यात् श्वेतपुष्पसमन्वितम् ॥
 काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥
 अनेनार्घं दत्त्वा पठेत् ।

१ आतापी भक्षितो येन वातापी च महासुरः ।
 समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥

एवन्तु यो ददात्यर्घमगस्त्याय महामुने ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्यां तरति दुर्गतिम् ॥

कन्यांशकप्राचीनषडष्टकादिभूतांशकादारभ्य द्वाविंशतिमंशकान्
यावद्गस्त्योदयस्तत्र प्रथमोदयदिनादारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरैक-
दिवसेऽगस्त्यार्घ आचारात् । एवञ्चोदयप्रतिपादकब्रह्मपुराणस्याप्य-
मेवार्थः । अतः—

अप्राप्ते भास्करे कन्यां सचिभागैस्त्रिभिर्दिनैः ।

इत्यादिवाक्यं ज्योतिःशास्त्रीयमनादेयं धर्मशास्त्रस्य ततो
बलवत्वात् ब्रह्मपुराणार्थपरत्वेनैवानेतद्यं यथायथं कल्पत्रयञ्चेतत्
फलान्यपि भिन्नान्येव ।

एवञ्च—

कन्यामनागते सूर्य्ये अर्घो वै सप्तमादिनात् ।

कन्यायां समनुप्राप्ते सूर्य्येऽर्घः सन्निवर्त्तते ॥

इति स्वागमद्वयं स्वरसमेव मन्त्रान्तरञ्च वैदिकं धर्मशास्त्र-
निबन्धव्यासेन पौराणिकं मन्त्रमत्र लिखतां सामान्याधिका-
रिकमर्घं कथयताऽनादृतमिति सर्व्ववर्णसाधारण एव पौराणिक-
मन्त्रान्वय इति ।

कामधेनौ तु नरसिंहपुराणलिखनं मूले तद्ग्रन्थेनैवादृतम् ।

विष्णुः—

प्रौष्ठपद्यां तद्युक्तायां गोदानेन सर्व्वपापविनिर्मुक्तो भवति ।

तद्युक्तायां पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोरन्यतरनक्षत्रयुक्तायाम्
दानसागरपारिजातावप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पूर्वभाद्रपदायोगे पौर्णमास्यां पितामहः ।
शक्राग्नि-यम-जालम्भो-वायु-वित्तेश-शङ्करान् ॥
लोकपालांस्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्याभ्यसेचयेत् ।
पृथिव्या धारणार्थाय तथानन्तञ्च भोगिनम् ॥

जातु राक्षसः ।

तस्मात्तत्र लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
कर्णिकायां लिखेत्तत्र सानन्तं कमलोद्भवम् ॥
प्राच्यादिषु च पत्रेषु वासवाद्यांश्च सायुधान् ।
ग्रहान् नागान् क्रमेणैव यथाकृपान् समालिखेत् ॥
ततः क्रमेण तेनैव स्थापयेत् कलसान् शुभान् ।
पश्चात् सम्पूजनोद्यास्तो भक्त्या ब्रह्मादयः सुराः ॥
अर्घ्यपाद्यादिभिः सम्यक् धूपमाग्न्यानुलेपनैः ।
वस्त्रैः सर्व्वफलेर्भक्ष्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
मनोज्ञैः सगुडैः क्षौरैः सर्व्वग्रस्यसमुद्भवैः ।
नृत्यैर्गोतिस्तथा वाद्यैः सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
विप्रेभ्यश्चाथ वन्धुभ्यो धाना देयाश्च शास्त्रवत् ।
गर्वा धानाः स्वयं भक्ष्याः संयमस्यैर्विवेकिभिः ॥
धाना भृष्टयवा वङ्कुरिति^१ प्रसिद्धाः ।

दुर्गाधिकारे देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यां प्रकर्त्तव्या पूजा जागरणं निशि ।

सहोत्सवविधानेन मौत्रामणिफलं लभेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

गोदानञ्च प्रौष्ठपदे पौर्णमास्यां महाफलम् ।

महाफलमित्यस्यान्यत्रोक्तदानफलातिरिक्तफलदायकमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

यत्राधिकृत्य गायत्रौ वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।

वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ।

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहममन्वितम् ।

पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां न याति परमं पदम् ॥

महामान्धिविग्रहिकठकराव्रीरेयरात्मज महामान्धिविग्रहिक-

ठक्कर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे भाद्रपदः ॥

अथ। श्विनकृत्यम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

श्रीमानाश्वयुजे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

१एताश्च भुञ्जानो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

दद्याद्भां पशवर्णाभां भानोरमिततेजसः ।

दिव्याभरणसम्पन्नां तरुणीञ्च पयस्विनीम् ॥

पुच्छमौक्तिकसङ्काशेरिन्द्रनीलोपशोभितैः

जीवञ्जीवकसंयुक्तेर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥

गच्छेद्भानुसलोकत्वं तेजसा रविसन्निभः ।

कान्त्या विधुसमो राजन् प्रभयाऽण्डजमन्निभः ॥

अत्र सप्तमौदयव्यतिरिक्तयावदाश्विनदिवसे नक्तभोजनं मत्स्य-
वादित्वं गोधूमगोरमस्नानं पचयोः सप्तम्युपवासः त्रिसन्ध्यं श्राण्डि-
लेयसहितभातवर्जनमधःशयनं सर्वभोगवर्जनञ्च पूर्ववत् लगति ।
एतप्रधानमशनं एताशनं दद्याद्वां मामान्ते, अण्डज आदित्यः ।

तत्रैव—

रात्रन्नाययुजे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

गङ्गौदनन्तु मुञ्चानो जितात्मा संयतेन्द्रियः ॥

उपवासपरो भूत्वा नवम्यां पचयोर्द्वयोः ।

माहेश्वरीं पूजयेत् कृत्वा रुक्ममयीं शुभाम् ॥

वृषभञ्च तथा वीर श्वेतपुष्पोपलेपनैः ।

धूपेन च महाङ्गेन खण्डखाद्यादिभोजनैः ॥

अजानां महिषाणाञ्च मृगाणाञ्च तथा वधात् ।

ग्रीणयेद्विधिवद्देवीं मांसशोणिततर्पणैः ॥

कुमारीभोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणान् योषितस्तथा ।

भक्ष्यभोज्यैरनेकैश्च मांसैर्वज्रविधैर्नृप ॥

पूजयित्वा तु तां दुर्गां विल्वपत्रैः सद्रौणजैः ।

विल्वपत्राशनात् पूतस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

एवं सम्पूजयित्वा तु भक्त्या माहेश्वरीं नृप ।

अश्वमेधमहस्यस्य फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥

द्विजाङ्गप्रभया तुल्यः कान्या पुष्पायुधस्य च ।

पुष्पकं यानमारूढो मोदते ग्राश्वतीः समाः ॥

महाङ्गो धूपः परिभाषायामुक्तः, द्विजाङ्गसन्धमाः ।

आश्विनप्रकरणे ब्रह्मपुराणे—

गृह्णपत्रे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुगोभनम् ।

सुतिथौ च सुनक्षत्रे सुमुहूर्ते सुगोभने ॥

गच्छत् चेत्तौ^१ विधानेन गौतवाद्यपुरःसरः ।

तत्र वज्रं च प्रज्वाल्य वान्यैः संस्तीर्य ग्रास्त्रवत् ॥

ग्रास्त्रवदिति खण्डह्योक्तविधिना ।

कृत्वा होमं ततः पश्चात्तयेद्भान्यञ्च भूषितम् ।

पुष्पैर्वस्त्रैः फलैर्मूलैर्हस्त्यश्चरयभस्थितम् ॥

तेन देवान् पितॄन् वन्धून्तर्पयित्वा यथाक्रमम् ।

विभज्याद्य यथाशक्त्या देवजाः शस्यरक्षिणः ॥

नववस्त्रावृतः सग्वी अनुलिप्तः खलङ्कृतः ।

स्थितः पूर्वमुखस्तुष्टो ब्रह्मघोषपुरःसरः ॥

गृह्णन् वाद्यरवं तुष्टो मङ्गलालभनान्वितः^२ ।

प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ॥

कृताहारश्च कुरुते गौतवाद्यैर्महोत्सवम् ।

चौरोदसागरात् पूर्वं मथ्यमानात् पुरातनात् ॥

श्यामा देवी समुत्पन्ना सर्वलक्षणसंयुता ।

१ A B चेवं विधानेन इत्य — ।

२ D— शालभनादनु ।

नारायणाज्ञया मा च सुकुमारा यशस्विनौ ॥
 मतौदेहसमुद्भूता लता परमगोभना ।
 तां दृष्ट्वा चकितास्तत्र ततः सर्वे सुरासुराः ।
 मनोज्ञा समुखी कैषा हन्त द्रक्ष्यामहे वयम् ॥
 एवमुक्त्वा वचस्ताञ्च ददुःशः सर्वे एव ते ।
 चकुर्नाम च तस्यास्ते द्राक्षेति भुवि विश्रुतम् ॥
 अतोऽयं मा सुपक्वा च पूजितव्या प्रयत्नतः ।
 पुष्पधूपान्नभक्ष्याद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 द्वौ वालौ च तथा वृद्धौ सम्पूज्यौ तदनन्तरम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षांश्च ममुद्दिश्य कुटीरके ॥
 स्त्रीमहायेन कृष्णेन (?) मृत्यु-मित्रसुतेः सह ।
 अनुलिप्तेन विधिवत् सग्विना च सुवाससा ॥
 निवेदिता गुरुभ्यश्च स्वयं भक्त्या न चान्यथा ।
 उत्सवश्चापि कर्त्तव्यो गौतमृत्युममाकुलः ॥

इति नवान्नद्रात्राभक्षणविधिः ।

देवीपुराणे—

एकाहमपि ये भक्त्या कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 पूजयित्वा शिवाचक्रं दीपान् सम्वोधयन्ति च ॥
 शिवाचक्रं दुर्गासमूहः, सम्वोधनमुद्दीपनम्, एतदेवात्र प्रधानम् ।
 ते लभन्ते शुभान् लोकानायुरारोग्यसम्पदः ।

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते पूजयित्वा तु मातरम् ॥

ये ददन्ति घृतैर्दीपानुत्करं पललान्वितम् ।

न तेषां दुरितं किञ्चिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥

उत्करं भक्तं, पललं मांसम् ।

रुद्रो ब्रह्मा तथा ईशः स्कन्दो विष्णुर्यमो हरिः ।

परे च विघ्नसहिताः स्त्रौरूपाः मत्त संस्थिताः ॥

परे सूर्यादयः, विघ्नो विनायकः ।

मातृणां पूजनादिप्र ! सर्वं देवाश्च पूजिताः ।

निष्कलं सकलं वाथ एकं पञ्चकमेव वा ॥

पूजयेत्तत्र कन्यास्ये चणं पूजां न लङ्घयेत् ।

निष्कलं चन्द्रकलाशून्यतिथिरमावस्या, सकलम् पूर्णिमा कन्यास्ये
सूर्ये चणं पूजां न लङ्घयेदित्यस्य चणमपि पूजां कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—

मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विष्णे वा यस्तु पूजयेत् ।

आत्मवित्तानुसारेण स लभेन्मौलिकं फलम् ॥

मौलिकं साक्षाद्भगवतीपूजाजन्यम् ।

एकं वा यदि वा देवीं देवं वा वल्गुकौकरम् ।

वल्गुकौ वौणा देवं महादेवम् ।

गजाननयुतं पूज्य सर्वकामफलप्रदम् ॥

ब्रह्माणौ वेष्णवीं वापि कौमारौ शक्रवन्दिताम् ।

पूजयेद्यः स आप्नोति ईप्सितं फलमुत्तमम् ॥

वृषारूढां महादेवीं त्रिनेत्रां शूलधारिणीम् ।

पूजयेद्यः स आप्नोति यद्यन्मनसि मंस्थितम् ॥

तथा प्रसङ्गात्—

चन्दनागुरुकपूरनखं धूपे वरं स्मृतम् ।

नखं सुगन्धिद्रव्यविशेषः— नखीति व्याख्यातम् ।

मधुकपूरकाशीर रोचना च चतुष्टयम् ।

एतेन लेपयेद्देवीं सर्वकामानवाप्नुयात् ॥

जातौकलोलपत्रैला कुष्ठ-कुङ्कुमपत्रिकाः ।

जातौफललताः ख्याताः स्नानगन्धाः मदा वराः ॥

नागकेशर कर्पूरं सुरा मांभी सवालिका ।

सुरा मोट्ठ^१ इति प्रसिद्धा वालिका वार इति प्रसिद्धा ।

उद्धर्त्तने समाख्याता मातृणां सर्वतः प्रियाः ॥

मणिमौक्तिकमालाश्च वितानश्च दुकूलजम् ।

घण्टादि सर्वदा दत्त्वा हेमपुष्पफलं लभेत् ॥

पुष्पैररण्यसम्भूतैः पत्रैर्वा गिरिसम्भवेः ।

अपर्युषित-निष्किट्टैः प्रोषितैर्जन्तुवर्जितैः ।

आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः सम्पूजयेच्छिवाम् ।

पुष्पजातिविशेषेण भवेत्पुष्पं विशेषतः ॥

तपःशीलगुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे ।

दश सुवर्णानि दत्त्वा च यत् फलं कुसुमेषु तत् ॥

मातृणाञ्च सकृद्दत्त्वा लभते नृपसत्तम ।

तस्मात् पुष्पाणि वक्ष्यामि पत्राणि सुरभीणि च ॥

केतकी चातिमुक्तञ्च वन्धूक वज्रलान्यपि ।
 कदम्बः कर्णिकारस्तु भिन्नुवारः समृद्धये ॥
 पुष्पागचम्पकैश्चैव यूथिका वक-मल्लिका ।
 तगरार्जुनमल्लौ च रुहती शतपत्रिका ॥
 सुरसा शर्वरी भद्रा सुरभी नवमल्लिका^१ ।
 दमनो मरूपत्रञ्च शतधा पुष्पसङ्ग्रहे ॥
 कदम्बैरर्चयेद्वात्रौ मल्लिका उभयोः शुभा ।
 दिवाशेषाणि पुष्पाणि यथालाभेन पूजयेत् ॥
 केशकीटापविद्भानि शीर्णपर्युषितानि च ।
 स्वदंपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥
 मुकुलैर्नार्चयेदेवौमपक्वं न निवेदयेत् ।
 फलं कथितविद्भञ्च कालापकमपि त्यजेत् ॥

विष्णुः—आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं हतं प्रदाया-
 श्विनौ प्रौणयित्वा रूपभाग्नवति ।

अथैव यमः—

हतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये ।
 प्रौणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥

आश्विनानुवृत्तौ विष्णुः—

तस्मिन्नेव मासि गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा आरोग्यभाग्नवति ।

स्कन्दपुराणे—

योऽपि चाश्वयुजं मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

वाणिज्यं लभते तस्य कृषिः पशुगणान्नाथा ॥

महाभारते—

तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

मृजावान् वाहनाक्षश्च वज्रपुत्रश्च जायते ॥

मृजा शुद्धिः ।

भविष्ये—

कृत्वा चाश्वयुजे मासि विपुलं धान्यपर्वतम् ।

सुवर्णवस्त्रगन्धाक्षं सूर्यस्याग्रे निवेदयेत् ॥

सुविचित्रैर्महायानैर्वरभोगममन्वितैः ।

वर्षकोटिमहस्राणि सूर्यलोके महीयते ॥

अस्मिन् लोके पुनःप्राप्ता राजानं विन्दते पतिम् ॥

अत्र चैकभक्तादि कार्तिकवद्बोद्धव्यम् ।

वामनपुराणे—

तिलांसुरङ्गवृषभं दधिताम्रायमादिकम् ।

प्रौढ्ये पशनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ॥

आदिपदेन विद्यमानाभीष्टशुचिद्रव्यपरिग्रहः ।

देवीपुराणे—

एताभिषेकं यः कुर्याद्दहोरात्रं नराधिप ! ।

सूक्ष्माधारेण भाण्डेन भवगत्या विचक्षणः ॥

मासि चाश्वयुजे वीर सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

आश्विने एतदानेन रूपवानभिजायते ।

ग्रहणमुपक्रम्य देवौपुराणे—

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा स्नानदानादिकर्मणि ।

नन्दिपुराणे—

अथवाश्वयुजं मासं वर्जयेन्मासमक्षणम् ।

मासषट्कृतं पुण्यं लभेताश्वयुजे नरः ॥

मासषट्कावच्छिन्नामासवर्जनजन्यपुण्यं लभते इत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाश्वयुक्त्तृतीयायां पूर्व्वन्तु वरुणो ह्यभूत् ।

तस्मात् स तत्र सम्पूज्यो यथाविभवविस्तरैः ॥

१ स यत्रः शङ्खपद्मौ तु निधौ लेभे धनेश्वरः ।

चतुर्थ्यां तेन तत्रासौ सम्पूज्यो ब्राह्मणानुगः ।

पञ्चम्यां वसुधा देवौ पातालानुद्वृता पुरा ॥

नराहेणाय सा तत्र पूज्या दिङ्नागसंयुता ।

षष्ठ्यां कुमारः सम्भूतः पौराणाः केचिदेव हि ।

तानुद्दिश्य कुमारास्तु पुत्राः पूज्याः खलङ्कृताः ॥

सप्तम्यामभिमानस्तु सर्व्वीर्याञ्जितवान् जगत् ।

तमुद्दिश्यात्मनः पूजा कार्या स्त्रीबालकेषु च ॥

अशोका योगिनी सिद्धा कृष्णाष्टम्यां पुरा यदा ।

तदा सा तत्र सम्पूज्या योगनिद्रा तु वेष्णवी ॥

विशेषेण कृतस्नानैः सुवस्त्रैश्च खलङ्कृतैः ।

मिन्दूरकर्द्दमालेपैः नृत्यवाद्यपुरःसरैः ॥

शक्त्या शय्यासने तस्यै निवेद्य भोत्तरकदे ।

पुष्पान्नवस्त्रधूपन्तु कौडितयञ्च सर्वदा ॥

गुडाज्यमरौचोपेतं यवान्नं भक्षयेत्ततः ॥

ब्राह्मणानुगो ब्राह्मणानुयायी, दिङ्नागा दिशां नागा
ऐरावतादयः, मिन्दूरकर्दमालेपैर्जलालोडितमिन्दूरलेपैः । भोत्तर-
कदे भोपरिवसने पुष्पान्न-वस्त्र-धूपन्तु निवेद्यमिति वचनपरि-
णामेनान्वयः ।

भविष्यपुराणे— विष्णुस्वाच—

कन्याङ्गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमौ च या ।

सा च पुण्या पापहरा शिवस्थानन्दवर्द्धिनी ॥

स्नानं दानं जपो होमः पिबदेवाभिपूजनम् ।

सर्वं प्रीतिकरं स्यादे प्रीते तस्मिन् चित्तोचने ॥

अष्टकाश्राद्धमथ च ।

देवीपुराणे— शक्र उवाच ।

येनोपायेन सर्वेषां देवो सर्वफलप्रदा ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि नवम्यामाश्रितं फलम् ॥

ब्रह्मोवाच—

आश्विने वाऽथ माघे वा चैत्रे वा आश्विनेऽपि वा ।

कृष्णादारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं शुक्लावधिं हरे ! ॥

कृष्णपक्षतः शुक्लपक्षमवधिं यावत्, हरे इन्द्र । एतच्चोक्त-
सामान्यतम(?)मासेषु वक्ष्यमाणप्रकारेण कृष्णाष्टमीमारभ्य शुक्ला-
ष्टमीं यावत् कर्त्तव्यम् ।

आश्विनौमष्टमीं कृष्णामेकभक्तेन कारयेत् ।

मङ्गलारूपिणीं देवीमथवा रुरुघातिनीम् ॥

पूजयेन्नवभेदेन गन्धमाख्यनिवेदनैः ।

कन्यका भोजयेद्वत्स देवीभक्तांश्च मानवान् ॥

नक्तेन नवमी कार्या अथाचौ दशमीं चिपेत् ।

एकादशीमुपवसेत् पुनरेष विधिर्भवेत् ॥

पुनरेष विधिरिति यथा कृष्णाष्टम्यादिदिनचतुष्टयमेक-
भक्तनक्तायाचितोपवासैरेवमपरमपि दिनचतुष्कत्रयं नेतव्यमित्यर्थः ।

तेन चतुष्कचतुष्केण व्रतमिदं सम्पद्यत इति ।

यावच्छुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः ।

विधानत इत्यनेनान्यचोक्तोपवासगुणानुवादः ।

दानं होमो जपः पूजा कन्याभोज्यन्तु प्रत्यहम् ॥

कर्त्तव्यं जितरोषेण देव्या भक्तिरतेन च ।

नवधा पशुघातन्तु महिषादि अजाविकम् ॥

कर्त्तव्यं भूतवेताले नचैवात्मचिकीर्षया ।

कन्या अलङ्कृतास्तद्विजा देवीपरायणाः ॥

नवधा नवप्रकारेण भूतवेताले भूतवेतालार्थं नचैवात्मचिकी-
र्षया नात्मोपभोगचिकीर्षया अलङ्कृताः कर्त्तव्या इत्यन्वयः । द्विजा
इत्यत्रापि तथैवान्वयः ।

नटनर्त्तन प्रेक्षणकं रथयात्रा प्रजागरम् ।

दानं देयं सदा भक्त्या सर्वेषामपि शक्तिः ॥

महाभैरवरूपेण गन्धमासाधराश्च ये ।

पूजनौया विशेषेण वस्त्रशोभा पुरादिषु ॥
 कर्त्तव्या सिद्धिकामार्थप्रापणाय सुरोत्तम ।
 अनेन विधिना शक्र यथेष्टं लभते फलम् ॥
 मङ्गला भैरवी दुर्गा वाराही त्रिदशेश्वरी ।
 उमा हैमवती कन्या कपाली कैटभेश्वरी ॥
 काली ब्राह्मी महेशी च कौमारी मधुसूदनौ ।
 वाराही वासवी शर्वा नामान्येतानि वै जपेत् ॥
 पूजयेद्भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूचकाः ॥
 दातव्याश्चात्मनः शक्त्या देव्या भक्तैः सुखार्थिभिः ।
 अथवा नवरात्रन्तु सप्तपञ्चत्रिकेऽपि वा ॥
 अथवेति विकल्पः पूजयेदित्यादिना सम्पद्यते ।

तेन—

प्रत्यहं भोजयेत् कन्याः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 वस्त्रालङ्कारकण्ठादिकटकाः कटिसूचका दातव्याः ।
 अथवा नव-पञ्च-सप्त-त्रिदिवसेषु शक्त्यपेक्षया—
 एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 क्षपयेत् स पुमान् शक्र यावच्छक्ता तु अष्टमी ॥
 पूजयेन्मङ्गलां तत्र मण्डले विधिवत् सदा ॥
 मङ्गलां रूपातिनीं चेत्यपि द्रष्टव्यं तथैव प्रक्रमात् ।
 सर्वसम्भारसम्यङ्गे सर्वविधिविधायके ।
 सर्वकामप्रदे शक्र सर्वकामानवाप्नुयात् ॥

अर्थकामस्यार्थदन्तु राज्यकामस्य राज्यदम् ।

आरोग्यपुत्रदं वत्स महापातकनाशनम् ॥

सर्ववर्णैश्च कर्त्तव्यं पुं-स्त्री-बाल-नपुंसकैः ।

नाधयो व्याधयस्तस्य न च शत्रुभयं भवेत् ॥

भङ्गरेख्यजितो नित्यं महानेकोऽपि जायते ।

अवणात् सर्वकार्याणि मिथ्यन्ति नात्र संशयः ॥

एतच्च व्रतं नवमीमाश्रितं फलमिति प्रश्ने दर्शनात् भृषाल-
कृत्यसमुच्चये नवमीव्रतमित्युपसंघतम् ।

अष्टमीमाश्रिनौ कृष्णामिति व्रतोपक्रमे दर्शनादष्टमीव्रतमिति
कल्पतरावुपसंघतम् । देवौपुराणे तु अष्टमौनवमीव्रतमित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु—

अष्टम्यादिशुक्लाष्टमी पर्यन्तेन यावान् दिनप्रचयस्तावद्दिनसमाप्यं
चुटौपचे नवमीमपि यावत् कृतिः, 'अष्टमीपचे विधिसंकोचा-
न्नवमीव्रतमित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु— अष्टम्यादि पचौ शुक्लाष्टमीं यावदिति चतुष्कत्रयं
पुनरावर्त्तते इति कल्पतरुव्याख्यानं न सहत इति ।

तदनुसारेणात्र व्यवस्था साधौयसी—

आश्विनवन्माघे चैत्रे आवणेऽपि लिखितप्रायमिदमूहनीयम् ।
व्रताङ्गमेकभक्तज्ञात्र सप्तम्यामष्टम्यां प्रातर्यथाविधि व्रतग्रहणम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

कृत्वैवाश्वयुजे मामि कृष्णपक्षे नराधिप ।
 नवम्यामुपवासी तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् ॥
 धूपपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणेः ।
 पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् ॥
 शोभितं ध्वजमालाभिश्चूचामरदर्पणेः ।
 नानापुष्पस्रजोभिश्च मिहैर्युक्तं मनोरमम् ॥
 कृत्वा स्नानमयीं दुर्गां महिषे शूलशोभिताम्^१ ।
 विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणाम् ॥
 तद्रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्यादिनिस्त्रनेः ।
 नवम्यां भ्रामयित्वा तु नयेद्दुर्गालये नृप ॥
 तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदोषाद्युपशोभितम् ।
 नानाप्रेक्षणकैर्वीर नृत्यमानैश्च पुत्रकैः ॥
 जागरं कारयेद्दीर पूजमानश्च चण्डिकाम् ।
 प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् ॥
 रथं शोभासमायुक्तं भगवत्ये निवेदयेत् ;
 भुक्त्वा च बान्धवैः साङ्गे प्रणम्यार्यान् गृहं व्रजेत् ॥
 सर्वव्रतानां प्रवरं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 नवमी रथव्रताख्यं सर्वकार्यसाधकम् ॥
 सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत् फलम् ।
 तत्फलं सकलं विन्देन्नवमीव्रतपालनात् ॥

कल्पकोटिशतं सायं विष्णुलोके महीयते ।
 पुनरेत्य महीं राजा सार्वभौमो भवेदिह ॥
 रत्नोपकरणैर्युक्तां दन्तदारुमयीं शुभाम् ।
 शय्यां निवेदयेद्यस्तु भगवत्यै नराधिप ॥
 समूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
 भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च विधिवच्चण्डिकां नृप ॥
 दुकूलतूलवस्त्राणां परिमञ्ज्वा तु यावती ।
 तावद्वर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥
 वृषं शूलाङ्कितं यस्तु भगवत्यै निवेदयेत् ।
 आसप्तमं स तु कुलं पूज्य देवालयं व्रजेत् ॥
 दत्तोभयमुखौ गाञ्च भगवत्यै सुशोभनाम् ।
 सप्तद्वौपाण्वां दत्त्वा यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥
 पदद्वयं शिरोऽर्द्धञ्च यावद्वत्सल्य निर्गतम् ।
 तावद्भौः पृथिवौ ज्ञेया तद्दाता स्थानाहौप्रदः ॥
 नवमीरथव्रतम् । अत्र शुक्लादिर्मासः ।

अथ मघात्रयोदशी ।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।
 तदप्यक्षयमेवाङ्गवर्षासु च मघासु च ॥
 अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥

याज्ञवल्क्यः—

अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
 द्रव्यं ब्राह्मणमम्पत्तिर्विषुवसूर्यमङ्गलम् ॥
 व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 आर्द्रं प्रति रुचिश्चैव आर्द्रकालाः प्रकीर्तिताः ॥

वसिष्ठः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 उपामते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्^१ ॥
 मधु मांसेन खङ्गेन पयसा पायसेन च ।
 एष दास्यति नसृष्टिं वर्षासु च मघासु च ॥

विष्णुः—

अथ पितृगीते गाथे भवतः—
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 प्रावृट्कालेऽभिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
 अभिते कृष्णे ।

मधुशूतेन^२ यः आर्द्रं पायसेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥

श्रीमहाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
 मघायां सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

१ B पिप्पलान् शकुन्ता इव ।

२ B मधुमांसेन शकैश्च ।

३ C D एष नो दास्यति आर्द्रम् ।

४ B मधूत्तरेण ।

अजेन सर्व्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ।

हस्तिकायासु विधिवत् कर्णव्यजनवोजितम् ॥

पैठीनसिः—

क्वागेन सर्व्वलोहेन वर्षासु च मघासु च ।

पुत्रो वा यदि पौत्रो यो नो दद्यात्तयोदगौम् ॥

इति पितरः ममुदीचन्ते सर्व्वलोहेन सर्व्वलोहितवर्णेन क्वागेन ।

तथाच हविष्यप्रस्तावे देवलः—

क्वागो वा सर्व्वलोहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

यद्ददाति गयास्यश्च सर्व्वमानन्त्यमश्रुते ।

तथा वर्षात्रयोदशां मघासु च विशेषतः ॥

शङ्खः—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् ।

प्राप्य आर्द्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

ब्रह्मपुराणे—

आश्वयुज्यान्तु कृष्णायां त्रयोदशां मघासु च ।

प्रावृद्धृतौ यमः प्रेतान् पितृंश्चापि यमालयात् ॥

विमर्ज्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

बुधात्ताः कीर्त्तयन्तस्य दध्कृतन्तु स्वयं कृतम् ॥

पायसं पुत्रपौत्रेभ्यः काङ्क्षन्तो मधुमंयुतम् ।

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा श्रौतेन चाम्भसा ।

ग्राममात्रं परगृहाङ्गकं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा १ स्वयम् ।

यो वा संवर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥

आर्द्रं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

नास्मात् परतरः कालः आर्द्धेष्वन्यत्र विद्यते ।

यत्र मातात्तु पितरो गृह्णन्त्यमृतमवयम् ॥

आर्द्रकालं प्रकृत्य विष्णुः—

प्रौष्ठपद्या ऊर्द्धं कृष्णत्रयोदशी ।

कृष्णत्रयोदशी-मघयोः प्रत्येकमेव निमित्तत्वं नैरपेक्षश्रुतेः,

मिलितयोरपि ब्रह्मपुराणानुसारात् विशिष्टफले निमित्तत्वं, पुत्रिणि

अस्यावश्यकआर्द्रस्यानिषेधात् सपुत्रापुत्रयोर्द्वयोरप्यधिकारः ।

पिण्डवत्येव आर्द्धे—

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।

ऋते पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विमर्जयेत् ॥

इति देवीपुराणे केवलमघानिमित्तकस्य आर्द्रस्य सपुत्रा-

पुत्रयोर्विधानात् ज्येष्ठपुत्रिणि च पिण्डदाननिषेधात् पिण्डरहितं

आर्द्रं ज्येष्ठपुत्रिणापि कर्त्तव्यम् । न च पिण्डदाननिषेधमुखेन

आर्द्रनिषेधः, आर्द्रं विदधत एव ज्येष्ठपुत्रिणि तन्निषेधकत्वात् ।

तथाच पिण्डं विनापि नित्यआर्द्रवत् आर्द्रफलम् ।

गजच्छाया तु—

योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।

भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्क्षे करे स्थिते ॥

इति ब्रह्मपुराणे व्युत्पादिता । एवं प्राक्काये कुञ्जरस्य
चेत्यत्रापि गजच्छायोक्ता ।

यच्च व्यासवचनं कर्णव्यजनवीजितं सोऽनुवाद इति हलायुधः ।

कल्पतस्-पारिजातयोः-प्राक्काये कुञ्जरस्य चेति प्राचीमुप-
गतायां हस्तिच्छायायामिति व्याख्यातम् । तच्च निमित्तान्तरत्वेन
समाधेयम् । युक्तश्चेतत् ।

तदुक्तं वायुपुराणे—

कायायां हस्तिनश्येव दत्ता श्राद्धं न शोचते । इति ।

एवञ्चानयोर्मते कर्णव्यजनवीजितमित्यपि समयव्यतिरिक्तमेव
निमित्तं गजच्छायायास्य समत्वेन लिखनेऽपि याज्ञवल्क्यौघे प्राक्-
काये कुञ्जरस्य चेत्यनेन निमित्तान्तराभिधानेऽविरोधात् ।

नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

तथा श्राद्धं नैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तु दृष्टास्त्वयो यस्य सुता हि सन्ततिश्च ते ॥

इति वाक्यद्वयान्निषेधः त्रयोदशीश्राद्धस्येति तु न वाच्यम् ।

अनयोर्वाक्ययोरमौलिकत्वात् ।

ब्रह्मपुराणे—

मृतके मृतके वापि यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

कायायां कुञ्जरस्थाय भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

मुक्ता प्रमादादिप्रसु सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥

तथा—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आर्द्रं देयं दिने दिने ।

त्रिभागहौनं पक्षं वा त्रिभागं तर्द्धमेव वा ॥

दिने दिने इति सर्वस्मिन्नेव दिने त्रिभागहौनं पक्षमिति
पञ्चमोतः प्रभृति अपरपक्षआर्द्रं कुर्वीत ।

आचतुर्थ्या यदहः सम्यद्यते तदहरिति कात्यायनात् ।

अथवा— आर्द्रममावस्यायां दद्यात् पञ्चमौप्रभृति वा अपर-
पक्षस्य यथा आर्द्रं सर्वस्मिन्नेव । इति गोतमवचनाच्च ।

त्रिभागमिति दशमीतः प्रभृति ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आर्द्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

इति मनुवाक्यात् । एवञ्च त्रिभागपदद्वयार्थो वक्रोऽप्यादर्त्तव्यः ।
अर्द्धमिति अष्टमौप्रभृति ।

एके तु अर्द्धमिति खण्डमात्रवचनमिति एकञ्चादिदिनेऽपि
आर्द्रकरणं विहितं बोद्धव्यमित्याहुः ।

शक्नोते च यां विकल्पः । अत्राश्विनकृष्णपक्षमेव तत्त्वं न
तु कन्यागतत्वं निरपेक्षश्रवणात् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् कृष्णसु^१ पञ्चमः ।

अत्र आर्द्रं प्रकुर्वीत कन्यां यातु न यातु वा ॥

इति जातुकर्णवाक्यदर्शनाच्च, अतएव तथाचारोऽपि ।

एषु सर्वपक्षेषु चात्र चतुर्दशीत्यागः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्ययित्वा चतुर्दशीम् ।

आद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न तथेतराः ॥

इति मनुवचनात् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमयाचयम् ॥

अत्र कन्यागतषोडशदिनमेव तन्त्रं तच्च तिथिदृष्टिक्रमं विनापि
लभ्यते अतस्तिथिदृष्टिविषयकमेतदिति कस्यचिदचनमयुक्तम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

आद्धन्तु पौर्णमास्यां वै कृत्वा पूर्णफलं लभेत् ।

प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीयाऽर्थाय चापरा ॥

तृतीयायां वरार्थाय शत्रुनाशाय चापरे ।

पञ्चम्यां धनलाभाय आद्धं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

षष्ठ्यान्तु बालरक्षार्थं सप्तम्यां बन्धुदुष्टे ।

दृष्टिकामस्तथाष्टम्यां स्त्रीकामो नवमेऽहनि ॥

दशम्यां ब्रह्मतेजोऽर्थी सन्तत्यर्थी तथापरे ।

द्वादश्यां जयलाभाय त्रयोदश्यां विभूतये ॥

प्रायानशनशस्त्राग्नि विषोदन्धनिनान्तथा ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥

अमावस्यान्तु सर्गाय भक्त्या सन्तर्पयेत् पितृन् ॥

तेन ब्रह्मपुराणकथितआद्धे पूर्णिमासहिताग्निनकृष्णपक्षः

ब्रह्माण्डपुराणीयवाक्ये षोडशदिवसाः । तथाच कन्यागतादित्यत्व
मादायैतेष्वेव प्रशंसा तेन य एते पूर्णिमासहितकृष्णपक्षरूप-
षोडशदिवसास्ते कन्यागतादित्यमासाश्च क्रतुतुल्या भवन्तीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

यतः कुतश्चिन्मितात् कन्यागतापरपक्षे आहुं न सम्पन्नं
तं प्रति यावत्तुलास्यः सविता तावान् आहुस्य कालोऽभिहितः ।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितृणान्तु महालये ॥

कन्यागतापरपक्षो महालयः । अत्र चामावस्थामात्रआहु-
प्राप्तावपि कन्यागतापरपक्षे आहुत्वाकरणेन यः प्रत्यवायस्तत्परी-
हारबोधनमिति न वैफल्यं, अनयोश्च ब्रह्मपुराण-भविष्यपुराण-
वाक्ययोरेकवक्तृकयोः कन्यागतापरपक्षआहुत्वाकरणाभावे कार्तिका-
मावस्थायां तत्कार्यबोधकत्वं पुराणभेदाश्रयनादपौनस्तकम् ।

यावत्तुलास्यः सविता तावान् आहुत्वाकालः ।

इति पूर्ववाक्यव्याख्यानं कल्पतरोः सङ्कोचनौयम्, यदि च पूर्वेण
कन्यागतापरपक्षे असम्भवे तुलापरपक्षविधिः । अनेन च तदसम्भवे
कार्तिकमावस्थाविधिः । तदा सामान्यविशेषमादाय पौनस्तकं
मन्तव्यम् । तेनैकेन तत्कार्येऽपिमपक्षविधिरुत्तरेण तत्कार्येऽमा-
वस्थाविधिरिति विकल्प एव शक्यपेक्षया ।

केचित्तु— महालयशब्देनाभावस्यायामेव महान् लयश्चन्द्र-
मसोऽस्यामिति योगतो विवचां गोचरीकृत्य पूर्वमावस्याकार्यं
अभावस्यान्तरविधिमेव मन्यन्ते ।

अथ प्रसङ्गात् काम्यानि ।

तत्र कात्यायनः—

स्त्रियः प्रतिपदि द्वितीयायां स्त्रीजन्यं ^१अविस्तृतीयायां
चतुर्थ्यां चुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्यां षष्ठ्यां द्यूतविजयः, छद्भिः
ऋषिः सप्तम्यामष्टम्यां वाणिज्यमेकग्रफं नवम्यां गावो दशम्यां
परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां धान्यं कुप्यं ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां
युवानस्तु म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यामभावस्यायां सर्व्वम् ।

मनुः—

कुर्व्वन् प्रतिपदि आर्द्धं सुरूपांलभते सुतान् ।
कन्यकाञ्च द्वितीयायां तृतीयायान्तु वन्दिनः ॥
पशून् चुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
षष्ठ्यां द्यूतं ऋषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आर्द्धदः सदा ।
स्यान्नवम्यामेकसुरं दशम्यां द्विसुरं वज्र ॥
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्च्चस्त्रिनः सुतान् ।
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च ॥
ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
प्रीयन्ते पितरश्चात्र ये शस्त्रेण हता रणे ॥

पचत्यादिविनिर्द्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।

आद्धदः पञ्चदशान्तु सर्वान् कामान् समञ्जते ॥

वन्दिनः स्तावकास्तैः स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । द्यूतं द्यूतजयं कुण्डं
सुवर्णरजतातिरिक्तं ताम्रादिकम् । पचत्यादौति पचतिः प्रतिपत्
प्रतिपदादिकथिततिथिफलं शोभनं सर्व्वमभावस्यायामित्यर्थः ।

अत्र सर्व्वानित्यनेनैव प्रस्तुतफललाभे पचत्यादिविनिर्द्दिष्टा-
निति पुनर्वचनात् तत्तत् सम्पूर्णफलकामस्याधिकारः । न तु सर्व्वभ्यो
दर्शपौर्णमासाविति योगमिद्विन्यायेनान्यतमफलकामस्येति ।

आपस्तम्बः—

प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते ।

क्रियमाणे आद्धे स्त्रीवज्जलं, द्वितीये स्तेनाः तृतीये
ब्रह्मवर्चस्त्रिनः चतुर्थे बुधपशुमान् पञ्चमे पुमान् वक्रपत्यो
नचानपत्यः प्रसीयते, षष्ठेऽध्वशीलोऽध्वशीलश्च, सप्तमे रुषिच्छट्ठि-
रष्टमे पुष्टिः, नवमे एकखुराः, दशमे व्यवहारदृष्टिः,^१ एकादशे
रुष्णायसं त्रयोदशे पशुमान् चतुर्दशां वज्रपुत्रो वज्र-
मित्रो दर्शनोयापत्यो, युवमारीणश्च भवन्ति । चतुर्दशे आयु-
च्छट्ठिः^२ । चट्ठिरिति संसिद्धिरित्यर्थः पञ्चदशे पुष्टिः स्त्रीप्राय-
मपत्यम् ।

सततं आद्धं कुर्व्वन्नाप्नोतीत्यधिकारे विष्णुः—

गृहेऽभिरूपाः स्त्रियः प्रतिप्रदि, कन्यां युतां द्वितीयायां,

सर्वकामान् द्वितीयायां, त्रिंशत्तुर्थ्यां, त्रियं पञ्चम्यां धूतविजयं
षष्ठ्यां ऋषिं सप्तम्यां वाणिज्यमष्टम्यां पशून् नवम्यां वाजिनो
दशम्यां पुत्रान् ब्रह्मवर्चस्त्रिंशत्कादश्यां कनकरजते द्वादश्यां
सौभाग्यं त्रयोदश्यां सर्वान् कामान् पञ्चदश्याम् । शस्त्रहतानां
आद्धकर्मणि चतुर्दशौ प्रशस्ता ।

आद्धं कुर्यादित्यधिकारे हारीतः—

पञ्चमौ पुत्रकामः षष्ठौ धनकामः सप्तमौ पशुकामः, अष्टमौ
शस्त्रहताय आरोग्यकामोः नवमौ सेनाहतायाभिजित्कामः
दशमौ मन्त्रादिकाम एकादशौ मृद्धिकामो द्वादशौ श्रीकामः
त्रयोदशौ यशस्कामः चतुर्दशौ भूतिकामः स्वस्तिकामो वा
अमावस्यायां सर्वकामः, चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैव स्वस्तिकामेन
भूतिकामेन आद्धं कर्तव्यम् ।

वायुपुराणे—

पुष्टिं प्रज्ञां कृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव वा ।

कुर्वाणः पौर्णमास्यान्तु सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥

प्रतिपद्धनलाभाय लब्धं वापि न नश्यति ।

द्वितीयायान्तु यः कुर्याद्विपदाधिपतिर्भवेत् ॥

वरार्थिनां द्वितीया स्याच्छत्रुघ्नी पापनाशिनी ।

आद्धं चतुर्थ्यां कुर्वाणः शत्रोश्चिद्राष्टि पश्यति ॥

पञ्चम्याच्चैव कुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

षष्ठ्यां आद्धानि कुर्वाणो द्विजास्तं पूजयन्मुत ॥

कुरुते यस्तु सप्तम्यां आङ्गानि सततं नरः ।
 महासत्रमवाप्नोति गणानाञ्चाधिपो भवेत् ॥
 सम्पूर्णाष्टद्विमाप्नोति योऽष्टम्यां कुरुते नरः ।
 आङ्गं नवम्यां कर्त्तव्यमैश्वर्यं स्त्रीषु काङ्क्षता ॥
 कुर्वन् दशम्यान्तु नरो ब्राह्मीं श्रियमवाप्नुयात् ।
 वेदांस्तथाप्नुयात् सर्वान् विप्राणां समतां तथा ॥
 एकादशां परं दानमैश्वर्यं सन्ततिन्तथा ।
 द्वादशां जयलाभञ्च राज्यमायुर्वसूनि च ॥
 प्रजामृद्धिं पशून् मेधां स्वातन्त्र्यं पुष्टिसुत्तमाम् ।
 दीर्घमायुरयैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ॥
 युवानश्च मृता यस्य गृहे तेषां प्रदापयेत् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥
 अमावस्यां प्रयत्नेन आङ्गं कुर्याच्छुचिः सदा ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चानन्यमश्रुते ॥

अत्र स्नेन-युवमरणादावपुत्रतया तद्दोषमहिष्णोरधिकार इति
 कल्पतरुः । यः (स्नेनादियागविधयो) उलङ्घयितशास्त्रः स्नेनादि
 कामयते तं प्रतीदं शास्त्रमित्यन्यः ।

पुत्रगतानिष्टश्रवणादपुत्रस्य पश्चादिकलकामस्याधिकारः,
 अनुवादकस्याधिकारिविशेषोपदर्शकतया सार्थकत्वं विध्यविरोध-
 कत्वञ्चेति पारिजातनिबन्धः । स तु सङ्गतः ।

ब्रह्मपुराणे—

प्रायानश्रनशस्त्राग्नि विषोदन्धनिनान्तथा ।

चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं दृष्ट्यर्थमिति निश्चयः ॥

प्रायो महापथगमनम् ।

मरौचिः—

विषग्रस्तश्चापदाहि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषाञ्च विगर्हिता ॥

विधेति, विषादिप्रयुक्तग्रस्तघातभाजामित्यर्थः । एतच्च सर्व्वं कृष्णचतुर्दशौविषयं ग्रस्तविषमृतानां दृष्ट्यर्थत्वे आङ्गस्य ब्रह्मपुराणे विहिते अत्र तदश्रवणेऽपि काम्यत्वमपि न तदाक्यविषयांश्च एव काम्यत्वं अवैषम्येनात्रापि फलकल्पनस्योचितत्वात् ।

देवीपुराणे—

आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगुपातिनाम् ।

चतुर्दशां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिकी ॥

अमावस्यान्तु कामिकीत्यमावस्योक्तफलार्थः, ग्रस्तघातिनामयमावस्यायां आहुं कार्य्यमिति हलायुधः ।

अमावस्यान्तु कामिकीति श्रवणाच्चतुर्दशां नित्यं आहुम् । एतच्च काम्यं नित्यञ्च स्त्रिया अपि कर्त्तव्यं विशेषाश्रुतेः ।

न योषिद्भिः पृथग्दद्यादितिनिषेधान्नेति चेत् ।

तर्हि—

येऽसपिण्डीकृताः प्रेता नैव तेषां पृथक् क्रिया ।

इति शातातपवचनात् पुंसोऽपि न स्यात् । विशेषविधेः करणमिति चेत् तुल्यं स्त्रिया अपि, विशेषविधिः पुंसेव चरितार्थ—

इति चेत् न, वैपरीत्यप्रसङ्गात् । पुंस्त्वश्रुतेर्विनिगमना इति

चेत् न तस्यानाकाङ्क्षितत्वेनोपादेयेऽप्यविवक्षितत्वान्निमित्तकोटिले
तु सुतरामिति पारिजातः ।

अत्र शस्त्रहतशस्त्रेयावद्वचनं हि वाचनिकमिति न्यायात्
यावन्तो वचनविषयास्तावतामेव निमित्तत्वमायाति, कैश्चिद्वा-
चारानुरोधाद्वाधिव्यतिरेकमृतत्वं शस्त्रहतत्वं विवक्षितमतः स्त्रिया
अपि प्रसवाभिघातमृताया अत्रैव आद्धमित्युक्तं अत उपसर्ग-
मृतत्वं चतुर्दशौश्राद्धे निमित्तत्वम् ।

वायुपुराणे—

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।

शस्त्रेण वा हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशौम् ॥

अत्र यौवनं षोडशवर्षोपरि त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं शास्त्रान्तरोक्तम् ।
नत्वाषोडशाद्युवानः सप्तत्युद्धं स्वविरा इत्यनुसारात् षोडश-
वर्षोपरि सप्ततिवर्षपर्यन्तं, न वा प्रथमे त्रयसि नाधीयितमिति-
वचनात् पञ्चविंशत्युद्धं पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमिति आचारवाधात् ।
गृह इत्युपसृचणं बहिर्मरणेऽपि विधिप्रवृत्तेः । अन्यथा स्वगृहे
मृतयूनोऽसगोत्रस्यापि आद्धप्रसङ्गात् ।

शस्त्रहतशस्त्रेयावद्वचनं काम्यं क्रियमाणं पार्वणविधानेन कर्त्तव्यम् ।

कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।

पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं यथाक्रमम् ॥

इति शातातपवचनात् ।

पार्वणविधानं पार्वणेति कर्त्तव्यताकविश्वेदेवावाहनाग्नौकरणानि
एतदेव तु नित्यतया क्रियमाणमेव न तु पार्वणविधानक-
माचारात् ।

चतुर्दशान्तु यच्छ्राद्धं मपिण्डीकरणे कृते ।

तदेकोद्दिष्टविधिना कर्त्तव्यं शस्त्रघातिनाम् ॥

इति गौडवाक्यदर्शनाच्च ।

यत्तु—

शौरस-चेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जावालवचनम्—

तथा— ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादि पर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धं वर्ज्यित्वा मृताहनि ॥

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ।

सदैव पित्रहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशकः ॥

तथा— मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधो याति च मानवः ।

सम्पूर्णं ह्याकुलीभावः प्रेतेषु तत्ततो नयेत् ॥

तथा— यत्र यत्र प्रदातव्यं मपिण्डीकरणात् परम् ।

पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मत्स्यपुराणवाक्यानि च लिखित्वाऽत्र च मृताह एव पार्वणैकोद्दिष्टविकल्पे प्राप्ते व्यवस्था साग्निभ्यामौरसचेत्रजाभ्यां पुत्राभ्यां पार्वणं विधेयम् ।

जावाल-मत्स्यपुराणवाक्यपरामर्शान्निरग्रिसकलपुत्रैः साग्नि-
भिस्त्रेतरपुत्रैरेकोद्दिष्टं कार्यमिति स्मृतिमहार्णवप्रकाशकार इति
कल्पतरौ लिखितमन्यैश्चानुमोदितं तल्लघु ।

तथाहि मत्स्यपुराणं तावन्मातामहे पार्वणनिषेधकं तत्र

च मृताह एव पार्वणश्राद्धविधायकं भवत् साग्निपुत्रविषयतया
न व्यवस्थाप्येत ।

नच— पार्वणेन विधानेन देयमिति वाक्यं पार्वणं विधत्ते
इति निश्चितमितिकर्तव्यतामादायार्थसन्देहात् पार्वणविधानेन
पार्वणं देयमित्यभिधानापातात् तृतीयानुपपत्तेश्च वैपरीत्यात् ।

तथाच— विरोध एव न श्रौतः कुतो विषयव्यवस्था यदा तु
पार्वणेन विधानेन पार्वणेतिकर्तव्यतयैवात्राह नाग्नौकरणविश्वदेव-
रूपेण लक्षितं श्राद्धमग्निमता देयमित्यर्थः स्यात् तदा न विरोधो
न वा^१ सङ्कोचः सर्वत्राहोषु श्रग्निमतः पार्वणेतिकर्तव्यताक-
श्राद्धविधानात् ।

एवञ्ज्ञानयैवोपपत्त्या—

अमावस्यां ज्यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डौकरणादूर्ध्वन्तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥

इत्यत्रापि पार्वणेतिकर्तव्यतयैकोद्दिष्टबोधनमेव तथैवाचा-
रोऽपि दृश्यते पारिजातस्वरसोऽप्येवम् ।

पार्वणश्राद्धविधेरनन्तरं मनुः—

अनेन विधिना श्राद्धं चिरव्यस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्त-ग्रीष्म-वर्षासु पाञ्चयाज्ञीकमन्त्रम् ॥

न पंचयज्ञीयो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

चिरय संवत्सरे वारत्रयमयञ्च साग्निनिरग्निसाधारणः, तेन

संवत्सरमध्ये यत्कर्त्तव्यत्वेनोक्तं तस्य कुतश्चिन्निमित्ताद्व्यासमप्युच्यते ।
रकरणेऽयं कल्पः ।

पाञ्चयज्ञीयं पञ्चयज्ञान्तर्गतं आहुं तत् प्रतिदिनमुदकादिनाऽपि
कर्त्तव्यम् । अतएव पार्वणश्राद्धमभिधाय देवत्वेनापि—

एतेन विधिना आहुं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् ।

द्विष्यतुवां यथाश्राहुं मासे मासे दिने दिने ॥

इति शक्तिसम्भवासम्भवतारतम्येन बहवः कल्पाः प्रदर्शिताः ।

हेमन्तशौणवर्षासु तदनुष्ठायमानं आहुं कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के
कृष्णपक्षे यस्यां कस्याश्चिन्तितौ कर्त्तव्यम् ।

अनेन विधिना आहुं चिरब्दस्येह निर्व्वपेत् ।

कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षे तु सर्व्वदा ॥

इति मत्स्यपुराणानुसारात् एकमूलत्वानुरोधाच्च ।

आहिताग्निना तु दर्श एव । एवञ्च—

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इत्यनेनायं कल्पः साग्नेर्दर्शश्राद्ध एव बोध्यते न तु यस्यां
कस्याश्चिन्तितौ कन्याकुम्भवृषस्येऽर्के कृष्णपक्षे, तथा च दर्शं विनापि
साग्नीनां तत्र तत्र आहुमविरुद्धम् ।

केचित्तु—

न दर्शेन विना आहुमाहिताग्नेर्दिजन्मनः ।

इत्यौत्सर्गिकमेतत्तेनान्यत्रापि विशेषबोधकमानमाश्रित्य साग्नि-
कर्त्तृकं आहुम् ।

अन्ये तु— कृष्णपक्षे यच्छ्राद्धं विहितं तद्दर्श एव साग्निना कर्त्तव्यमित्यस्यार्थमाहुः ।

हलायुधेन तु-न दर्शेन विना इति न दर्शतिकर्त्तव्यतां विनेति व्याकृतं । अत्र च दर्शपक्षे लक्षणा स्यादित्यपरे ।

कक्षपतरौ तु—

आहिताग्निना तु तत्रैव दर्श एव इत्युक्त्वा यस्मात् श्राद्धाङ्ग-भूतपैतृयज्ञौयशब्दोपात्ताग्नीकरणहोमाङ्गभूतो दक्षिणाग्निर्न दर्श-व्यतिरेके नास्ति निमित्तान्तरात्तु यदष्टकादिश्राद्धं तद्वत् किञ्चिद्विप्र-पाण्यादिनिष्पाद्याग्नीकरणङ्गकमेव कार्यमिति लिखितम् ।

तस्य चायमभिप्रायः—

किञ्चिद्धि श्राद्धं सम्भवदमावस्याकं यथा हेमन्त ग्रीष्म वर्षा-स्त्रित्यादिमाधारणविधिविषय कृष्णपक्षे वा किञ्चित् श्राद्ध-ममावस्यां विलङ्घ्यै^१ विधीयते ।

तथाष्टकान्वष्टकाश्राद्धमाश्विनकृष्णपक्षश्राद्धं वा तत्र दिने दिने इति वीष्णाश्रुतेरमावस्यान्यसमयमनादाय विधेरपर्यवसानात्ततः पूर्वस्मिन् श्राद्धेऽङ्गभूतहोमाधारदक्षिणाग्निनैरपेक्षस्य सति सम्भवे-ऽनर्हत्वाद्विधेरमावस्यामादायैव साग्निं प्रत्युपपत्तेः ।

उत्तरन्तु श्राद्धं साग्निं प्रति दक्षिणाग्नेरवश्यं बाधात् संस्कृता-म्यन्तरमपेक्ष्यते न तु लौकिकमपि तत्र पैतृयज्ञौय इत्यनेन सर्वथा निषेधात् ।

अतएव श्राद्धकल्पेऽन्वष्टकायां , वङ्गौ ऊवेति पुनर्विधाना-

श्रौक्तिकाग्निवाधमभिधाय हृदिस्थादक्षिणाग्निवाधात् तदन्यसंस्कृत-
वक्त्रिमादाय साग्रेरधिकारो व्यवस्थापितः शोभते एवञ्च ब्रौहि-
यवपाकादावपि समयबोधके सम्भवत्यभावस्यैव साग्निं प्रत्यादर्त्तव्या ।

अवाधादपि दक्षिणाग्नेस्तदिधेरभावस्यामादायोपपत्तेः ।

तथा पूर्णिमाश्राद्धेऽपि साग्निं प्रत्यवश्यं दक्षिणाग्निवाध एवेति
संस्कृताग्न्यन्तरमाधार इति ।

लिङ्गपुराणे—

पितृपत्ने चतुर्दश्यां पूजयित्वा तथेश्वरम् ।

प्राप्यते पितृलोकस्तु क्रीडते मुदितस्तु तैः ॥

पितृपत्ने आश्विनकृष्णपत्ने—तथैवोपक्रमात् । तैः पितृभिः ॥

व्यवहारपरिगृहीतनीराजनविधिः ॥

अश्वयुक्शुक्लपत्ने(तिथौ) द्वितीयादिषप्तरात्रन्तु वड्वाहपेणैका
स्वातिः सूर्यस्य वहति रथे सा भारेणातिक्रान्ता क्रुद्धा यान्
यान् वीचते वाहान् तेषां तेजश्च बलं कृत्स्नं निगृह्णाति सञ्जायन्ते
रोगास्तत उपसर्गैः समन्विता वाहाः ।

तस्मात् स्वात्युपतापे वाजिनि पौडा भवेन्महतौ एवञ्च सप्तरात्रं
स्वातेः सन्ताप एष निर्दिष्टः । तत्र तत्र दिवाकरकिरणैरस्पृष्टा
वाजिनो वृत्तान् शालास्तत्रोपक्षिपेत् मनोरमां वर्जिताञ्च रवि-
किरणैः नानाकारैः पुष्पैरलङ्कृतां धूपितां कुर्यात् ।

तस्यां स्वातामुरगाः सुपूजिता अर्चिता द्वितीयायां पुरुषैश्च
शस्त्रहस्तैः सप्ताहं रचितव्यास्तु गुग्गुलुहिङ्गवयस्याः ।

सवचापामार्गं तण्डुलं लोहं सिद्धार्थाञ्जेलस्यान् वध्नीयादाजिनः

कण्ठे वयस्या आमलकौ चेलं वस्त्रं. वेदौश्च कल्पयित्वा ^१विधानेन
पावकं जुह्यात् सायं प्रातश्च शुचिश्च पुरोहितो ब्रह्मचारी स्यात्
शालिहोत्रोदितेन मन्त्रेणानेन होमयेत् ।

रोहिताश्व महाभाग हव्यवाह सुरोत्तम ।

धूपध्वज क्रतुदार स्वर्गस्य प्रथितः पथः ॥

उत्तिष्ठ होमं गृह्येमं शान्तिरस्तु हयेषु च ।

स्वाहेति चात्र मन्त्रेण दापयेत् प्रथमाहुतिम् ॥

ततः प्रजापतीन्द्राभ्यां^२ सोमाय वरुणाय च ।

विवस्वते कुवेराय वसु-शेषाश्वशायिने ॥

आदित्यानामथाश्विन्यां रुद्राणां वसुभिः सह ।

विष्णोश्च विश्वदेवानां माध्यानां मरुद्भिः सह ।

स्वाहाकारेण जुह्यात् द्वितीयेन ऊताशनम् ॥

एवमन्येषामपि च स्वाहाकारेण होमयेत् ।

दुर्बलानौह रचांसि प्रत्युषे ब्रह्मतेजसा ॥

भवन्ति तस्मात् प्रत्युषे पाययेत् स्नापयेद्वयान् ।

पुरोहितस्तु द्विःकालं तर्पयित्वा द्विजोत्तमान् ॥

पुण्याहं वाचयेन्नित्यं स्वस्त्याशीर्मङ्गलैर्युतम् ॥

नटनर्त्तकगन्धर्वाः सुत-मागध-चारणाः ।

तुरङ्गानुपतिष्ठेयुः सप्ताहं शान्तिकारणात् ॥

मनोजान् मधुरान् शब्दान् श्रुत्वा गच्छन्ति वै यहाः ।

वादित्रं वाहना गावस्तस्माच्चित्यं प्रयोजयेत् ॥

अतिक्रम्य च सप्ताहमष्टम्यां स्नापयेद्वयान् ।
 वरुणाय वलिं दत्वा पश्चात्तोयैऽवगाहयेत् ॥
 विभूषयेच्च मालाभिस्ततश्चैवाधिवासयेत् ।
 ततः शुक्लनवम्यान्तु निष्क्रम्य नगराद्वहिः ॥
 दिशि पूर्वोत्तरायान्तु देशे प्राक्करणे शुचौ ।
 तत्र तोरणमुत्थाप्य दशरत्निसमुच्छ्रितम् ॥
 विस्तारेऽष्टौ समाख्यातं ध्वजमालाविभूषितम् ।
 सुरचितं चायुधीयैः प्राङ्मुखं तन्मनोरमम् ॥
 शुद्धस्नातास्ततो वाह्यः सान्नाहिकपुरःसराः ।
 पुष्पाद-मङ्गघोषेश्च गीतवादिचनिस्वनैः ॥
 सूत-मागध-गन्धर्वैः स्तुयमानाः खलङ्कृताः ।
 गन्धर्वैः गायनैः ।

पुरुषैः शस्त्रहस्तैश्च तथैवाश्वोपजौविभिः ।
 नेतव्या रक्ष्यमाणाश्च तत्र तोरणसन्निधौ ॥
 दक्षिणस्तम्भनिकटे गत्वाग्नौ च पुरोहितः ।
 दिशां वलिं ततो दत्वा स्वस्ति राज्ञे निवेदयेत् ॥
 उल्काभीरूणि रक्षांसि न वै हिंसन्ति वाहनम् ।
 उल्कां प्रज्वालयेत् तस्माद्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ॥
 अष्टौ मनुष्यान्वज्जानुल्काहस्तान् द्विधास्थितान् ।
 तेनाग्निव्यतिरेकेण कुर्यादुल्काप्रदौपनम् ॥
 हविःशेषेण स्वात्यश्च^१ प्रोचयित्वा तु तर्पयेत् ॥

अथ राजपुरोधस्तु विष्णुस्ते पुरतः स्थितः ।
 वरुणः पाशद्वस्तस्त्वां पृष्ठतो परिरक्षतु ॥
 वैवस्वत-कुबेरौ च पार्श्वयोरभिरक्षताम् ।
 चन्द्रादित्यौ पृष्ठवंशमुदरं पृथिवीधराः ॥
 रक्षन्तु वक्त्रं गन्धर्वा वलमिन्द्रो ददातु ते ।
 हविःशेषमिमं प्राश्य विजयश्च महौपतेः ॥
 ततस्तु प्राशिते चास्मिन् जपेच्च भिषजां वरः ।
 कर्णजाप्यमिदं वास्य हृदिणे श्रवणे न्यसेत् ।
 कुलाभिजनजात्या च लक्षणस्याञ्जने स्थितम् ।
 भर्तारमभिरक्ष त्वं शिवस्तव भवेदिति ॥
 अङ्गदण्डमनिष्टानि चमस्य तुरगोत्तम ।
 एवञ्च मन्त्रितो बाजी^१ ब्रह्मघोषनिनादितः ।
 मिथ्यमानः कुशोत्सृष्टैर्वारिभिर्मन्त्रसंस्त्रुतैः ।
 ततस्तोरणमध्येन मन्त्रिभिः सह पार्थिवः ।
 निर्गच्छेत्तु जयेत्युक्त्वा शेषैरनुगतो हयैः ॥
 स्वातौसम्पाताध्याये एको नौराजनविधिः ।

अपरस्तु आश्विनाधिकारादाश्विनस्य—

शुक्लपक्षे द्वितीयायां शालां संवेक्ष्य रक्षयेत् ।
 आदित्यरश्मितो वाहान् कटैर्वस्त्रादिकैस्तथा ॥
 अस्तङ्गते दिनकरे कटादीन्यपकर्षयेत् ।

प्रवातार्थं पुनर्दद्यात् यावत् सन्ध्या न जायते ॥

शालाप्रवेशविहितां रचां कण्ठे प्रदापयेत् ॥

रचा तु—

लोहकं निम्बपत्राणि गुग्गुलुं सर्षपान् द्रुतम् ।

चेले बद्धा वचां क्षिप्तुं बध्नीयादाजिलाङ्गले ॥

घर्षणं भ्रामणञ्चैव तथाचैवोपवर्त्तनम् ।

निशाग्रेषु प्रकर्त्तव्यं यावद्दूरं दिवाकरः ॥

एतत् प्रतिदिनं कुर्यात् सप्तरात्रमतन्द्रितः ।

कारयेद्वाङ्मणायैव शान्तिं स्वस्थयनानि च ॥

सप्तरात्रे व्यतिक्रान्ते चौरितान् स्थापितांस्तथा ।

अर्चितान् कुसुमैर्गन्धैस्ततो नीराजयेद्बुधः ॥

ततो वादिचनिर्घोषैर्नैतया ग्रामतो बहिः ।

दिशं पूर्वामथोदीचीं गत्वा विप्रैरधिष्ठिताम् ॥

बद्धौ हत्वा द्विजो मन्त्रैर्वेदोद्दिष्टैर्यथाक्रमम् ।

अर्घं शान्तिं तुरङ्गाणां ततो हृष्टः प्रदापयेत् ॥

प्रदक्षिणं ततो बद्धेः कारयित्वा द्विजोत्तमैः ।

पुनरेत्य प्रवेष्टव्यास्तोरणान्तरनिर्गताः ॥

अर्घमाख्यैश्च गन्धैश्च भोजनापैस्तथैव च ।

गृहगत्य वाहेषु अर्घं दद्यान्नराधिपः ॥

ततस्तेनैव विधिना सर्वान्नापूज्यं शास्त्रिभिः ।

नाना चापि नैवेद्यानि रेवन्ताय प्रदापयेत् ॥

अर्चितेषु ततो वैद्यः कर्णजापमिमं वदेत् ।
 कौर्त्तितं मुनिभिः पूर्वं वाजिशस्त्रार्थवेदिभिः ॥
 पूर्वं देवमय त्वं हि स्मर जातिं हयोत्तम ।
 सर्व्वं यन्नात्त्वया रक्ष्यं मम भर्तुः सुखाभव ॥
 कर्णजापं भिषग्दत्त्वा यथास्थानं ततो हयान् ।
 स्थापयेत् कृतमङ्गल्यान् हृष्टान् कल्मषवर्ज्जितान् ॥
 नार्चयेज्जन्तैः पुष्पैर्वाहानर्घविधिं प्रति ।
 सौगन्धिकं विशेषेण तेषां दद्यान्न सर्व्वदा ॥

एको नीराजनविधिः ।

अपरस्तु—

स्नातौ नाम रवेः पत्नी वड़वारूपिणी रथम् ।
 वहनी चाश्विने मासि सूर्य्यगश्मिममाश्रिता ॥
 सप्ताहं पीडयेद्वाहान् ततः स्नातार्चिता गृहे ।
 रेवन्तं पूजयित्वाथ बद्धा पोट्टालिकां गले ॥
 मुरायोऽरिष्टं हिङ्गूया पञ्चरत्नाज्यमर्घपैः ।

मुरा भोटउर इति प्रसिद्धा अयो लोहं अरिष्टं हरिठ इति
 ख्यातं उषं वचा ॥

धूपो निम्बाज्य-सिद्धान्न-भूतकेशी-वरा(हौ)दिभिः ॥
 द्वितीयादि नवम्यन्तं शुक्लपक्षेऽर्कतेजसः ।
 सप्ताहं तान् कटे तस्मात् पटैर्वावद्धा रचयेत् ॥
 वातायोद्घाटनं रात्रौ कारयेन्मृण्मृणादिकम् ।
 माषकुल्माषमांषाद्यैर्द्वयो दिव्वा बलिर्निशि ॥

ॐ लोकपाल-ग्रह-नक्षत्र-सुरासुर-गन्धर्व-राक्षस-विद्याधर-
गर्ह-महोरग-गज-देवता-तिर्यग्भूत-पिशाच-क्रव्याद-मनुष्येभ्यो-
ऽयमाहार इममादाय समन्तादुपशाम्यन् सुरालयं गच्छन् स्वाहा ।

शान्तिहोमौ ततः कुर्यात् स्थाप्याश्च वृषधेन्वजाः ।

अजाय्कागाः ।

इति स्नातीपाताध्यायः ॥

हस्तदादशविस्तीर्णमैशान्यां यागमण्डपम् ।
प्राक्प्रतीचीमुखं कुर्यात्तोरणद्वयसंयुतम् ॥
नानाध्वजपताकाभिर्घनमाल्याद्यलङ्कृतम् ।
शास्त्रविन्निपुणः स्वातः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः ॥
उपवासी यती वैद्यः कनकाङ्गुलिभूषितः ।
श्वेतं पीतं तथा रक्तं कृष्णञ्च चरितं क्रमात् ।
पञ्चवर्णरजः कृत्वा पातयेदेकमानसः ॥
अविच्छिन्नाः शुभा रेखा मध्याङ्गुलिमिताःसमाः ।
भवभस्करजः श्वेतं ग्रहान् हन्यरूपं गणान् ॥
पीतं रक्षोऽसुरान् कृष्णं समस्तं विश्वरूपकम् ।
शान्त्यर्थं शान्तिकं चक्रं चतुर्बाहुसमायुतम् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारं सर्वतोभद्रमण्डलम् ।
चतुर्हस्तायतं बाह्यौ षोडशरत्नि वा शुभम् ॥
गजेन्द्रवाहनं पीतं शक्रं वज्रायुधं तथा ।
प्राच्यामेतं लिखेद्दीरो विदिश्याग्निं लिखेत् पुनः ॥

आरक्तमजारुदश्च शक्तिहन्तु वा भिषक् ।
 यमं दण्डायुधं श्यामं महिषस्यश्च दक्षिणे ॥
 प्रेतस्यं सङ्ग्रहस्तन्तु कृष्णं विदिशि नैर्ऋतम् ।
 सपाशं वरुणं शुक्रं प्रतीच्यां मेघवाहनम् ॥
 वायुं विदिशि धूम्रं मृगारुढाङ्गुशायुधम् ।
 कुबेरं हरित्युदीच्यां विमानस्यं गदायुधम् ॥
 वृषभस्यं विशूलेन पाशानां श्वेतवर्णकम् ।
 विदिश्वेवं लिखेत्सर्वं लोकपालेध्वयं क्रमः ॥
 त्रिभागमण्डलात्पूर्वं पद्मात्पुष्करमालिखेत् ।
 वृष-धेनु-मसू-लाजान् मत्स्य-कुक्कुट-शायकान् ॥
 प्रशस्तान् स्थापयेत्तत्र ॐ स्वाहान्तर्गतान् यजेत् ॥

ॐकारस्वाहाकारमध्यगतानित्यर्थः ।

लोकेशान् वसुगन्धार्थैर्नानादधन्नपिष्टकैः ।

सुवर्णायुधदिकपालान् सोपानच्छचपीठकैः ॥

सुवर्णायुधदिकपालान् स्वकीयासाधारणवर्णवत्स्तथाविधायुध-
 वतश्च तानित्यर्थः ।

हेमान् हेमाम्बुजैः श्रान्तः स्नातो-सप्तशिरौश्वरान् ।

प्राङ्मुखो व्याघ्रचर्मस्यस्तिष्ठेद्राजोपवीत्यथ ॥

चौरतण्डुलसर्पिर्भिर्द्विजः पात्रे चरुं श्रेयेत् ।

विधिवत् पावकाशायामाहुतीर्भुङ्क्ष्यात्ततः ॥

ब्रह्माणमग्निं सोमं च विष्णुमिन्द्रं प्रजापतिम् ।

ईशानं विश्वकर्माणमश्विनौ वरुणं यमम् ॥
 वसुचुद्रांस्तथादित्यान् विश्वावसु-मरुद्गणान् ।
 साध्यान् स्वातीमथ मघां नक्षत्रं गरुडोरगान् ॥
 शक्रं बृहस्पतिश्चैव बुद्धिं मेधां सरस्वतीम् ।
 सिद्ध-शुक्लक-गन्धर्वान् दिङ्मदी-नद-सागरान् ॥
 गणेशान् दिग्गजान् ग्रैलान् ग्रहानप्सरसो मुनीन् ।
 वनस्पत्योषधीस्तारा अन्नरीक्षतलस्थितान् ॥
 सुरानसुरांश्च ॐकारस्वाहान्तर्गतान् यजेत् ।
 दण्डवद्यस्तु गन्धोयस्त्वो विश्वोद्विजा(ग)करः ।
 विप्रकीर्णशिखो व्यक्तवर्णो धूमाकुलः सितः ॥
 शिरोत्यायी च दुर्गन्धः सप्ताङ्गराव्यनाशनः ।
 होढदाही च धनदो गजहा शक्रचापवत् ॥
 प्रदक्षिणावर्त्तशिखो विधूमः काञ्चनप्रभः ।
 चौर-साजासभू-मात्स्य-हविर्गन्धिर्जयावहः ॥

अग्निपरीक्षा ।

अथाभिषेकः ।

कांक्षं तासं तथा शङ्खं गन्धमात्स्यार्घधारकम् ।
 प्रत्येकं तोरणदारे पूर्णकुम्भान् न्यसेच्छुम्भान् ॥
 सप्तसूतगन्धमात्स्यवाद्यश्च विभूषितान् ।
 तुरगान् चौरितान् स्वातान् हयान् राजपुरःसरान् ॥
 यागागारं नयेत् सर्वानभिषेकोक्तमाचरेत् ।
 प्रदक्षिणचयं कृत्वा त्यजेद्दोषोक्तया शुभम् ॥

करोत्येवं हि यस्तस्मै त्रिवर्गफलमिच्छति ।

लक्ष्मीं विभूषणघ्नायुर्लभते स सुखं यशः ॥

नृपतेस्तोरणे भग्नो पतिते मन्त्रिणो वधः ।

सकथादे कुमारस्य ससर्पे च पुरोधसः ॥

भद्रमशकुलोद्भूतं वयःस्यं सुप्रमाणकम् ।

सर्वलक्षणमम्यन्नं वर्णैकमभिषेचयेत् ॥

वर्णैकमविचित्रवर्णम् ।

मङ्गलालङ्कृतं नीला नद्यां कर्म समाचरेत् ।

दध्नश्चेतमास्यायैर्मन्त्रेण वरुणं जपेत् ॥

ॐ पवित्रं मङ्गलं श्वेतं पाशदस्तं जलासनम् ।

जीवनं प्रतीच्यां समासौनं सर्वसत्त्वानाममृतसम्भवं स्वाहा ।

इन्द्रपुत्राव'वल्मीक राजवेश्याङ्गनान् मृदम् ।

नदी भदन्त-गोशृङ्गादादायालेपयेत् क्रमात् ॥

इष्टेति इन्द्रस्थानम् ।

हरेर्वक्त्रं शिरः कर्णौ हृदयं शिग्रमेव च ॥

प्राक्पश्चाच्छोचपुच्छादीन् वैद्यः शुचिविभूषणः ।

स्त्रापयेच्छीधुमिक्काङ्गं दधि क्षीरं दत्ताम्रभिः ॥

वचा-विज्जाऽमृता-देवी सहा चैवापराजिता ।

देवी शोरमरुरिति प्रसिद्धा सहा घिउकुमारौति प्रसिद्धा ।

पिष्टोन्माव्य(?) ततः स्नातं जलोत्थमनुमार्जयेत् ।

साचतैर्वन्धनैः पिष्टैः क्षीरमृचमधुकजैः ॥

शैल-पिण्ड-सिद्धार्थं लोभापामार्गतण्डुलैः ।

ततस्तं स्नापयेदथं प्राङ्मुखं कुशस्तरे स्थितम् ॥

सौवर्णं राजतैस्तालेः पलैर्वा मृण्मयैर्घटैः ।

पूरितं साहतचौमं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥

रत्नान्वितं सहोपाशं नयेत् स्रग्दामभूषितम् ।

सहोपाशं सानुचराश्वम् ।

राजा गलोत्तरे यागगृहं कृत्वा यथाविधि ॥

इतः प्रभृति वाहानां हयराजस्वमण्यौः ।

अभिषेकं प्रतीच्छेत्पुष्पा तोरणमध्यगम् ॥

प्राङ्मुखं व्याघ्रचर्मस्थं पञ्चरत्नाल्लतैर्युतान् ।

वचादि-स्त्री-शिला-ताल-भद्र-दन्तौ-निशा-मदान् ॥

चायन्तौ सोमराजीञ्च समङ्गामञ्जनं वरौम् ।

पिष्टा कुम्भाभ्रमि. प्राश्य ग्राखामौदुम्बरौ स्मृशेत् ॥

वचादि—

वचा विस्वामृता देवी महा वैवापराजिता ।

इति पूर्वकथिता, स्त्री हरिद्रा, शिला मनःशिला तालो
हरितालः, भद्रं मुस्तकं दन्तौ दान्तौति प्रसिद्धा निशा दाह-
हरिद्रा, मदः कस्तुरी चायन्तौ तिला सोमराजी जीवाण्डनि-
रिति प्रसिद्धा समङ्गा मञ्जिष्ठा अञ्जनः शोभाञ्जनः, वरौ प्रतावरौ ।

नृपोऽथ पूजयेत्पद्मैः काञ्चनैर्भिषजा सह ॥

मन्त्रपूतं चरुं भोज्यं शौचयित्वानुलेपयेत् ।

गन्धैस्ततोऽञ्जयेत् पुष्पैः स्यलजैर्जलजैर्विना ॥
 ब्रह्माष्ट्ये च नमस्कृत्य मुनये कश्यपाय च ।
 हविःशेषं बलिं गृह्णन् कुरुष्व विजयं प्रभो ॥
 वैद्योपनीतं पिण्डं चेदतिजिघ्रति वा हयः ।
 जयन्तेमसुभिचाय दक्षिणाङ्घ्रिञ्च वर्जयेत् ॥
 ब्रह्मवित्ते गुरुर्वृद्धां केशेऽङ्को वरुणो^१ इदि ।
 आवर्त्ते दिक् दृशीन्दर्को कर्णयोरश्विनौ वषः ॥
 जिह्वायाञ्च जवे वायुर्बले विष्णू रदे यमः ।
 पार्श्वे रुद्राः स्रधा वेदे वैनतेयः पराक्रमे ॥
 नागपृष्ठन्तु पृष्ठे स्यात् विश्वेदेवाश्च मर्षसु ।
 सुराणे पद्मगा धर्मो ग्रीवायामनलो मुखे ।
 कुचावध्वा रतिः श्रोण्यां मासतो जानुषन्धिषु ॥
 गङ्गाय श्रेष्ठिते चोर्ब्यारोषधुरसि वासुकिः ।
 विन्यस्याङ्गे सुरान् कर्णे जपेद्दक्षिणतो भिषक् ॥
 स्मर गन्धर्वराज त्वं शृणुष्व वचनं मम ।
 गन्धर्वकुलजस्त्वञ्च माभूः कुसविदूषकः ॥
 दिजानां सत्यवाक्यानां सोमस्य भास्करस्य च ।
 रुद्रस्य वरुणस्यैव पवमस्य बलेन वा ॥
 उताग्रनस्य दीप्त्या च स्मर जातिं तुरङ्गम ।
 स्मर राजेन्द्रपुत्र त्वं सत्यवाक्यमनुस्मरन् ॥
 स्मर त्वं वारुणीं कन्यां स्मर त्वं कौस्तुभं मणिम् ।

बीरोदसागरे चैव मथ्यमाने सुरासुरैः ॥
 तत्र आतोऽसि गन्धर्व नास्त्रा उच्चैःश्रवा हयः ।
 तत्र देवकुले आतः स्वकुलं^१ प्रतिपालय ॥
 कुले आतस्त्वमश्वानां मित्रं मे भव शाश्वतम् ।
 यस्य मित्रत्वमेतच्च सर्वं सर्वेण सर्वथा ॥
 यथाहं सर्वभूतानां तथा मां प्रतिपालय ।
 अत्रयश्चात्रयश्चापि आवहे सिद्धिमावह ॥
 मण्डलं दर्शयित्वा तु पुनर्मन्त्रं अपेक्षुतौ ।
 युष्मत्पृष्ठं समारुह्य हता दैत्याः सुरैः पुरा ।
 अधुना त्वां समारुह्य रिपुं जयतु मत्प्रभुः ॥

कर्णजापमन्त्रः ।

राक्षसं नृपक्ष्यं न्यस्तमुदीच्यां दक्षिणामुखम् ।
 रक्तपुष्पांशुकं विप्रो यदि शक्येन ताडयेत् ॥
 सम्पूज्यारुह्य चाश्वेन्द्रं निर्गच्छेत्तोरणान्तरे ।
 पार्यिबो मन्त्रसंपूतैः सिध्यमानः कुशोदकैः ॥
 जयेत्याग्निषमादाय वैशामात्यपुरोधसाम् ।
 स तथैव गृहं गत्वा हयानभ्यर्चयेत् सुरान् ।
 भिषक्पुरस्त्रतान् कृष्णान् यथास्थानं समादिशेत् ॥

अभिषेकविधिः ।

अथ वरुणपूजा ।

ॐ वरुण ददागच्छ ॐ वरुणाय नमः ।

एहि देव जलाध्यक्ष यादोगणमहेश्वर ।

नागदैत्योरगणैः सततं सेविताभ्युत ! ॥

नमोऽस्तु ते वारिचरश्रेष्ठ पाशधर यक्ष ।

महीपालं जगत्साश्वं रक्षस्व च शतं समाः ॥

ये श्रेष्ठा भुजगा दिव्या भुवि श्रेष्ठा जलाश्रयाः ।

भगवद्भ्यो नमस्तेभ्यो जले रक्षन्तु वाहनम् ॥

या नद्यः सागरं यान्ति पूर्वगाः पश्चिमाश्च याः ।

याश्चापि दक्षिणां यान्ति ये च सर्वे जलाश्रयाः ।

तानहं प्रणतः सर्वान् प्रणमामि कृताञ्जलिः ॥

वरुणपूजामन्त्रः—

यां गतिं ब्रह्महा गच्छेत् पितृहा मातृहा तथा ।

व्रज त्वं तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥

विकृतिं यदि गच्छेत्स्वं युद्धेऽध्वनि तुरङ्गम ।

रिपुं विजित्य समरे सह भर्त्ता सुखी भव ॥

कर्णक्षापमन्त्रः—

नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गवनधारिणे ।

सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गाणां हिताय च ॥

तुरङ्गपरिषद्यस्य मृगयोपरि धावति ।

साश्वमश्वाधिपं रक्ष शरणं त्वां व्रजाम्यहम् ॥

रेवन्तपूजामन्त्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु स्वातिथोगे सुशोभने ।
 पूर्वमुच्चैःश्रवा नाम प्रथमं सूर्यमावहत् ॥
 तस्मात् साश्वैर्नरैस्तत्र पूज्योऽसौ अद्भुता सदा ।
 पूजनौयाश्च तुरगा नवमीं यावदेव हि ॥
 शान्तिस्वस्त्ययने कार्यं तदा तेषां दिने दिने ।
 धान्यं भक्ष्नातकं कुष्ठं वचां सिद्धार्थकं तथा ॥
 पञ्चरङ्गेण सूत्रेण कण्ठे तेषान्तु बन्धयेत् ।
 वायव्यैर्वारुणैः सौरैः शक्रैर्मन्त्रैः सविस्तरैः ॥
 वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दिने ।
 तुरगा रचणीयाश्च पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः ॥
 न च ताद्याः कश्चित्तत्र न च वाद्याः कथञ्चन ।
 छेष्टायोगे पुरा तत्र गजाश्चाष्टौ महाबलाः ॥
 पृथिवीमवहन् पूर्वं सशैलवनकाननाम् ।
 कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामनः ॥
 सुप्रतीकोऽञ्जनो नीलः तस्मात्तान् तत्र पूजयेत् ॥
 शक्रादृचात् समारभ्य नवम्यन्तश्च पूर्ववत् ।

श्रुतिःश्राव्ये पूजामन्त्रः—

पान्तु वो वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ।
 भर्तारं रच नागेन्द्र समयः प्रतिपास्यताम् ॥
 श्रवाप्तो हि जयो युद्धे समये शक्ति नो व्रज ।
 श्रीको सोमादलं कृष्णात् तेजः सूर्याद् जवोऽनिलात् ॥

स्यैयं मेरोर्जयो रुद्राद्यशो देवात् पुरन्दरात् ।
 युद्धे रचन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ।
 अश्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥
 इति गजाष्टकपूजा ।

ब्रह्मपुराणे—

शुक्लाश्वयुक्चतुर्थ्यान्तु जहौ देहं जले सती ।
 तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ॥
 अर्घ्यैः पुष्पैश्च दौपैश्च धूपैर्माल्यैश्च कङ्कणैः ।

करुणं सिन्दूरम् ।

कुङ्कुमाञ्जनवस्त्रैश्च नितम्बिन्युपयोगिभिः ।
 लवणालककाभ्याश्च गुडार्द्रकफलेस्तथा ॥
 तामुद्दिश्य तु नार्यस्तु पूज्याः सृज्जीवभर्तृकाः ।
 भगिन्यो मातरश्चैव तथा नार्यः पतिव्रताः ॥

भविष्यपुराणे—

तथा चाश्वयुजे मामि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ।
 कृत्वा कुशमयान् नागानिष्ठास्या सह पूजयेत् ॥
 एतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा विश्राम्यते ।
 गोधूमैः पयसा स्त्रिष्वै भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥
 यस्त्वस्यां विधिवन्नागान् शुचिर्भक्ष्या समन्वितः ।
 पूजयेत् कुरुगार्दूल तस्य श्रेष्ठादयो नृप ॥
 नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वै प्रभो
 इति शान्तिपञ्चमीव्रतम् ॥

अथ मूर्तिपूजाव्रतम् ।

भविष्यपुराणे—

मांसि चाश्वयुजे वीर शुकपत्रे व्रतं शृणु ।
 कलैकभक्तं पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं समाचरेत् ॥
 अयाचितन्तु सप्तम्यामुपवासमतः परम् ।
 उपवासपरोऽष्टम्यां पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥
 यद्यपचेक्षणां सौम्यां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
 चतुर्भुजां शूलधरां खड्ग-घण्टाग्रहस्तिनीम् ॥
 दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य विद्रुमं चोष्ठयोर्दंयोः ।

खड्ग-घण्टाग्रहस्तिनीं खड्ग-घण्टाग्रसमुद्ग्रहस्ताम् ॥
 कृत्वाक्षिणीं वज्रमये दीर्घापाङ्गे नराधिप ।
 खड्गप्रहरणादीनि नानावर्णानि विन्यसेत् ॥

वज्रमये शीरकप्रकृतिके ।

कार्पासिकैरण्डजैश्च वासोभिः पूजयेदुग्राम् ।
 विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च फलैर्नानाविधैस्तथा ॥
 भोजयेद्वाङ्गणान् भक्ष्या तथा भागवतान् नृप ।
 भोजयित्वा तु तान् भक्ष्या दुर्गायाः पुरतो न्यसेत् ॥
 अण्डजैर्वासोभिः पट्टवस्त्रैः । भागवतान् भगवतीभक्तान् ।
 एवं च पूजयेदर्च्चां दुर्गायाः श्रद्धयान्वितः ।
 स नरः सर्वयज्ञानां फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ॥
 पुनरेत्य महाभागो राजराजाधिपो भवेत् ।
 दाता सूरूपः सुभगः पुत्रवान् धनवान् भवेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टम्यां भद्रकालौ दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनोकोटिभिः सह ॥
 अतोऽयं पूजनौघा सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
 उपोषितैर्वस्त्र-धूप-माद्य-रत्नानुलेपनैः ॥
 दीपैरन्येनया भक्ष्यैः फलैर्मूलैश्च धान्यकैः ।
 आमिषैर्विविधैः शाकैर्हर्मैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 विज्वपचैः श्रौफलैश्च चन्दनेन घृतेन च ।
 पशुभिः पानकैर्हृद्यै राचिजागरणेन च ॥
 दुर्गागृहे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि पण्डितैः ।
 वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ॥
 रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि स्नानि पूज्यानि सर्वदा ।
 नवम्यान्तु कृतस्नानैः सर्वैः पूज्याश्च ब्राह्मणाः ॥
 भुक्त्वा तु शान्तिः कर्त्तव्या योगे गोधूलिनामनि ।
 यदुक्तं शालिहोत्रे च ज्योतिःशास्त्रे च यन्मतम् ।
 अथर्ववेदे यत् प्रोक्तं तत्र तच्च समाचरेत् ॥
 शालिहोत्रे अथवाग्निचाशास्त्रविशेषे ।
 चित्रा सकुक्कुटं कागं कृत्रिमे दारुवेश्मनि ।
 अरण्ये चाथ सन्ध्यायां निर्दहेत्तु गृहं ततः ॥
 निर्दह्यमानौ तौ तत्र निर्गच्छन्तौ विभावयेत् ।
 दिशं शान्तां प्रदीप्तां वा दग्धां वा तत्फलप्रदाम् ॥
 द्रष्टव्याश्चात्तशस्त्राश्च राज्ञां नौराजने जनाः ॥

अथ देवीपुराणे—

आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिवर्हिणौम् ।
 देवौ तां पूजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥
 घातयन्ति पशून् भक्ष्या ते भवन्ति महाबलाः ।
 बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥
 तेषान्तु तुह्यते देवौ यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ।
 क्रीडन्ति विविधेर्भागैर्देवलोके सुदुर्लभे ॥

तथा—

कन्यासंस्थे रवौ वत्स शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 शोपवाशो निशाङ्गं तु महाविभवविस्तरैः ॥
 पूजां समारभेद्देव्या रत्नैर्वारिभेऽपि वा ।
 पशोर्घातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥
 बलिचेपसु रक्षोभ्यः कार्यः सर्वाधिग्रान्तये ।
 रत्नैर्मूलनक्षत्रे वारिभं पूर्वाषाढानक्षत्रं गवलो माहिषः ॥
 आगमान्तरे—

आश्विनस्य सिताष्टम्यां महिषासुरनाशिनौ ।
 प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ॥
 अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।
 उपोषिते-र्वस्त्र-मात्यै-धूप-गन्धानुलेपनैः ॥
 दौर्षेयैर्विधेर्भक्ष्यैः फलेर्मूलैश्च धान्यकैः ।
 आमिषे विविधेभ्यैव बलि-ब्राह्मणतर्पणैः ॥

विश्वपद्मेश्वन्दनैश्च कुङ्कुमेन हृतेन च ।

पशुभिः पानकैर्हृद्यै रात्रिजागरणेन च ॥

समांसरुधिरैर्दत्तैर्देवी तुष्यति वै शृगम ।

दुर्गागृहे तु शस्त्राणि पूजितव्यानि मानवैः ॥

वाद्यभाण्डानि चिह्नानि कवचान्यायुधानि च ।

राक्षसैश्च शिखिभिस्तानि स्नानि पूज्यानि यत्नतः ॥

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा शिवा त्रिमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

अमृतोद्भवं श्रीरुचं महादेवप्रियं सदा ।

विश्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि ॥

चन्दनेन समालम्ब्य कुङ्कुमेन विलेपिते ।

विश्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

एभिर्मन्त्रैर्द्रोणपुष्प-विश्वपत्र-जात्यादिभिः पूजयेत् ।

कर्पूरागुरुचन्दनैर्विलिप्तां गुग्गुलु चन्दनादिभिर्धूपं दत्वा वस्त्रे-

णाच्छाद्य नैवेद्यं दद्यात् ।

पश्चान्महिषमजं मेघं वा लक्षणाञ्जितम्—

ॐ कालि कालि वज्रेश्वरि लोहदण्डाय नम इति जप्त्वा विजय-

कामः खड्गेन घातयेत् ।

ततश्च तद्रक्तमांसाभ्यां महाकौशिकमन्त्राभिमन्त्रिताभ्यां नैऋत्यां

दिशि—ॐ पूतनायै नमः, वायव्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः, ऐशान्यां

ॐ चरक्यै नमः, आग्नेय्यां ॐ विदार्यै नमः, एभिर्मन्त्रैर्विलिं दद्यात् ।

महाकौशिकमन्त्रम्—

ॐ ह्रीं ॐ स्फुरं ॐ कुल २ ॐ धुन २ ॐ गुलू २ ॐ
तलु २ ॐ धुनु २ मारय २ विभ्रामय २ कम्पय २ कम्पातय २
पुर २ पूरय ॐ ह्रूं ॐ ॐ भं रं हूं फट् फट् मर्दय २ ॐ
हूं ॐ ह्रीं । अनेन शत्रुं पिष्टमयं खड्गेन घातयित्वा सप्रणवेन
स्वनाम्ना स्कन्द-विशाखघोर्देवा स्नातव्यम् ॥

ॐ अमिर्विशमनः खड्गस्तीक्ष्णधारो^१ दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयस्यैव धर्माधारस्तथैव च^२ ॥

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधना ।

नचनं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥

हिरण्यश्च शरीरन्ते देवतन्तु^३ जनार्दनः ।

पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥

इयं येन धृता चौणी हतश्च महिषासुरः ।

तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥

इति खड्गपूजा ।

सर्वायुधानां प्रथमं निर्मितामि पिणाकिना ।

शूलायुधादिनिष्कृत्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥

चण्डिकायां प्रदत्तामि सर्वाशुभनिवर्हणी ।

तथा विस्तारिता चामि देवानां प्रतिपादिता ॥

१ D विकर्मा च ।

२ A धर्मपालस्तथैव च ।

३ B धाता देवो ।

सर्व्वसत्ताङ्गभूताऽसि सर्व्वदृष्टनिवर्हणी ।

कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ^१ नमोऽस्तु ते ॥

इति कुरिकापूजा ।

रक्षाङ्गानि गजान्धर रक्ष वारि धनानि च ।

मम देहं सदा रक्ष कट्टारक नमोऽस्तु ते ॥

इति कट्टारकपूजा ।

सर्व्वायुधमहामात्र सर्व्वदेवारिसूदन ।

चाप मां समरे रक्ष शाकं शरवरैरिह ॥

धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च ।

त्रयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्तु नमाम्यहम् ॥

इति धनुःपूजा ।

दुन्दुभे त्वं सपन्नानां घोषाद्भृदयकम्पनः ।

भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्द्धनः ॥

यथा जीमूतघोषेण ह्वयन्ति वरवारणाः ।

तथास्तु तव घोषेण हर्षोऽस्माकं जयावहः ॥

इति दुन्दुभिपूजा ।

ऊतमुम्बसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।

नाग-किन्नर-गन्धर्व्व-यक्ष-भूत महोरगाः ॥

प्रमथास्तु सहादित्यैर्भूतेशा मातृभिः सह ।

शक्रसेनापतिः स्कन्दो वरुणश्च स्थितस्त्वयि ॥

कालनेमिवधे यद्वत् तथा त्रिपुरघातने ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे तथा ॥
 गोमिताऽसि तथेवाद्य गोभस्त्र समयं स्मर^१ ।
 नीलां श्वेतामिमां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु ममारयः ॥

इति पताकापूजा ।

शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्मन् सैन्ये यशोऽद्य मे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

इति वर्मपूजा ।

प्राणान् पातय शत्रोस्त्वमनया लोकमायया ।
 गृहाण जीवितं तेषां ममाशास्यञ्च वक्ष्यताम् ॥

इति कुन्तपूजा ।

शशाङ्ककरमङ्गाग्र शङ्खडिण्डौरपाण्डर ।
 प्रोत्सारय त्वं दुरितं चामरादिविभूषितः ॥
 यथामुदङ्कादयते शिवायैनां वसुन्धराम् ।
 तथा मां च्छादय क्वच युद्धेऽध्वानं शतं सदा ॥

इति क्वचपूजा ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 विष्णुना त्वं धृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति शङ्खपूजा ।

विजयो जयदो जेता रिपुघातौ प्रियङ्करः ।
 दुस्सहो धर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ॥

१ इत्यष्टौ तव नामानि यस्मात् सिंहपराक्रमे ।
 तेन सिंहासनेति त्वं नाम्ना देवेषु गीयसे ॥
 नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रो भव महीपतेः ।
 त्रैलोक्यजयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते ॥

इति सिंहासनपूजा ।

इति महाष्टमी ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुवाच—

नवम्यां श्रीसमायुक्ता देवेः सर्वैः प्रपूजिता ।
 जघान महिषं दुष्टमवध्यं देवतादिभिः ॥
 लब्धाभिषेका वरदा शुक्रे चाश्वयुजस्य तु ।
 तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नवम्याश्चण्डिका बुधैः ॥
 महत्वं हि यतः प्राप्ता तत्र देवी सरस्वती ।
 अतोऽयं महती प्रोक्ता नवमीयं सदा बुधैः ॥
 पूजयित्वा महादेवीं नवम्यान्तत्र चण्डिकाम् ।
 महत्वं प्राप्तवान् वीरो ब्रह्मा विष्णुस्तथामराः ॥
 तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनौ ।
 उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥
 मूलोत्तरेण सच्येण संयुक्ता विधिवन्नृप ।
 विशेषतो ध्यानजपैर्बालवृद्धैः सयौवतैः ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः ।
 अत्र दानानि देयानि सोपवासैर्नरैर्नृप ॥

गोसुवर्णादि राजेन्द्र वस्त्राणि विविधानि च ।
 स्वमांसरुधिरैर्दत्तैर्देवैर्तुष्यति वै भृशम् ॥
 महिषौ-काग-मेषाणां रुधिरेण तथा नृप ।
 स्वमेकमेकं वरदा तप्ता भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं तप्तिमायाति स्वदेहरुधिरेण तु ।
 तर्पिता विधिवद्गुर्गा भित्वा बाह्वरुजङ्गके ।
 नारेण शिरसा वीर पूजिता विधिवन्नृप ।
 तप्ता भवेद्भृशं दुर्गा वर्षाणां लक्षमेव च ॥
 एवं नानास्त्रेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ।
 अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गैश्च किन्नरैर्वर्वरैः शकैः ॥
 मासि चाश्वयुजे शुक्ला नवमी या नराधिप ।
 तस्यां यत् क्रियते वीर नरैः स्नानादिकं प्रभो ।
 तत्सर्वमर्चयं तेषां तदै सिद्धिकरन्तथा ॥

देवीपुराणे— ब्रह्मोवाच—

हते घोरे महावीरे सुरासुरभयङ्करे ।
 देव्या उपासका देवाः प्रभृता राक्षसास्तथा ॥
 आगता घातितन्दृष्ट्वा महिषं तं सुदुर्जयम् ।
 ब्रह्म-विष्णु-सुरेगाना इन्द्र-चन्द्र-यमानताः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा यश नागाः सगुह्यकाः ।
 समेत्य सर्वे देवास्ते देवीं भक्त्या प्रतुष्टुवुः ॥
 चरञ्च सर्वलोकानां प्रददौ भयनाग्निनी ॥
 बलिन्ददुश्च भूतानां महिषाजामिषेण च ।

पवेयुः शङ्खभेर्यश्च शतशोऽथ महस्रगः ॥
 कृत्वा दुन्दुभिनादांश्च पट्टशब्दान् समर्दनान् ।
 पताका ध्वजच्छत्रादिघण्टा-चामरशोभिताः ॥
 तद्दिने कारयाञ्चक्रे देवीभक्तः सुरोत्तमः ।
 एतस्मिंश्च दिने वत्स भूतप्रेतसमाकुले ॥
 कृता देवेश देवैश्च महापूजा च शाश्वतौ ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषारिनिवर्हणौम् ।
 देवीं सम्यजयित्वा तु अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ।
 घातयित्वा पशुं भक्त्या ते भवन्ति महाबलाः ॥
 बलिञ्च ये प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशकम् ।
 तेषान्तु तुष्यते देवी यावत् कल्पन्तु शाङ्करम् ॥
 क्रौडन्ते विविधैर्भोगैर्देवलोके सुदर्लभे ।
 नाधयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ॥
 न च देवा ग्रहां दैत्या नासुरा न च पन्नगाः ।
 बाधयन्ति सुराध्यक्ष देवीपादौ ममाश्रितान् ॥
 यावद्भूरथवाकाशं जलं बह्नि-शशि-ग्रहाः ।
 तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा भुवि ॥
 प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने द्वाष्टमीषु च ।
 महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥
 एतत्ते देवराजेन्द्र स्वर्गवासफलप्रदम् ।
 परापरविभागे तु क्रियायोगेन कौर्त्तितम् ॥
 भागवतपुराणे देव्यवतारे नवमीक्रियासूचनमष्ट-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

तच्चैव ब्रह्मोवाच—

एवं महाबलं शक्र पुरा देवारिकण्टकम् ।

हृत्वा देवौ वरं दद्युर्विष्ण्वादीनां प्रतोषिता ॥

दद्युर्ददावित्यर्थः ।

इन्द्र उवाच—

आश्विनस्य मिते पक्षे नवम्यां प्रतिवत्सरम् ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं तात उपवासव्रतादिकम् ॥

ब्रह्मोवाच—

शृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।

महामिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥

सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादसिदृत्तिषु^१ ।

कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु चत्रियैर्लोकपालने ॥

गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ।

सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ॥

महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।

कर्त्तव्यं देवराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः ॥

कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अयाची^२त्यथवैकाशी नक्ताशी तथ गोप्रदः ॥

प्रातःस्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।

जप-होम समायुक्तः कन्यकां भोजयेत् सदा ॥

अष्टम्यां नवगेहानि दासजानि शुभानि च ।
 एकं वा वित्तभावेन कारयेत् सुरसत्तम ॥
 तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमौ वा राजतौ तथा ।
 मुग्धाक्षी लक्ष्णोपेता खड्गे शूले च पूजयेत् ॥
 सर्वोपहारसम्पन्न वस्त्र रत्नफलादिभिः ।
 कारयेद्रथदोलादीन् पूजाञ्च बलिदैविकीम्^१ ॥
 पुष्पैश्च द्रोण विल्वास जाती पुत्राग-चम्पकैः ।
 विचित्रां रचयेत् पूजामष्टम्याञ्च उपासयेत् ॥
 उपासयेत् आराधयेत् ।

दुर्गारतो^१ जपेन्मन्त्रमेकचित्तः समाहितः ।
 तदर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तम ॥
 पञ्चाब्दं लक्ष्णोपेतं^२ महिषञ्च संपूजितम् ।
 विधिवत् कालि कालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥
 तदुत्थं रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु ।
 नेष्टतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्त्रितम् ॥
 तस्याग्रतस्तथा स्नायाच्छृङ्गं कृत्वा च पिष्टजम् ।
 खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्कन्द-विद्याखयोः ॥
 देवीन्तु स्नापयेत् प्राज्ञः क्षीर-सर्पिर्जलादिभिः ।
 कुङ्कुमागुरु-कर्पूर चन्दनैश्च प्रधूपयेत् ॥
 हेमादि पुष्परत्नानि वासांसि सुहितानि च ।

१ A —दैवकास् ।

२ D —दुर्गाग्रतः ।

३ A B गन्धपुष्पसुगन्धितम् ।

नैवेद्यं सुप्रभृतञ्च देयं देव्याः सुभावितैः ॥
 देवीभक्तांश्च पूज्येत कन्यकाः प्रमदादि च ।
 द्विजादीनथ पाखण्डानन्वदानेन तोषयेत् ॥
 नन्दाभक्ता नरा ये तु महाव्रतधराश्च ये ।
 पूजयेत्तान्विशेषेण यस्मात्तद्रूपमम्बिका ॥
 मातराणाञ्च देवीनां पूजा कार्या तदा निशि ।
 ध्वजपत्र-पताकादि उड्डयेच्चण्डिका^१गृहे ॥
 रथयात्रा बलिचेपं पदुवाद्यरवाकुलम् ।
 कारयेत्तुष्यते येन देवी पशुविघातनैः ॥
 अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिः सुरसत्तम ।
 महानवम्यां पूजेयं सर्व्वकामप्रदायिका ॥
 सर्व्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकौर्त्तिता ।
 कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदम् ॥

शुक्लामारभ्य नन्दिकामित्यनेन षष्ठीतः प्रभृति नवमीपर्यन्तं
 व्रतमित्युक्तं तेन पञ्चम्यामेकभक्तं ततः प्रातःसंकल्पः, षष्ठी सप्तम्यष्टमी
 नवमीषु यथाक्रममयाचितैकाग्रित्व नक्काग्रित्व गोप्रदत्वानि ।
 जितद्वन्द्वो द्वन्द्वदुःखेष्वनुद्विग्नः चतुर्ध्वपि दिवसेषु जपेन्मन्त्रं दुर्गा-
 देवताकमेव, नृपोत्तमैः प्रदातव्यमिति व्यवहितेनान्वयः । पञ्चाब्दं
 पञ्चवर्षीयम् लक्षणोपेतम्, महाकौशिकमन्त्रस्तु महाष्टम्यां कथितः ।
 आश्विने दुर्गामधिकृत्य शिष्टाः पठन्ति ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रमे दिवा ।
 नवम्यां भोजयेद्देवीं गौतवादित्रनिखनैः ॥
 शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु देवीकेशविमोचनम् ।
 प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्तूपयेच्च शुभैर्जलैः ॥
 सप्तम्यां पत्रिकापूजा अष्टम्याञ्चाण्युपोषणम् ।
 पूजा जागरणञ्चैव नवम्यां विधिवदलिः ॥
 सम्प्रेषणं दशम्यान्तु क्रौडाकौतुकमङ्गलैः ।
 नीराजनं दशम्यान्तु षलवृद्धिकरं महत् ॥

क्रौडाप्रकारमाहुः—

भगलिङ्गक्रियावाग्भिः क्रौडयेयुरलं जनाः ।
 यश्च नाक्षिप्यते तत्र यश्च नाक्षिपते परान् ॥
 क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात्तस्य सुदारुणम् ।
 मूलेन सफलां विल्यस्य शाखाभाङ्ग्य पूजयेत् ॥

मूलेन मूलनक्षत्रेण ।

पूजयित्वा श्रवणेन प्रातरेव विसर्जयेत् ।
 महाष्टमौ-महानवम्योर्नवपूजाविधिस्तु शिष्यशास्त्र—
 नवपद्मात्मकस्थाने पूज्या दुर्गा समूर्त्तिभिः ।
 आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतलाचरैः क्रमात् ॥

आदौ प्रथमम् ।

दुर्गे दुर्गे रचणि स्वाहेति नव तलाचराणि ।
 अथञ्च प्रणवादिः पठनीयः ॥

अष्टादशभुजैकान्तपीनवचःस्तनोरुका ।

मूर्द्धजं खेटकं घण्टामादगं तर्जनं धनुः ॥

ध्वजं डमरुकं पाशं विभ्रतौ वामके ततः

शक्ति मुद्गर शूलञ्च वज्रं खड्गमथाङ्गुलम् ॥

शरं चक्रं शलाकाञ्च एतैरेवायुधैर्युता ।

खेटो वधफल इति प्रसिद्धः ॥

शेषाः षोडशहस्ताश्च तर्जनीं डमरुं विना ।

मध्यस्थिता उग्रचण्डा अष्टादशभुजा कार्या ॥

अन्यदिगवस्थितास्तु षोडशहस्ताः ।

रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका ॥

नवमी चोग्रचण्डा च मध्यस्था च प्रकीर्तिता ।

गोरोचनारुणा कृष्णा-नीला-शुक्ला च धूम्रिका ।

पीता च पाण्डरा रक्ता आलीढस्या हरिस्थिता ॥

आलीढो धनुःस्थानविशेषः, हरिः मिहः ।

महिषोऽथ पुमान् शस्त्रौ तत्कचग्रहमुष्टिका ।

महिषो महिषासुरः, अथ देव्यग्रे महिषग्ररीरे स पुनर्जातः
खड्गहस्त इत्यर्थः । तत्कचग्रहमुष्टिका तदीयोर्द्वकचे कृतदृढमुष्टिः ।

स्याप्या वृत्तेन पङ्क्त्या वा इत्युक्तं स्कन्दयामले ।

ता देव्यो मण्डलाकारेण वा क्षजुपङ्क्त्या वा धार्याः,
स्कन्दयामले आगमविशेषः ।

पूजने स्तुतिपाठः—

महिषघ्नि महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥

रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्यव्रतमनुत्तमम् ।

येन भीरोरपि महाशौर्यं भवति तत्क्षणात् ॥

मासि चाश्वयुजे शुद्धां नवमीं समुपोषितः ।

सप्तम्यां कृतसंकल्पः स्थित्वाष्टम्यां निरोदनः ॥

नवम्यां प्राशयेत्पिष्टं^४ प्रथमं भक्तितो नृप ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या देवीञ्चैव प्रपूजयेत् ॥

दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम् ।

एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृपः^५ ॥

व्रतान्ते भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्वा कुमारिकाः ।

हेमवस्त्रादिभिस्तास्तु भूषयित्वा स्वशक्तिः ॥

पश्चात् क्षमापयेत्तान् देवौ मे प्रीयतामिति ।

एवं कृते भट्टराज्यो लभेद्राज्यं न संशयः ॥

अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्यञ्च विन्दति ।

१ B चायुः ।

२ A भगम् ।

३ श्रुते— शुद्धा नवमी समुपोषिता ।

४ A C पिष्टम् ।

५ A —तु विधानतः ।

शुद्धां शुक्लां तेन शुक्लनवमीमात्रे व्रतमिदं । निरोदनो निराहारः, निरोदनं निराहारमिति भविष्ये ओदनपदस्य आहारपरत्वदर्शनात् । नवमीं समुपोषित इति नवमीव्रतत्वख्यापनार्थमन्यथा पिष्टप्राशनविधिविरोधात् ।

एवमन्यत्राप्येकादशुपवासपूर्वकं द्वादशीकालीनं विष्णुपूजात्मकद्वादशीव्रते द्वादशी समुपोषिता इति बह्व्यो विधानं वराहपुराणे ।

इति शौर्यव्रतम् ।

अथ शिष्टाचारपरिप्राप्तदशम्यपराजिता ।

ॐ अपराजितायै नमः । ॐ क्रियाशक्त्यै नमः । ॐ उमायै नमः । इति प्रतिष्ठामन्त्रः ।

चतुर्भुजां पीतवस्त्रां सर्वाभरणभूषिताम् ।

खड्गचर्मवराभयहस्तां चिनेचामौषधसितवदनाम् ॥

ध्यात्वा ॐ ह्रीं अपराजितायै नमः ॐ अपराजिताद्दद्याय नमः ॐ ह्रीं अस्त्राय फट् ततो दक्षिणे ॐ नमो जयायै नमः इति पूजयेत् । वामे ॐ विजयायै नम इति पूजयित्वा हरिद्रावस्त्रेण दूर्वासिद्धार्थकं वद्ध्वा देव्या हृदि धत्वा अभिलषितकामनया स्वाङ्गेन धारयेत् ।

ततः प्रयातकं कुर्यात्ततः ॐ कारमुच्चारयन् प्रदक्षिणं कृत्वा प्रसाद्यानेन मन्त्रेण विसर्जयेत् ।

इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्वा निवेदिताम् ।

रक्षार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥

इत्यपराजितापूजा ।

अथ खञ्जनदर्शनम् ।

ज्योतिःशास्त्रे—

द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिकशुक्लपञ्चदश्यां वा आश्वयुजे वा कुर्या-
न्नीराजसंज्ञिकां शान्तिम् ।

नीराजनेऽतिवृत्ते यथा दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम् ।

पश्चेत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति ॥

दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपैति ।

खञ्जनको नामायं विहगस्तस्य दर्शनेन प्रथमे प्रोक्तानि यानि
फलानि मुनिभिस्तानि प्रवक्ष्यामि ।

सूक्ष्मोऽभ्युन्नतरूढश्च कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः ।

आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम् ॥

कृष्णो गलेऽस्य विन्दुः सितकरचरणान्तः स चित्रकृत् ।

अतिरक्तः पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः ॥

खञ्जनविभाग आगमान्तरम्—

समन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रः

ततोऽनुभद्रोऽम्बरभद्र एव ।

एषां चतुर्नामपि खञ्जना-

माचक्ष्महे सम्प्रति लक्षणाणि ॥

यः कन्धरोरःशिरसां समन्तात्
 विभर्त्ति काण्ठ्यं स समन्तभद्रः ।
 कृष्णेन युक्तः शिरसोरमा च
 भवेत् प्रभद्रः सितकण्ठपृष्ठः ॥
 कण्ठोरसौ यस्य तु खञ्जनस्य
 कृष्णे भवेतां स मतोऽनुभद्रः ।
 कृष्णा भवेत् कण्ठगतैव रेखा
 यस्य त्रिसावम्बरभद्रनामा ॥
 मध्यादमौषां शुभकार्यसिद्धौ
 यो यो भवेत् पूर्वतरः स मुख्यः ।
 आकाशभद्रो गलमात्रकृष्णः
 सिताननो कार्यविनाशनाथ ॥
 स्याद्यो हरिद्रारसमन्निकाशो
 गोमूचनामा स तु खञ्जरीटः ।
 निरीक्षितः प्राग्दिवसे प्रभूतम्
 दुःखोद्भवं शंसति यावदब्दम् ॥

आश्रयमधिकृत्य वराहसंहितायाम् ।

अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु मलिलालयेषु पुष्पेषु
 करि-तुरगमूर्ध्नि प्रासादोद्यानदुर्गेषु गोपृष्ठ-सत्समागम यज्ञोत्सव
 पार्थिवद्विजसमीपे हस्तिबन्धन^१शाला-च्छत्र-ध्वज-चामराद्येषु देव^२-
 समीप-सिताम्बर-कमलोत्पलपूजितोपलिप्ते च— तथा—

दधिपात्र धान्यकूटेषु श्रियं खञ्जनः कुरुते ।
 पक्के शाद्वलाग्निर्गौरसमम्यच्च वृषगोमयोपगते ॥
 शाद्वलगे वस्त्राग्निः सकटस्थे देशविक्रयः ।
 गृहपटलेऽथ भ्रंगो वक्त्रे बन्धो शुचौ भवति रोगः ॥
 पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु ।
 महिषोष्ट्र-गर्दभास्थि-श्लेष्मान-गृहकोण-शर्करादृष्टः ॥
 प्राकार भस्म केशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः ।
 पक्षौ धुन्वन्नशुभः पिवन् वापि वारिवाहस्यः ॥
 सूर्य्यादये प्रशस्तो नेष्टकरः खञ्जनोऽस्तमये ॥

वारिवाहो जलप्रणाडिका ।

तस्मिन्निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
 यस्मिन्तु कर्हयति तत्र तलेऽस्ति काचः ।
 अङ्गारमण्यपदिशन्ति पुरौषणेऽस्य
 तत् कौतुकोपनयनाय खनेद्धुरित्रीम् ॥
 मृत विकल विभिन्न रोहितः सुतनु समानफलप्रदः ।
 धनकृद्भिन्निलीयमानको वियति च बन्धुसमागमप्रदः ॥
 अभिन्निलीयमानकः स्वाकाशाद्भूमौ पतन् ॥

आगमान्तरे—

१ अजेषु गोषु गज-वाजि-महोरगेषु
 राज्यप्रदः कुशलदः शुचिशादलेषु ।

भस्मास्थिकाष्ठ १ नखलोमतपेषु दृष्टो
दुःखं ददाति खलु खञ्जनकोऽब्दमेकम् ॥

गजाविशालोपवनान्तरेषु
प्रासादहर्म्यायमिताम्बरेषु ।
दध्यादिभाण्डेऽप्युपलिप्तभूमौ
सुवर्णराजान्तिकचामरेषु ॥

सकाय कुड्याम्बर पत्रपुष्पफलावनमेषु शुभद्रुमेषु ।
येनोपविष्टः प्रथमेऽङ्गि दृष्टस्तस्य अयं खञ्जनको ददाति ॥
नद्यादितीराम्बुज-गोकरीष-गोपुच्छ-दूर्वा-नृपमन्दिरेषु ।
अट्टाल जम्बालफल प्रवाल क्षीरद्रुमोपस्कर-तोरणेषु ॥
एतेषु चाद्येऽहनि खञ्जरीटो दृष्टोऽतिदृष्टः सहस्रोपविष्टः ।
तोयान्नपानप्रियगोऽश्ववस्त्रलाभाय रोगोपशमाय चेष्टः ॥

तुरङ्ग मातङ्ग महोरगेषु
सरोज गोपुच्छ वृषेषु येन ।
पूर्वत्र दृष्टोऽहनि खञ्जरीटो
निःसंग्रथं तस्य भवेन्नृपत्वम् ॥

पूर्वचाहनि पूर्वाह्ने ।

धान्यानुलब्धौ महिषाव्यजादौ स्थाङ्गोमये गोरसलाभहेतुः ।
वस्त्रस्य लाभाय च शादलादौ लाभाय गेहस्य च नावि दृष्टः ॥
प्रदर्शितेऽन्येन च खञ्जरीटे स्थादन्यनार्या सह सङ्गलाभः ।

१ B तुपलोमतपेषु ।

२ कचित्— रिष्टं ददाति बभ्रुः खलु खञ्जरीटः ।

विवाहलाभाऽनखातभूमौ धान्यस्य राशवपि धान्यलाभः ।
 भवेत् प्रभाते प्रियमङ्गमाय स्यादन्धुसङ्गाय तथान्तरौचे ॥
 भूमे धनायावतरन्नभस्तः खादन् पिवन् भोजनपानलब्धौ ।
 एवं प्रकारेषु मनोरमेषु स्थानान्तरेषूक्तफलान्तराणि ॥
 दृच्छानुरूपाणि ददात्यवश्यं पूर्वत्र दृष्टोऽहनि खञ्जरीटः ।

वल्लीदृषत् कण्टकि शुष्कच-
 दग्धास्त्रिशूलामृतलाभमेषु ?
 शून्यालये लोमसु गेहकोणे
 तुषे पलाशे भिकतासु यूषे ।
 एषु प्रदेशेष्वथ चापरेषु
 नदीतटेषूपहतेषु दृष्टः ।
 कुमूर्त्तिचेष्टः स तदा करोति
 न्यङ्कारभौरून् कलहाननर्थान् ॥

बन्धो वरचासु शुचौ च रोगो गृहच्छदे स्याद्विणस्य नाशः ।
 निरीक्षिते वाऽदिशि देशभङ्गो निद्राभिभूतेऽतिभवेच्च रोगः ॥

खरोष्ठ-कौलेयक पृष्ठयात-
 श्चिन्दन् सुपचौ विदधाति मृत्युम् ।
 पचौ विधून्वन् दिवसस्य चान्ते
 बद्धो मृतो वा न शुभः कदाचित् ॥

पृष्ठयातः पृष्ठप्राप्तः कौलेयकः श्वा ।

यादृशवस्था शकुनेरमुख्य शुभाऽशुभा वा प्रथमेऽङ्गि दृष्टा ।
 स्रस्तापि तादृशपलक्षणीया तद्विस्तरेणालमिहापरेण ॥

पूर्वोक्तमेतच्छकुनं प्रशस्तं
यात्रादिकार्येष्वपि तुल्यमार्गः ।
प्रत्यक्षमाश्चर्यमिदन्विहास्य
सर्वी जनः पश्यतु खञ्जनस्य ॥
दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ प्रदेशे
स्वं चेष्टितं खञ्जनको विदधात् ।
मन्त्रेण पूजा शिरसा प्रणामः
तत्सूचितस्येष्टफलस्य सिद्धौ ॥
खञ्जनस्य परिकीर्तनम् शुभम्
दर्शनं भवति मङ्गलप्रदम् ।
यात्यसौ यदि पुनः प्रदक्षिणम्
तत्करोति पथिकस्य वाञ्छितम् ॥

दर्शने पठनीयमन्त्रः—

त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकस्त्व-
मदृश्यतामेषि शिखोद्गमेन ।
विलोक्यसे प्रावृषि निर्गतायाम्
त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते ॥
कुचेष्टितो यः कुवपुः कुदेशे
निरीक्षितः खञ्जनकः कदाचित् ।
द्रष्टा विशेषात् परितोषयेत्तम्
घाताय तत्सूचितदुष्कृतस्य ॥

मांसं न भृञ्जीत शयौत भूमौ
 स्त्रियं न सेवेत दिनानि सप्त ।
 स्नायाज्जपेत् संजुह्याच्च बहौ
 पैष्टं पुमान् खञ्जनमर्चयेच्च ॥

वराहसंहितायाम्—

नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
 खगमवलोक्य महीतले विदध्यात् ।
 सुरभिकुसुमयुक्तमर्घं शुभ-
 मभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम् ॥
 अशुभमपि विलोक्य खञ्जरीटम्
 द्विजगुरुमाधुसुरार्चनेऽनुरक्तः ।
 न नृपतिरशुभं प्राप्नुयात् सः
 यदि दिनानि न सप्त मांसभोजी ॥

आवर्षात् प्रथमदर्शने फलं प्रतिदिनन्तु दिनशेषे दिक्स्थानं
 मूर्त्तिलग्नं शान्तदौष्टादिभिश्चोद्यम् ।

तच्च वसन्तराजे—

दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता
 विवस्त्रदाप्ता भवति प्रदीप्ता ।
 सा धूमिता यां सविताभ्युपेता
 शेषा दिगन्ताः किल पञ्च शान्ताः ॥
 दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री
 धूमान्विता चानलदिक् प्रभाते ।

प्रत्येकमेवं प्रसृष्टाष्टकेषु
 भुंक्ते दिशोऽष्टौ मविता क्रमेण ॥
 दग्धेषु दग्धं ज्वलितं ज्वलत्सु
 फलं जनिष्यत्यथ धूमितेषु ।
 दिशां विभागेषु विभज्य जातः
 कार्योद्यतानां कुशले सदैव ॥

इति खञ्जनदर्शनम् ।

वराहपुराणे दुर्वासा उवाच—

तद्ददाश्वयुजे मासि द्वादशीं सितपक्षिणीम् ।
 सङ्कल्पाभर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् ॥
 पद्मनाभाय पादौ तु कटिं वै पद्मयोनये ।
 उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय वै उरः ॥
 अश्वयाय तथा बाह्व प्राग्वदस्त्राणि पूजयेत् ।
 प्रभवाय शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत् ॥
 तस्मिन् हेममयं देवं पद्मनाभञ्च विन्यसेत् ।
 तमेवमेव सम्पूज्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥
 प्रभातायाञ्च शर्व्वर्यां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 आसीत् कृतयुगे राजा भद्राश्वो नाम वीर्यवान् ॥
 यस्य नाम्नाऽभवद्वर्षं भद्राश्वं नामनामतः ।
 तस्यागस्त्यः कदाचित्तु गृहमागत्य भूपतेः ॥

उवाच पञ्चरात्रन्तु वसामि भवतो गृहे ।
 तं राजा शिरसा नत्वा स्वीयतामित्यभाषत ॥
 तस्य कान्तिमयी नाम्ना भार्या परमशोभना ।
 तामगस्त्यस्तथा दृष्ट्वा रूपतेजोऽन्वितां शुभाम् ॥
 सपत्न्यश्च भयात्तस्याः कुर्वन्त्यः कर्म शोभनाः ।
 साधु साधु जगन्नाथ स्त्री शुद्रः साधु साध्विति ॥
 एवमुक्त्वा ननर्त्ताच्चैरङ्गस्यो राजसन्निधौ ।

राजोवाच—

किं हर्षकारणं ब्रह्मन् येनैवं नृत्यते भवान् ।

अगस्त्य उवाच—

इयं राज्ञौ लदीयाभूत् दासी वैश्यस्य वैदिशे ।
 नगरे हरिदत्तस्य त्वमस्याः पतिरेव च ॥
 तस्यैव कर्मकारोऽभ्युद्भद्रो^१ विन्ध्येति नामतः ।
 वैश्यो वाश्ययुजे मासि द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥
 स्वयं विष्ण्वालयं गत्वा गन्धपुष्पादिभिर्हृरिम् ।
 अभ्यर्च्य स्वगृहं प्रायाद्भवन्तौ रत्नपालकौ ॥
 स्थाप्य द्वावपि दीपानां ज्वालनार्थं महामते ।
 गते तस्मिन् भवन्तौ तान् दीपान् ज्वालयन्तौ^२ स्थितौ ॥
 यावत् प्रभाता रजनी निःश्राव्येन नरोत्तम ।
 ततः कालेन महता मृतौ^३ द्वावपि दम्पतौ ॥

१ A D अथ अगस्त्यः ।

२ मृते तदीपप्रज्वालने ।

२ D शुद्रः ।

३ A D भूतौ ।

तेन पुण्येन ते जन्म प्रियव्रतगृहेऽभवत् ।
 इयञ्च पत्नी ते जाता वैश्यादास्यभवत् प्रिया^१ ॥
 पारक्यस्यापि दीपस्य ज्वालितस्य हरेर्गृहे ।
 इयं व्युष्टिः परा जाता भक्तिप्रकृत्य ते पुरा ॥
 स्नेन यः पुनरर्थेन विष्णुमभ्यर्च्य दीपकम् ।
 ज्वालयेत्तस्य यत् पुण्यं तत् संख्यातुं न शक्यते ॥

अत्र प्राग्वदित्याद्यतिदेशकपदैर्वराहपुराणीयवक्ष्यमाणमार्ग-
 द्वादशीधर्मा यथायथमतिदिश्यन्ते ।

पद्मनाभद्वादशीव्रतम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौण्येदशश्चिरसमश्चन्दत्वा तथाश्विने ।
 एतच्चाश्विनशुक्लद्वादश्यामेवं दानं तथैव प्रकमात् ।

ब्रह्मपुराणे—

सोपवासश्च कर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः ।
 द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजनीयश्च सर्वदा ॥
 याचोत्सवश्च कर्त्तव्यस्तयोदश्याञ्च विष्णवे ।
 उपवासश्चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां हरिं यजेत् ॥
 आश्वयुज्यां पुरा विप्रैः काम्यो होमः प्रवर्त्तितः ।
 महाभयेषु रक्षाथं द्वारोपान्ते ऊताशनः ॥

यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।
 पूर्णेन्दुः पूजितश्चापि पक्वैर्धान्यैः फलैस्तथा ॥
 देवदारुवने नग्नः स्तब्धलिङ्गो दिगम्बरः ।
 सभार्यः पूजितो विप्रैः स्कन्द-नन्दिगणैर्युतः ॥
 देवैरश्वपतिश्चापि रेवन्तः पूजितस्तदा ।
 मुनिभिर्गौस्तु सुरभिर्गामद्भिः सुरपूजिता ॥
 कागरूपश्च मुनिभिः पूजितोऽत्र छताशनः ।
 श्रौरभरूपी देवस्तु पूजितस्तु जलाधिपः ॥
 विनायकेन सृष्टास्तु वरुणाद्या महाबलाः ।
 कान्तारे दीपदानश्च विष्णुना संप्रकीर्तितम् ॥
 कश्यपेन निकुम्भस्य युद्धादागमनं कृतम् ।
 युगपत्तत्र कर्त्तव्या द्वादशैते महोत्सवाः ॥
 आश्वयुज्यां पूर्णिमायां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
 आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
 तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपगाः ।
 शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डलैः ॥
 पुष्पार्घफलधूपान्नसर्षपप्रकरैस्तथा ।
 वेश्यानि भूषितव्यानि नानारङ्गैर्विशेषतः ॥
 सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भावं सवालकैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
 स्त्रीदृढमूर्ख-बालैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
 पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ॥

द्वारोपान्ते प्रदीपश्च समूज्यो हव्यवाहनः ।
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ॥
 पूजितव्यश्च पूर्णन्दुः पयसा पायसेन च ।
 रुद्रः सभार्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
 गोमद्भिः सुरभिः पूज्यो क्वागवद्भिर्जताग्रनः ।
 औरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
 पूज्यमानश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
 ततः पूज्यो निकुम्भस्तु समापैस्तिलतण्डुलैः ॥
 सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृगराद्यैश्च भूरिभिः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
 शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा ।
 वज्रिपार्श्वगतैर्नया दृष्टाः क्रीडाः पृथग्विधाः ॥
 ततः प्रभातसमये खनुत्तिप्रैः खलङ्कृतैः ।
 मङ्गलास्तभनं कार्यं वज्रिसमूजनं तथा ॥
 भोक्तव्यं बान्धवैः सार्द्धं क्रीडितव्यं यथासुखम् ।
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वितीयायामनन्तरम् ॥
 प्रभाते कर्दमाकैस्तु क्रीडितव्यं पिशाचवत् ।
 निर्लक्ष्मैश्चाथ सर्वत्र रुद्रवत् सर्ववैश्वसु ॥
 यस्मात् स देशः सोत्कण्ठः पिशाचैः शम्भुवाहनैः^१ ।
 लब्धस्तु कश्चात् पूर्वं सक्रोधस्य प्रजापतेः ॥

आनीय चाय मित्राणि लेपनीयानि कर्दमैः ।
 कामाग्निज्वलनैर्वाक्यैः स्त्रीपुंलिङ्गानुवादिभिः ॥
 वाचा पेशाचमाचारं कल्पयद्भिरितस्ततः ।
 अश्लीलान्यपि जल्पद्भिराक्रोशद्भिश्च संमुखम् ॥
 तस्मिन्नहनि पूर्वाह्णे निकुम्भस्थानुयायिनः ।
 कान्तवेश्याः पिशाचाश्च प्रविशन्ति नरांश्च तान् ॥
 अपराह्णे ततः स्नातांस्त्यक्त्वा गच्छन्ति बन्धुवत् ।
 दर्पाभिमानदोषेण तत्र यस्त्वागतान् नरान् ॥
 न पूजयति मोहेन क्रीडां न कुरुतेऽथवा ।
 तं निर्दहन्ति ते क्रोधात् पिशाचा रौद्रदर्शनाः ॥
 ततः स्नातैर्नरैः पूज्यो देवो दामोदरो हरिः ।
 सम्पूज्य विप्रान् भोक्तव्यं स्वनुलिप्तैः स्खलद्भृतैः ॥
 बन्धु मित्र कलत्रैश्च सहितैश्च यथाक्रमम् ।
 ततः प्रभृति षण्णामान् खेषु वेश्मसु मानवैः ॥
 अग्निः सन्निहितः^१ कार्य्यो रात्रौ सिद्धार्थकास्तिलाः ।
 मांसं समग्रं देयश्च दौपो नित्यं गृहादह्निः ॥
 आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
 कौमुदी सा समाख्याता कार्य्यो लोकविभूतये ॥
 कौमुद्यां पूजयेत्तस्मैमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।
 सुगन्धिर्निशि सदेशस्त्वचैर्जागरणं चरेत् ॥

लक्ष्मीपूजामन्त्रः—

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयान्तदर्चनात् ॥

इन्द्रपूजामन्त्रस्तु—

विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥
अथ कान्तारदीपदानस्य रात्रिकार्य्यश्रुतेः—^१
युगपत्तत्र कर्त्तव्यां द्वादशैते महोत्सवाः ।
इति वचनादन्येऽप्युत्सवा रात्रिकर्त्तव्याः । एवञ्च साहचर्यात्—
शङ्खवाद्यरवोन्मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च सा निशा ।
वक्त्रिपार्श्वगतैर्नेया—

इति स्वरसादाचाराच्च अन्यत्र निकुम्भादिपूजायां चैत्रकृष्ण-
चतुर्दश्यां रात्रिकृत्यत्वदर्शनात् गौडस्थितिविहितजागरणरात्रिरेव
सन्निहितायाः—

कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।

इत्यनेन स्तुतिविषयत्वौचित्यादनुकूलतापादक स्नानमार्ग-
ग्रोधनाद्यतिरिक्तं द्वारोर्द्ध्वमित्यादिसकलपूजादिकर्म रात्रौ
वेवेति बहवः ।

अन्ये तु—पूर्वाह्णोपरोधेन प्राचीनपूजां तत्रैव मन्यन्ते लक्ष्मी-
पूजादिकञ्च रात्रौ कारयन्ति । अनुकूलन्तु मनागाद्यपेक्षते (?) ।

स्कन्दपुराणे—

अन्धके चागते तस्मिन् कक्षाहं कौमुदीमिति ।

इत्युपक्रमे—

ततः प्रभृति राजा वै आज्ञापयति कौमुदीम् ।

देवरात्रिञ्च देवस्य रुद्रस्यासुरनाशिनीम् ॥

सुमंसृष्टोपलब्धाभौ रथ्याभिः क्रियतां पुरम् ।

वासोभिरहृतैः सर्वे भवन्तु पुरवासिनः ॥

सखिणः सशिरःस्नाता दत्तपद्मा यथाक्रमम् ।

गायन्तु गायनाद्यैव नृत्यन्तु नटनर्त्तकाः ॥

उड्डीयन्तां पताकाश्च गृहवौथ्यापणेषु च ।

गृहाणि चोपलिप्तानि नित्यमेव भवन्तु वः ॥

पुष्पप्रकरजुष्टानि धूपेर्नानाविधेरपि ।

स्रग्दामवन्ति सर्वाणि नवमालायुतानि च ॥

ब्राह्मणाद्यैव भोज्यन्तां क्रियन्तां वाचनानि च ।

ब्रह्मघोषश्च सर्वत्र पुण्याहोदीरणानि च ॥

दीपा रात्रौ च सर्वत्र राजमार्गगृहेषु च ।

अनन्तराः क्रियन्तां वै प्रचुरस्त्रेहवर्त्तयः ॥

तरुणाः सह योषिद्भिः समन्तात् पर्यटन्तु च ।

रममाणा हसन्तश्च गायन्तो नृत्यसेविनः ॥

भाण्डवाद्यानि वाद्यन्तां नृत्यन्तां सह योषितः ।

महादेवस्य पूजान्ते गन्धपुष्पादिकीं शुभाम् ॥

उपशाराश्च विविधाः क्षपनानि महान्ति च ।

बलयः पुष्कलाश्चैव भक्ष्यभोज्यैरलङ्कृताः ॥
 दौपांश्च विविधाकारान् पानानि चरमांस्तथा ।
 फलानि च विचित्राणि मांसं पक्वमयामकम् ॥
 सुवर्णमणिचित्राणि ईश्वराय प्रयच्छत ।
 वध्यन्तां पशवस्यात्र भोज्यन्तां द्विजसत्तमाः ॥
 यो न कुर्व्यादिदं सर्वं पुरवासी नरः कश्चित् ।
 पातयेत्तस्य देहे तु राजा दण्डं महायशाः ॥

तथा मनत्कुमार उवाच—

एवं सङ्क्षोषयित्वा तु घाण्टिको^१हस्तिपृष्ठगः ।
 जगाम खगटहं भूयः कौमुदी चाण्वर्त्तत ॥
 यथोक्तन्तु तदा सर्व्वमकुर्व्वन् सुपुरे जनाः ।
 राजापि संयतः स्वातः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 सर्व्वस्यायतनं गत्वा स्वयमेव सुभक्तितः ।
 पञ्चगव्येन शुद्धेन तैलेन च सुगन्धिना ॥

इत्याद्यभिधाय पुनः मनत्कुमार उवाच —

अथ तस्यां सह स्त्रौभिः कौमुद्यां देत्यदानवाः ।
 रेमिरे रक्तमनसो देवाः स्वर्गागता भवे ॥
 तत्र काचिष्कुभापाङ्गौ पद्मं दिव्यं मुखोपरि ।
 मुखारविन्दचाणार्थं ददौ सोमभयादिव ॥
 काचित् प्रायेण सन्धक्ता विमानात्तत्र निर्गता ।
 गृहाच्चन्द्रादिभिः स्पृष्टा पपात मदमानसा^२ ॥

अथ कान्तारदीपदानविधिः ।

अत्र ब्रह्मपुराणे —

पूर्वमाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

प्रथमे च निगारम्भे मनोवाक्कायसंयता ॥

नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्माय विष्णवे ।

नमो धर्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः ॥

दद्यादनेन मन्त्रेण दीपं अद्भुतमन्वितः ।

यः कार्तिके समग्रन्तु वर्द्धन्ते तस्य सम्पदः ॥

दिवाकरेऽस्ताचलमौलिमंस्थिते

गृहादपूरे पुरुषप्रमाणम् ।

यूपाकृतिं यज्ञियवृचदारु—

मारोष्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥

पञ्चाङ्गुला मध्यकिट्टेण युक्ता

द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।

कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतौद्य

याभिर्भवेदष्टमार्गानुसारः ॥

तत्कर्णिकायान्तु महाप्रकाशा

दीपास्तु देया दक्षगास्तथाष्टौ ।

उदङ्मुखान् दीपरवरांश्च तैल-

वृतार्द्धयुक्तांश्च यथोपलब्धान् ॥

अनङ्गलम् त्वथ वस्त्रखण्डम्

नवं सुरक्तं त्वथवा सुशुक्लम् ।

वर्णं प्रयोज्यन्नपकञ्च कृत्यम्
स्निग्धेन्दुखण्डं सुसमं प्रशस्तम् ॥

चपकं मद्यकम् ।

तच्छालिपिष्टोपरि सन्निधेयम्
यथा न नश्येन्न च कम्पते च ।
सर्वं प्रकुर्व्यात्त्रिगुणप्रमाणम्
मध्यस्थितस्याप्यथ दीपराजः ॥
दलेषु शोभार्थमतौव कुर्व्या-
न्मनोरथप्राप्त्युपलब्धये च ।
घण्टाष्टकं लम्बितपुष्पदाम
सवस्त्रशोभान्वितमच पश्चात् ॥
संप्रोक्ष्य भूमिं त्वथ गोमयेन
सचन्दनाग्नेन जलेन लिप्त्वा ।
अनेकवर्णैरथ मण्डलन्तु
कृत्वाष्टपत्रम् कमलप्रमाणम् ॥
फलानि मूलानि तथैववच्च
लाजा दधि-क्षीरमथान्नपानम् ।
नानाविधम् भक्ष्य विशेषणञ्च
स नृत्यगीतं मधुरञ्च वाद्यम् ॥
निवेद्य धर्माय हराय भूमौ
दामोदरापाय्यथ धर्मराजे ।

प्रजापतिभ्यस्त्वय मत्पितृभ्यः
 प्रेतेभ्य एवानुमतः स्थितेभ्यः ॥
 नैर्ऋत्यकोणादथ दक्षिणान्तम्
 धर्मादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ।
 ततो जलं ग्रीतलमानयित्वा
 सर्पिःसमायुक्तमतौव दद्यात् ॥
 आपूर्य्य चाष्टौ कलसांश्च तेन
 नैर्ऋत्यकोणादथ मन्त्रिधाय ।
 हेमादिपात्रं जलपूर्णमेव
 दद्यात् पिधानञ्च सदक्षिणञ्च ॥
 गोभूहिरण्यम् रजतञ्च वस्त्रम्
 वस्त्रं फलानि मूलानि यवांश्च धान्यम् ।
 गृहं रथं शयनं वाहनञ्च
 यच्चाथ किञ्चिद्भृदये मनोज्ञम् ॥
 निवेदयेद्वाङ्मणसन्तमेभ्यो
 नैर्ऋत्यकोणादथ संस्थितेभ्यः ।
 एकैकशः प्रीणनञ्चात्र कुर्यात्-
 ऋर्षादिभ्यः प्रेतपर्यन्तकेभ्यः ॥
 एतत् समगं विधिवच्च कुर्यात्
 स्वशक्तिमादौ स्वधनं विचार्य्य ।
 दीपान् समग्रानथ वर्ज्जयित्वा
 सर्वं नयेयुस्त्वय विप्रमुखाः ॥

प्रदक्षिणीकृत्य चिरं गताश्च
ततो भवेत् संयतनक्रभोजी ।
इतीदमीदृक् व्यवहारयुक्तं
निशामुखे प्रत्यहमेव कुर्यात् ॥
मासं समग्रं परया च भक्त्या
समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।
एवं कृते नाकलोकादिशिष्टं
सुखं भवेत् प्रेतलोकस्थितेभ्यः ॥
अथेदृशं चाश्वयुज्यां सकृदा
पुनःसमायां दिवसेऽथ पौत्र ।

तमा रात्रिः ।

कुर्यात्ततः कार्तिकपौर्णमास्याम्
दिनत्रयं दीपमहोत्सवञ्च ।
एकोऽथवा दीपवरः प्रदेयो
रात्र्यागमे कार्तिकपौर्णमास्याम् ॥
दरिद्रवेश्मस्थ काननेषु
श्लेष्मानदेवायतने च चैत्ये ।
नदीतटे चित्रगृहान्तरे वाऽ-
प्यथैकलिङ्गेऽप्यथवैकवृत्ते ॥
अष्टाधिकं तेन सहस्रमात्रम्
विधाय पात्रे सुशुभे शतं वा ।

पक्षैरथाद्धैरथवा तदद्धैः

प्रमाप्य (?) शृङ्गस्त्वथ माधकैर्वा ॥

हस्ताद्धमाचैश्च चतुर्दशाख्यैः

प्रमाप्य दस्त्रं त्वथ सूत्रकं वा ।

प्रज्वालयेत्तत्र निरूप्य धीमान्

स्त्रीणामलङ्कारग्रतैः प्रपूज्य ॥

देया महावर्त्तिरतीव हृद्या

पुण्या च सा स्याद्भुवनप्रकाशा ।

एतन्न कुर्यादथ यस्तु मन्द-

स्तस्यान्धकारस्य कुतः प्रशान्तिः ॥

अत्र कान्तारो दुर्गमं वर्त्म । दरिद्रवेम्बस्त्वथ वेत्यनेनापि वैक-
ल्पिक आचार उक्तः । शङ्खपेक्षया आश्विनीराचितः कार्तिकी-
पर्यन्तं मुख्य एकः प्रयोगः ।

आश्विनीरात्र्यमावस्थारात्रि कार्तिकीरात्रिषु यथाक्रमं रात्रि-
चितये शङ्खपेक्षया, द्वितीयः कल्पः कार्तिकीरात्रिमात्रे वा
दीपदानम्, अष्टाधिकमित्यादिना हस्ताद्धमाचैरित्यादिना च
शङ्खपेक्षया तैलवस्त्रवर्त्तिप्रभृतिकथनमिति ।

स्कन्दपुराणे-

श्रुत्वा कालेयवचनं कालवेदौ तपोधनः ।

सनत्कुमारः प्रोवाच व्यासमम्बुदनिःस्वनः ॥

नीलोत्पलदलश्यामः श्यामाम्बुजसमन्वितः ।

शृणु कालेय कालाभ कालकण्ठविशेषितम् ॥

रतावसानं सम्प्राप्य निष्क्रान्ते दिक्पतौ पतौ ।
 उत्थाय शयनाद्देवी शौचञ्चक्रेऽतिशोचिता ॥
 ततः स्पृशन्त्याः पार्वत्या वारिधाराधरप्रभा ।
 चिन्ता समभवत्तस्या न पुत्रो दुहितेति वा ॥
 तस्यास्थिन्तयमानाया हृदयाम्बुसमुद्भवा ।
 जग्ने कमलपत्राक्षी कन्या मृण्मयपङ्किता ॥
 नौक्षवस्त्रैर्निवसिता रक्तवस्त्रावगुण्डिता ।
 सोत्थाय कर्द्दमात्तस्मात् विह्वताननमूर्द्धजा ॥
 वद्धाञ्जलिपुटा प्राह पार्वतीं भाविनीं सतीम् ।
 अनुब्रूहि मया कार्यं किन्ते देहप्रसूतया ॥
 गिरिकन्या तु तां दृष्ट्वा हृदयाम्बुजसम्भवाम् ।
 उवाच सम्परिवृज्य मूर्द्धि चाप्राय पार्वती ॥
 मानस्यसि मम सुता हृदयाम्बुजसम्भवा ।
 ब्रूहि किन्ते प्रयच्छामि मम प्रीतिः परा त्वयि ॥
 हृदयोदकसिक्ताङ्गी हृदयोदकसम्भवा ।
 अनाभाय्य गिरेः पुत्रौ प्रगीता सा च नृत्यति ॥
 तस्यास्तद्विह्वतं रूपं दृष्ट्वा तत्र गिरेः सुता ।
 हृदयेऽचिन्तयद्देवी किमिदं कोऽप्ययं विधिः ॥
 चिरायुषी ततो ध्यात्वा चिरं चौरजटाधरा ।
 उवाच तां प्रसन्ना सा नृत्यगीतप्रवर्त्तिकाम् ॥
 दयाम्बुभवे ह्येहि वरदाऽस्मि तवानघे ।
 तस्मिन्बोध वरदास्ये यत्तवाहमनिन्दिते ॥

कृमिपङ्काङ्गलिप्राङ्गा सम्भूतासि यदङ्गने ।
 तस्मादुदकमेवेति भविष्यसि महोत्सवे ॥
 देवसम्मर्द्दजो मङ्गमुत्सवो यादृशो भवेत् ।
 तादृशो तद्विशिष्टो वा भविष्यति तवोत्सवः ॥
 उन्मत्तवेशं कुर्वाणाः सङ्गता मुवि मानवाः ।
 उत्सवे ते भविष्यन्ति मुदिताः सर्वतो मृशम् ॥
 पार्वत्या वचनं श्रुत्वा ततः सोदकशेविका ।
 उवाच साञ्जलिपुटा नलिनीव सकुशला ॥
 मामम्ब सुसमाश्रित्य त्रिलोकोत्सववन्दिते ।
 उत्सवो भविता कीदृक् कस्मिन् काले स्वयं वद ॥

भगवत्युवाच ।

दृष्ट्वा शरत्कालमग्र्यं पूर्णविम्बसमद्युतिम् ।
 फुल्लाम्बुजकृतापीडं नीलोत्पलकृताञ्जनम् ॥
 कठोरशस्यदण्डया ईषत्सन्नापतप्रया ।
 विभ्रत्याधरया रम्यं पङ्कशाख्यवगुण्ठितम् ॥
 राज्ञः परिचयप्रौत्या वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।
 भविष्यति तदा शो वै उत्सवो ऽमरसन्निभे ॥
 यस्मिन्निन्द्रमहो लोके दिने पातमुपैष्यति ।
 तस्मिन् दिने तव जना आरक्ष्यन्ते महोत्सवम् ॥
 यः कामो भैरवस्यासीद्भगवत्या भवस्य च ।
 न महाभैरवो भूत्वा कन्यां गृह्यः करे स्थितः ॥

ततोऽम्बिका भगवती पत्नी भगवतः प्रिया ।
 पुमांसमग्रवीत् कस्त्वं किञ्च गृह्णासि मे सुताम् ॥
 ततो दंष्ट्राकरास्त्रास्यो भैरवो भैरवाकृतिः ।
 पुमान् नौचैः स्थितः प्राह विद्युन्मत्त इवाम्बुदः ॥
 योऽभवद्भैरवः कामो भगवत्या भवस्य च ।
 तत्सम्भूतोऽहमेवैषा भार्या मम भविष्यति ॥
 देवानान्तु वरं दत्त्वा गोपतिर्जगतः प्रभुः ।
 पीतकाष्मिनिवादित्यो विवेश भगवान् तदा ॥
 देवीञ्चञ्चलेखाङ्गां रतिकामालसेचणाम् ।
 अपश्यन् स्नानकमलामुष्णान्तामिव पद्मिनीम् ॥
 तौ दम्पती विहृताङ्गौ कुवेषाच्छादनौ स्थितौ ।
 वीचाञ्चके सोमभूषः काविमाविति शङ्कितः ॥
 अथ तौ दम्पती तस्य देवतासुरवन्दितौ ।
 महेशचरणौ कान्तौ प्रणम्य च ततः स्थितौ ॥

तावुभावपि भवो भवपाल-
 खन्द्रचिह्नितवपुस्त्रिपुरारिः ।
 प्राह पादपतितौ सुसमीपे
 कौ युवां वदत किञ्च करोमि ॥
 अम्बिका भवमथाह गिरीशं
 सूर्यकोटितडिदग्निमवर्णम् ।
 हारपूर्णवदना वदमानं
 लीलया भगवती स्मलमाला ॥

योऽभवत्तव ममैव हि कामो

भैरवो भयकरस्त्रिदशानाम् ।

एष ते किञ्च पुमान् तव जातः

स्त्रीयमिन्दुवदना मदमाग्रे ॥

स्कन्दपुराणे भैरवोत्पत्तिर्नामाध्यायः ।

सनत्कुमार उवाच—

सोमलज्जा ततः प्रोक्त उमया सोमभावनः ।

गोपवेशधरो देवो दम्पतौत्यन्नवीद्वचः ॥

यदैव हि त्वया ध्याने जातेयं स्त्री वराङ्गना ।

तदैव मत्प्रभावेन भैरवो ह्येष मेऽभवत् ॥

सिंहेन हि यथा सिंहौ हस्तिना हस्तिनी यथा ।

तथेयं रंस्यते सुभ्रु भैरवेण सहाव्यया ॥

नाहं त्वया विना देवि त्वच्चापि न मया विना ॥

अतएव मया तेऽद्य दत्तो लम्बोदरारणि ॥

लम्बोदरारणि विनायकमातः ।

उत्सवस्ते च भविता त्रयीप्रोक्तस्तु मत्प्रिये ।

पूर्वागमोऽस्य भविता वृत्ते काममहोत्सवे ॥

अतस्तदात्मको लोकाः सर्व्वः सुरवरार्चिते ।

भजन्ते तेन चान्योन्यं नरा नार्य्यस्य पार्ष्वति ॥

सिद्धेषु हृदयं स्त्रीणां भगेषु हृदयं मृणाम् ।

भगसिद्धाङ्गितं सर्व्वं तदिदं जगदङ्गने ॥

भगलिङ्गाङ्गमुत्क्रोशं^१ कुर्वाणाः मामरा नराः ।

अन्योन्यं घातयिष्यन्ति आक्रोशन्तः परस्परम् ॥

आरम्भे चावसाने च भविता भैरवोत्सवः ।

शक्र वा तदिने तद्वदुदसेविकयोत्सवः ॥

आरम्भे चावसाने चेत्युदसेविकोत्सवापेक्षया उदसेविकायाः श्रेष्ठं
कालञ्च भवितोत्सवः ।

यत्पुनर्नगरं ग्रामं भैरवोऽयं प्रवेक्ष्यति ।

उन्मत्तमिव तत्सर्वं सख्यौदृढं भविष्यति ॥

उन्मत्तवदनुन्मत्तं चातुर्वर्ण्यं गिरेः सुते ।

भविष्यति पुरा मत्तं भैरवागमहर्षितम् ॥

यथा नियुक्तो पित्र्यं विप्रन्ते देवताः द्विजान् ।

एवं वै भैरवमहे भैरवो विप्रतेऽमरान् ॥

ततो रासभमारूढाः सङ्गत् कर्दमलेपिताः ।

कटुकाञ्चनवस्त्रीभिः छतवेष्टनभूषणाः ॥

तत्फलावद्धुवलयः प्रकटोत्कटनिःस्त्रिणाः ।

भस्मभूषितसर्वाङ्गा विन्मूचमलपङ्क्तिनाः ॥

तल्लतालेर्वाद्यमानैः क्रूरा वज्रवशोऽन्वितैः ।

अवद्धमसमद्धम् ।

सूच्यमाने वरारोहे भैरवे भार्यया सह ।

प्रवेक्ष्यति पुरं शेष उत्सवं जमयक्ष्णाम् ॥

ये ये रासभादिरोहादिमन्त्रोपां तल्लतालैर्हस्ततालैर्वाद्यमानैः
क्रूरामम्बद्धवचोऽन्वितैः सूच्यमाने लक्ष्यमाणे समये मृणां ममदा^१
जनयन् भैरवः पुरं प्रवेक्ष्यतीत्यन्वयः ।

प्रविष्टे भैरवे भीरु पुरुहतार्चिते पुरम् ।

जनस्य रोचको घोरो भविष्यति तदोत्सवः ॥

रोचको विहिततया रुचिविषयो घोरः प्रौढतया सद्यो दुःसहः ।

येषां वर्षशतं भीरु जरया ये च जर्जरः ।

तेऽपि वत्सकवत्सर्व्वं करिष्यन्धुत्सवं नराः ॥

वत्सकवत् सालकवत् ।

नामाभूषणवद्धात्राः कुङ्कुमागुरुभूषिताः ।

पौतैरनेकवर्णैश्च वासोभिः परिवेष्टिताः ॥

कर्णपूरैः समाल्लैश्च सदामालः सचूड़िनः ।

सदामालः सस्रजः चूड़ावद्धभूषणं तदन्तः ॥

नूपैश्चम्पकपुष्पाद्यै रुचस्त्रिष्टाग्निरोरुषाः ।

आस्फोटयन्तः क्रन्दन्तः आवयन्तोऽप्रियाणि च ।

रथ्यासु राजमार्गेषु आवयन्तो यतस्ततः ॥

रथ्याशब्दोऽत्र राजमार्गेतरमार्गपरः । कुलस्त्रीणामनङ्ग-
प्रहतीनि च ।

अङ्गानि यानि गुह्यानि कासाधारकृतानि^२ च ।

तेषां हि सर्व्वसन्देहं दर्शयन्तः पदे पदे ॥

गायन्तश्च प्रनृत्यन्तः कुर्व्वन्तोऽविनयानि च ।

पूर्वं ससज्जीभूत्वा च निर्लज्जत्वमुपागताः ॥

लज्जनीयानपि गुरुतुल्योन्नतः परानपि ।

उदधेविकया मर्त्याः करिष्यन्ति यथा मम ॥

न मातुर्लज्जते पुत्रा न पुत्रस्य तथारणी ।

अरणी माता ।

पितुर्न पुत्रः पुत्रस्य न पिता न पितामहाः ।

न मातुलस्य स्वस्रीयः स्वस्रीयस्य न मातुलः ॥

मुद्धर्त्तेनैव स्वजना निर्लज्जत्वमुपागताः ।

सारमेयाननडुहस्तारूढा गर्दभेषु च ॥

डोम्ववेशा गोपवेशा वदुवेशधराः^१ पुरे ।

राजवेशाऽन्यवेशाश्च तरुणा दृढरूपिणः ॥

नापितानाश्च वेषेण नग्नानामपि चापरे ।

पलाण्डुभीधुवर्षेण सहन्मिश्रेस्तथा भृशम् ॥

धूपं सञ्चारयिष्यन्ति प्राणवैराग्यकारकम् ।

जले च रमणश्चान्ये नरा नृणामजानताम् ॥

नासिकायां प्रदास्यन्ति दुर्गन्धिं चाशुभैः समम् ।

अन्ये तु पुरुषा देवि देववेषविभूषिताः ॥

काव्यानि आवयन्तोऽपि इष्यन्ति च यथामराः ।

यश्च नाकुशते तत्र यश्च नाक्रोशते परम् ॥

विभ्यन्ति तस्य पितरो ब्रह्महन्तुर्यथा तथा ।

राजानो हि यथाऽर्चनां कुञ्जराणां यथामराः ॥

क्षिता हि जायते तद्वत् नराणामुदसेविका ।
 न तस्य देवा अश्रन्ति हविः पितर एव च ॥
 मध्यस्थभावं कुरुते उदसेविकया तु यः ।
 उदसेविकयेति सप्तम्यर्थे तृतीया तेनोदसेविकायामित्यर्थः ।
 न त्वं नन्दी नचैवाहं तस्य तुष्यन्ति पार्व्वति ।
 विरामे च महाशोकः पुचलाभे यथा कृतः ॥
 पुचलाभे पुचलाभाय भैरवागमो यथा कृत इत्यन्वयः ।
 उदसेविकया त्वेवं भविता चैव वागमः ।
 अतुला हर्षसम्पत्तिः पश्चादथ तथावयोः ॥
 न भ्राजते यथा वेदं त्वच्छ्लोकाद्भवन्नं तव ।
 उदसेविकया हीनं तथा च भविता पुरम् ॥
 नरा नार्य्यश्च गिरिजे भस्मना कर्दमेन च ।
 निष्प्रभानि करिष्यन्ति गृहाष्टायतनानि च ॥
 चौरैरुदासितमिव पुरं देवि भविष्यति ।
 मृत्पिण्डभस्मविन्मूचैर्नरैः प्रेतैर्विरानृतम् ॥
 भैरवोऽयं मृत इति घोषयन्तस्ततो नराः ।
 तृणकुक्षं नरं तच्च संवेश्याम्वरसंयुतम् ॥
 इति वाचः प्रकुर्वाणा भैरवोऽयं जहाति नः ।
 निर्हरिष्यन्ति तं मर्त्या मृतं गुरुमिव प्रियम् ॥
 तद्भागमूले तं न्यस्य सरित्कूले तथापि वा ।
 खानाग्निर्भुक्तकण्ठ्याः प्रयास्यन्ति ततो गृहम् ।
 संसाध्य भैरवं खाता उत्सवोत्कटखेदिताः ॥

मुनिव्रता इव नरा भविष्यन्ति क्रियायुताः ।

यथैव ते पार्वति भैरवागमे

नवां न सज्जां मुञ्चरेव सज्जिरे ।

तथैव सभावितभैरवाः पुन—

र्वभूवुरेकान्त तपोधनावृताः ॥

इमन्तु यः सुन्दरि भैरवोत्सवं

पठेच्च विप्रो द्विजदेवसंसदि ।

स पुत्र-पौत्रैः सममेव तत्सणे

महागणेशत्वमवाप्नुयाच्छिवम् ॥

अथश्लोत्सवः कल्पतरुलिखनानुसारादानुवादिकफलकामै-
राश्विनाव्यवहितोत्तरप्रतिपदादौ करणीयः, मापि च तिथिः
शक्रमहव्यापकयावद्विषयाव्यवहितापिमा भवत्येव ।

पञ्चविंशे इन्द्रध्वजोद्गाये यदाह—

देवीपुराणे—

प्रौष्ठपद्यामथाष्टम्यां शुक्लायां शोभनेन च ।

आश्विने वाथ शुक्लायां श्रवणे वाथ उच्छ्रयेत् ॥

अन्ये तु वाक्यस्वरसाद्भाद्रेऽश्लोत्सवानन्तरमेवामुमुत्सवं मन्यन्ते ।

मत्स्यपुराणे—

यत्राह नारदो धर्मान् दृष्टत्कल्पाश्रयानिह ।

पञ्चविंशसहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ॥

आश्विने पञ्चदशान्तु यो दद्याद्वैतुसंयुतम् ।

परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

आश्वयुज्यां कांस्रपाचं दृतपूर्णं दिजातये ।

ससुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्राङ्गस्त्रभिजायते ॥

अत्राश्वयुज्यामश्विनौयुक्तं न विवक्षितं एतदनन्तरम्—

पौर्णमासीषु चैतासु मासर्चसहितासु च ।

एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत् ।

महत्पूर्वासु चैतासु फलमच्यमश्रुते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवाक्यान्तरात् ।

महत्पूर्वा च—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र-दृश्यतौ ।

पौर्णमासी तु मरुतौ प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां दानोपवासादि अचयं परिकीर्तितम् ।

इति विष्णुवचनेन लक्षिता ।

सहितौ एकस्मिन् मासनचत्रे स्थितौ ।

एतच्च सर्व्वपौर्णमासीसाधारणमेव बोद्धव्यम् ॥

तथा तत्रैव—

अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु या च पञ्चदशी भवेत् ।

विस्मद्वारे तु दातव्यास्तदा दीपा यदूत्तमम् ॥

अन्यत्रापि तदा दीपैर्मण्डत् पुण्यफलं भवेत् ।

दीपैर्दत्तैरित्यर्थः । अन्यत्रापीत्यनेन आदित्यपुराणोक्तस्थानानि

विवक्षितानि ।

तथाचादित्यपुराणे—

प्रदोषमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।

दौपट्यास्ततः कार्याः श्रद्धा देवगृहेषु च ॥

चतुष्पथ-श्रृङ्गानेषु नदी-पर्वतवेष्वसु ।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥

पर्वतवेष्वसु गुहासु एवञ्चाग्रे गृहेषु चेत्यनेन देवगृहपर्वत-
गुहातिरिक्तं गृहं सामान्यविशेषन्यायेन दर्शितं, सामान्यविशेषन्यायश्च
देवगृह-पर्वतगृहयोर्गृहान्तरापेक्षया उत्कर्षद्योतनार्थः ।

इति महासान्धिविपश्चिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-

सान्धिविपश्चिकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्यरत्नाकरे आश्विनतरङ्गः ॥

अथ कार्तिककृत्यम् ।

तत्र देवीपुराणे—

कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे ।

महाभारते—

मांसि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं समाः ।

न खादति च यो मांसं मासमेतद्युधिष्ठिर ॥

यस्तु वर्षशतं पूर्णं तपस्तपेत् सुदारुणम् ।

यच्चैकं वर्जयेन्नामं समं तत्स्थानं वा समम् ॥

कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपत्रं नराधिप ।

वर्ज्येत् सर्वमांसानि धर्मांश्च विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्ज्येत् ।
 चत्वारि भद्राण्यप्नोति कीर्त्तिमायुर्थशो वल्लभ ॥
 अथवा मासमपेक्षं सर्वमांसान्यभक्ष्यन् ।
 अतीत्य सर्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्ज्यन्ति मांसानि मासशः पक्ष्मोऽपि वा ।
 तेषां हि मुनिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मांसन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 सर्वभूतात्मभूतैस्सर्विज्ञातार्थपरापरैः ॥
 नाभागेनाम्बरौषेण गयेन च महात्मना ।
 आयुषा चानरण्येन दिक्षीपवन्धुसूनुभिः ॥
 कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यां नष्टपेण यथातिना ।
 नृगेण विष्वक्सेनेन तथैव शशविन्दुना ॥
 युवनाश्वेन च तथा शिविनौशीनरेण च ।
 मुषुकुन्देन मान्धाता हरिश्चन्द्रेण वालिना ॥
 सत्यं वदत माऽसत्यं सत्यं धर्माः सनातनः ।
 हरिश्चन्द्रश्चरति वै दिवि सत्येन चन्द्रवत् ॥
 श्वेनचन्द्रेण राजेन्द्र सोमकेन वृकेन च ।
 देवतारन्तिदेवेन वसुना सृष्टयेन च ॥
 दुष्मन्तेन करुषेण रामाकर्क-नलैस्तथा ।

विहृपाक्षेण निमिना जनकेन च धीमता ॥

शलेन पृथुना चैव वीरवेनेन चैव हि ।

दह्याकुना शम्भुना च श्वेतेन सगरेण च ॥

अजेन धुन्मुमारेण^१ तथैव च सुवाञ्जना ।

हृर्यश्वेन च राजेन्द्र चुपेण भरतेन च ॥

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥

शारदपदं सौरत्वव्यापनार्थम् ।

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः त्रिया वृताः ।

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसासत्त्वणं शुभम् ।

ये चरन्ति महात्मानो नाकष्टे वसन्ति ते ।

मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्व्वे ते मुनयः सुताः ॥

नन्दिपुराणे—

यो नरः कार्तिकं मांसं मांसन्तु परिवर्ज्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते फलं मांसविवर्ज्जनात् ॥

पद्मपुराणे—

कौमुदन्तु विशेषेण शुकपक्षे नराधिप ।

वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥

विष्णुः—

मांसः कार्तिकोऽग्निदैवत्योऽग्निंश्च सर्व्वदेवानां सुखं तस्मात्

कार्तिके मासि वहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सहदेव हविष्याग्नी
वत्सरक्षतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्तिकं सकलं मासं वहिःस्नायी जितेन्द्रियः ।

हविष्यभुग् जपन् शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

हविष्ये महाजनपरिगृहीतवाक्यम्—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु ब्रीहयो मताः ।

माष-कोद्रव-गौरादीन् सर्वाभावे विवर्जयेत् ॥

समयप्रदीपे—

प्रथमं यवास्तदलाभे ब्रीहयस्तदलाभे माष कोद्रव चणक सर्षप
मसूर चीन कपित्थवर्जमन्यदप्यन्नं सैन्धवं मानससम्भवं लवणं तत्तु
साम्भरि इति प्रसिद्धमिति ।

तथाहि—

हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।

कलाय कङ्गु नीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥

यष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।

कन्दं सैन्धव सामुद्रे लवणे^१ दधिसर्पिषी ॥

पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनमासहरीतकी ।

पिप्पली जीरकश्चैव नागरङ्गकतिन्तिली(ङ्गी) ॥

कदलौ लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् ।

अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

एकवक्त्रकलेन वाक्ययोरभेदः । कार्तिकं सकलमित्यादौ सर्व-
पापक्षयः फलं वहिर्गमात् गृहाच्च । समयप्रदौषे अत्र श्लोके
नित्यस्नानायौति पाठो लिखितः, नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति
व्याख्यातं नित्यस्नानं प्रातःस्नानमिति शङ्खोक्तेरिति हेतुरुक्तः ।

स च आद्धकल्पतरुलिखितवहिःस्नानायौतिपाठान्न निर्विशङ्कः ।
अत्राचारात् प्रातःस्नानमाचरन्ति ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

कार्तिके मासि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

दिवाकराय गां दद्यात् ज्वलनार्कसमप्रभाम् ।

पूर्वाङ्गञ्च विधिं कुर्यात् सूर्यतुल्यो भवेन्नृप ॥

कालानलसमप्रख्यैर्महायानैर्नगोपमैः ।

महासिंहकृताटोपैः सूर्यवन्मोदते सुखी ॥

अत्रोपवासदिनमुभयसप्तमीसुक्ता मासं व्याप्य नक्तभोजनं,
पूर्वाङ्गञ्च विधिं पौषे वक्ष्यमाणमासस्यापि नक्तसप्तमीसामान्य-
विधिम् ।

तथा—

कार्तिके मासि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

चीरोदनं प्रभुञ्जानः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

यवाक्षं पयसा भक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ।

पूजयेच्छुद्धया देवीं वाराहो चक्रधारिणीम् ॥

शतपत्रिकासिन्धुश्च कुङ्कुमेन विलेपयेत् ।

कृष्णागुरुं सिद्धकञ्च धूपं देव्ये निवेदयेत् ॥

नैवेद्यखण्डवेष्टन्तु नवम्यां पचयोर्द्वयोः ।

एवं सम्पूज्य वाराहौ कुमारौर्भोजयेत्ततः ॥

ब्राह्मणांश्च यथाशक्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।

प्राशयित्वा तिस्रान् विप्र दत्त्वा कृत्वा^१ च शक्तिः ।

एवं सम्पूजयित्वा तु वाराहौ स्वर्गमाप्नुयात् ॥

क्रीडते विष्णुना सार्द्धं क्रीडमानः सुरासुरैः ।

पुनरेत्य भुवं राजा सार्वभौमो भवेन्नृपः ॥

उभयपचनवस्युपवासादिकमत्र पौषोभयसप्तमौवदुक्तेयम् ।

श्राग्नेयपुराणे—

चान्द्रायणञ्च यः कुर्यात् कार्तिके राजसत्तम ।

तदन्ते ब्राह्मणेभ्यश्च हेमचन्द्रं निवेदयेत् ॥

चन्द्रव्रतमिदं प्रोक्तञ्चन्द्रलोकफलप्रदम् ।

इदञ्च व्रतं कृष्णादिक्रमेण ॥

तथा च जावालकृतिः—

एकैकं ह्यसयेद्वासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् ।

मासेनाश्रन् हवियस्य चन्द्रस्येति मल्लोक्तताम् ॥

वामनपुराणे—

रजतं कनकं^१ दीपान्मणिमुक्ताफलादिकम् ।

दामोदरस्य तुष्ट्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरः ॥

आदिशब्देन प्रवाल-राजपट्टयोर्ग्रहणमिति दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
चण्डिकायतने भक्त्या स हि सूर्योपमां व्रजेत् ॥

तथा—

ददाति कार्तिकं यस्तु सूर्यायतनदीपकम् ।
अव्याहतेन्द्रियत्वञ्च स प्राप्नोति न मंगयः ॥

ब्रह्मपुराणे—

तुलां प्रत्यागते सूर्ये विधुवद्विसे सति ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि शस्यान्यभिनवानि च ॥

अस्य स्वर्गः फलम् ।

देवौपुराणे—

तुलास्ये दीपदानेन पूजा कार्या महाफला ।
दीपवृक्षः प्रकर्त्तव्यो दीपचक्रमथापि वा ॥
दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्दश्यां कुङ्कुमेषु च ।
मिनीवाली यदा वत्स तदा कार्यं महाफलम् ॥
सर्वमेव प्रकर्त्तव्यं बलिपूजामहोत्सवम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्तिकी ।
तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥
तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं महानिधि ।
तुङ्गे^१ देगे बहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥

अप्यन्धकारे गहने प्राकाशान्तेन जायते ।

प्राकाशात् कुरुषाद्दूषतेन यान्ति^१ महत् सुखम् ॥

अत्र कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तकार्तिके दीपदानमिति-
दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

दिने दिने जपसाम भास्करस्य महात्मनः ।

ददाति कार्तिके यस्तु भवायतनदीपकम् ॥

जातिस्मरत्वं प्रज्ञाञ्च प्राकाशं सर्वजन्तुषु ।

अव्याहतेन्द्रियतश्च स प्राप्नोति न संशयः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कार्तिके दीपदानेन सर्वत्रौजस्यमाप्नुयात् । अत्र सौर-
कार्तिकशुक्लप्रतिपदाद्यमावस्थापर्यन्तं दीपदानमिति दानसागरः ।
अपरदिनेष्वपि संकल्पव्यतिरेकेण दीपदानमित्युक्तम् ।

ब्रह्मोवाच—

दीपं प्रयच्छति नरः सूर्यस्यायतने तु यः ।

तेजसा रविसङ्काशः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

कार्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्त्वा यत् फलमाप्नोति तदन्तेन न लभ्यते ॥

कार्तिके तु विशेषेण कौमुदे मासि दीपकम् ।

दत्त्वा सूर्यायतने न याति नरः नरः ॥

एष प्रभावो दीपस्य कार्तिके मासि सुप्रत ।

अर्कायतनदत्तस्य यथा रुद्रवचः पुरा ॥

कौमुदे कौमुद्या ज्योत्स्नया युक्ते सर्वाहोरात्रे शुक्लपक्षे
दत्त्यर्थः, मासविशेषणत्वे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

सर्वकालञ्च चतुष्मान् मेधावी दीपदो नरः ।

जायते नरकश्चापि तमःसंज्ञं न पश्यति ॥

षष्ठीं वा सप्तमीं वापि प्रतिपद्यन्तु यो नरः ।

दीपं ददाति दत्त्वा च फलान्तस्य निबोध मे ॥

कार्त्तुरं मणिमुक्ताकां मनोज्ञमतिशोभनम् ।

दीपमालाकुलं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥

कार्त्तुरं काञ्चनमित्यर्थः ।

तस्मादायतने भानोदीपं दद्यात् सदाच्युत ।

तं स्वदत्तं न हिसेत न च तैलविवर्जितम् ॥

कुर्वीत दीपहर्ता च मूकस्त्वन्धश्च जायते ।

तस्माद्दद्यान्न च हरेच्छ्रेयोऽर्थं दीपकान् नरः ॥

एतत्सकलपक्ष-षष्ठी सप्तमीषु दीपदानप्रसङ्गात् (?) ।

१ स्कन्दपुराणे—

रसधेसुं तथा दत्त्वा कार्तिके मासि पार्थिव ।

सर्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्यवेत् ॥

महाभारते—

कार्तिकेन नरो मासं यः कुर्यादेकभोजनम् ।

शूरस्य वज्रभार्य्यस्य कौर्त्तिमांथैव जायते ॥

भविष्यपुराणे—

एकभक्तेन या नारी कार्तिकं चपयेन्नृप ।
 चमाऽहिंसादिनियमैः संयता ब्रह्मचारिणी ॥
 गुडाब्जमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् ।
 पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलुं सान्ज्यमादरात् ॥
 सप्तम्यां वार्यं षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् ।
 पत्नयोरुभयोः स्नात्वा श्रद्धया परयाऽन्विता ॥
 इन्द्रनीलप्रतीकाग्रैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
 नारी युगशतं मागं सूर्यलोके महीयते ॥
 तस्मादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम् ।
 इत्येवं सर्वयज्ञेषु विधिस्तुत्यः प्रकौर्त्तितः ॥
 एकभक्तोपवासस्य सकलं सदृशं भवेत् ।
 सूर्यपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयवर्जनम् ॥
 सर्वव्रतेषु यद्वर्ष्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ।
 विशेषं हि प्रवक्ष्यामि मासि मासि व्रतं प्रति ॥

स्कन्दपुराणे—

कार्तिकन्वपि यो मासमेकभक्तेन तिष्ठति ।

सोऽस्रमेधफलं प्राप्य बलिलोके महीयते ॥

अचाग्निदैवतो मासः कार्तिकः, “कार्तिकोऽग्निदैवत्यः” इति
 विष्णु (पुराण) वचनात् बलिलोके महीयते इत्यनुवादवशाच्च
 वदन्ति ।

भविष्यपुराणे—

माघे मासि समुद्यत्स्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्भूरिम ।

लभेत् पाण्ड्यासिकं पुण्यं मासैकेन न संशयः ॥

इत्यभिधाय—

यथा माघे तथाषाढे मासमेकञ्च कार्तिके ।

विष्णुधर्मात्तरे—

द्विजवेम्बनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।

अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र पौर्णमास्यन्तकार्तिकोपक्रमदिने संकल्प्य द्विजगृहे
‘मासमेकं दीपं दद्यात् अस्य फलभूयस्त्वान्मासव्यापिदानत्वमिति
दानसागरः ।

भविष्यपुराणे—

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।

सप्तम्यामथवा षष्ठ्यामवावस्यामथापि वा ॥

भास्करायुतसङ्काशस्तेजसा भासयन् दिशः ।

दिव्याभरणसम्पन्नः कुलमुद्योत्य सर्व्वशः ॥

दीपवृत्तं समुदोध्य भास्करस्थालये शुभे ।

सर्व्वलोकमये वीर वीरलोके महीयते ॥

अत्र कार्तिकमासीय सप्तमी-षष्ठ्यामावस्यान्यतमतिथौ भास्करा-
लये दीपमालिकादानं दीपवृत्तसमुदोधसहितं सूर्य्यलोका-
वाप्तिफलकमिति वाक्यार्थः । वीरः सूर्य्यः ॥

भविष्यपुराणे—

दूतदौपप्रदानेन शिवाय श्रतयोजनम् ।
 विमानं लभते दिव्यं सूर्य्यकोटिममप्रभम् ॥
 यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दौपमालिकाम् ।
 दूतेन च चतुर्दशममावस्थाम् विशेषतः ॥
 यावद्दौपस्य संख्या वै दूतेनापूर्य्य बोधिता ।
 तावद्युगमहस्ताणि रुद्रलोके महीयते ॥
 दौपवृत्तं समुद्धोध्य शर्व्वस्यायतने शुभम् ।
 पुण्यं महद्वाप्नोति शिवलोकञ्च गच्छति ॥
 शिरसारधयेद्देवीं सर्व्वां रात्रिं शिवायतः ।
 ललाटे वाथ हस्ताभ्यां समुद्युक्तस्तथोरसि ॥
 कषायुतशतन्दिव्यं शिवलोके महीयते ।

स्कन्दपुराणे— शिववाक्यम्

प्रदौपमालां यः कुर्यात् कार्तिके मासि वै मम ।
 श्रवसाने च दौपानाम्ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥
 गाणपत्यं च लभते दौप्यते च रविर्यथा ।

तत्रैव

यः कुर्यात् कार्तिके मासि शोभनां दौपमालिकाम् ।
 चण्डिकायतने भक्त्या स सूर्यालयमाव्रजेत् ॥
 दूतेन कुरुशार्ङ्गल श्रमावस्थां सुभक्तिः ।
 विशेषतो भवम्यान्तु भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
 यावन्तो दौपसंघातास्तैलेनापूर्य्य बोधिताः ।

तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥

यमः—

कार्तिकस्य तमिस्त्रे तु मघासु नवमे तिथौ ।
अहोरात्रोषितः स्नात्वा धर्मराजाय भोजयेत् ॥
विधिवत् ब्राह्मणान् भक्त्या दुर्गालोके महीयते ।
तिलान् कृष्णाजिने दत्वा सुवर्णं मधुमर्पिणी ॥
दत्वा तु ब्राह्मणायास्तु सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
धेनुं दत्त्वोभयमुखौ भूदानफलमाप्नुयात् ॥

मघासु नवमे तिथौ मघायुक्तायां नवम्यामित्यर्थः । धर्म-
राजो यमः तस्मीतये, यस्त्वत्र वाक्ये मघासु समये इति दानसागरे
पाठः कल्पतरु-पारिजात-प्रकाश-कामधेनुविरोधात् सम्यगन्वय-
विरहाच्चावज्ञः ।

श्रिष्टाः—

कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
अस्यामाराधितः स्थानुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
चित्रा-कृष्णचतुर्दशां तुलायां संस्थिते रवौ ।
नासौ प्रेतत्वमाप्नोति हेतुरुद्रालये स्थितः ॥

हेतुरुद्रो हेतुकेश्वरः ।

आग्नेयपुराणे—

निशि कृत्वा जले वासं चतुर्दशान्तु कार्तिके ।
कृष्णपक्षे स मौनोऽपि प्रभाते गोप्रदो भवेत् ॥
वारुणं लोकमाप्नोति वारुणं व्रतमुच्यते ।

पद्मपुराणे—

कार्तिके मास्यमावस्या तस्यां दीपप्रदीपनम् ।
 शालायां ब्रह्मणः कुर्यात् स गच्छेत् परमं पदम् ॥
 प्रतिपदि ब्राह्मणांश्च गुडमिश्रैः प्रदीपकैः ।
 वासोभिरहृतैः पूज्य गच्छेद्देव ब्रह्मणः पदम् ॥
 गन्धैः पुष्पैर्नैर्वैवस्वैरात्मानं भूषयेत्तु यः ।
 तस्यां प्रतिपदायान्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 महापुण्या तिथिरियं बलिराव्यप्रवर्त्तनी ।
 ब्रह्मणः सा प्रिया नित्यं बालेयौ परिकीर्त्तिता ॥
 ब्राह्मणान् पूजयेद्योऽस्यामात्मानश्च विशेषतः ।
 स याति परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥
 चेत्त्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा वरा ।
 तस्यां यः श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः ॥
 न तस्य दुरितं किञ्चिदाधयो व्याधयो न च ।
 भवन्ति कुरुशार्ङ्ग तस्मात् स्नानं समाचरेत्^१ ॥
 दिव्यं नौराजनं ह्येतत् सर्वरोगविनाशनम् ।
 गो-महिष्यादिकं किञ्चित्तत् सर्वं भूषयेन्नृप ॥
 चेलवस्त्रादिभिः सर्वांस्तोरणाधस्ततो नयेत् ।
 ब्राह्मणानां ततो भोज्यं दद्यात्^२ कुरुकुलोद्भव ॥
 तिस्र एताः पराः प्रोक्तास्तियथः कुरुनन्दन ।
 कार्तिकेऽश्वयुजे मासि चेत्त्रे वापि तथा नृप ॥

स्नानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत् ।
बलिराजो तु शुभदा या मूलाशुभनाशिनी ॥

ब्रह्मपुराणे—

अमावस्थान्तु देवास्तु कार्तिके मासि केशवात् ।
अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं क्षीरोदसानुषु ॥
लक्ष्मीं दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताऽम्बुजोदरे ।
चतुर्युगमहसन्तु ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे ॥
अतोऽर्थं विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥
'प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपवृक्षास्तथा देयाः शक्त्या देवगृहेषु च ॥
चतुष्पथश्शशानेषु नदीपर्वतवेषसु ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ।
दीपमालापरिचिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य प्रबुभुक्षितान् ।
अन्नकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निर्वृतैः सह ।
शङ्करस्तु पुरा द्यूतं समर्ज्य सुमनोहरम् ॥
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सत्यवत् ।
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती ॥

अतोऽयं शङ्करो दुःखी गौरौ नित्यं सुखोषिता ।
 तस्माद्भूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ॥
 तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ।
 पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत् ॥
 श्रोतव्यं गौतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्खलङ्कृतैः ।
 विशेषतस्तु भोक्तव्यं प्रशस्तैर्वान्धवैः सह ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।
 गन्धैः पुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम् ॥
 दीपमालापरिचिप्तं तथा धूपेन धूपितम् ।
 दयिताभित्थ महितैर्नैया सा च भवेन्निशा ॥
 नवैर्वस्त्रैश्च समूज्या द्विजसम्बन्धिवान्धवाः ।

गौडाः—

सुखरात्र्यां प्रदोषेषु कुवेरं पूजयन्ति ये ।

तत्र मन्त्रः—

धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादान्ने धनधान्यादिसम्पदः ॥

वामनपुराणे— वलिं प्रति त्रिविक्रमवाक्यम्—

‘तथान्यमुत्सवं पुण्यं वृत्ते शक्रमहोत्सवे ।

वीर प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥

तत्र तां नरशार्दूल दृष्टाः पुष्टाः स्खलङ्कृताः ।

पुष्पदीपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति यत्नतः ॥

तवोत्सवो मुख्यतमो भविष्यति दिवानिशम् ।

यथैव राज्ये भवतस्य माम्भ्रम्

तथैव सा भावतिकौमुदीति ॥

अतिकौमुदीति वचनादाश्विनपूर्णिमातोऽतिशयो लभ्यते पद्म-
पुराणेकमूलतया प्रुक्ता प्रतिपद् ।

श्रिष्टाः—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः खगृहं तदा ॥

अतो यमद्वितीया सा ख्याता लोके युधिष्ठिर ! ।

तस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यं बुधैरतः ॥

यत्नेन भगिनौहस्ताङ्गोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ।

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादि पूजासम्भारभोजनैः ॥

सर्वा भगिन्यः समूज्या स्वभावे प्रतिपन्निकाः ।

प्रतिपन्निकाभगिन्यभावे प्रतिपन्नात्मानः ॥

ब्रह्मपुराणे—

षड्गर्भान् दानवान् पूर्वं वञ्चयित्वा जनार्दनः ।

स्वां योगनिद्रामसृजद्देवौ रत्नार्थमात्मनः ॥

एकानङ्गा भगवतौ मिद्धये कालदेवतम् ।

शुक्लपक्षे तु समूज्या कार्तिके वृशवाहया ॥

चतुर्थ्यां वाऽथवाष्टम्यां नवम्याञ्च स्वमिद्धिदा ।

चतुर्दश्यामथ स्त्रीभिः सुस्नाताभिर्यथाक्रमम् ॥

गृहादाद्ये तु यश्च स्यादेकान्ते सफलो द्रुमः ।

तत्रार्घ्यपुष्पधूपान्नमण्डपा पूजयेच्च ताम् ॥
 एकपुत्रवती नारी मनोवाक्कायसंयता ।
 सर्वोपकरणैर्युक्तं गृहीत्वा ग्राममुत्तमम् ॥
 ततो ददाति श्वेनाय सुप्रीता प्रीतिकामिनौ ।
 दमं ग्रामं नयस्वार्थं भगवत्यै निवेद्यताम् ॥
 इत्युक्त्वा च गृहं याति ततः पूर्णमनोरथा ।
 कृते युगे प्रभिद्धोऽयं दामवद्भृतको यथा ॥
 यथोपरिचरो राजा रेतः पर्णपुटे स्वकम् ।
 निधाय प्रददौ नेतुं श्वेनाय स्वां प्रियां प्रति ॥
 युगेष्वन्येषु मन्त्रन्तु पठंस्त्वनल इत्यपि ।
 जहाति भूमौ तं ग्रामं प्राङ्मुखो याति वेष्म च ॥
 ग्रामन्वणन्तु यस्यापि पक्षिणो निर्मितं पुरा ।
 स एव पक्षो गृह्णाति तं ग्राममिति निश्चितम् ॥
 आदौ गृहे ततो मुक्ते सा नारी सुसमाहिता ।
 पश्चाद्गृहपतिर्भुङ्क्ते समृत्य-ज्ञाति-वान्धवः ॥
 गृहे देवीन्तु तेनैव विधिना पूजयेत् पतिः ।
 श्वेनग्रामो न देयस्व न च दृढं समाश्रयेत् ॥
 किन्तु गुप्ते गृहे भार्यां पूजयेत् पतिव्रताम् ।
 युगेष्वन्येष्वसद्भावो दम्पत्योर्न भवेद्यदा ॥
 तदा स्वकुलधर्म्शन्तु तावन्मात्रं करोति सः ।

इत्येकानङ्गपूजा ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुवाच—

षष्ठ्यां फलाशनो राजन् विशेषात् कार्तिके नृप ।
 राज्यच्युतो विशेषेण स्वराज्यं लभतेऽचिरात् ॥
 षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा ।
 उपोष्या सा प्रयत्नेन सर्वकालं जयार्थिना ॥
 कार्तिकेयस्य दयिता एषा षष्ठी महातिथिः ।
 देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तमस्यां महात्मना ॥
 अस्यां श्रीममायुक्तो यस्मात् स्कन्दोऽभवत् पुरा ।
 तस्यां^१ षष्ठ्यां न भुञ्जीत प्राप्नुयाद्भार्गवौ मदा ॥

भार्गवौ श्रियम् ।

दत्तार्थं कार्तिकेयाय स्थिता वै दक्षिणामुखः ।
 दध्ना दृतोदकैः पुष्पैर्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
 सप्तर्षिदारज स्कन्द महासेन महाबल ।
 रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 प्रीयतां देवसेनानीः सम्पादयतु हृदयम् ।
 दत्त्वा विप्राय चैवान्नं^२ यच्चान्यदपि वर्त्तते ॥
 पश्चाद्भुङ्क्ते तस्यै रात्र्यां कृत्वा भूमिन्तु भाजनम् ।
 एवं षष्ठीव्रतस्यस्य उक्तं स्कन्देन यत् फलम् ॥
 तन्निबोध महाराज प्रोच्यमानं यथाखिलम् ।
 षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ॥

शुक्रायामथ कृष्णायाम् ब्रह्मचारौ समाहितः ।
 तस्य सिद्धिर्धृतिः पुष्टौ राज्यमायुर्निरामयम् ॥
 पारत्रिकश्चैहिकश्च दद्यात् स्कन्दो न संशयः ।
 यः शक्रो नोपवामस्य स नक्त्रेन व्रतौ भवेत् ॥
 स्वर्गे च नियतं वामो भवेन्नैवात्र संग्रयः ।
 दह चागत्य कल्पान्ते यथोक्तफलभाग्नवेत् ॥
 देवानामपि वन्द्योऽसौ राजराजो भविष्यति ।

इति स्कन्दषष्ठी ।

अत्र च—स नक्त्रेन व्रतौ भवेदित्यस्याग्रे स्वर्गे च नियतं वास
 इत्यस्य पश्चाद्भविष्यपुराणीय भाद्रोक्तषष्ठीकल्पमध्यस्थः ‘षष्ठ्यां तैलं
 न भुञ्जीत’ इत्यादि सार्द्धंशोको व्यवधिस्थितोऽपि कल्पतरावचापि
 योजयित्वा लिखितः ।

‘तन्मते—

षष्ठौनक्तव्रतत्वेन तद्वदचापि तैलाभोजनमङ्गम् ।

तत्रैव भविष्यपुराणे—

चमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

देवपूजाग्निहवनं सन्तोषः स्तेयःर्जनम् ।

सर्व्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्येन सदा स्थितः ॥

तथा—

गृहीत्वा सप्तमीकल्पं जानतो यस्तु मानवः^१ ।

त्यजेत् कामाद्भयादापि स ज्ञेयः पतितो बुधेः ॥

सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः ।
 क्लृप्तोपवासं पृथ्यान्तु पञ्चम्यामेककालभुक् ॥
 दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्या भोज्यसमन्वितम् ।
 देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 यावज्जीवं नरः कश्चिद्भुतमेतच्चरिष्यति ।
 तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते ॥
 मृतश्च स्वर्गमाप्नोति विमानवरमास्थितः ।
 सूर्यलोके स रमते सन्वन्तरगणान् बहून्^१ ॥
 इह चागत्य कल्पान्ते रिपून्^२ शास्ति समन्ततः ।
 पुत्र-पौत्रैः परिवृतो दाता स्यान्नृपतिश्चिरम् ॥
 स भुनक्ति परान् भोगान् विग्रहे चाजितः परैः ।
 गायन् यो राजगार्दूल शाकाहारेण सप्तमीम् ॥
 उपोष्य लब्धं तत्तीर्थं पैत्रं वै गयसंजितम् ।
 कुरुणा इह पूर्व्वेण शाकाहारेण वै तथा ॥
 धर्मचेत्रं कुरुचेत्रं हतं तेन विवस्वता^३ ।
 सप्तमी नवमी षष्ठी तृतीया पञ्चमी तथा ॥
 कामदास्तिथयो ह्येता इहैव^४ नरयोषिताम् ।
 सप्तमी माघमासस्य नवम्याश्चयुजे तथा ॥
 षष्ठी भाद्रपदे धन्या वैशाखे च तृतीयिका ।
 पुष्पा भाद्रपदे मासि पञ्चमी नागपञ्चमी ॥

१ D सन्वन्तरगतान्यथ ।

२ A विपुल शान्तिसन्ततः ।

३ A वितन्वता ।

४ मूलं— इतरत्र न योषितां ।

इत्येतास्त्रेषु मासेषु विशेषातिथयः शुभा ।
 शाकं सुसंस्त्रुतं कृत्वा पेय-भक्ष्यममन्वितम् ॥
 दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्वा पश्चाद्भुक्ते निशि व्रतौ ।
 कार्तिके शुक्लपक्षस्य ग्राह्येयं कुरुनन्दन ॥
 चतुर्भिस्त्वपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् ।
 अगस्तिकुसुमैस्तत्र पूजा कार्या विभावसोः ॥
 विलेपनं कुङ्कुमञ्च धूपैश्चैवापराजितः ।
 स्नानन्तु पञ्चगव्येन तदेव प्राशयेत्तथा ॥
 नैवेद्यं पायसञ्चात्र देवदेवस्य कौर्त्तितम् ।
 तदेव देयं विप्राणां शाकं भक्ष्यमथात्मना ॥
 शुभशाकसमायुक्तं भक्ष्यपेयममन्वितम् ।

शुभशाकमनिपिडुशाकम् ।

द्वितीये पारणे राजन् शुभगन्धानि यानि वै ।
 पुष्पाणि तानि देवस्य तथा श्वेतञ्च चन्दनम् ॥
 धूपानां गुग्गुलुञ्चात्र प्रियो देवस्य सर्व्वदा ।
 शाख्योदनं नैवेद्यञ्च दधिमिश्रं महामते ॥
 तदेव ब्राह्मणानान्तु भक्ष्यलेह्यममन्वितम् ।
 कालशाकेन च विभोर्युक्तं दद्याद्विचक्षणः ॥
 गौरसर्षपकल्केन स्नानञ्चात्र विदुर्वुधाः ।
 तस्यैवं प्राशनं धन्यं सर्व्वपापहरं शुभम् ॥
 तृतीयपारणस्यान्ते महाब्राह्मणभोजनम्^१ ।

अथवा पुराणस्य वाचनञ्चास्य शस्यते ॥
 देवस्य पुरतः स्नातो ब्राह्मणानान्तथाग्रतः ।
 ब्राह्मणादाचकाच्छ्राव्यं नान्यवर्णसमुद्भवात् ॥
 अथ तान् ब्राह्मणान् मन्वान् शक्नोता भक्त्या च पूजयेत् ।
 वाचकस्यामले चाङ्गे वामसौ मन्निवेदयेत् ॥
 वाचके पूजिते देवः सदा तुष्यति भास्करः ।
 करवीरं यथेष्टन्तु तथा रक्तञ्च चन्दनम् ॥
 यथेष्टं गुग्गुलुञ्चास्य यथेष्टं पायसं सदा ।
 यथेष्टं मोदकास्तस्य यथा वै ताम्रभाजनम् ॥
 यथेष्टञ्च घृतं तस्य यथेष्टो वाचकः सदा ।
 पारणञ्च^१ यथेष्टं वै सवितुः कुरुनन्दन ॥
 इत्येषा मन्त्रमौ पुण्या सुप्रिया गोपतेः सदा ।
 यामुपोद्येह पुरुषो दौर्गत्येन न युज्यते ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्यामुषक्रस्य प्रतिमामं कुर्वता चतुर्थे चतुर्थे
 मासि या या शुक्लपक्षमौ तस्यां तस्यां पारणं कार्यं, एव-
 मेकस्मिन् वर्षे वारचयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरे ह्येतादृशं
 व्रतं यावज्जीवं कर्तव्यम् ।

इति शाकपक्षमौ ।

तत्रैव—

अयने विषुवे चैव षड्शीतिमुखे तथा ।
 मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् ॥

तत् फलं लभते वीर नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।
युगादिद्येयं नवमी ।

युगादिषु युगान्तेषु ग्राह्यमक्षयमुच्यते ।
इत्यधिकृत्य वराहपुराणे—

कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ।
वराहपुराणे अगस्त्य उवाच—
सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः ।
येन सम्यक् कृतेनाश सार्वभौमो नृपो भवेत् ॥
कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमौ शुक्लपक्षिका ।
तस्यां नकाग्रनो नित्यं दिक्षु शुद्धवलिं हरेत् ॥
विचित्रैः कुसुमैर्भक्त्या पूजयित्वाऽथ ब्राह्मणान् ।
सर्वा भवत्यः सिद्ध्यन्तु मम जनानि जनानि ॥
एवमुक्त्वा वलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा ।
ततो रात्रौ च भुञ्जीत तदन्नञ्च सुसंस्कृतम् ॥
पूर्वं पश्चात् यथेष्टन्तु एवं संवत्सरं नृप ।
यः करोति नृपो नित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत् ॥
भवत्यो दिशः तासु दिक्षु अत्र व्रते प्राच्यादयो देवताः
तासाञ्च नामभिर्गमोऽन्तैः पूजा वलिदानञ्च ।
इति सार्वभौमदशमौव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः ॥
 नृत्यगीतैस्तथा वाद्यैश्च गजसुभाममङ्गलैः ।
 वीणापणवग्रन्थैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
 वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
 स्वभावैरिन्द्रजालैश्च भूमिशोभाभिरेव च ॥
 पुष्पैर्धूपैश्च-नैवेद्यैर्दूर्वापट्टजैः सुशोभनैः ।
 होमैर्भक्ष्यैरूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥
 द्रव्योर्विकारैर्मधुना द्राक्षाचोद्वैश्च^१ दाडिमैः ।
 कुठेरकस्य मञ्जूर्या मालत्या लवणेन च ।
 हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्वदा ॥
 कुङ्कुमालककाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।
 तथाविधै रक्तपुष्पैर्द्रव्यैर्वीरकयादृतैः^२ ॥

कुठेरकं कृष्णतुलसीमाङ्गः, वीरकयो विक्रेत्रुपन्यस्तमूल्य-
 त्याजनेन क्रयः ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यामरुणोदये ।
 आदौ हतेन तैलेन मधुना स्नापयेत्ततः ॥
 दध्ना क्षीरेण च ततः पञ्चगव्येन शास्त्रवत् ।

शास्त्रवदिति समन्त्रकपञ्चगव्येन स्नानोक्तपरिमाणवता हतादिना
 चेत्यर्थः ।

उद्धर्त्तनं माषचूर्णं मसूरामलकानि च ।
 लोभ्रं कालेयकञ्चैव तगरं मुस्तकानि च ॥

सर्षपाश्च प्रियङ्गुश्च मातुलङ्गरमन्तया ।
 सर्व्वौषधः सर्व्वगन्धाः सर्व्ववौजानि काष्ठनम् ॥
 मङ्गल्यानि यथाक्रामं रत्नानि च कुशोदकम् ।
 हस्तिदन्तोद्धृता मृच्च वृषशृङ्गोद्धृता च मृत् ॥
 नदीतीराद्गवास्यानादस्मीकात्सङ्गमाद्धृतात् ।
 राजास्यानाञ्च सरमस्तथा पर्व्वतमस्तकात् ॥
 एताभिः शोध्य देवेण दद्याद्गोरोचनां शुभाम् ।
 सर्व्वौषधादयः परिभाषोक्ताः ॥
 ततस्तु कलमा देया यथाप्राप्ताः खलङ्कृताः ।
 जातीपङ्कवसम्बद्धाः सफलाश्च सकाञ्चनाः ॥
 पुण्याहजयशब्देन वीणा-वेणुरवेण च ।
 शब्देन मधुरेणैव मृत-मागध-वन्दिनाम् ॥
 एवं संस्थाप्य गोविन्दं खलुलिप्तं खलङ्कृतम् ।
 सुवामभं पूजयेच्च समनोभिः सकुङ्कुमैः ॥
 दीपैर्धूपैर्मनोजैश्च पायसेन च भूरिणा ।
 माचयाऽन्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः ॥
 वामोभिर्भूषणै रक्षैर्गोभिरश्वैर्मनोरमैः ।
 ब्राह्मणाः पृजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ॥
 मस्विभज्याश्च दायादा व्रात्याः सालतजातयः ।
 यज्ञशिष्टामृतं पश्याद्भोक्तव्यं ब्राह्मणैः सह ॥
 मस्विभज्यास्ततः पश्यात्तयोदशान्तु नर्त्तकाः ।
 चतुर्दशां न भोक्तव्यं पातक्यमथवा पथः ॥

पौर्णमास्यान्तु सम्पूज्यो भक्त्या दामोदरः मदा ।

मात्रया शक्त्यनुसारेण ।

तस्मिन्नहनि यत्नेन कर्त्तव्यं नक्तभोजनम् ।

दौःशीन्यभ्रान्तिचकितैः तत्र सप्तर्षिभिः पुरा ॥

सन्त्यक्ताः कृत्तिकाः षट् च ष्टते साध्वीमरुन्धतीम् ।

ततः स्कन्दस्य भगवान् कार्तिकेयत्वमागतः ॥

खड्गस्य रुद्रवचनादस्त्रिमथ्यात् समुत्थितः ।

रुद्रात् पाशशतं लेभे वरुणस्तत्र दारुणम् ॥

अग्निश्च भृगुशापाच्च मुक्तस्तत्र महाभयात् ।

वर्द्धितो मनुना मत्स्यो नौत्वा तत्र पयोनिधिम् ॥

स्वातन्त्र्यं वृषभैस्तत्र प्राप्त उत्सङ्ग एव हि ।

पुष्टिः साङ्गामिकौ तत्र कृता देवैर्जिगीषुभिः ॥

तस्माद्दृष्टाच्च कर्त्तव्याः पौराणा उत्सवाः सकृत् ।

तत्र चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः कृत्तिकास्य षट् ॥

कार्तिकेयस्तथा खड्गो वरुणस्य ऊताशनः ।

धान्यैः सशुकैर्दारोर्द्धं भूषितयं निशागमे ॥

माल्यैर्धूपैस्तथा-गन्धैरन्यैरुच्चावचैस्तथा ।

परमान्नैः फलैः शाकैर्बन्धित्राह्वणतर्पणैः ॥

दक्षूणाञ्च विकारेण दीपवृक्षैः सुशोभनैः ॥

लघुरेणाय पयसा तथा चान्यैश्च गोरमेः ।

लोपिकाभिर्विचित्राभिः स्वजात्युक्तैश्च पानकैः ॥

लोपिका पक्वानविशेषः ।

एवं देवांस्तु सम्पूज्य दीपो दियो गृह्णाददधिः ।
 'द्वारोपान्ते ततो गर्तश्चतुरस्रो मनोहरः ॥
 चतुर्विंशङ्कुलः कार्यः सिक्तश्चन्दनवारिणा ।
 गवां क्षीरेण सम्पूणः समन्तात् परिरक्षितः ॥
 तत्र हेममयो मत्स्यो मुक्तानेत्रो मनोहरः ।
 मङ्गेष्वथो विधानेन नमोऽस्तु हरये पठेत् ॥
 ब्राह्मणाय मनोज्ञाय दद्यात् तत् क्षीरसागरम् ।
 सर्वशस्त्रधरं रम्यं सर्वगन्धसमन्वितम् ॥
 'सुधासमं ब्राह्मणाय महाकान्तारतारगम् ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि शरीरे सन्ति संख्यया ॥
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गे वसति तत्प्रदः ।
 पूजयित्वा ततो विष्णुं रक्तमाल्यानुलेपनैः ॥
 भोक्तव्यं गोरमप्रायं सुप्तव्यं स्थण्डिले ततः ।
 एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ॥
 दिने दिने च स्नातव्यं ग्रीतलासु नदीष्वपि ।
 पूजनोयो हरिर्देवो ब्राह्मणाः मङ्गताशनाः ॥
 अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्तं पूर्वं सुरासुरैः ।
 विष्णोः प्रबोधसमये दिव्यं युगशतं क्रमात् ॥
 यथावत् पालितं तच्च मुनिभिर्वाक्यमुत्तमम् ।
 देवैर्विष्णुप्रबोधादि समयं तत्तरायणम्
 पालितं तच्च वचनं पश्चात्त्यक्तं विधेर्वशात् ।

नित्यं संग्रामशीलत्वाद्भ्रमाद्धिमात्मकैस्तथा ॥

देवदानवयत्तैश्च पिशाचैरथ राक्षसैः ।

वर्जिता प्राणिहिंसा च मांसादेर्दिनपञ्चकम् ॥

यस्मान्न भोजनं धात्रा तेषां मांसादृते कृतम् ।

ततः प्रमृति यो येन धर्मश्च स्वयमाश्रितः ॥

स तेन पाच्यते नित्यमद्यापि प्रयतात्मना^१ ।

मुनिवद्देववच्चाय दैत्यदानववत्तथा ॥

देया च सर्वभूतेभ्यो नरैरभयदक्षिणा ।

अभयदक्षिणा अहिंसा सा चाममांसाभोजनरूपाऽपि, अतएव मांसत्यागाचारोऽत्र शिष्टानां मांसभक्षणस्यापि हिंसाप्रभेदत्वात् ॥

तथाच मनुः—

अनुमन्ता विगमिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकाश्चाष्टघातकाः ॥ इति ।

प्रबोधः श्रयनानुसारादेव नेतव्यः । दिनपञ्चकेऽत्र कृत्य-
कथनमात्रं वक्तव्यमिति प्रसिद्धं चेदं दिनपञ्चकं गौड़निबन्धे
अतीव निन्दितं मांसम् ।

विष्णुधर्मात्तरे शुक्लदादशीं प्रक्रम्य—

सरोमवस्त्रदानेन कार्तिके दिवमाप्नुयात् ।

सरोमवस्त्रं पट्टादि ।

वराहपुराणे—

यन्मया पूर्वपृष्ठोऽसि धर्मेण च यशोधन ।

कर्माणा येन पश्यन्ति तददस्य पदं विभो ॥
 तन्ममाचक्ष देवेश कृत्स्नं धर्मं सनातनम् ।
 येन मे मंगलयो देव हृदयादपगच्छति ॥

ब्रह्मा उवाच—

कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ;
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं गृह्णु ॥
 यावद्धोका हि वर्त्तन्ते यावत्त्वञ्चैव माधवि ।
 मङ्गलो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥
 कृत्वा त्रै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परो नरः ।
 ममैव बोधनार्याय इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ब्रह्मेन्द्ररुद्ररभिनुयमानो^१

भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददानीति च पुण्यहेतो-

जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥

स यज्ञो यत्र भासि त्वं सर्वयज्ञानुभवोऽसि यज्ञाः ।

यजन्ति वार्त्तासुविशुद्धयत्नाः प्रबुध्य जागृष्व च लोकनाथ ॥

यस्यान्तिमो मन्त्रः समयप्रदीपाद्यलिखितोऽपि वराहपुराणे
कृत्यममुच्चयादिषु च दृष्टत्वाल्लिखितः ।

एवं कर्माणि कुर्वन्ति द्वादश्यां ये यशस्विनि ।
मम भक्ता नरश्रेष्ठान्ते यान्ति परमां गतिम् ॥
एवं वै शारदं कर्म निखिलं कथितं मया ।
मोदते देवि संसारे मम भक्तः सुखावहः ॥

अगस्त्य उवाच—

गृणुष्व भक्तितो राजन् कार्तिकैकादशीं तथा ।
उपोष्य विधिना येन सर्वेषां प्राप्नुयात् फलम् ॥
प्राग्विधानेन सङ्कल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् ।
विलोमेनार्चयेद्देवं नारायणमकल्पयम् ॥

प्राग्विधानेन मार्गलिखितद्वादश्युक्तसामान्येति कर्त्तव्यतया विलो-
मेनान्यद्वादशीविहितपादादिपूजावैपरीत्येन ।

नमः सहस्रशिरसे शिरः सम्पूज्य वै हरेः ।
पुरुषायेति च भुजौ कण्ठं वै विश्वरूपिणे ॥
ज्ञानात्मनेति चास्त्राणि त्रैलोक्याय तथा उरः ।
जगद्धर्मिण्यावे पूज्य उदरं दिव्यमूर्त्तये ॥
कटिं सहस्रपादाय पादौ देवस्य पूजयेत् ।
अनुलोमेन देवेशं पूजयित्वा विचक्षणः ॥
नमो दामोदरायेति सर्वाङ्गं पूजयेद्भूरिम् ।

अनुलोमेन तत्तन्मन्त्रसहितपादादिपूजादिक्रमेण ।

एवं सम्पूज्य विधिना तस्याग्रे चतुरो घटान् ।

स्थापयेत् रत्नगर्भांस्तु सितचन्दनचर्चितान् ॥
 स्रग्दामबद्धग्रीवांस्तु मितवस्त्रावगुण्ठितान् ।
 स्यगितान् तास्रपादैस्तु तिलपूर्णेः सकाञ्चनैः ॥
 चत्वारः सागराश्चैते कल्पिता द्विजमत्तम ।
 तन्मध्ये प्राग्विधानेन सौवर्णं स्थापयेद्भूरिम् ॥

प्राग्विधानेन मत्स्यदादगौविधानेन ।

योगेश्वरं योगनिधिमनन्तं^१ पीतवाससम् ।
 तमथेवन्तु सम्पूज्य जागरन्तत्र कारयेत् ॥
 कुर्याच्च वैष्णवं यागं यजेद्योगेश्वरं हरिम् ।
 षोडशारे रथाङ्गे तु रजोभिर्वज्रभिः कृते ॥

वज्रभिर्विष्णुपूजास्थानचक्रप्रकृतिभूतपञ्चवर्णकैः ।

एवं कृत्वा प्रभाते तु ब्राह्मणान् पञ्च चानयेत् ॥
 चत्वारः कलशा देया चतुर्वर्णाः पञ्चमस्य तु ।
 योगीश्वरन्तु सौवर्णं प्रदद्यात् प्रयतः शुचिः ॥
 वेदाध्येत्रे समं दत्तं तदिदे द्विगुणं तथा ।
 आचार्य्यं पञ्चरात्राणां सहस्रगुणितं भवेत् ॥
 यस्त्विदं मरहस्यन्तु समन्त्रं चोपपादयेत् ।
 विधानं तस्य भक्त्या^२ वै दत्तं कोटिगुणोत्तरम् ॥
 गुरौ तिष्ठति यस्त्वन्यमासन्नं पूजयेत् सुधीः ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तं तस्य च निष्कलम् ॥
 प्रसन्ने च गुरौ पूर्वं पश्चादन्यस्य दीयते ।

अविद्यो वा मविद्यो वा गुरुर्ज्ञयो जनार्दनः ॥
 मार्गस्थो वाप्यमार्गस्थो गुरुरेव परा गतिः ।
 प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहादिप्रतिपद्यते ॥
 युगकीटिं स नरको पच्यते नात्र संशयः ।
 ए वं दत्त्वा विधानेन तत्पतो विष्णुमर्त्यं च ॥
 विप्राणां भोजनं दद्याद्यथाशक्त्वा मदक्षिणम् ।
 धरणीव्रतमेतद्धि पुरा कृत्वा प्रजापतिः ॥
 प्रजां लभेत्तथा मुक्तिं ब्रह्मण्यविचले शुभे^१ ।
 युवनाश्वस्य राजर्षिरेतेन विधिना पुरा ॥
 मान्धातारं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
 तथा हैहयदायादः कृतवीर्य्यो नराधिपः ॥
 कार्तवीर्य्यं सुतं लेभे परं ब्रह्म च शाश्वतम् ।
 शकुन्तलाप्येवमेव व्रतं चौत्त्वा महामुने ॥
 लेभे शाकुन्तलं पुत्रं दौष्मन्तं^२ चक्रवर्त्तिनम् ।
 अनेन विधिना प्राप्तं चक्रवर्त्तिलमुत्तमम् ॥
 धरण्या अपि पाताले पद्मया च कृतं पुरा ।
 व्रतमेतत्ततो नाम्ना धरणीव्रतमुच्यते ॥
 समप्रेऽस्मिन् धरा देवौ हरिणा क्रोडरूपिणा ।
 उद्धृताद्यापि तुष्टेन धारिता नौरिवाम्भसि ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या यश्च कुर्यान्नरोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः विष्णुमालोक्यतां व्रजेत् ॥

एकैकाप्रति^१ चापत्सु राज्यमेका प्रयच्छति ।

किं पुनर्दादग्नैतास्तु येनेन्द्रत्वं ददुः पुरा ॥

इति योगीश्वरदादग्नौ धरणीव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्रवोः कृत्तिकास्ययोः ।

पुण्या आद्भुकरणेन पुण्यहेतुस्तथैव प्रकमात् ।

तथा—

आग्नेयन्तु यदा ऋचं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।

महतौ सा तिथिर्ज्येष्ठा स्नानदानेषु चोत्तमा ॥

यदा याम्यन्तु भवति ऋचं तस्यामथो^२ कश्चित् ।

तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥

प्राजापत्यं यदा ऋचं तिथौ तस्यां नराधिप ।

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥

आग्नेयं कृत्तिकानक्षत्रं याम्यं भरणी प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा—

विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।

स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वातिदुर्लभः ॥

विष्णुः—

दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रदृहस्पती ।

पौर्णमासी तु महतौ प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥

१ D एकैकयापि चापत्सु ।

२ A तस्यान्तिथौ ।

तस्यां दानोपवासमद्यमद्यं परिकीर्तितम् ।

तथैव द्वादशौ शुक्ला याऽन्या श्रवणसंयुता ॥

सहितौ एकराशिस्थितौ नत्वेकनक्षत्रस्थितौ संवत्सर इति
वचनात्, न हि प्रतिसंवत्सरे निश्चयेन पौर्णमास्यामेकनक्षत्रस्यौ च
चन्द्र-वृहस्पतौ भवतः ।

एकराशिस्थितौ भवत इवेति पारिजातः ।

यथा—

कार्तिकी कृत्तिकायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां सितमुच्चाणमेकवर्णं
वा शशाङ्कोदये सर्व्वरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये च ब्राह्मणाय दद्यात्
कान्तारभयं नश्यति ।

भविष्यपुराणे—

कार्तिके पौर्णमास्यान्तु सोपवासोऽर्चयेदुमाम् ।

सोऽग्निष्टोमफलं विन्देत् सूर्य्यलोकश्च गच्छति ॥

देवीपुराणे—

कार्तिके कारयेत् पूजां चागं देवौप्रियं सदा ।

ब्रह्मविष्णुशिवादौनां तच्च पूजा महाफला ॥

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नौलं वा वृषमुत्सृजेत् ।

सर्व्वयज्ञफलं वीर प्राप्नुयाद्विचारयन् ॥

मत्स्यपुराणे—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

स शैवं पदमाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम् ॥

यमः—

कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

श्रीमहाभारते—

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तस्य विषमं किञ्चिन्न दुःखं न च कण्टकाः ॥
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रं नमाचरेत् ।
कार्तिकौ वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्तिक्यां वा प्रथमतः ।
कर्त्तव्यस्तथ रेवत्यां त्रिभिर्वर्षैर्दिजातिभिः ॥
वृषभः कृष्णमारस्तु प्रत्यग्यश्च त्रिहायनः ।
मनोज्ञो दर्शनौघश्च सर्वलक्षणसंयुतः ॥
अष्टाभिर्धनुभिर्युक्तश्चतुर्भिरथवा क्रमात् ।
त्रिहायनौभिर्धन्याभिः^१ सुरूपाभिः सुगोभितः ॥
सर्वापकरणोपेतः सर्वग्रस्यचरो महान् ।
उत्सृष्टव्यो विधानेन श्रुतिसृतिनिदर्शनात् ॥
प्रागुदकुप्लवने देशे मनोज्ञो निर्ज्जने वने ।
^१न च बाह्यो न च क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ॥
स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तुष्टये^२ ।
मातृपक्षाश्च ये केचित्ते चान्ये पितृपक्षाः ॥

१ D वल्ग्याभिः ।

२ क्वचित्— न बाह्यं न च तत् क्षीरम् ।

३ B वृषभे ।

गुरु-शशुर-बन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥
 वृषोत्सर्गेन ते सर्वे क्षभन्तां पितृतर्पणाम् ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण तिस्राचतयुतं जलम् ॥
 पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
 ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेन समन्विताः ॥
 वनेषु गावः क्रीडन्ते वृषोत्सर्गप्रसिद्धेषु ।
 अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः ।
 ब्राह्मणानाह यत् किञ्चिन्मयोत्सृष्टन्तु निर्जने ॥
 तं कस्यदन्यो न नयेन्न विभाष्यं यथाक्रमम् ।
 वृषोत्सर्गादृते नान्यत् पुण्यमस्ति महीतले ॥

तथा पञ्चदशीप्रसङ्गात् ।

युगाद्येषु युगान्तेषु षडशीतिसुखेषु च ।
 दक्षिणोत्तरगे सूर्य्ये तथा विपुवतोर्दयोः ॥
 संक्रान्तिषु च सर्वांसु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
 पञ्चदक्षां चतुर्दशां पञ्चम्यामष्टमीषु च ।
 उपचारो गवां कांक्षी मासि मासि यथाक्रमम् ॥
 लवणस्य च चत्वारि पञ्चान्यष्टौ घृतस्य च ।
 परकीयस्य दग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥
 द्वाविंशच्छीतलस्यापि जलस्य च पञ्चानि च ।
 आदौ विचार्य्य वयसः^१ परिमाणं बलं शुचिम् ॥

शुचिमग्निं जठर्यम् ।

आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाङ्गिरम् ।
 प्रभाते स्नानं यत्र दौष्यते च ततो जलम् ॥
 ततस्तृणानि भोज्यञ्च पोषणं मांसवर्जितम् ॥
 निग्नि दीपाः सतन्त्रौका देवाः पौराणिकी कथा ।
 एवं कृते रत्नपूर्णं मर्हौ दत्त्वा फलं भवेत् ॥
 सौरभेयः सर्वहृताः पवित्राः पुण्यराशयः ।
 प्रतिगृह्णन्तु मे घासं गावक्षैलोक्यमातः ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण गवां घास सदेव हि ।
 गवां कण्डूयनं घासघासमाङ्गिकमेव वा ॥
 दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानमम चणात् ।
 गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां मरचशङ्खवेत् ॥
 मनुष्यैस्तृणतोयाद्यैर्गावः पान्थाः प्रयत्नतः ।
 देवाः पोष्याश्च रक्ष्याश्च पूज्या वाङ्माश्च सर्वदा ॥

कालिकापुराणे—

कार्त्तिक्यामथ वैशाख्यामयनादिषु सर्वेषु ।
 दत्त्वा दीपान् समुद्बोध देवस्थाने वलिं ततः ॥
 भूतानां देवदेवस्य बहिर्हिंनु ददेत्सुधीः ।
 स प्रतो देवमामन्त्र्य सुपेद्भूमौ हरं स्मरन् ॥
 उशलिष्य गृहं गत्वा निराहारो निग्नि स्तुपेत् ।
 अपरेऽहनि पूर्वाह्ने गत्वा तत्रैव मन्दिरम् ।
 कारयेत्तु महास्नानं हराय विधिना गृह्णन् ॥

पञ्चविंशपलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।

शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन तु ॥

तावता रुधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।

तावतेव हि चौरेण पञ्चगव्येन वा ततः ॥

भूयः सार्द्धमहस्त्रेण पलानामैववेण तु ।

ररेन कारयेत् स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥

श्रीताम्बुना तथोदत्तं वस्त्रपूतेन मन्त्रवित् ।

स्नापयेद्भक्तितो भूयो गन्धमन्त्रस्थितेन तु ॥

मन्त्रवता गन्धवता चेत्यर्थः ।

विधिना स्नाप्य चानेन लिङ्गं रोचनया लिपेत् ।

कुष्ठ-कुङ्कुम-कपूर-चन्दनागुरुयुक्तया ।

लेपयित्वा ततो लिङ्गमापीठानां घनं शुभम् ॥

नीलोत्पलमहस्त्रेण मालां वद्धा च पूजयेत् ।

अलाभात्तत्सहस्राणामर्द्धार्द्धेनापि पूजयेत् ॥

उत्पलानान्त्वलाभे तु पत्रैश्च श्रौतरोर्यजेत् ।

पत्रैर्वा त्रयकैर्वापि जात्या पाटलयापि वा ॥

पुन्नागेः कणिकारैर्वा श्वेतमन्दारजैरपि ।

दमनेर्मरुतकैर्वापि शमी-शुक्लार्क-नागरैः ॥

यथालाभश्च पत्रैर्वा निर्गम्य (?) च मलोष्णितैः ।

प्रपूज्य कारयेद्भक्त्या सुगन्धं पुष्पमण्डलम् ।

सुगन्धश्चाज्यमयुक्तमगुरुं वाऽभितं दहेत् ॥

अभितं कृष्णम् ।

मसूज्य गौरौभर्तारं गौतवादिचमङ्गलैः ।
 शालिपिष्टोद्भवैः मिद्वैष्टतप्रणैः मसूज्यलैः ॥
 ततो नौराजनं दौपैः षड्विंशद्विंशु कारयेत् ।
 मर्षपै-र्दधिसंयुक्तेर्दूर्वा-गोरोचनाचतैः ॥
 गन्धपुष्पोदकं दद्यात् भूयोऽर्घं चिन्त्य शङ्करम् ।
 श्रातकुम्भमयं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 ध्यात्वा निवेदयेन्मूर्द्धि लिङ्गस्य कुसुमैः सह ॥
 सूक्ष्मवस्त्रयुगं शुभ्रं दीपं वा पट्टसम्भवम् ।
 चामरं दर्पणञ्चैव दौपवृत्रं प्रदापयेत् ॥
 'यूपं साधारणञ्चैव सघटं पूर्णमेव च ।

पूर्णलघु घटस्यैव ।

वितानक-ध्वजौ दद्यात् किङ्किणीरवकान्वितौ ।
 अथाष्टाभिः चितिं पीड्य अङ्गैर्भक्त्या तु दण्डवत् ॥
 ततः किञ्चित् पठेत् स्तोत्रं शङ्करं भवशङ्करम् ।
 प्रदक्षिणं ततो गच्छेच्छने-निर्मान्यवर्ष्कः ॥
 प्रणम्योच्चैस्ततः पश्चाच्चैवेद्यञ्च निवेदयेत् ।
 दौनानहपणाञ्चैव आगतांश्च बुभुक्षितान् ॥
 तर्पयेदन्नपानेन सर्वांस्तान् नक्रगोचरान् ।
 पत्नानां द्वे सहस्रे तु महास्नाने प्रकीर्तिते ॥

जज्ञान्यस्नानौथ-द्रव्यसङ्ख्यापरिकल्पने द्वे सहस्रे ।

कुर्यादेतत् महास्नानं विधिनानेन धर्मविद् ।

कारयेद्यः शिवे भक्त्या तस्य पुण्यफलं गृह्णु ॥
 समुद्धृत्य शतं माघं कुक्षानां पापवर्जितः ।
 ब्रजेत् क्रीडायने तस्मिन् विमानस्योऽमरैर्युतः ॥
 भुक्त्वा यथेष्टितान् भोगान् शिवसायुज्यतां ब्रजेत् ।
 मायावितानमुत्सृज्य चान्ते योगमवाप्नुयात् ॥
 केवलेनाप्यथान्येन दध्ना गव्येन वै तथा ।
 पयसा पञ्चगव्येन मधुनेक्षुरसेन च ॥
 यः कारयेन्महास्नानं विधिनानेन सन्तितः ।
 सोऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यति परं पदम् ॥
 विधिनानेन निष्ठोयः स्नानं तोयेन कारयेत् ।
 नराणां विंग्रतिर्यावत् सोऽपि यास्यति तत्पदम् ॥
 अन्तरा श्रियते यस्तु अपूर्णे नियमे तथा ।
 सोऽपि गच्छेत् पदं तत्तु शिवभक्त्या ह्यतन्द्रितः ॥
 एवमेव हि धर्मस्य राशिर्मन्त्रविवर्जितः^१ ।
 मन्त्रयुक्तोऽर्चयेद्यस्तु नातः पुण्योऽस्ति धर्मवान् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कार्त्तिक्याश्चन्द्रवर्णाभमन्यवर्णमथापि वा ।
 रत्नैर्गन्धैस्तथा धान्यैर्बीजैर्वस्त्रैस्तथैव च ॥
 कृत्वा युक्तमथोच्छ्राणं दत्वा दीपान् समन्ततः ।
 चन्द्रोदये नरो दत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

चन्द्रवर्णाभमन्यवर्णं वा इति तुल्यवद्विकल्पानुपपत्त्या

एकत्र रूपे प्राधान्यं विवक्षितं तत्र प्रथमोपस्थितेः श्वेतरूप एव ।

कान्तारे यममार्गे च तेनासौ व्रजते सुखम् ।

सर्वाणि चास्य भोग्यानि तत्र चासौ प्रयच्छति ।

दौषा नदीषु दातव्याः कार्तिक्यान् विगेषतः ॥

अत्र विगेषत इति दर्शनाद्विष्णुधर्मात्तरोक्तमेव फलम् ।

तेजस्वी च यशस्वी च रूपवानभिजायते ।

इति मागरः ।

भविष्यपुराणे सुमन्तुर्वाच—

पौर्णमास्युपवासन्तु कृत्वा भक्ता नराधिप ।

अनेन विधिना यस्तु विरिञ्चिं पूजयेन्नरः ॥

प्रतिपद्यां महाबाहो स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ।

ऋषिर्विगेषतो देवविरिञ्चि-वांस्तुदैवतम् ।

कार्तिके मासि देवस्य रथयाचा प्रकीर्तिता ।

यां श्रुत्वा मानवो भक्त्वा याति ब्रह्मलोकताम् ॥

कार्तिके मासि राजेन्द्र पौर्णमास्याञ्चतुर्मुखम् ।

मार्गेण चर्मणा सार्द्धं सावित्र्याथ परन्तप ॥

सामयेन्नगरं सर्व्वं नानाधान्यैः समन्वितम् ।

स्नापयेद्ब्रह्मयित्वा तु सकलं नगरं नृप ।

ब्राह्मणान् वाचयित्वापि ग्राण्डिलेयं प्रपूज्य च ।

आरोपयेद्रथे देवं पुण्ड्रवादिचनिखनैः ।

रथापि ग्राण्डिलीपुत्रं पूजयित्वा विधानतः ।

ब्राह्मणान् भुञ्जयित्वा तु कृत्वा पुण्याश्मद्ब्रह्मम् ।

देवमारोपयित्वा तु रथे कुर्व्यात् प्रजागरम् ।
 नानाविधेः प्रेषणकै-र्ब्रह्मघोषेऽप्युष्कलैः ।
 कृत्वा प्रजागरं ह्येवं प्रभाते ब्राह्मणान् नृप ।
 भोजयित्वा यथाशक्त्वा भक्ष्यभोज्येऽनेकशः ।
 पूजयित्वा जलं वीर अनेन विधिना नृप ।
 प्राज्येन च महावाहो पयसा पायसेन च ।
 ब्राह्मणान् वाचयित्वादावन्ते तु विधिवन्नृप ।
 कृत्वा पुण्याहशब्दञ्च रथं वा भ्रामयेत् पुनः ।
 चतुर्वेदविदे-र्विप्रैर्भ्रामयेद् ब्रह्मणो रथम् ।
 बहुचायव्यणै-र्वीर कन्दोगाध्वर्युभिस्तथा ।
 भ्रामयेद्देवदेवस्य सुरज्येष्ठस्य तं रथम् ॥
 प्रदक्षिणं पुरं मय्यं मार्गेण सुषमेन च ।
 नारोदयं रथं वीर शूद्रेण शुभमिच्छता ॥
 नारुहेच्च तथा प्राज्ञो मुक्तेकं भोजकं नृप ।
 ब्रह्मणो दक्षिणे पार्श्वे मावित्रौ स्थापयेन्नृप ॥
 भोजको वामपार्श्वे तु पुरतः कञ्चन न्यसेत् ।
 एवं कृत्वा निनादन्तु शङ्खशब्देऽप्युष्कलैः ॥
 भ्रामयित्वा रथं वीर पुरं मय्यं प्रदक्षिणम् ।
 स्वस्थाने स्थापयेद्भूयः कृत्वा नौराजनं बुधः ॥
 य एवं कुरुते यात्रां भक्त्वा यथापि पश्यति ।
 रथञ्चाकर्षते यस्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

मन्त्रपुराणे—

यथाधिष्ठत्य शकुनीन्^१ धर्माधर्मविचारणा ।
पुराणं नवमाहसं मार्कण्डेयमिशोच्यते ॥
परिलिख्य च यो दद्यात् सौवर्णकविभ्युतम् ।
कार्तिक्यां पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्यवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

महिषीदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर ।
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्वकामसुखप्रदम् ॥
चन्द्रसूर्य्यपक्षे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्य्यमङ्कान्तिवासरे ॥
यदा वा जायते चित्तं विचिञ्च कुहनन्दन ।
तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा ॥
सुपयोधरा सुजघना सुशृङ्गी सुरुरा तथा ।
प्रथमप्रसूता तरुणौ सुग्रीला दोषवर्जिता ॥
सुवर्णशृङ्गतिलका घण्टाभरणभूषिता ।
रक्तवस्त्रावृता रम्या तासदोहान्विता शुभा ॥
पिण्याकपिण्डकोपेता सहिरण्या च शक्तिः ।
पिण्याकप्तिलकल्कः । सहिरण्येत्याभरणदारेण ।
सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारमे ।
पुराणपाठके तदद्भुतशस्त्रविदे तथा ॥
देया न वेदरहिते न वक्त्रतिने क्वचित् ।

द्रव्यैरेभिः समायुक्तं एष्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
 दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठितेन च ॥
 इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा ।
 महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य माहाव्यमिह सर्वे प्रतिष्ठितम् ।
 महिषासुरस्य जननी या साऽस्तु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः—

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणं तां पयस्विनीम् ।
 प्रतिग्रहः स्युतस्त्वस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा ॥
 एवं दत्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।
 क्षमापयेत्ततो विप्रं सुसन्तुष्टो भवेदिह ॥
 अनेन विधिना दत्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥
 या स्त्री ददाति महिषीं राज्ञः सा महिषी भवेत् ।
 महाराजो भवेत् पुरुषो व्यामस्य वचनं यथा ॥
 यज्ञयाज्ञी भवेदिप्रः क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
 वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्वार्थमयुतः ॥
 तस्मात् सर्वेण दातव्या महिषी विभवे सति ।
 पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामात्मनः शुभमिच्छता ॥
 दशधेनुममानां यन्महिषीं नारदोऽब्रवीत् ।
 चिंशद्देनुममां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ॥
 सगरेण ककुत्स्थेन जनकेन च गाधिना ।

दत्ताः सद्दिद्यविप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ॥

महिषीदानमाहात्म्यं यः शृणोति स मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महोयते ॥

दुग्धाधिकां सुमहिषीं नवमेघवर्णां

सम्पृष्टपट्टकवतीं जघनाभिरामाम् ।

दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय

लोकद्वयं विजयतेऽप्रतिमप्रभावः ॥

इति महिषीदानविधिः ॥

इति महाशान्धिविग्रहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-

शान्धिविग्रहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-

रत्नाकरे कार्तिकतरङ्गः ॥

अथ मार्गमासकृत्यम् ।

तत्र देवीपुराणे-

मार्गे रसोत्तमं दद्यात् एतं पौषे महाफलम् ।

रसोत्तमं श्रवणम् ।

तिलान्नाघे मुनिश्रेष्ठ मग्नधान्यानि फाल्गुने ।

विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्विजोत्तमम् ॥

वैशाखे चवगोधूमान् ज्येष्ठे तोयमृतं घटम् ।

आषाढे चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलम् ॥

नवनीतं नभोमासि क्वत्रं प्रौष्ठपदे मतम् ।
 गुडशर्करवर्णाद्यान् लडुकानाश्रिते सुने ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणैदमुदाहृतम् ॥
 व्रतान्ते गां शुभां दद्यात् सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिना सुने ॥
 देवीं विरिञ्चिनं सूर्यं विष्णुं वापि यथाविधि ।
 सभावाशुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमौ ॥
 दातव्या वौतरागे तु कामक्रोधविवर्जिते ।
 अयाचके सदाचारे विनीते नियमान्विते ॥
 गोदानास्रभते कामान् गोलोकेषु मनोरमान् ।

इदञ्च दानं संवत्सरनिष्पाद्यं अधिकारिभेदकल्पनागौरवात् ।
 वराहपुराणे वराह उवाच—

ये यजन्ति वरारोहे मासि मार्गशिरे द्विजाः ।

तान् सर्वाननुगृह्णामि हव्य-कथपथि स्थितान् ॥

यजन्ति मामिति शेषः ।

वामनपुराणे—

खरोद्वाश्वतरान् नागान् शकटान् युग्यजाविक्रम ।

दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः ॥

अश्वतरो वेशर इति प्रसिद्धः । युगी युक्रथ इति दान-
 सागरः । अजश्लागः, अविर्मेघः । गोपाल-भूपाल-कल्पतरु-पारि-
 शातेषु तु शकटान्यजाविक्रमिति पाठः स तु सुगमः ॥

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्ष शुभे मासि व्योमपिष्टेन निर्मितम् ।

मन्त्रमाख्यैरलङ्कृत्य भास्कराय निवेदयेत् ॥

गैरिकेयमथै-र्यान्-रप्सरोगणसंहतैः ।

समेकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

गैरिकेयमथैः सौवर्णैः ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजानं पतिमाप्नुयात् ।

अथ च मासव्याप्येकभक्तादिकम् भविष्यपुराणीय पूर्वोक्त
कार्तिककामव्रतवक्ष्येयम् ।

स्कन्दपुराणे—

एकभक्तेन यो दशान्मासं मार्गं चिपेत च ।

स तेन कर्मणा युक्तः सुभगो भवति सर्वतः ॥

महाभारते—

मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन संचिपेत् ।

भोजयेच्च द्विजान् शक्त्या सुच्यते व्याधिक्रिन्विषैः ॥

महाफलमुपकस्य देवीपुराणे—

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महासुने ।

देविका नदीविशेषः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

स्वर्णं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते ।

अथ मार्गशीर्षाभिमतदिने दानमिति दानसामरः ।

भविष्यपुराणे—

मार्गशीर्षे शुभे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 यवान्नं पयसा युक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
 प्रयच्छेद्गां तथा कृष्णं नानालङ्कारभूषिताम् ।
 सूर्याय कुरुशार्दूलं विधिञ्चापि समाचरेत् ॥
 विधिरत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणः ।

सितपद्मनिभैर्यानिः श्वेताश्वतरसंयुतैः ।
 गत्वादित्यपुरं रम्यं प्रभया परयाचितः ॥
 अहिंसा सत्यवचनमस्तेयं चान्तिरार्ज्ववम् ।
 चिसवनाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम् ॥
 पञ्चयोरुपवासेन सप्तम्यां कुरुनन्दन ।
 एतान् गुणान् समाश्रित्य कुर्वाणो व्रतमुत्तमम् ॥
 सप्तस्युभयमाख्यातं सर्वरोगभयापहम् ।
 सर्वपापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 दत्यवमादिनियमैश्चरेत् सूर्यव्रतं सदा ।
 य दृष्ट्वेदिपुलं स्थानं भानोरमिततेजसः ॥

दत्युभयसप्तमीव्रतम् ।

तत्रैव—

राजन् मार्गशिरे मासि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
 भुञ्जानः शङ्खुलीर्नित्यं जिनात्मा च जितेन्द्रियः ॥

पूजयेद्विधिवद्भक्त्या चामुण्डां चण्डसूदनौम् ।
 नौलोत्पलेस्तथा पद्मे विंशपत्रकदम्बकैः ॥
 चन्दनागुरुकर्पूरैः गुंगुलेन तथा नृप ।
 भक्ष्यैर्भाज्यैरनेकैश्च सुरामांभैरनेकशः ॥
 रुधिरेण तथा वीर शिरोभिर्विविधैर्नृप ।
 अजाविमहिषाणाञ्च स्वदेहस्य च भेदनात् ॥
 नवम्यां विधिवद्भक्त्या पक्षयोस्तभयोरपि ।
 कुमारोर्भाजयेच्चापि ब्राह्मणान् योषितस्तथा ।
 पञ्चगव्यकृतस्नानो मस्यक् प्राश्य विधानतः ।
 ततो भुञ्जीत राजेन्द्र भूमिं कृत्वा तु भाजनम् ॥
 य एवं पूजयेद्भक्त्या चामुण्डां सततं नरः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र सा परमा कला ॥
 सौवर्णं यानमारुह्य ध्वजमानाकुलं शुभम् ।
 मोदते देवतेः साङ्गे यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥
 पुनरेत्य महाराज राजा भवति भूतले ।
 प्रभयाभ्युज्जमद्वाग्रजो जमा वक्त्रिमन्त्रिभः^१ ॥
 कान्त्या चन्द्रसमो वीर बुद्ध्या धौषण-शुकयोः ।

अत्र नवमीद्वयोपवासादिभिर्भविष्यपुराणोक्त पौषमामोभय-
 नवमीकथितो मन्त्रयः ।

इत्युभयनवमीव्रतम् ।

तत्रैव आदित्य उवाच—

कृष्णपृष्ठां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः ।
मासि मार्गशिरस्यादावंशुमानिति पूजयेत् ॥
विधिवत् प्राश्य गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
पौषेऽप्येवं सहस्रांशुं भानुमन्तमुग्रन्ति वै ।

उग्रन्ति गच्छन्ति ।

वाजपेयफलं तत्र दत्तं प्राश्य लभेन्नरः ।
माघे दिवाकरं नाम कृष्णपृष्ठां नियोजयेत् ॥
निशि पौत्वा तु गोमूत्रं गोमेधफलमश्नुते ।
मार्त्तण्डं फाल्गुने मासि पूजयेद्भुञ्जयेत्तिलान् ॥
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं पुण्यमवाप्नुयात् ॥
चैत्रे च हंसनामानं कृष्णपृष्ठां प्रपूजयेत् ॥
शुक्लपुष्पं नरः प्राश्य अश्वमेधफलं लभेत् ।
वैशाखे सूर्यनामानं कृष्णपृष्ठां प्रपूजयेत् ॥
पौर्वा कुशोदकं पुण्यं जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
महामेधस्य यज्ञस्य वैनतेय फलं लभेत् ॥
ज्येष्ठे दिवस्पतिं पूज्य गवां गृह्णोदकं पिबेत् ।
गवां कोटिप्रदानस्य निखिलं फलमश्नुते ॥
आषाढे तर्कनामानमिष्ट्वा प्राश्य च गोमयम् ।
प्रयात्यर्कमलोकत्वं वर्षाणां दिगन्तं विभो ॥

आवणेऽर्घ्यमनामानं पूजयित्वा पयः पिवेत् ।
 वर्षाणामयुतं सागं मोदते भास्करालये ॥
 मासि भाद्रपदे षष्ठ्यां भास्करं नाम पूजयेत् ।
 प्राशनं पञ्चगव्यस्य सर्वमेव फलं लभेत् ॥
 गोमूत्रफलमश्रीयादश्वमेधफलं लभेत् ।
 'मासि चाश्वयुजे षष्ठ्यां भगाव्यं नाम पूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुरं मृकत् प्राश्य राजसूयफलं लभेत् ।
 मासे तु कार्तिके षष्ठ्यां शक्राव्यं नाम पूजयेत् ॥
 गोमूत्रफलमश्रीयादश्वमेधफलं लभेत् ।
 वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् सूर्यभक्तिपरायणान् ॥
 'पायसं मधुमंयुक्तमाव्येन सुपरिश्रुतम् ।
 शक्त्वा हिरण्यवासांसि शक्त्वा तेभ्यो निवेदयेत् ॥
 निवेदयेत्तु सूर्याय गाञ्च कृष्णां पयस्विनीम् ।
 वर्षमेकं चरेदेवं नैरन्तर्येण यो नरः ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वकामममन्वितः ।
 मोदते सूर्यलोके तु स नरः शाश्वतीः समाः ॥
 'इति स्कन्दषष्ठीव्रतम् ।

मत्स्यपुराणे—

कृष्णाष्टमीमथो वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 शान्तिर्मुक्तिश्च भवति जयः पुंसां विशेषतः ॥

१ मूले चायिने देवदेवन्तु सप्ताश्वमिति पूजयेत् ।

२ D. कृष्णषष्ठीव्रतम् ।

शङ्करं मार्गशिरसि शम्भुं पौषेऽभिपूजयेत् ।
 माघे महेश्वरं देवं महादेवञ्च फाल्गुने ॥
 स्थानुं चैत्रे शिवं तद्दक्षिणाख्येऽभ्यर्चयेन्नरः ।
 ज्येष्ठे पशुपतिं चार्चयेदाषाढे उपमर्चयेत् ॥
 पूजयेच्छ्रावणे शर्व्वं नभस्ये त्र्यम्बकं तथा ।
 हरमाश्वयुजे मासि तथेशानञ्च कार्तिके ॥
 कृष्णाष्टमीषु सर्वांसु भक्त्या सम्पूजयेद्विजान् ।
 गो-भू-हिरण्य-वासोभिः शिवभक्तानुपोषितः ॥
 गोमूत्रघृतगोक्षौरं तिलान्नञ्च^१ कुशोदकम् ।
 गोशृङ्गोद-शिरौषार्क-विल्वपत्र-दधीनि च ॥
 पञ्चगव्यञ्च सम्प्राश्य शङ्करं पूजयेन्निशि ।
 अश्वत्यञ्च वटश्चैवोडुम्बरं स्रजमेव च ॥
 पलाशं जम्बूवृक्षञ्च विदुः षष्ठं महर्षयः ।
 मार्गशीर्षादिमासाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां यथाक्रमम् ॥
 एकैकं दन्तधावनं^२ वृक्षेष्वेतेषु भक्षयेत् ।
 दद्यात् समाप्ते दध्यन्नं वितानध्वजचामरम् ॥
 देवाय दद्याद्दण्डाञ्च कृष्णां गां कृष्णवाससी ।
 कृष्णागेन्दूकवाससी इति कृत्यसमुच्चये पाठः ॥
 द्विजानामामकुम्भांश्च^३ पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
 गावः कृष्णाः सुवर्णञ्च वासांसि विविधानि च ॥

१ AB मूयात् ।

२ B—पवनं ।

३ B तिलान् यव—

४ B उदकुम्भांश्च ।

देयानीति शेषः ।

कच्चि गाः कृष्णाः सुवर्णश्चेति पाठः स च सुगम एव ।

आकम्प पुनर्दद्याद्भासेकामपि भग्नितः ।

न वित्तशायं कुर्वीत कुर्वन् दोषमवाप्नुयात् ॥

कृष्णाष्टम्यामुपोय्यैवं मत्तकल्पशतत्रयम् ।

पुमान् सम्पूजितो देवेः शिवलोकं महीयते ॥

इति कृष्णाष्टमौव्रतम् ।

भविष्यपुराणे — विष्णुस्वाच—

कृष्णाष्टम्यां प्रयत्नेन कृत्वा नक्तं विधानतः ।

नक्तं नक्षत्रतमंकल्पम् ।

मासि मार्गशिरे विप्र शङ्करं देवमर्चयेत् ।

पोत्वा शक्त्या च गोमूत्रमनाहारो निशि स्वपेत् ॥

अनाहारो गोमूत्रातिरिकाहारशून्यः, एवमुत्तरत्रापि ।

अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ।

एवं पौषे तु सम्पूज्य शम्भुनामानमीश्वरम् ।

कृष्णाष्टम्यां व्रतं प्राश्य वाजपेयफलं लभेत् ॥

माघे महेश्वरं विप्र कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

निशि पोत्वा च गोक्षीरं गोमेधफलमाप्नुयात् ॥

फाल्गुने च महादेवं सम्पूज्य प्राशयेत्तिलान् ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥

चैत्रे च स्थानुनामानं कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

गवाञ्च भर्जितान् प्राश्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

वैशाखे शिवनामानं पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
 रात्रौ कुशोदकं प्राश्य सर्वमेधफलं लभेत् ॥
 ज्येष्ठे पशुपतिं पूज्य गवां शृङ्गोदकं पिवेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य यत्फलं तदवाप्नुयात् ॥
 आषाढे चोद्यनामानमिद्धा प्राश्य च गोमयम् ।
 वर्षाणाञ्च शतं सायं शिवलोके महीयते ॥
 ग्रभुन्तु आवणे मासि पूज्यार्कं प्राशयेन्निशि ।
 गोसवस्य तु यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 अश्वकन्तु भाद्रपदे कृष्णाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।
 सम्प्राश्य विल्वपत्रन्तु वाजपेयफलं लभेत् ॥
 मासे चाश्वयुजे प्रोक्तं प्राशनं तण्डुलोदकम् ।
 नाम्ना ईशं यजेद्देवं पुण्डरीकफलं लभेत् ॥
 मासे तु कार्तिकेऽष्टम्यामीशानाख्यं प्रपूजयेत् ।
 पञ्चगव्यं सहस्रपीत्वा पञ्चयज्ञफलं लभेत् ॥
 वर्षान्ते भोजयेद्विप्रान् शिवभक्तिसमन्वितान् ।
 पायसं मधुसंयुक्तं घृतेन सुपरिशुतम् ॥
 निवेदयेत् रुद्राय गां कृष्णाञ्च पयस्विनीम् ।
 वर्षमेकं तथा कुर्यान्नैरन्तर्य्येण यो नरः ॥
 कृष्णाष्टमीव्रतं भक्त्वा तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्य्यममन्वितः ॥
 वसेच्छिवपुरे नित्यं न चेहायाति नाकभाक् ।
 यत्रापि कृष्णाष्टमी न श्रुता निशाकालस्य न श्रुतः तत्रापि

मासे तौ बोद्धव्यौ पूर्वापरपरामर्शात् प्रतिमासप्राशन श्रुतफल-
ज्ञात्र गुणफलरीत्या संवत्सरफलज्ञाधिकारिविशेषणमिति सर्व्व-
समञ्जसम् ।

ब्रह्मपुराणे—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।
नवसंवत्सरारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥
काश्यपेन तु कश्यौरा निर्मिता च सुशोभना ।
तस्मात्तत्र नरैः कार्य्यः सदा पुण्यमहोत्सवः ॥
पुष्ये मास्ये गीतवाद्ये रङ्गलैर्दृष्टशोभिभिः ।

मास्यं पुष्यमाला ।

याने रत्नेक्षया वस्त्रैरुपयुक्ते नरैः सदा ।

कालिकापुराणे— अनिलाद् उवाच—

मासि मार्गशिरे प्राप्ते चन्द्रशुद्धौ शुचिः सिताम् ॥
द्वितीयान्तु समासाद्य नक्तं भुञ्जीत पायसम् ॥
आचम्य च शुचिर्भूत्वा दण्डवच्छङ्करं नमेत् ।
मुदाचितो नमस्कृत्य विज्ञाप्य मंसृशेत्तरुम् ॥
उदुम्बरं ततो गृह्य भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
उत्तराशागतं सायं सत्वचं निर्व्रणं शुभम् ॥
द्वितीयायां परे चाङ्गि गौरौ शम्भुं प्रपूजयेत् ।
पूजयित्वा निराहारः शङ्करं कीर्त्तयन् स्वपेत् ॥
शालिपिष्टमये कृत्वा रूपे स्त्रीपुंसयोः शुभे ।

रूपे रूपके प्रतिमे इति यावत् ।

पात्रे स्थाप्य च ते पूज्ये जागरं निशि कल्पयेत् ।
विधिवत् पूजयित्वा तु हरं स्थाप्य घृतादिभिः ॥
प्रभाते ते गृह्येत्वा तु पुष्पं तस्मै निवेदयेत् ।

तस्मै हराय ।

आचार्यं पूजयेद्भक्त्या लिङ्गिनश्च तथा दिजान् ।
दाम्पत्यानि च तत्रैव शक्त्या तांस्यापि दक्षयेत् ॥
प्रतिमासश्च कुर्वीत विधिनानेन सर्वतः ।
कार्तिकान्ते ततो मासि मार्गशीर्षे समुद्यते ॥
नामान्यतः प्रवक्ष्यामि प्रतिमामं क्रमाच्छृणु ।

अतो मार्गशिरसः परं, मार्गशीर्षे तु शम्भुं गौरीं वेति नामनो
प्रथमत एव कथिते ।

पूजाजपनिमित्तश्च सिद्ध्यर्थं चिन्तितस्य च ॥
एवं पौषे तु सम्प्राप्ते गिरौशं पार्वतीं तथा ।
अर्घ्यं जप्य चतुर्थ्याश्च पञ्चगव्यं ततः पिवेत् ॥
भवश्चैव भवानीश्च माघे नित्यं प्रपूजयेत् ।
फाल्गुने च महादेवमुमया सहितं विभुम् ॥
ललितां शङ्करं देवं चैत्रे मासि प्रपूजयेत् ।
स्यानुश्चैव हि वैशाखे लोकमात्रा समं यजेत् ॥
रुद्राणां सह रुद्रश्च ज्येष्ठे मासि प्रपूजयेत् ।
आषाढे पशुनाथश्च श्रद्धा सहस्रलोचनम् ॥
नीलकण्ठं आवणे च सुनन्दाश्च समर्चयेत् ।
भीमं भाद्रपदे मासि कालरात्र्या समं विभुम् ॥

शिवमाश्रयजे देवं दुर्गया सार्द्धमर्चयेत् ।
 ईशानं कार्तिके मासि शिवादेवौयुतं विभुम् ॥
 जपधानार्चनादौ च नामान्येतानि सुव्रत ।
 स्मृतानि नामरूपाणि विना चैतैरभिद्धिभाक् ॥
 प्रतिमासन्तु पुष्पाणि अर्चायां विनियोजयेत् ।
 तानि क्रमात् प्रवक्ष्यामि सद्यस्मृष्टिकराणि च ॥
 आद्ये नौलोत्पलं योज्यं तदभावे पराणि वै ।
 पचाणि च सुगन्धीनि योजयेत् भक्तितोऽर्चने ॥
 करवीरं विल्वपत्रं किंशुकं कुरुमल्लिकाम् ।

कुरुग्रन्धः कुरुकण्टकपरः ।

पाटलाञ्च कदम्बञ्च तगरं द्रोण मालतीम् ।
 वत्सरान्ते वितानञ्च ध्वजं घण्टाञ्च दीपिकाम् ॥
 धूमोत्थेपं युगं शङ्खं शङ्कराय निवेदयेत् ।

युगं वस्त्रयुगम् ।

स्नापयित्वा र्चयित्वा तु सौवर्णं प्रचुरं न्यसेत् ।
 रूपयुग्मं ततो दद्यात् शालिपिष्टमयञ्च यत् ॥

रूपयुग्मं पूर्वोक्तस्त्रीपुंसप्रतिमायुग्मम् ।

नैवेद्यञ्च बलिञ्चैव संयोज्य विधिवच्छिवे ।
 कुर्याच्चौराजनं शम्भोस्ततो गच्छेद्गृहं स्वकम् ॥
 चतुरस्रं महादेवमुमाञ्चैव चिकोणिकाम् ।
 ध्यात्वाचार्याय तद्युग्मं मौक्तिकादियुतं ददेत् ॥
 व्रतिनो भोजयेत् पश्चात् द्वादशैव दिजोत्तमान् ।

मिथुनानि तथा ब्रह्मन् भोज्यं शक्त्वा तु दत्तयेत् ॥
कर्षकैकप्रमाणेन शतकुम्भमयं शुभम् ।

शतकुम्भमयं तद्युग्ममित्यन्वयः ॥

मौक्तिकानां चतुर्षष्टिं प्रवालकचतुष्टयम् ।
तावन्ति पुष्परागाणि ताम्ररूपाणि चैव हि ॥
एतान् समग्रान् मन्थारान् वस्त्रयुग्मोपरि न्यसेत् ।
चत्वारिंशतमष्टौ वा कुम्भांश्चोपानक्षौ तथा ॥
महिरष्ठाक्षतान् दद्यात् पुष्पोदकममन्वितान्
दौनार्त्तदुःखितानाञ्च तद्दिने चानिवारितम् ।
कल्पयेदन्नदानञ्च आनक्तं शक्तितो बुधः ॥
नूनाधिकं न कर्त्तव्यं स्ववित्तपरिमाणतः ।
पूरयेत् कल्पनायैव (?) वित्तशायं न कारयेत् ॥

इत्यवियोगव्रतम् ।

भविष्यपुराणे— सुमन्तुस्वाच—

प्राप्ते मार्गशिरे मामि शुक्लपञ्चान्तु यो भवेत् ।
स जेयः कामदो वारः सदेष्टो भास्करस्य तु ॥
तत्र यः पूजयेद्भानुं भक्त्या यद्वासमन्वितः ।
स मुक्तः सर्वपापेभ्यः प्राप्नुते चण्डदीधितिम् ॥
रक्तचन्दनमिश्राणि करवीराणि सुव्रत ।
धूपं हृताहुतिं वीर भास्कराय प्रयोजयेत् ॥

घृताहुतिं धूपं घृतप्रक्षेपोद्भवं धूपमित्यर्थः ।

नैवेद्यञ्चापि कासारं सुगन्धिं तीक्ष्णमेव च ।

कासारं कंसार इति प्रसिद्धं पक्वानविशेषम् ।

कृत्वोपवासमथवा नक्तं त्रिपुरसूदन ॥

इत्थं प्रपूजितो ह्यत्र भास्करो लोकभास्करः ।

ददाति विपुलान् भोगानतोऽयं कामदः स्मृतः ॥

स पुत्रं पुत्रकामेभ्यो धनकामाय वै धनम् ।

विद्यार्थिने शुभां विद्यामारोग्यं रोगिणे प्रभुः ॥

अस्याश्च विविधान् भोगान् तत्र सम्यूजितो विधिः ।

तत्रैव ब्रह्मोवाच ।

या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी ।

नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरौ शुभा ॥

पञ्चम्यामेकभक्तश्च षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ।

सप्तम्यामुपवासन्तु कीर्त्तयन्ति मनौषिणः ॥

पावनान्यत्र वै त्रीणि ऊगन्ति वै मनौषिणः ।

मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा ॥

कर्पूरागुरुसन्धिधूपञ्चात्र विनिर्दिशेत् ।

दध्योदनं सखण्डन्तु नैवेद्यं भास्करप्रियम् ॥

तदेव दद्याद्विप्रेभ्यश्चात्रीयाश्च स्वयं तथा ।

एवञ्चतुर्ध्वपि मार्गशिरः-पौष-माघ-फाल्गुनेषु, पुष्यं मालत्याः

कर्पूरादिर्धूपः सखण्डदध्योदनं नैवेद्यं पारणमपि तेनैव ।

पूजार्थं भास्करस्येह प्रथमे पारणे विधिः ।

चैत्रादिचतुष्टये विधिमाह—

पलाशपुष्पाणि विभो र्यञ्चचन्दनमेव च ।

एतत् परिभाषयति—

कर्पूरञ्चन्दनं कुष्ठमुशीरं मिन्धु(ह्म)कन्तथा ।

सगन्धि वृषणं भीमं कुङ्कुमं गृञ्जनं तथा ।

हरीतकी तथा भीम एष यचाह उच्यते ॥

एतद्यच्चं चन्दनमुच्यते इत्यर्थः । तदिदमनुलेपनम् ।

धूपञ्चाह—

धूपं प्रबोधमादिष्टं नैवेद्यं खण्डखाद्यकाः ।

प्रबोधधूपं परिभाषयति—

कृष्णागुरुं मिन्धु(ह्म)कञ्च वालकं वृषणन्तथा ।

चन्दनं तगरं सुप्तं प्रबोधं शर्करान्वितम् ॥

प्रबोधं धूपमाहुरिति शेषः । खण्डखाद्यकाः खण्डनिर्मित-

खाद्यानि ।

भोजयेद्वाह्मणांश्चापि खण्डखाद्यैर्गणाधिप ।

निम्बपञ्चु सन्नाशय ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

पारणस्य द्वितीयस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

श्रावणादिचतुष्टये—

नीलोत्पलानि शुभ्राणि धूपं गुग्गुलुमाहरेत् ।

शुभ्राण्युत्पलान्येव ।

नैवेद्यं पांशुमुग्रकान् प्रीतये भास्करस्य च ।

विलेपनञ्चन्दनञ्च प्राशनं विज्वमुच्यते ।

द्वितीयस्यापि ते वीर कथितो विधिरुत्तमः ॥

द्वितीयस्य पारणस्य ।

शृणु देवस्य नामानि पावनानि नृणां सदा ।

विष्णुर्भगस्तथा धाता प्रीयतामुच्चरेद्वचः ॥

तेन विष्णुः प्रीयतामिति प्रथमे चतुर्मासे, द्वितीये भगः प्रीयतामिति, धाता मे प्रीयतामिति द्वितीये क्रमेण वाचो भवन्ति ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यान्नन्दां नरः सदा ।

स कामानिह सम्प्राप्य विधातारमवाप्नुयात् ॥

सदा स कामान् सम्प्राप्येत्यन्वयः । आदरद्योतनाय वा सदेति काम्यत्वस्येयात् ।

पचकामो लभेत् पुत्रान् धनकामो लभेद्धनम् ।

विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां यशस्कामो यशस्तथा ॥

मर्त्त्वान् कामांस्तथा प्राप्य तदन्ते शश्वतीः समाः ।

ततः सूर्यसदो गत्वा नन्दते नन्दिवर्द्धनः ॥

सूर्यसदः सूर्यसभाम् ।

इत्येषानन्दजननी नन्दा ख्याता मया द्विज ।

यामुपोष्य नरः युत्वा नन्दते कमयाप्य वै ॥

कं स्वर्गम् ।

विष्णुस्वाच—

कुले जन्म तथारोग्यं धनवर्द्धिश्चैह दुर्लभा ।

चित्तयं प्राप्यते येन तन्मे गद जगत्पते ॥

ब्रह्मोवाच—

यो मार्गशीर्षे मितसप्तमेऽङ्गि
हस्तर्चयोगे जगतः प्रसूतिम् ।
सम्पूज्य भानुं विधिनोपवासी
स्रगन्धधूपान्नवरोपहारैः ॥
गृह्णीत यः प्राशन-पूजनादि
दानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम् ।
दद्याच्च दानं द्विजपुङ्गवेभ्य-
स्तं कथ्यमानं विनिबोध वीर ॥
वज्रं यवान् ब्रौह्मिवं क्षिरं
यवान्नमसः करकान्नपात्रम्^१ ।
क्वचं पयोऽन्नं गुडफाणिताढ्यम्
दद्यात्तथा वस्त्रमनुकमेण ॥
यद्येकयद्ये विधिनोदितेन
तस्यां तिथौ लोकगुह्यं प्रपूज्य ।

यद्यो मासः, वज्रं वृत्तं गुडा यज्जनानि फाणितं कथितेक्षुरस-
सिद्धं द्रवद्रव्यम् ॥

अश्नीत यथात्मविशुद्धिहेतोः
संप्राशनानीह निबोध तानि ॥
गोमूत्रमग्नौ व्रतमामशाकं

दूर्वा दधित्रीहियवांस्तिलांश्च ।
 सूर्यांशुतप्तं जलमम्बुजानि
 चीरञ्च मासक्रमशोपयुज्य^१ ॥
 कुले प्रधाने धनधान्यपूर्णं
 पद्मावृते ध्वस्तसमस्तदुःखे ।
 प्राप्नोति जन्माविकलेन्द्रियश्च
 भवत्यरोगी मतिमान् सुखी च ॥

पद्मावृते सत्पद्मावृते ।

इति चितयप्रदा नाम सप्तमौ ॥

ब्रह्मपुराणे—

यद्विष्णोर्दक्षिणं नेत्रं तदेवाकृतिमत् पुनः ।
 अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ॥
 मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ।
 सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमौ ॥
 पष्ठ्यान्तु क्षपणं कार्यं तस्मै मित्राय भानवे ।
 यथा विष्णोः प्रबोधे तु क्रियते सर्वसम्पदा ॥

यथा विष्णोरित्यनेन कार्तिकशुक्लैकादशशुक्ल विष्णुस्नानौच-
 द्रव्यातिदेशः ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि च ।
 रात्रिजागरणं कार्यं नृत्यगीतपुरःसरम् ॥

सप्तम्यां स्वपनं कृत्वा ततः स्नात्वा यजेद्रविम् ।
 नानाकुसुमसम्भारैर्भक्ष्यैः पिष्टमयैः शुभैः ॥
 मधुना च प्रभूतेन होमजप्य समाधिभिः ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चाद्दीनानायांस्य मानवान् ॥
 श्रष्टव्यां संविभज्याथ तथाच नट नर्तकान् ।
 दिनद्वये च भोक्तव्यं पैष्टमन्नं मधुप्लुतम् ॥

मित्रसप्तमीव्रतमित्युपसंहारेण कृत्यसमुच्चये भूपालोऽस्या व्रतत्वं
 मन्यते ।

वराहपुराणे— अगस्त्य उवाच—

एकादश्यान्तु यत्नेन नक्तं कुर्याद्यथाविधि ।
 मार्गशीर्षे च शुक्लादौ आरभ्याब्दं विचक्षणः ।
 तद्भूतं धनदस्येष्टं कृतं वित्तं प्रयच्छति ॥
 शुक्लैकादश्यामारभ्याब्दं कुर्यादित्यन्वयः ।

नरसिंहपुराणे—

उपवासो मुनिश्रेष्ठ एकादश्यां विधीयते ।
 नरसिंहं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतद्भूतं शुक्लैकादश्यामेकदिनसमाप्यमेव वदन्ति । तथापि
 प्रसङ्गादिह लिखितम् ।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेव-
 मर्चयेत् । पुष्पधूपानुलेपननैवेद्यैर्बलिब्राह्मणतर्पणैस्तमेतत् संवत्सरं
 कृत्वा पापेभ्यः पूतो भवति यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति

उभयद्वादशौख्येवं संवत्सरेण स्वर्गमवाप्नोति यावज्जीवं कृत्वा
विष्णुलोकमेवं पञ्चदशौख्यपि ।

ब्रह्मभूतममावस्थां पौर्णमास्यान्तयेव च ।

योगभूत परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे सत्यतपा उवाच—

कोऽसौ धरण्यां सञ्चोर्ण उपवासो महामुने । ।

कानि व्रतानि च तथा एतन्मे वक्तुमर्हसि ॥

दर्वासा उवाच—

मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दशम्यान्नियतात्मवान् ।

स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा अग्निकार्यं यथाविधि ॥

शुचिवासाः प्रमत्तात्मा हव्यं चान्नं सुसंस्कृतम् ।

भुक्त्वा पञ्चपदं गत्वा पुनः शौचञ्च पादयोः ॥

कृत्वाशङ्कुनमानन्तु चौरवृक्षसमुद्भवम् ।

भक्षयेद्दन्तकाष्ठान्तु ततश्चाचम्य यत्नतः ॥

सृष्ट्वाङ्गानि तथाद्भिश्च चिरं ध्यात्वा जनार्दनम् ।

शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवामः^१-किरौटिनम् ॥

प्रसन्नवदनं देवं मन्त्रलक्षणलक्षितम् ।

ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् ॥

१दत्तार्घम् पादयोः पश्चात् करतोयेन मानवः ।

एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महामुने ॥

एकादश्यां निराहारो भूत्वाऽह्नि परे लहम् ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥
 एवमुक्त्वा ततो रात्रौ देवदेवस्य सन्निधौ ।
 जपन्नारायणायेति स्तुपेत्तत्र विधानतः ॥
 ततः प्रभाते विमले नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 इतरां वा तड़ागं वा गृहे वा नियतात्मवान् ॥
 श्रानीय मृत्तिकां शुद्धां मन्त्रेणानेन मानवः ।
 धारणं पोषणं तत्तो भूतानां देवि सर्व्वदा ॥
 तेन सत्येन मां दिव्ये पापान्मोचय मृत्तिके ।
 ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ॥
 भवन्ति भूतानि यतो मृत्तिकामालभेत्ततः ।
 त्वयि सर्व्वे वशा नित्यं स्थिता वरुण सर्व्वदा ।
 तेनेमां मृत्तिकां प्राप्य मां पूतं कुरु मा चिरम् ॥
 एवं मृदं रविं तोयं प्रमाद्यात्मानमालभेत् ॥
 चिः कृत्वा शेषमृदया कुण्डमालिख्य वै जले ।
 ततः स्नात्वा नरः सम्यक् मन्त्रवच्चोपचारतः^१ ॥
 स्नात्वा चावश्यकं कृत्वा पुनर्देवगृहं व्रजेत् ।
 तच्चाराय महायोगं देवं नारायणं विभुम् ॥
 केशवाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
 जानुभ्यां नरसिंहाय उरु श्रीवत्सधारिणे ॥

कण्ठं कौस्तुभनाथाय वचः औपतये तथा ।
 त्रैलोक्यविजयायेति बाह्व सञ्चात्मने शिरः ॥
 रथाङ्गधारिणे चक्रं शङ्करायेति वारिजम् ।

वारिजं शङ्खम् ।

गम्भीरायेति च गदां पद्मजं शान्तमूर्त्तये ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं देवं नारायणं प्रभुम् ॥
 पुनस्तस्यायतः कुम्भांश्चतुरः स्थापयेद्बुधः ।
 जलपूर्णान् समाख्यांश्च मितचन्दनलेपितान् ॥
 चतुर्भिस्तिलपात्रैस्तु स्यगितान्नन्नगर्भिणः ।
 चत्वारस्तु समुद्रास्तु कलशाः परिकौर्त्तिताः ॥
 तेषां मध्ये शुभं पौठं स्थापयेदस्त्रसंवृतम् ।
 तस्मिंश्च रौप्यं सौवर्णं ताम्रं वा दारवन्तथा ॥
 अलाभतस्तोयपूर्णं कृत्वा पात्रं ततो न्यसेत् ।

अलाभतः सौवर्णादीनामभावे दारवमपि कुर्यादित्यर्थः ।

सौवर्णं मत्सरूपेण कृत्वा देवं जनार्दनम् ।
 वेदवेदाङ्गसंयुक्तं श्रुतिस्मृतिविभूषणम् ॥
 तत्रानेकविधैर्भक्ष्यैः फलैः पुष्पैश्च शोभितम् ।
 गन्धैर्धूपैश्च मन्त्रैश्च अर्चयित्वा यथाविधि ॥
 रसातलगता वेदा यथा देव लयाक्षताः ।
 मत्सरूपेण तस्मान्मां भवानुद्धर केशव ॥
 एवमुच्चार्य तस्याग्रे जागरं तत्र कारयेत् ।
 यथाविभवसारेण प्रभाते विमले तथा ।

यथाविभवमारेण यथावित्तानुसारेण ।

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च चतुरो दापयेद्दटान् ।

पूर्वञ्च बह्वृचे दद्यात् कुन्दोगे दक्षिणन्तथा ॥

यजुःशास्त्रान्विते दद्यात् पश्चिमं घटमुत्तमम् ।

उत्तरं कामतो दद्यादेष एव विधिः स्मृतः ॥

ऋग्वेदः प्रीयतां पूर्वं सामवेदस्तु दक्षिणे ।

पश्चिमे तु यजुर्वेदोऽथर्ववेदस्तथोत्तरे ॥

ताम्रपात्रैस्तु सतिलैः स्थापितान् कारयेद्दटान् ।

ततस्तं जलपात्रस्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

दद्यादेवं महाभाग ततः पश्चात् भोजयेत् ।

ब्राह्मणान् पायसेनाय्यान् ततः पश्चात् स्वयं नरः ॥

भुञ्जीत सहितो मृत्यैर्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।

यः सकृद्वाद्दशैमेतां करोति विधिवन्मुने ॥

स ब्रह्मलोकमाप्नोति तत्कालञ्चैव तिष्ठति ।

ततो ब्रह्मोपसंहारे तल्लयस्तिष्ठते चिरम् ॥

पुनःसृष्टौ भवेद्देवो वैराजो नाम नामतः ।

ब्रह्महत्यादिपापानि दह लोके कृतान्यपि ॥

अकामतः कामतो वा तानि नश्यन्ति तत्क्षणात् ।

दह लोके दरिद्रो वा भयराज्योऽथवा नृपः ॥

उपोष्य तु विधानेन मेश्वरो राज्यभाक् भवेत् ।

मेश्वरो लक्ष्मीश्वरः ।

बन्ध्या नारी भवेद्या तु अनेन विधिना शुभा ॥

उपोष्य तु भवेत्तस्याः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ॥
 स इमं विधिमास्थाय तस्मात् पापादिमुच्यते ।
 ब्रह्मक्रियाया लोपेन वज्रवर्षकृतेन च ॥
 उपोष्येमां सकृद्ब्रह्मा वेदमंस्कारमाप्नुयात् ।
 किञ्चात्र वज्रनोक्तेन न तदस्ति महामुने ॥
 प्राप्यं वा प्राप्यते नैव पापं वा यन्न नश्यति ।
 अदीक्षिताय नो देयं विधानं नास्तिकाय च ॥
 वेददेवद्विषे वापि न श्राव्यन्तु कदाचन ।
 गुरुभक्ताय दातव्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 इह जन्मानि वैराग्यं धनधान्यं वरस्त्रियः ।
 भवन्ति विविधा यस्तु उपोष्यति विधानतः ॥
 इति मत्स्यदादशौव्रतम् ।

मत्स्यपुराणे— नारद उवाच—

भगवन् भूतभक्ष्येण तथान्यदपि यद्व्रतम् ।
 भुक्तिमुक्तिफलोपायं तत् पुनर्वक्तुमर्हसि ॥
 एवमुक्तोऽब्रवीच्छुभुर्नारदं तपसां निधिम् ।
 मत्स्यमस्तपसा ब्रह्मन् पुराणश्रुतिवत्सलः ॥
 धर्माऽयं दृष्टरूपेण नाम्ना नन्दीश्वरो विभुः ।
 धर्मान् माहेश्वरान् वक्ष्यत्यतःप्रभृति नारद ॥

दत्तुक्ता देवदेवेशस्तत्रैवान्तरधीयत ।

नारदोऽपि हि शुश्रूषुरष्टन्नन्दिकेश्वरम् ॥

आदिष्टस्त्वं शिवेनेह वद माहेश्वरं व्रतम् ।

नन्दिकेश्वर उवाच—

गृणुष्यावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् ।

त्रिषु लोकेषु विख्याता नाम्ना शिवचतुर्दशी ॥

मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां मितायासेकभोजनः ।

प्रार्थयद्देवदेवेश त्वामहं शरणकृतः ॥

चतुर्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च शङ्करम् ।

सुवर्णं वृषभं दत्वा भोक्ष्येऽहश्चापरेऽहनि ॥

एवं नियमकृत् सुप्ता प्रातस्त्याय मानवः ।

कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् ॥

पूजयेत् कमलैः शक्तेर्गन्धधूपानुलेपनैः ।

पादौ नमः शिवायेति शिरः सर्वात्मने नमः ॥

ललाटन्तु त्रिनेत्राय नेत्राणि हरये नमः ।

मुखमिन्दुमुखायेति श्रीकण्ठायेति कन्धराम् ॥

मद्योजाताय कर्णौ तु वामदेवाय वै भुजौ ।

स्तनौ तत्पुरुषायेति तथेशानाय चोदरम् ॥

१ B पूजयेत् । २ B त्रिनेत्रायेति नेत्राणि ललाटं हरये नमः ।

३ B पुस्तके स्तनावित्यादिपङ्क्तिस्थाने । ऊरुचानन्तवैराग्यसिंहायेति प्रपूजयेत् ।
इत्यधिकः ।

अघोरहृदयायेति हृदयञ्चाभिपूजयेत् ।
 अनन्तैश्वर्यनाथाय जानुनौ पूजयेद्दुधः ॥
 पाशैर्वा चानन्तधर्माय ज्ञानभूताय वै कटिम् ।
 प्रधानाय नमो जह्ने गुल्फौ व्योमात्मने नमः ॥
 व्योमकेशात्मरूपाय केशान् पृष्ठञ्च पूजयेत् ।
 ततस्तु वृषभं हैममुदकुम्भममन्वितम् ॥
 शुक्लमाख्याम्बरधरं पञ्चरत्नममन्वितम् ।
 भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 प्रीयतां देवदेवोऽत्र सद्योजातः पिनाकधृक् ।
 ततस्तु विप्रानन्नेन तर्पयेच्छक्तिः शुभान् ॥
 पृषदाव्यन्तु मम्राग्य स्वपेद्भूमावुदङ्मुखः ।
 पञ्चदशान्ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः ॥
 तदत् कृष्णचतुर्दश्यामेतत् सर्वं समाचरेत् ।
 चतुर्दशीषु सर्वासु कुर्यात् पूर्ववदर्चनम् ॥
 ये तु मासे विशेषाः स्युः स्नान्निबोध क्रमादिह ।
 मार्गशीर्षादिमासे तु क्रमादेतददौरेयेत् ॥
 शङ्कराय नमस्तुभ्यं नमस्ते करवीरक ।
 अम्बकाय नमस्तेऽस्तु महेश्वर ततःपरम् ॥
 नमः पशुपते नाथ नमस्ते शम्भवे पुनः ।
 नमस्ते परमानन्द नमः श्रीमार्द्धधारिणे ॥

नमो भीमाय इत्येवं त्रामहं शरणङ्गतः ।
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि मर्पिः कुशोदकम् ॥
 पञ्चगव्यं तथा विल्वं यव्यं गोशृङ्गवारि च^१ ।
 तिलाश्च कृष्णा विधिवत् प्राशनं क्रमशः कृतम् ॥
 प्रतिमासञ्चतुर्दश्यामेकैकं प्राशनं कृतम् ।
 मन्दारैर्मालतीभिश्च तथा धुस्तरकैरपि ॥
 मिन्धुवारैरशोकैश्च मन्त्रिकाभिः सपाटलैः ।
 अर्कपुष्पैः कदम्बैश्च शतपञ्चा तथोत्पलैः ॥
 एकैकेन चतुर्दश्यामर्चयेत् पार्वतीपतिम् ।
 पुनश्च कार्तिके मामि सम्प्राप्ते तर्पयेद्विजान् ॥
 अन्नैर्नानाविधैर्भक्ष्यैर्वस्त्रमाल्यविभूषणैः ।
 कृत्वा नीलवृषोत्सर्गं श्रुत्युक्तविधिना नरः ॥
 उमामहेश्वरं हैमं वृषभञ्च गवा मह ।
 मुक्ताफलाष्टकयुतं सितनेत्रपटान्वितम् ॥
 सर्वपाप्मस्करसंयुक्तां शय्यां दद्यात् सकुम्भिकाम्^२ ।
 ताम्रपात्रोपरि पुनः शालितण्डुलसंयुताम् ॥
 स्थाप्य विप्राय शान्ताय वेदविदुप्रवराय^३ वै ।
 ज्येष्ठसामविदे देयं न वक्त्रप्रतिने क्वचित् ॥
 गुणजे श्रोत्रिये दद्यादाचार्य्यं तत्त्ववेदिनि ।
 अव्यङ्गाय च सौम्याय सदा कल्याणकारिणे ॥

१ D कर्पूरद्यागुलं यवान् । क्वचित् पद्मगोशृङ्गवारि च ।

२ B सकुम्भिकाम् ।

३ मूले वेदव्रतपराय च ।

सपत्नीकाय ममूज्य मान्यवस्त्रविभूषणैः ।
 गुरौ मति गुरौ देयं तदभावे द्विजातये ॥
 वित्तशायं न कुर्वीत कुर्वन् दोषात् पतत्यधः ।
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याच्छिवचतुर्दशौम् ॥
 मोऽश्वमेधमहस्यस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदिह चामुत्र वा कृतम् ॥
 पितृभिर्मातृभिर्वापि तत्सर्वं नाशमाप्नुयात् ।
 दीर्घायुरारोग्यं कुलाभि(न)वृद्धि-
 रचाक्षयाऽमुत्र चतुर्भुजत्वम् ।
 गणाधिपत्यं दिवि कल्पकोटि-
 शतं वसित्वा पदमेति शम्भोः ॥
 न वृहस्पतिरण्यलं तदस्याः^१
 फलमिन्द्रोऽपि पितामहो न वक्रम् ।
 न च सिद्धगणोऽण्यलं न चाहम्
 यदि जिज्ञायुतकोटयोऽपि वक्त्रे^२ ॥
 भवत्यमरवज्रभः पठति यः सारेदा
 शृणोत्यपि विमत्सरः सकलपापनिर्माचनौम् ।
 इमां शिवचतुर्दशौममरकामिनीकोटयः
 सुवन्ति तमनिन्दितम् किमु ममाचरेद् यः सदा ॥
 या वाय नारौ कुरुतेऽतिभक्त्या
 भर्तारमावृच्छ्य गुरुं सुतं वा ।

सापि प्रसादात् परमेश्वरस्य
परं पदं याति पिनाकपाणेः ॥
इति शिवचतुर्दशीव्रतम् ।

ब्रह्मपुराणे—

वामनेचन्तु यद्विष्णोस्तदेव भुवनत्रयम् ।
अनसूयात्मजश्चन्द्रस्त्वमृतेनाभ्यषेचयत् ॥
पौर्णमास्यान्तु तस्मात्तं पूजयेत्तत्र सर्वदा ।
शुक्लैः पुष्पैश्च पयसां नैवेद्यैः^१ श्रद्धयान्वितः ॥
रत्नैर्दीपैश्च वलिभिर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ।
गोभ्यश्च लवणं देयं तस्मिन्नहनि सर्वदा ॥
तस्मात्तल्लवणं चन्द्राद्वचशापादिनिःसृतम् ।
माता स्वसा च दुहिता पूज्याश्च स्वकुलाङ्गनाः ॥
रक्तवस्त्रद्वयेनैव सदृशेन नवेन च ।
रूपशस्त्रान्तु विधिवत् कर्त्तव्यं तत्र सद्विज्ञेः ॥
कान्तं रूपं भवेत् स्त्रीणां पूर्णेन्दोः पूजनादिति ।
क्रीडन्त्याकाशगङ्गायामष्टमेवाभवत् मणिः ॥ (?)
गजेन्द्राः कुमुदाद्याश्च करैस्तज्ज्वालवौजलम् ।
गृहीत्वा प्रतिमुञ्चन्ति सूत्कारैर्दक्षिणामुखैः ॥
ब्रुष्टाः पुष्पोऽंशुपातैश्च भामीष्यात् सूर्यरश्मिभिः ।
सम्यक् स्वदेहशान्त्यर्थं दाहस्य शमनाय च ॥

महाप्रतापान्नभसः पतमानन्तु तज्जलम् ।
 वायुना ध्यायमानन्तु स्थानलमुपगच्छति ॥
 तत्पुष्पं हिमवत्सानौ पतते च यदा हिमम् ।
 प्रथमं तत्र सम्पूज्यो हिमवान् शिशिरस्तथा ॥
 हेमन्तश्च तथा नागो नीलो नीलाजसन्निभः ।
 स्थाननागश्च सम्पूज्यः फलैः पत्रैर्नमेरुजैः ॥
 वक्पुष्पाणि देयानि धूपो गुग्गुलुसन्भवः ।
 मध्वाज्यतिलसमिश्रं पितृभ्यश्च हिमं वज्र ॥
 यस्मिन् देशे हिमं न स्यात् तत्र ब्रूयाद्धिमं हिमम् ।
 एताकं ब्राह्मणेभ्यश्च देयं माघौदनं तथा ॥
 उत्सवश्च तथा कार्यो गौतमृत्यममाकुलः ।
 विशेषतश्च भोक्तव्यं मनोज्ञं भोजनं शुभम् ॥
 श्यामा देवौ पूजितव्या पुष्पधूपानुलेपनैः ।
 अन्नैर्भक्ष्यैः फलेर्मूलैः खनुलिपैः खलकृतैः ॥
 हिमोपरि निविष्टैश्च गुरुप्रावरणाम्बरैः ।
 पुत्रभृत्याप्तसम्पन्निसहितैश्च यथासुखम् ॥
 भोज्यं विशेषवत् कार्यं श्रोतव्यं गौतवादितम् ।
 द्रष्टव्यं पुंसलीनृत्यं पूजनीयास्तथा स्त्रियः ॥
 नवश्च मद्यं पातयं मद्यपैश्च यथाक्रमम् ।

इति हिमपूजा ।

मत्स्यपुराणे—

यत्तदौशनकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
वसिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ॥
लेखयित्वा यो दद्याद्भैरवपद्मसमन्वितम् ।
मार्गशीर्ष्यां विधानेन तिलप्रस्थयुतन्तथा ॥
तच्च षोडशमाहसं सर्व्वकतुफलप्रदम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

मार्गशीर्षे तथा मासे पूर्णे शिशिरदीधितौ ।
महाराजनरप्तेन कुसुमरञ्जितेन वा ।
आसाद्य कांस्यपात्रस्थं प्रस्थं कृत्वा समाहितः ।
लवणस्य तु मुख्यस्य चूर्णितस्य द्विजोत्तमाः ॥
प्रस्थो द्वात्रिंशत्पलानि, मुख्यस्य च हवियस्य ।
दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ॥
सौभाग्यरूपलावण्ययुक्तो भवति मानवः ।

सुवर्णनाभं मध्यम्यस्तसुवर्णं कौसुमवस्त्रेण ब्राह्मणमाञ्जाद्य
कांस्यपात्रे चूर्णितमैन्धवप्रस्थं निधाय तन्मध्ये सुवर्णं दत्त्वाऽभ्यर्च्य
दद्यादित्यर्थः ।

सर्पाणामित्यनुवृत्तौ मत्स्यपुराणे—

कार्य्यः प्रत्यवरोहस्य मार्गशीर्ष्यां न संश्रयः ।

विष्णुः—

मार्गशीर्षे शुक्लपञ्चदश्यां सृगशिरोयुक्तायां चूर्णितलवणस्य

सुवर्णनाभं प्रस्यमेकं ब्राह्मणाय चन्द्रोदये प्रतिपादयेत् । अनेन
कर्मणा रूपसौभाग्यमभिजायते ।

सुवर्णनाभं सुवर्णगर्भम् । प्रस्यः षोडशपलानि, दादश प्रसृतिः
सेतिः तच्चतुष्टयं प्रस्य इति वा ।

वसिष्ठः—

आवष्णायहायष्योरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् । अष्टकासाह-
चर्ष्यान् आवष्णायहायष्योरपि नित्यश्राद्धम् ।

इति महासान्धिविग्रहिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मजमहा-
सान्धिविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरठकुरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे मार्गमासतरङ्गः ।

अथ पौषमासकृत्यम् ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे—

पौषे कनकदानेन परां तुष्टिन्तथैव च ।

पुष्पाणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं सुतम् ॥

फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलम् ।

वामनपुराणे—

प्रासादनगरादीनि गृहप्रावरणानि च ।

नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि नित्यशः ॥

अत्र प्रथमेनादिशब्देन ग्रामकर्ब्वटयोर्ग्रहणम् । द्वितीयेन शय्याया
इति दामसागरः । तन्मते गृहप्रावरणादिकमिति पाठः ।

ग्रहणमुपक्रम्य देवौपुराणे—

पौषे तु नर्मदा पुष्पा स्नानदानादिकर्मणि ।

एकभक्तमुपक्रम्य स्कन्दपुराणे —

पौषे मासे तु पुत्रांश्च बह्वनाप्नोति धार्मिकान् ।

श्रीमहाभारते—

पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ।

सुभगो दर्शनौयस्य यशोभागौ च जायते ॥

पौषमभिप्रेत्य भविष्यपुराणम्—

व्रतान्ते गरुडं कृत्वा भानवे विनिवेदयेत् ।

गन्धमाक्षैरलङ्कृत्य भास्करं विबुधोत्तमम् ॥

ताम्रपात्रे स्थिते तस्मिन् तत्सर्वं विनिवेदयेत् ।

तस्मिन् गरुडे—

महापद्मकयानेन दिव्यगन्धप्रवाहिणा ॥

समैकादशषाहस्रं सूर्यलोके महीयते ।

सम्प्राप्यैवं क्रमाप्नोक्तं यथेष्टं विन्दते पतिम् ॥

अत्र मासव्यापकमेकभक्तं षष्ठ्याम् सप्तम्याञ्चोभयपक्षयोरुपवासः ।

चमासत्यादिनियमाश्च कार्त्तिकोक्ताः संवध्यन्ते ।

भविष्ये सुमन्तुरुवाच—

इन्त ते सम्प्रवक्ष्यामि सूर्यव्रतमनुत्तमम् ।

पौषे मासि तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ॥

जितेन्द्रियः सत्यवादी स्वातीगोधूमगोरमैः ।

पक्षयोः सप्तमीं यद्वादुपवासेन यो नयेत् ॥

त्रिमन्थमर्चयेद्भानुं शाण्डिलेयञ्च सुव्रत ।
 अधःशायौ भवेन्नित्यं सर्वभोगविवर्जितः ॥
 मामि पूर्णं तु सप्तम्यां दृतादिभिररिन्दम ।
 कृत्वा स्नानं महापूजां सूर्यमन्त्रेण भारत ॥
 नैवेद्यमोदनप्रस्थं चीरसिद्धं निवेदयेत् ।
 भोजयित्वा दिजानष्टौ सूर्यभक्तान् सुसामगान् ॥
 गाञ्च दद्यान्महाराज कपिलां भास्कराय तु ।
 य एवं कुरुते पुण्यं सूर्यव्रतमनुत्तमम् ॥
 तस्य पुण्यफलं वच्मि सर्वकामममन्वितम् ।
 सूर्यकोटिप्रतौकागैर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥
 अक्षरोगणमङ्कौर्णैर्महाविभवविस्तरैः ।
 समंगौतनृत्यवाद्यै र्गन्धर्वगणशोभितैः ॥
 दोधूयमानश्चमरैः स्त्रियमानः सुरासुरैः ।
 सहस्रकिरणाद्भानोर्धनैश्चर्य्यममन्वितः ॥
 स याति परमं स्थानं यच्चास्ते रविरंशुमान् ।
 रोममंख्या तु या तस्यास्तत्प्रसूतिकुले तथा ॥
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा ययेप्सितान् ॥
 ज्ञानयोगं समासाद्य सूर्यस्यैवालयं व्रजेत् ।

अत्र नक्तभोजनं सप्तमीदयं परित्यज्य मासे प्रथमसप्तम्यां प्रातः
 संकल्पः । शाण्डिलेयः शाण्डिलीपुत्रोऽग्निरिति यावत् । त्रिःसप्त-

कुलजै-रेकविंशतिकुलजैः । मामि संपूर्णे मति सप्तम्यां कपिलाया
गो भानवे दानम् ।

भविष्यपुराणे—

पोषे मामि तु सग्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
जितेन्द्रियः मत्यवादी कामक्रोधविवर्जितः ॥
पचयोर्नवमौ यन्नादपवासेन पालयेत् ।
त्रिकालं पूजयेदार्यां गन्धपुष्पोपहारतः ॥
कृत्वाग्निकार्यं विधिवद्भूमौ शय्यां प्रकल्पयेत् ।
मासान्ते स्नपनं कुर्याद्भगवत्यै वृतादिभिः ॥
कृत्वा ध्यानं महापूजां चण्डिकायै प्रकल्पयेत् ।
नैवेद्यं तण्डुलप्रस्थं चौरमिद्धं निवेदयेत् ॥
कुमारी भोजयित्वाष्टौ विप्रान् भागवतांस्तथा ।
कृत्वा पिष्टमयीं देवीं नाम्ना चार्य्येति पूजयेत् ॥
चतुर्भुजां शूलधरां कुन्दपुष्पैः सगुग्गुलैः ।
स्नानं कृत्वा तिलैर्विप्र तिलानां प्राशनन्तथा ॥
य एवं पूजयेदार्यां तस्य पुण्यफलं शृणु ।
सूर्यकोटिप्रतीकाशं विमानवरमास्थितः ॥
दोधूयमानश्चमरैः स्त्रयमानः सुरासुरैः ।
गच्छेद्दुर्गापुरं रम्यं यत्रास्ते चण्डिका स्वयम् ॥
क्रौडते देवगन्धर्वैर्यावदाभूतसंभवम् ।
त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं भोगान् भुक्त्वा यर्षेष्टितान् ॥
पुनरेत्य सुवं वीर राजा भवति भूतले ।

भविष्यपुराणे—

मसृजयन् सदा पूज्यं भानुं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
 दृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रन्तु भास्करे ॥
 कुम्भैर्नानाविधैर्दिव्यैः पुष्यमासे ममुद्यतः ।
 गीतनृत्योपहारेण शङ्खवादित्रनिस्वनः ॥
 कुर्याज्जागरणं देवे प्रदीपाद्यैः सुशोभितैः ।
 वसेत् सूर्यपुरे श्रीमान् सूर्यतुल्यपराक्रमः ॥
 ग्रहणे विषुवे चैव पुण्येषु दिवसेषु च ।
 दृताभिषेकं यः पश्येदाममाप्तेरूपोषितः ॥
 विधूय सर्वपापानि सूर्यलोकं न गच्छति ।

तथा—

दृताभिषेकं यः कुर्यादहोरात्रं शिवस्व च ।
 सूक्तधारेण भाण्डेन पुष्यमासे द्विजोत्तमः ॥
 गीतनृत्योपहारेण शङ्खवादित्रनिस्वनैः ।
 कुर्याज्जागरणञ्चापि प्रदीपाद्युपशोभितम् ॥
 समस्तपापनिर्मुक्तः समस्तकुलवर्द्धनः ।
 मुक्तः शिवपुरे श्रीमान् मोदते शिववत् सुखौ ॥

ब्रह्मपुराणे—

पौषकृष्णाष्टकायान्तु शकैः आहुं सुशोभनैः ।

वायुपुराणे—

पिच्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च ।
 कृष्णपत्रे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्रीति भाष्यते^१ ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकौ ।
 आद्यापूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।
 अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ।

एवञ्च ब्रह्मपुराणे आद्यायां शाक-विधानात् वायुपुराणे च
 तस्यामेवापूप-विधानात् शाखाभिदेन व्यवस्थितो विकल्पः ।
 कल्पतरुरप्येवम् । समयप्रदीपस्तु-कन्दोग-वाजसनेययोः स्वर्गज्ञानु-
 सारादपूपः कठानान्तु शाकमिति व्यवस्था । यस्य तु स्वर्गज्ञादौ
 विशेषाश्रवणं तस्य तुल्यवद्विकल्प एवेत्याह ।

पापैर्मुच्यते इत्यधिकारे यमः ॥

नर्मादान्भसि च स्नातः पौषकृष्णाष्टमीन्तथा ।

सप्तम्यर्थे द्वितीया ।

श्रीमहाभारते—

पौषमामस्य वै शुक्ले यदि युज्येत रोहिणो ।

तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ॥

सोमस्य रश्मयः पौत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।

द्वितीयार्थे रश्मय इति प्रथमा ॥

भविष्यपुराणे— महादेव उवाच—

पुण्यमासे यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
 तदा मा तु महापुण्या महाभद्रेति कीर्तिता ॥
 तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।
 मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत् ॥
 तस्मात्तस्यां महादेवि पूज्योऽहं विधिवद्बुधैः ।
 गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥

तथा—

पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां नगजे शुभे ।
 नक्षत्रं जायते पुण्यं यत्नोक्ते रौद्रमुच्यते ॥

रौद्रमार्द्रा योगश्चायमतिदुर्लभोऽपि सुनिवचनविषयत्वात्तिथि-
 नक्षत्रद्विह्नामकमेण काकतालीयो लक्षणीयः ॥

तदा मापि महापुस्या जयन्ती अष्टमी शुभा ।
 तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ॥
 मन्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नशः ।
 तस्मान्मत्पूजनं देवि कर्त्तव्यं विधिवत्सरैः ॥

इयमष्टमी शुक्लैव प्रकरणात् ।

तच्चैव विष्णुस्वाच—

पौषे मामि मिते पक्षे अष्टम्यां विधिपूर्वकम् ।
 पूजयित्वा महादेवं गन्धपुष्पोपहारतः ॥
 महापाशुपतान् विप्रान् शैवांश्च विधिवद्विजान् ।
 भोजयित्वा यथाशक्त्वा देवमारोपयेद्भयम् ॥

Size.	Contents.	Per unit of 96 or 100 pages.
Demy octavo ..	Oriental text only .. .. Text and translation, English notes, etc., mixed; or translation only	Rs. 0-12-0 ,, 1-0-0
Royal octavo ..	Oriental text only .. .. Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only	,, 1-0-0 ,, 1-4-0
Quarto ..	Oriental text only .. .. Text and translation, English notes, etc., mixed; or transla- tion only	,, 2-0-0 ,, 2-8-0

There are some exceptions to this scale, which in each case will be indicated in the price lists. For the calculation of prices each part of a unit in excess of the 96 or 100 pages counts again as a full unit.

Single issues may be bought separately, but three years after the completion of a work no complete sets are broken for the sale of loose component parts.

Each issue bears, besides its issue number, a fascicle number indicating its place in the work and volume to which it belongs.

With the issue of this Notice all previous prices and price lists are cancelled.

CALCUTTA,
May, 1924.

The publications or information about them are obtainable from the Asiatic Society of Bengal, No. 1, Park Street, Calcutta, or from the Society's Agents:—

MESSRS. LUZAC & Co., 46, Great Russell Street, London, W.C.

M. PAUL GEUTHNER, 13, Rue Jacob, Paris, VIe.

BUCHHANDLUNG OTTO HARRASSOWITZ, 14, Querstrasse, Leipzig.

MESSRS. THACKER, SPINK & Co., 3, Esplanade East, Calcutta.

Residents of Europe should order from the local Agents.

When ordering direct from the Society the following rules should be observed:—

Orders should be addressed to the Asiatic Society of Bengal and not to any Official by name or title.

All Cheques, Money Orders, etc., should be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society of Bengal."

Orders for books should be accompanied by a full name and address, legibly written, and should be sent on a separate sheet of paper containing no other communication.

In India books are supplied by V.-P.P.

LIST OF WORKS ON SMṚTI

PUBLISHED IN

THE BIBLIOTHECA INDICA.

Work No. 162.

[Discontinued.]

1. BĀLAMBHATTĪ, a Commentary on the Mitākṣarā, by Bālabhadda. Ed. Govinda Dāsa. 1904—. Vol. I, 2 fascicles; Vol. II, 1 fascicle; @ Re. 0-12-0 each. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 72.

[Completed.]

2. CATURVARGA-CINTĀMAṆI, by Hemādri. Ed. Bharata-candra Śiromaṇi, Yogeśvara Bhaṭṭācārya Smṛti-ratna, Kāmākhyā-nātha Tarka-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1871-1911. 4 vols. Vol. I (Dāna-khaṇḍa), 11 fascicles; Vol. II (Vrata-khaṇḍa), Part I: 13 fascicles, and Part II: 12 fascicles; Vol. III (Pariśeṣa-khaṇḍa), Part I: 18 fascicles, and Part II: 10 fascicles; Vol. IV (Prāyaścitta-khaṇḍa), 10 fascicles. Vol. I: fasc. X sold out, fascs. I-IX @ Re. 0-12-0 each. fasc. XI @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. 13 + 12 @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: Part I, fascs. I-XVIII @ Re. 0-12-0 each, and Part II, fascs. I-VI and VIII-X @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VII @ Rs. 1-8-0; Vol. IV: fascs. I-VI, VIII and IX @ Re. 0-12-0 each, and fascs. VII and X @ Rs. 1-8-0 each. Rs. 57-12-0.

Complete sets of Vol. I and Vol. II, Part I, cannot be supplied. A very few copies of loose fascicles available.

Fascicles not all available.

Work No. 155.

[Completed.]

3. DĀNA-KRIYĀ-KAUMUDĪ, by Govindānanda Kavi-Kaṇ-kan-ācārya. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-bhūṣaṇa. 1902-1903. 2 fascicles. Fasc. I @ Re. 0-12-0 and fasc. II @ Rs. 1-8-0. Rs. 2-4-0.

All fascicles available.

Work No. 177.

[Completed.]

4. HĀRA-LATĀ, by Aniruddha-bhaṭṭa. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1909. 1 fascicle. Rs. 2-4-0.

Available.

Work No. 147.

[Completed.]

5. KĀLA-SĀRA, by Gadādhara Rāja-guru [being a portion of Gadādhara-paddhati]. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1900-1904. Vol. I, 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.
All fascicles available.

Work No. 136.

[Completed.]

6. KĀLA-VIVEKA, by Jimūta-vāhana. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna and Pramatha-nātha Tarka-bhūṣaṇa. 1897-1905. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.
All fascicles available.

Work No. 237.

[In Progress.]

7. KṚTYA-RATNĀKARA, by Candēśvara Thakkura. Ed. Kamala-kṛṣṇa Smṛti-tīrtha. 1921—. 4 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 3-0-0.
All fascicles available.

Work No. 114.

[Completed.]

8. MADANA-PĀRIJĀTA, by Madana-pāla. Ed. Madhu-sūdana Smṛti-ratna. 1887-1893. 11 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 8-4-0.
All fascicles available.

Work No. 104.

[Completed.]

9. MANU-TĪKĀ-SAMGRAHA, being extracts from the Commentaries of Medhātithi, Govindarāja, Nārāyaṇa, Rāgha-vānanda, Nandana, and a Kashmirian author. Ed. Julius Jolly. 1885-1889. 3 fascicles. Fasc. I and II @ Re. 0-12-0 each, and fasc. III @ Rs. 1-8-0. Rs. 3-0-0.
All fascicles available.

Work No. 102.

[Completed.]

10. NĀRADA-SMṚTI, with extracts from the Commentaries of Asahāya and others. Ed. Julius Jolly. 1885-1886. 3 fascicles. All sold out except fasc. III, of which there is a limited number of copies for sale @ Re. 0-12-0 each.
Fascicles not all available.

Work No. 4.

[Completed]

11. NĪTĪ-SĀRA, by Kāmandaka, with a Commentary. Ed. Rāma-nārāyaṇa Vidyā-ratna. 1849-1884. 5 fascicles. All sold out.

No fascicles available.

Work No. 152.

[Vol. I completed.]

12. NITYĀCĀRA-PADDHATĪ, by Vidyākara Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1901-1903. 1 vol. 7 fascicles, @ Re. 0-12-0 each. Rs. 5-4-0.

All fascicles available.

Work No. 160.

[In Progress.]

13. NITYĀCĀRA-PRADĪPA, by Narasimha Vājapeyin. Ed. Vinoda-vihārī Bhaṭṭācārya. 1903—. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 4 fascicles. Vol. I: fascs. I-VII @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VIII @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. I-IV @ Re. 0-12-0 each. Rs. 9-12-0.

All fascicles available.

Work No. 94.

[Completed.]

14. PARĀŚARA-SMṚTĪ, with Mādhavācārya's Commentary. Ed. M.M. Candra-kānta Tarkālaṅkāra. 3 vols. 1883-1899. Vol. I, 8 fascicles; Vol. II, 6 fascicles; Vol. III, 6 fascicles. Vol. I: fascs. I-VII @ Re. 0-12-0 each, and fasc. VIII @ Rs. 1-8-0; Vol. II: fascs. I-VI @ Re. 0-12-0 each; Vol. III: fascs. I-VI @ Re. 0-12-0 each. Rs. 15-12-0.

N.B.—Vols. I and III have no title-page. Complete sets of Vol. I not available; a few loose copies of fascs. II-VIII available.

Fascicles not all available.

Work No. 111.

[Completed.]

15. PARĀŚARA-SMṚTĪ. Eng. trans. Kṛṣṇa-kamala Bhaṭṭācārya. 1887. 1 fascicle. Re. 1-0-0.

Available.

Work No. 216.

[In Progress.]

16. SMṚTĪ-PRAKĀŚA, by Vāsudeva Ratha. Ed. M.M. Sadāśiva Miśra. 1912—. Fasc. I. Re. 0-12-0.

Available.

दीनानाथरूपणान् ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
 भोजयेत् पूजयेच्छ्रद्धया नानाभक्ष्यैर्विधानतः ॥
 तिलान् पलाशसमिधो जुहुयात् पावके तथा ।
 कृत्वा तु सष्टतं वीर देवमारोपयेद्रथम् ॥
 कुर्वात् प्रजागरं तत्र नानाप्रेक्षणकैर्दिज ।
 परिव्राजकवर्गैस्तु नृत्यमानैश्च सर्वशः ॥
 एवं महोत्सवं कृत्वा यामिन्यर्द्धं वरानने ।
 कृष्णाष्टम्यान्ततः पौषे देवं तं भ्रामयेत् पुरम् ॥
 नानाप्रेक्षणकैर्विप्र ब्रह्मघोषैश्च सर्वशः ।
 वृन्दैः पाशुपतानाञ्च नृत्यमानैः समन्ततः ॥
 रथे विप्रध्वजच्छत्रैः किङ्किणौरवकान्वितैः ।
 वितानध्वजमालाभिर्घण्टाचामरदर्पणैः ॥
 शङ्खभेर्यादिनिर्घोषैर्गयरङ्गसमाकुलम् ।
 लेप्य दारुमयैर्यन्त्रैर्मातृरत्नोद्योगादिभिः ॥
 उद्यानखातपानाद्यैर्महोत्सवसमन्वितैः ।
 महाजनपदाकीर्णं यथावैभवकल्पितम् ॥
 सर्वदा दानपुष्पानि सर्वतीर्थफलानि च ।
 अत्युग्रतपसां पुष्पं सर्वयज्ञफलानि च ॥
 लभते च नरः श्रीमान् शिवयात्राप्रवर्त्तनात् ।
 शिवलोके महाभाग शिववन्मोदते सदा ॥

अथ शुक्लपत्रकथनानन्तरं कृष्णाष्टम्यान्ततः पौष इति भविष्य-
पुराण एव कथनाद्भक्त एव शुक्लादिमासक्रमेण कृष्णः पौषपत्रः ।

तस्यान्ते देवराजत्वं चिरकालमवाप्नुयात् ।

जम्बुद्वीपपतिः श्रीमान् तस्यान्ते जायते पुनः ॥

तथा—

यः कुर्यात् पर्वकालेषु महीमार्गप्रवर्त्तनम् ।

शिवस्य रथयात्रायां दिनरात्रिपरिक्रमात् ॥

स दिव्यं यानमारूढः किङ्किणौरवनादितम् ।

प्रयाति लोकमचलं गिरिजावत्सलस्य तु ॥

इति शिवस्य रथयात्रा ।

ब्रह्मपुराणे—

पौषे मास्यथ शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ।

द्वादश्यां पूजयेद्विष्णुं देवं नारायणं हरिम् ॥

यात्रा कार्या त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुपोष्य च ।

पौर्णमास्यां यजेद्विष्णुं तथा विभवविस्तरैः ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

पौषशुक्लद्वादशौमुपक्रम्य—धान्यानाञ्च तथा पौष इति ।

अथ तथेत्यनेन दानस्य पूर्वमासोक्तमहाफलपरामर्शः ।

वराहपुराणे— दुर्वासा उवाच—

पुष्यमासस्य या पुण्या द्वादशौ शुक्लपत्रतः ।

तस्यां प्रागिव संकल्प्य कुर्यात् स्नानादिकाः क्रियाः ॥

प्रागिव मार्गवत् ।

निर्वर्त्त्या(रा) बोधयेद्रात्रावेकादश्यां जनार्दनम् ।

पूज्यमन्त्रैर्द्विजश्रेष्ठ देवदेवं जनार्दनम् ॥

कूर्माय पादौ प्रथमन्तु पूज्यौ

नारायणायेति कटिं हरेस्तु ।

सङ्कर्षणायेत्युदरं हरेस्तु

उरो विशोकाय भवाय कण्ठम् ॥

सुबाहवे त्वेव भुजौ शिरस्य

नमो विशालाय रथाङ्ग-शङ्खौ ।

स्वनाममन्त्रेण सुपुष्पगन्धै-

नानानिवेद्यैर्विविधैः फलैस्तु ॥

अभ्यर्च्य देवं कलसं तदग्रे

संस्थाप्य मात्स्याम्बरदामकण्ठम् ।

तं हेमगर्भन्तु पुरेव कृत्वा

स्वशक्तितो हेममयन्तु देवम् ॥

समन्दरं कूर्मरूपेण कृत्वा

संस्थापयेत्ताम्रपात्रे दृतस्तु ।

पूर्णे घटोपर्य्यथ सन्निवेश्य

श्वो ब्राह्मणायैवमेवन्तु दद्यात् ॥

श्वो ब्राह्मणान् भोज्य सदक्षिणांस्तु

यथाशक्त्वा प्रीणयेद्देवदेवम् ।

नारायणं कूर्मरूपेण पश्चात्

स्वयञ्च मुञ्चीत समृत्यवर्गः ॥

एवं कृते वै त्रिविधं हि पापं
 विनश्यते नात्र विचारणास्ति ।
 संसारचक्रन्तु विहाय शुद्धम्
 प्राप्नोति लोकन्तु हरेः पुराणम् ॥
 अनेन जन्मान्तरमश्नितानि
 नश्यन्ति पापानि नरस्य भक्त्या ।
 प्रागुक्तरूपन्तु फलं लभन्ते
 नारायणस्तुष्टिमुपैति सद्यः ॥
 कूर्मदादशौ ।

विष्णुः—

पौषो चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्पपकल्केनोत्सादितशरीरो
 गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधि सर्वगन्धैः सर्वबीजैश्च स्नातः
 तेन च भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्यधूपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य
 वैष्णवैः सूक्तैर्बार्हस्पत्यमन्त्रैश्च पावकं कृत्वा सुवर्णेन घृतेन च
 ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

इदं जगत्पुरा लक्ष्म्या त्यक्तासीत्ततो हरिः ।
 पुरन्दरस्य सोमस्य तथा पुष्य-वृहस्पतौ ॥
 पञ्चैते पुष्ययोगे तु पौर्णमास्यां तपोबलात् ।
 अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥
 तस्मान्नरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।
 गौरसर्पपकल्केन समालभ्य स्वकां तनुम् ॥

कृतस्नानैस्ततः कार्यमलक्ष्मीनाशनं परम् ।
 उदत्तं देहञ्च तथा सर्वौषधियुतेर्जलैः ॥
 स्नानं कृत्वा नवं वस्त्रं गृहीत्वाच्छादनन्ततः ।
 द्रष्टव्यं मङ्गलशतं धूपसङ्गमाद्यशोभितम् ॥
 ततो नारायणः शक्रः चन्द्रः पुष्य-वृहस्पतौ ।
 सम्पूज्याः पुष्यधूपाद्यैर्नैवेद्यैश्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रशस्तेर्वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वाग्निहवनं शुभम् ।
 धनैर्विप्राश्च सन्तर्प्या नवैर्वस्त्रैः सुशोभिताः ॥
 ततः पुष्टिकरं ह्यथं भोक्तव्यं दृतपायसम् ।
 पुष्ययोगे तु कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानन्तु सर्वदा ॥

अत्र देवीपुराणे—

पुष्ये पुष्याभिषेकस्तु कर्त्तव्यः पूजयेज्जयाम् ।

विष्णुधर्मात्तरे—

गौरसर्षपकल्केन पौष्यामुत्सादितो नरः ।

गव्यस्याव्यस्य कुम्भेन सोऽभिषिक्तस्त्वनन्तरम् ॥

उत्सादित उदन्तितगात्रः ।

विरुक्षितस्तथा स्नातः सर्वबीजौषधीजलैः ।

रत्नगन्धफलोपेतैर्वृते च तदनन्तरम् ॥

सर्वौषधि सर्वबीजानि परिभाषोक्तानि ।

ससुवर्णे मुखं दृष्ट्वा तत्प्रदद्याद्विजातये ॥

एतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।

एतच्च जुहुयादङ्गौ एतं दद्याद्विजातये ॥

कर्त्तुं वस्त्रयुगं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।

कर्मणानेन धर्मज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

अथमर्थः ! एकभक्तं कृत्वा नियमेन सुप्ता परदिनमुपोष्या-
परदिने प्रातः श्वेतसर्पपक्वोदत्तं गव्यघृतकुम्भेन स्नातः तण्डुल-
चूर्णादिभौरुचणं कृत्वा परिभाषोक्त सर्वधान्य सर्वौषधीमिश्रेण
रत्नफलयुतेन जलेन च स्नातो मुखं सुवर्णसहिते घृते वोक्ष्य तत्
यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वाङ्मणे प्रतिपाद्य स्नापितं भगवन्तं विष्णुं यथा-
शक्ति सम्पूज्य ब्राह्मणद्वारा—

ॐ विष्णवे स्नाहेति घृतेन होमं कारयेत् ।

ततो होमस्य कर्त्तुं वामसी दक्षिणां दद्यात् ॥

ततः प्रतिगृहीत्वा ब्राह्मणमानाय्याभ्यर्च्यार्चितं घृतं तस्मै दद्यात् ।

अत्रानुत्तमपुष्टिः फलम् । पुण्ययोगे चात्रैव दशगुणम् ।

मत्स्यपुराणे—

चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ।

भविष्यचरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ॥

तत् पौषमासि यो दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।

भविष्यचरितप्रायमादित्यचरितोज्ज्वलम् ॥

शुद्धकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ।

इति महासान्निविद्यहिकठकुर श्रीवीरेश्वरात्मज महा-

सान्निविद्यहिकठकुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्यरत्नाकरे पौषमासतरङ्गः ।

अथ माघकृत्यम् ।

श्रीमहाभारते—

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

तिलप्रदानान्माघे तु याम्यं लोकं न गच्छति ।

वामनपुराणे—

माघे मासि तिलाः शम्भास्तिलधेनुश्च दानव ! ।

दध्नेन्वनादयश्चान्ये माधवप्रीणनाय तु ॥

दध्न होमोपयोगिदारु । दन्धनमग्निज्वलनोचितम् । आदिशब्देन
शीतहरतूलपटीकम्वलाः परिगृहीता इति दानसागरः ।

कल्पतरुकारस्य तु—

यद्यदिष्टतमं वस्तु^१ यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि ।

तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥

इति वामनपुराणे मासदानोपसंहारे दर्शनादस्यैवादिपदार्थ-
त्वमिष्टम् । एवमन्यत्राप्यादिपदार्थो नेयः ।

तिलधेनुः धेनुदानावर्त्तस्यमत्स्यपुराणोक्ततिलधेनुविधया देयेति
दानसागरः ।

विष्णुः—

माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्जृत्वा सहतं कस्माप^२ ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

कलमाषः^१ ईषत्स्निन्नमाषः । ब्राह्मणभोजनमपि प्रतिदिनम् ।
माषप्रायस्याच्छिशिरर्त्तुकर्त्तव्यमथैव लिख्यते ।

सम्बर्त्तः—

दम्बनानि च यो दद्यात् विप्रेभ्यः शिशिरागमे ।

स सुखी दीप्तकायाग्निः सुभगश्चैव जायते ॥

शिशिरागमे शिशिरोपक्रमे । अत्र दानारम्भो दानस्य मास-
दयथापित्वात् ।

यमः—

कृशं भोजयित्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे दिजान् ।

दीप्ताग्निलभवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

बहिः स्नानं नरः कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति ।

शिशिरे सततं बद्धिं तर्पयित्वा तथा तिलैः ॥

कलमाषं सहतं दत्त्वा यथाशक्त्या दिजातिषु ।

कार्याग्निदीप्तिः प्राकाशं शत्रुनाशञ्च विन्दति ।

शिशिरर्त्तूपक्रमे उदितमात्रे सूर्ये यामादहिर्जज्ञाशये स्नात्वाग्नौ
[ॐ प्रजापतये स्वाहेति] तिलाम् ऊत्वा^२ शूद्रो ब्राह्मणद्वारा होमं
कारयित्वा दत्तमहितान् स्निन्नमाषान् दद्यात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

दम्बनानां प्रदानेन शिशिरे स्नानमहाफलम् ।

भविष्यपुराणे—

श्रीतकालेन्धनं दद्यान्नराणां श्रीतनाशनम् ।

भानोरायतने देव सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

श्रीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।

सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गश्चाप्सरसं लभेत् ॥

एतज्ज्वालनमात्रम् । अतएव धार्मिकाः स्नानघटादिष्वग्नि-
मनुदिनं प्रज्वालयन्ति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

शिशिरं सकलं कालं ग्रामं परगवे तथा ।

दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति सम्मत्सरगतानि षट् ॥

आग्नेयपुराणे—

हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति ।

सर्वलोकप्रतापार्थं पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥

पुण्याग्निं पुण्यार्थमग्निम् ।

यमः—

प्रातःस्नायी च सततं दौ मासौ माघ-फाल्गुनौ ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुः—

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं दौ मासौ माघ-फाल्गुनौ ।

यदौच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ॥

अत्र फलभेदाद्भिन्नमूलत्वे स्थिते यमवाक्यादनुवादानर्थक्य-

प्रसङ्गाद्देवपितृतर्पणसहितमेव स्नानं कृतसंकल्पेनाशौचेऽपि कर्त्तव्यम् ।
विष्णुवाक्यबोधितस्नानञ्चाशौचपाते मज्जनमात्रमेव विवक्षितमिति
केचित् ।

मत्स्यपुराणे—

मार्कण्डेय उवाच—

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
माघे मासि गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
प्रयागे माघमासस्य त्र्यहस्नानस्य तत्फलम् ॥
सिताशिते तु यत्स्नानं माघे मासि युधिष्ठिर ।
न तस्य पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
यत्स्नानं येषां स्नानमिति तु प्रातःस्नानमनादायैव ।

भविष्यपुराणे—

माघमासे समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं पूजयेद्भुविम् ।
लभेत् पाण्ड्यासिकं पुण्यं मासेनैव न संग्रहः ॥
यथा माघे तथाषाढे मासमेकञ्च कार्तिके ।
त्रिषु पुण्यं मम ज्ञेयं मासश्रेष्ठेषु यत्कृतम् ॥

मत्स्यपुराणे—

माघे मास्युषमि स्नानं कृत्वा दाम्पत्यमर्चयेत् ।
पूजयित्वा यथाशक्ति मास्य-वस्त्र-विभूषणैः ॥
सूर्यलोके वसेत् कल्पं सूर्यव्रतमिदं स्मृतम् ।

अत्र व्रतसाधारणधर्मान्वयः ॥

व्रतमधिकृत्य— श्रीमहाभारते—

माघन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः चिपेत् ।

स श्रीमति कुले जातो महत्तेनोपपद्यते ॥

यथा स्कन्दपुराणे—

माघे मासे तु कुर्वाणः स्त्रियः प्राप्नोति वै शुभाः ।

कुर्वाण एकभक्तमित्यर्थान्वयः ॥

भविष्यपुराणे—

माघे रथञ्चाश्वयुतं दिव्यमान्यविभूषितम् ।

पैष्टभानुसमायुक्तं कलायतनमानयेत् ॥

महारथोपमैर्यानिः श्वेताम्बरसमन्वितैः ।

वर्षायुतशतं माघं सूर्यलोके महीयते ॥

सर्वामराणां लोकेषु प्राप्य कामान् यथेष्टितान् ।

क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् यथेष्टं विन्दते पतिम् ॥

मासव्यापकमेकभक्तादिकं कार्त्तिकवच्चेयम् ।

तत्रैव—

माघे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

पिन्याकं दृतसम्प्लिशं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥

उपवासश्च सप्तम्यां भवेदुभयपक्षयोः ।

दृताभिषेकं सप्तम्यां कुर्याद्भानोर्नराधिप ॥

गाञ्च दद्याद्दिनेशाय तस्मिन् नीलसन्निभाम् ।

गलादित्यपुरं रम्यं भुङ्क्ते भोगान् यथेष्टितान् ॥

अत्र नक्तभोजनं मासव्यापि पिण्याकस्तिलकल्कः । नौल-
सत्तिभां इन्द्रनौलश्यामाम् ।

तत्रैव—

माघे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
कृशं दृढसंयुक्तं भुञ्जानः संयतेन्द्रियः ॥
उपवासपरोऽष्टम्यां पचयोरुभयोरपि ।
पूजयेदम्बिकां भक्त्या कृत्वा गोधूमचूर्णतः ॥
‘दुर्गामष्टभुजां वीर अम्बिकामिति नामतः ।
गन्धपुष्पोपहारैस्तु सर्वै रक्तैश्च पूजयेत् ॥
धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् मांसं दद्याच्च माहिषम् ।
धान्यसिद्धार्थकाः स्नाने प्राशने च यवाः स्मृताः ॥
य एवं माघमासे तु पूजयेदम्बिकां नृप ।
दिवं विमानमारूढः सूर्यलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे—

झषादित्रयसंक्रान्तौ चण्डांश्रावुत्तरायणे ।
ब्रह्मलोकन्तु गच्छन्ति देवाः सर्वे सवासवाः ॥
तस्मान्मासत्रयन्तत्र प्रतिमाः श्रेष्ठसम्भवाः ।
आच्छाद्य गृहं वस्त्राभ्यां तथा रक्ष्याश्च नित्यशः ॥
पुष्पैर्वस्त्रैः सुवासैश्च गृहीतव्याश्च सर्वदा ।
पूज्याः प्रतिदिनं ताश्च ब्राह्मणाश्च सुशोभनैः ॥

तर्पणीयास्तथा गावस्तिलेन लवणादिभिः^१ ।

वक्त्रिर्नित्यञ्च प्रज्वाल्यो नृणां कार्थ्योऽग्निवर्द्धनः ॥

अथोऽत्र मकरः । शैलसम्भवाः पाषाणनिर्मिताः । एतच्चोत्तरायणे
देयम् । तदनु मासत्रयञ्च परिपालनीयम् ।

तथाचोक्तम् तत्र

मेघं जिगमिषौ सूर्य्यं शैशिरं दृतकम्बलम् ।

अपास्त देहादेवेभ्यः पूजा कार्थ्या प्रयत्नतः ॥

कालिकापुराणे—

कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागञ्च मौक्तिकम् ।

एतानि पञ्चरत्नानि विन्यसेन्निद्रमूर्द्धनि ॥

रत्नानाञ्चाप्यभावे तु कपं कर्षार्द्धमेव वा ।

सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥

विधिवच्च तथाभ्यर्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा ।

प्रक्षाल्य मर्दयित्वा तु प्रदद्याद् दृतकम्बलम् ॥

दद्याच्चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान् यतिभिः सह ।

संभोज्य दत्तयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ॥

उपोष्य सर्वमेवैतत् कुर्वाद् भक्तिपुरःसरः ।

पञ्चगव्यं तिलैर्द्युक्तं पीत्वा वै पारयेत् स्वयम् ॥

तिलः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेवोद्धर्त्तनं बुधः ।

देवतानां पिष्ट्वाञ्च उभाभ्यां तर्पणन्तथा ॥

होमं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदैवात्तरायणे ।

तं वै देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥

सकृदेव करोत्येवं चित्तं शम्भौ निवेद्य यः ।

उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात् स शोचते ॥

कुलिशं हौरकं । दक्षयित्वा दक्षिण्या सम्पूज्य कल्पयेत्
भोजनमिति शेषः । पारयेत् पारणं कुर्यात् । तिलस्नान-
परयोर्नात्र क्रमो विवक्षितः । उभाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

कम्बलदानम् ॥

भविष्यपुराणे—

कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां माघे मामि भवेच्च यः ।

आदित्याभिमुखो ज्ञेयः शृणु चास्य परं विधिम् ॥

कृत्वैकभक्तं सूर्यस्य वारे चिपुरसूदन ।

प्रातःकृत्वा ततः स्नानं पूजयित्वा दिवाकरम् ॥

आदित्याभिमुखस्तिष्ठेद् यावदस्तमयं रवेः ।

जपमानो महाश्वेतां सप्तमाश्रित्य सुव्रत ॥

चतुर्हस्तं मृदु ऋत्वा मन्त्रेण च समं घटम् ।

रक्तचन्दनवृक्षस्य कुम्भं कुर्याद् गणाधिप ॥

तमाश्रित्य महाबाहो भक्त्या देवं दिवाकरम् ।

पश्यमानो जपन् श्वेतां तिष्ठेदास्तमयं रवेः ॥

गन्धपुष्पोपहारैश्च पूजयित्वा दिवाकरम् ।

ब्राह्मणे दक्षिणं दत्त्वा ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

इत्यमेनन्तु यः कुर्यात् भास्करप्रीतये नरः ।

भानुमांस्तस्य प्रीतः स्यात्स प्रीतश्च ददाति हि ॥
 धनं धान्यं तथा पुत्रानारोग्यं भार्गवी नृप ।
 तस्मात् सम्पूजयेत्तत्र गौर्वाणाधिपतिं हरिम् ॥
 भार्गवी क्षत्रौः । हरिः सूर्यः ।

द्रव्यादित्याभिमुखविधिः ॥

ब्रह्मपुराणे—

कृष्णाष्टम्यान्तु माघस्य मांसश्राद्धं महाफलम् ।
 पितृभिः प्रार्थितं पूर्वं तस्मात्तत्तत्र कारयेत् ॥
 एतच्च सर्वशास्त्रिसाधारणम् विशिष्य बोधकविरहात् ।
 विष्णुः—

पौष्ठां समतीतायां कृष्णपक्षदादश्यां सोपवासस्तिलैः
 स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव ऊत्वा दत्त्वा
 भुक्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यमः—

माघान्वकारदादश्यां तिलैर्ऊत्वा ऊताशनम् ।
 तिलान् दत्त्वा विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कूर्मपुराणे—

माघमासे तमिस्त्रे तु दादश्यां समुपोषितः ।
 शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्तिलैर्ऊत्वा ऊताशनम् ॥
 प्रदद्याद्वाङ्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं सर्वन्तरति वै द्विज ॥

ब्रह्मपुराणे—

माघे कृष्णद्वादश्याञ्च यमोऽपि भगवान् पुरा ।

तिलान्तुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् ॥

राजा दशरथो भूमौ तस्मात्तानावतारयत् ।

तिलानामाधिपत्ये तु विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः ॥

तस्यामुपोषितः स्नातस्त्रिलेस्तस्माद्यजेद्भूरिम् ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया देवगृहेष्वपि ॥

निवेदयेत्तिलानेव होतव्याश्च तिलास्तथा ।

तिलान् दद्याच्च विप्रेभ्यो भक्षयेच्च तथा तिलान् ॥

इदन्तु भूपालकृत्यममुच्ये माघकृत्योपसंहारे द्वादश्यां
तिलद्वादशीव्रतमिति व्रतरूपतयोपसंहृतम् । कल्पतरु-पारिजाता-
दिषु नैयतकालिके लिखितमिति भावनीयम् ।

तत्रैव—

माघे कृष्णचतुर्दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचयः ।

निश्चेरुस्तिलकाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥

सुप्तस्य भोगिशयने योगनिद्रागतस्य च ।

उदानपवनो(द्धु)द्धूता रोमकूपेषु सर्व्वसु ॥

तारणाद्योगिमुख्यानां भिक्षे वैकारिके सति ।

विनाशिन्यः शरीरे ताः सिद्धाः सूक्ष्मत्वमागताः ॥

तिलकाकृतयो जाताः संस्थिताश्च सुधात्मनः ।

तारकास्तु मन्त्राघोरात् संसारगह्वर्णवात् ॥

तरतिः श्रवणे धातुस्तस्मात्तामां निगद्यते ।

अनङ्गाभ्युदिते काले मत्सु (?) तारांशुके शनिः ॥

शनिः शनैश्चरः पूज्य इत्यर्थः ।

राजा च तत्र ममूज्यो यमः प्रलयभास्करः ।

सर्वाङ्गमन्त्रिमन्मता नद्यो विष्णोश्च तत्र च ॥

अरुणोदयवेलायां वा रटन्त्यपि^१ नित्यशः ।

नियुक्ता विष्णुना मर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥

निमित्तं पञ्चता वेद्यं तत्र प्रोक्तं यतो भुवि ।

तदा सा तु निशा ज्ञेया ताराधात्रौ सुदारुणा ॥

तत्रोपोष्य त्रयोदश्यां सम्प्राप्ते तु निशाचये ।

वितस्तायां विशोकायां इन्द्रवत्यामथापि वा ॥

तथा हर्षपथायाञ्च त्रिनद्यां वा यथाक्रमम् ।

सिन्धौ नरकवाहिन्यां तीर्थेष्वन्येषु तत्र वा ॥

स्नात्वा पूज्यो जगद्भक्ता हरिः पूज्याश्च तारकाः ।

यमो नद्यश्च तीर्थानि देवताः पितरस्तथा ॥

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषमाच्येर्विलेपनैः ।

नैवेद्यैर्विविधाकारैः हृशरेण तु भूरिणा ॥

वक्त्रिः पूज्यश्च भगवान् घृताकौस्तुभतण्डुलैः ।

नमःप्रणवसंयुक्तान् सतिलांश्च जलाञ्जलीन् ॥

यमाय सप्त वितरेत् धर्मराजाय सप्त च ।

मृत्यवे सप्त देयाश्च तथा मन्त्राऽन्तकाय च ॥

वैवस्वताय सप्तान्याः सप्त कालाय चैव हि ।
 सप्त देयाश्च विधिवत् सर्वप्राणहराय च ॥
 कृशरं भोजनीयाश्च ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 आहुं कृत्वा पितृभ्यश्च विमुक्तः सर्वपातकैः ।
 ततो विभज्य बन्धुभ्यः कृशरं भक्षयेत् स्वयम् ॥
 ताराराचित्रतम् ॥

तत्रैव—

अमावास्यायां अरण्यं रक्षोघ्नं वैष्णवं यदा ।
 तदा पितृभ्यः आहुन्तु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 रक्षोघ्नं आहुमिष्यन्वयः । अमावास्यायां रक्षोघ्नं आहुमिति
 कृत्यसमुच्चयोपसंहारात् ।

शिष्टाः

माघे शुक्लद्वितीयायां कन्यका मदरार्पिणी ।
 प्रातः स्नात्वाऽर्चयेद्गौरौ पुष्पनेत्रेद्युचन्दनैः ॥
 मत्स्यपुराणे ।

माघे मासेऽथ चैत्रे वा शुद्धधेनुप्रदो भवेत् ।
 शुद्धमतस्तृतीयायां गौरौलोके महीयते ॥
 शुद्धमतो शुद्धमात्राशनः ।

भविष्यपुराणे—

माघे मासि द्वितीयायां शुद्धस्य लवणस्य च ।
 दानं श्रेयस्करं राजन् नारीणां पुरुषस्य च ।
 शुद्धेन तुष्यते देवी लवणेन स्वयंभुवः ।

मत्स्यपुराणे— ईश्वर उवाच—

अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशिनीम् ।
 रसकल्याणिनीमेनां पुरा कल्पविदो विदुः ॥
 माघे मासि तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः ।
 प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत् ।
 स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन तु ।
 गन्धोदकेन मधुना पूजनं कुङ्कुमेन वै ।
 दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत् ।
 ललितायै नमो देव्याः पादौ गुल्फौ तथार्चयेत् ।
 जङ्घां^१ जानु तथेग्रान्यै तथा चारुश्रिये^२ नमः ।
 मदालसायै तु कटिं श्रमलायै तथोत्तरम् ।
 स्नानं वदनवासिन्यै कुमुदायै च कन्धराम् ।
 भुजं भुजायं माध्यै कमलायै मुखस्मिते ।
^३मुकुटं विश्ववासिन्यै शिरः कान्त्यै तथाऽर्चयेत् ।
 भ्रूललाटञ्च रुद्राण्यै शङ्करायै तथालकाम् ।
 मदनायै ललाटन्तु मोहनायै पुनर्भुवौ ।
 नेत्रे चन्द्रार्द्धधारिण्यै तुष्यै च वदनं नमः ।
 उत्कण्ठिन्यै नमः कण्ठममृतायै नमः स्तने ।
 रम्भायै वामवाङ्मूले विशोकायै नमः कटिम् ।
 हृदयं मन्दगाभिन्यै पाटलायै तथोदरम् ।

१ A जङ्घे जान ।

२ D उवश्रिये ।

३ A D पुस्तकद्वये पंक्तिर्नास्ति ।

कटिं सुरतवासिन्ये तथोसं चम्पकश्रिये ।

जानुजङ्गे नमो गौर्यै गुल्फं गायत्रिके नमः^१ ॥

धराधरायै पादन्त विश्वकायै नमः शिरः ।

नमो भवान्ये कामिन्ये कामदेव्ये जगत्त्रिये ।

अनन्दायै अनन्दायै सभद्रायै नमो नमः ॥

नमो भवान्ये इत्यादिश्लोकस्य पूजोत्तरकालम् पाठः । गौर्यै
स्वाहेति च छतहोमः सामान्यप्राप्तः । इति पारिजातः ।

एवं सम्पूज्य विधिवत् द्विजदाम्पत्यमर्चयेत् ।

भोजयित्वाक्षपानेन मधुरेण विमत्सरः ॥

सल्लङ्घकं वारिकुम्भं शुक्लाम्बरयुगद्वयम् ।

दत्त्वा सुवर्णकमलं गन्धमाल्यैरथार्चयेत् ॥

प्रीयतामत्र कुमुदा गृह्णीयाद्भ्रवणव्रतम् ।

लवणादिव्रतमित्यर्थः ।

अनेन विधिना देवौ मामि मामि सदर्चयेत् ॥

लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः ।

तवराजन्तथा चेत्ते वर्ज्यश्च मधु माधवे ।

तवराजः श्रौतसाकर इति प्रसिद्धः ।

पानकं ज्येष्ठमासे च तथाषाढे च क्षीरकम् ।

आवणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा ।

छतमाश्वयुजे तद्ददूर्जे वर्ज्याऽथ मार्जिता ।

मार्जिता रसाक्षा । मा च वैद्यके ।

अर्द्धाढकन्वविरप्युषितस्य दध्नः
 खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य ।
 सर्पिःपलं मधुपलं मरौचार्द्धकषं
 शुण्ठ्यास्तथा द्विपलमर्द्धपलं द्विपस्य ॥
 कलांऽशुकेऽतिविमले मृदुपाणिदृष्टा
 कर्पूरगन्धसुरभिर्नवभाण्डसंस्था ।
 एषा त्रिभागसहिता रचिता रमाला
 या. सेविता भगवता मधुसूदनेन ॥

अस्याः कृतिप्रक्रिया । असम्यक्(कृत्त)त्यक्तप्रकृतिमधुररसस्य जाय-
 मानसुरसस्य सम्यग्जातस्य दध्नः पलम् ६४ शुद्धखण्डपलम् १६
 दध्नपलम् १ मधुपलम् १ मरौचचूर्णसमा ८ शुण्ठीचूर्णं पलम् ९
 नागकेसरगुण्डाचूर्णम् तोलकम् ४ । एतत् सर्वं शुक्रसूक्ष्मवस्ते
 कृत्वा हस्तेन मृदु धृष्ट्वा नूतनमृण्मयपात्रे स्थाप्यम् ।

ततस्तत्र कर्पूरैलावीजपत्रकगुडलच एतेषां चूर्णं यावता
 सौगन्धं, भवति तावन्मानं देयम् । एतन्मानानुसारेण स्वल्पमाने-
 नास्याः कल्पना करणीयेति ।

अयं रमालापदार्था रमाला शिखरिणीति व्याकुर्वतानु-
 मोदितः कल्पतरुहृतेति नेयम् ।

धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याथ शर्करा ।

व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च ॥

दद्यादिकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम् ।

व्रतान्ते करकमित्यादि एतेषां स्वर्णगुडादीनां मध्ये यस्मिन्

मांसं यत् त्यक्तं तन्मासव्रतान्ते तेन लवणादिना पूर्णं करकं
वक्ष्यमाणलड्डुकादिभक्ष्यपाचयुक्तं विकाले दद्यादित्यर्थः ।

लड्डुकान् श्वेतवर्त्तीञ्च संयावमथ पूरिकाः ॥

धारिका दृढपूर्णाञ्च पिष्टापूर्णाञ्च मण्डकान् ।

लौरशाकञ्च दध्यन्नमण्डञ्चा^१शोकवर्त्तिकाः ॥

माघादिक्रमशो दद्यादेतानि करकोपरि ।

धारिका पक्वान्नविशेषः । धारौति प्रसिद्धः ।

अशोकवर्त्तिकामपि पक्वान्नविशेषमिच्छन्ति ।

कुमुदा नाधवौ गौरौ रम्भा भद्रा जया शिवा ।

उमा रतिः सती तदन्मङ्गला रतिलालसा ॥

क्रमान्माघादिषु तत्र प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।

सर्व्वेच पञ्चगव्येन प्राशनं समुदाहृतम् ॥

उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ।

पुनर्माघे तु सम्प्राप्ते शर्करा करकोपरि ॥

कृत्वा तु काञ्चनीं गौरौ पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

हैमौमङ्गुष्ठमात्राञ्च सावसूचकमण्डलम् ॥

चतुर्भुजामिन्दुयुतां सितनेत्रपटावृताम् ।

तदङ्गोमिधुनं शुक्लं सुवर्णास्यं सिताम्बरम् ॥

सवस्त्रं भाजनं दद्याद्भवानौ प्रीयतामिति ।

अनेन विधिना यस्तु रसकल्याणिनीव्रतम् ॥

कुर्यात् स सर्व्वपापेभ्यस्तत्त्वणादेव मुच्यते

भवाच्छतमहन्तु न दुःखी जायते क्वचित् ।
 अग्निष्टोमसहस्रेण यत् फलं तदवाप्नुयात् ।
 नारी वा कुरुते वापि कुमारी च वरानने ।
 विधवा वा वराकी वा सापि तत्फलभाग् भवेत् ।
 सौभाग्यारोग्यमम्यन्ना गौरौलोके महीयते ।

इति रमकन्याणिनौव्रतम् ॥

दर्गाधिकारे देवीपुराणम् ।

चतुर्थ्यां माघमासस्य देवीपूजा विधीयते ।

ब्रह्मपुराणे ।

उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्लायां योगिनीगणैः ।

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैर्बलिभिरेव च ।

प्राक् पूजयित्वा सृष्ट्वा च भूयः स्वाङ्गाङ्गजैर्गणैः ।

कल्पतरौ प्राग्भक्षयित्वेति पठितम् । अर्घैः पुष्पैरित्यादि-
 श्लोकार्द्धं न लिखितम् ।

महिताः समुज्यस्मात्तस्मात् प्रोक्ता ह्युमा मती ॥

तस्मात् सा तत्र सम्पूज्या नरैः स्त्रीभिविशेषतः ।

कुन्दपुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भावात् समाहितैः ॥

कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकङ्कणैः ।

अर्घैर्धूपैस्तथा दीपैः पुष्पैर्बलिभिरेव च ॥

गुडार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेनाथ यावकैः ।

पूज्याः स्त्रियश्च विधवान्तथा विप्राश्च गोधनाः ।

सौभाग्यवद्भ्यो पश्चाद्भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

इति गौरीपूजा ॥

शिष्टाः—

माघे मामि चतुर्थान्तु वरमाराध्य च श्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्या समृद्धये ॥

वरो विनायकः । लोके वरचतुर्थी औपञ्चमी च प्रसिद्धा ।

भविष्यपुराणे । आदित्य उवाच ।

माघे मामि तु शुक्लायां सप्तम्यां समुपोषितः ।

यः पूजयेत् पुमान् भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे ॥

एवञ्चोभयसप्तम्यां मामि मामि सुरोत्तम ।

यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या स्वमेकमेकमादरात् ॥

स्वमेकं सम्बत्सरम् । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणश्रुतिः । स्वमेक
इत्याह सम्बत्सरो वै स्वमेक इति वक्रारसहित सकारादि-
श्रायं शब्दः ।

प्रयच्छामि सुतं तस्य आत्मनो ह्यंशसम्भवम् ।

वित्तं यशस्तथा पुत्रमारोग्यं परमं तथा ॥

माघमासे तु यो ब्रह्मन् शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।

पाषण्डान् पतितान् नग्नान् जल्पानविजितेन्द्रियः ॥

उपोष्य विधिवत् षष्ठ्यां श्वेतमाच्यविलेपनेः^१ ।

पूजयित्वा तु मां भक्त्या निशि भूमौ स्वपेदुधः ॥

पुनस्तथाय सप्तम्यां कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम् ।

पूजयित्वा तु मां ब्रह्मन् वीरहोमं समाचरेत् ॥

प्रीणयित्वा हरिं भक्त्या हविषा पद्मलोचनम् ।

दधोदनेन पयसा पायसेन द्विजांस्तथा ॥

तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः ।

रक्तोत्पलसुगन्धाक्षौ रक्तपुष्पैश्च पूजयेत् ॥

एवं समूत्रयेद्भक्त्या नरो मां विधिवत्प्रभो ।

उभयोरपि देवेन्द्र म पुत्रं लभते वरम् ॥

एतच्च संवत्सरमाध्यनेऋदेव व्रतम् । माघे मासि तु सप्तम्या-
मित्यादि तस्याहं पुत्रतां व्रजे इत्यन्तैरेवञ्चोभयसप्तम्यामित्यादि
परमन्तयेत्यन्तवाक्यैर्वाध्यते ।

तदितिकर्त्तव्यता माघमासे तु यो ब्रह्मन् इत्यादिभिरयिम-
वाक्यैः प्रतिपाद्यत इति समयप्रदीपः । कर्मवयमेव सूतस्त-
मेतत् । एवं माघमासीय शुक्लैकसप्तमीमाघे तस्याहं पुत्रतां व्रजे
इत्येतद्वोध्यम् फलमपरं शुक्लकृष्णसप्तमीद्वयकं सप्तसरव्यापि यशः-
प्रभृतिसहितपुत्रफलकम् ।

अन्यन्तु यावज्जीवकृत्यं वरपुत्रफलमित्यन्ये ।

अपरे प्रथमवाक्यबोध्य माघमासशुक्लैकसप्तमीस्वरमात् पुत्र-
समादित्यैकत्वलक्षणफलकस्यैकत्वमपरस्य सप्तसरश्रुतस्य पक्षद्वय-
शुक्लसप्तमीव्यापिनः प्रथमादन्यत्वमेव । तद्विवरणतयैकवाक्यायिम-
वाक्यानि । इति मन्यन्ते ।

तत्रैव—

माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचना ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा तथा ॥

उपोष्या येन विधिना शृणु तं पार्त्ततोप्रिय

पारणानि तु चत्वारि कारितानि च पण्डितैः ॥
 पञ्चम्यामेकभक्तन्तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ।
 उपवामन्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत् ॥
 माघे च फाल्गुने मासि तथा चैत्रे च सुव्रत ।
 वक्रपुष्पाणि धान्यानि कुङ्कुमञ्च विलेपनम् ॥
 नैवेद्यं मोदकाश्चात्र धूपमाज्यमुदाहृतम् ।
 प्राशनं पञ्चगव्यञ्च पवित्रौकरणं परम् ॥
 मोदकैर्भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्वा गणाधिप
 गाल्योदनञ्च भूतेश दद्याद्भक्त्या द्विजेषु वै ॥
 दत्तं सम्पूजयेद् यस्तु भास्करं लोकपूजितम् ।
 सर्वेषु पारणेष्वेवं सोऽयमेधफलं लभेत् ॥
 द्वितीये पारणे पूज्य राजसूयफलं लभेत् ।
 त्रैशाखेऽप्यथ ज्येष्ठे तु श्रावणे मासि सुव्रत ॥
 पूजार्थमत्र भानोर्वै शतपत्राणि सुव्रत ।
 श्वेतञ्च चन्दनं भीम धूपो गुग्गुलुरुच्यते ॥
 नैवेद्यं गुडपूपाश्च प्राशनं गोमयस्य तु ।
 भोजने चापि विप्राणां गुडपूपाः प्रकीर्तिताः ॥
 द्वितीयमिदमाख्यातं पारणं पापनाशनम् ।
 तृतीयं शृणु देवेश पूजार्थं भास्करस्य तु ॥
 श्रावणे मासि देवेश तथा भाद्रपदे विभो ।
 आश्विने चापि मासे तु रक्तचन्दनमादिशेत् ॥
 मालतीकुसुमानौघ धूपो विजय उच्यते :

विजयधूपः परिभाषोक्तः ।

नैवेद्यं दृतपूर्णंस्तु भोजनेषु द्विजातिषु ॥

दृतपूर्णाः पक्वान्नविशेषाः । तथा च भामत्यां वाचस्पतिः ।
यथा नैकशिल्पकुशलः कुम्भकारः स्वयमेव खालीं निर्माय दृतपूर्णं
पचतीति । प्रसिद्धिरपि तथा पाश्चात्यव्याख्यातृणाम् ।

कुशोदकप्राशनन्तु कायशुद्धिकरं परम् ।

तृतीयमपि व्याख्यातं पारणं पापनाशनम् ॥

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलदं भास्करप्रियम् ।

चतुर्थमप्यहं वच्मि पारणं श्रेयसे नृप ॥

मासि वै कार्तिके वीर मार्गशीर्षे तथा शिव ।

पुष्ये च कुरुशार्दूल शृणु पुण्यान्यशेषतः ॥

करवीराणि रक्तानि तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।

अमृताख्यं तथा धूपं नैवेद्यं पायसं परम् ।

अर्जुनीयं तथा वज्रं प्राशनं परमं मतम् ।

अमृतधूपो भविष्यपुराण एवोक्तः । तद्यथा ॥

अगुरुं चन्दनं सुप्तां सिन्धुकं^१ वृषणन्तथा ।

समभागस्तु कर्तव्यो धूपश्चामृतसम्भवः ॥ इति

अर्जुनीयं गव्यं, वज्रं दृतम् ।

नामानि कथितान्यत्र भास्करस्य महात्मनः ।

चित्रभानुस्तथा भानुरादित्यो भास्करस्तथा ॥

प्रीयतामिति सर्वेषु पारणेष्वेवमादिषु ।

अनेन विधिना यस्तु कुर्यात् पूजां विभावसोः ।

अस्थान्तिथौ महादेव म याति परमं पदम् ॥

विभावसुरादित्यार्थः ।

कृत्वैवं सप्तमौ वीर सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ॥
 मरोगो^१ मुच्यते रोगात् शुभं प्राप्नोति पुष्कलम् ।
 पूर्णं संवत्सरे भीम कार्या पूजा दिवाकरे ॥
 गन्धपुष्पोपहारैस्तु ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ।
 नानाविधैः प्रेक्षणकैः पूजया वाचकस्य च ॥

वाचकः पुराणादिपाठकः ।

इत्थं सम्पूज्य देवेशं ब्राह्मणांश्च प्रपूज्य च ।
 वाचकञ्च द्विजं पूज्य इदं वाक्यमुदीरयेत् ॥
 धर्मकार्येषु मे देव अर्थकार्येषु नित्यशः ।
 काम्यकार्येषु सर्वेषु जयो भवतु सर्वदा ॥
 तदा विमर्जयेद्विप्रान् स्नातकञ्च द्विजोत्तमम् ।
 इत्थं कुर्यादिमां यस्य म जयं प्राप्नुयात् सदा ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्यलोकञ्च गच्छति ।
 विमानवरमाहूढः कविजोद्भवमुत्तमम् ।
 तेजसा रविमङ्गाग्रः प्रभया पतगोपमः ॥
 कविजं कविरग्निः तज्जं सुवर्णम् । पतगः सूर्यः ।

इति जयन्तौसप्तमौ ॥

ब्रह्मपुराणे—

शुक्लायां माघसप्तम्यां पूषा नाम महारविः ।
 अदित्यां काश्यपाब्जजे सहस्रकिरणो महान् ॥
 तस्मात् प्रपूजयेत्तत्र सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैर्भक्ष्यैर्मनोऽनुगैः^१ ।
 गौतैर्नृचैस्तथा वाद्यैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 अष्टम्याञ्च पुनर्भक्ष्यैः पूज्यो मधुघृतश्रुतैः ।
 भक्ष्याणि तानि देयानि भक्षितव्यानि यानि च ॥
 इति सूर्यपूजा ॥ ^२मन्वन्तरादिष्टेयं सप्तमी ।

शिष्टाः ।

सूर्यपक्षणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 तस्यां स्नानञ्च दानञ्च महापातकनाशनम् ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 अथ चार्कपत्रसप्तकं वदरपत्रसप्तकञ्च मूर्द्धि कृत्वा ॐ—
 यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
 तन्मे रोकञ्च शोकञ्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥
 इति स्नानाचारः । ॐ—

जननीं सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमष्टिके ।
 सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमण्डले ॥
 इति मन्त्रेणार्थं दद्यात् । तथाष्टम्यां देवादितर्पणं विधाय
 भोग्नाय जलदानम् । तच्च दैवविधिना ।

१ D तं पूजयेत् ।

२ U मनोरमैः ।

३ AD पुस्तके नास्ति ।

वैयाघ्रपक्षगोत्राय साङ्गुतिप्रवराय च ।

अपुत्राय जलं दद्यान्नमस्ते भीष्मवर्ष्मणे ॥

इति मन्त्रेण । एतस्य गौडसृतिराचारो वा प्रापकम्^१ प्रमाणमिति । तदज्ञात् सर्ववर्णविषयता ।

असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि आचारदिविषय इति समयप्रदीपः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तथैव माघद्वादश्यां प्रदत्ता तिलगौर्नृप ।

केशवं प्रीणयेच्चाशु सर्वलोकांश्च यच्छति ॥

इयञ्च द्वादशी शुक्ला तथैव प्रक्रमात् ।

वराहपुराणे । दुर्वासा उवाच ।

एवं माघे षिते पक्षे द्वादशीन्वरणीभृतः ।

वराहस्य शृणुष्वान्यां पुण्यां परमधार्मिकः ॥

अगम्यागमनं येन जानताऽजानता कृतम् ।

स इमं विधिमाधाय तस्मात् पापादिमुच्यते ॥

ब्रह्मक्रियाया लोपेन बह्वर्षकृतेन च ।

उपोष्येमां सकृद्भक्त्या वेदे संस्कार^२माप्नुयात् ॥

वराहपुराणे—

किञ्चात्र बह्वर्षकृतेन महापरमधार्मिक ।

प्रागुक्तेन विधानेन संकल्पं स्नानमेव च ॥

प्रागुक्तेन मार्गद्वादशुक्तेन । संकल्पऽस्नानमेव ।

कृत्वा देवं ममभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः ।
 पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैस्तु अर्चयित्वा च्युतं नरः ॥
 पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भं जलपूर्णञ्च विन्यसेत् ।
 वराहायेति पादौ तु माधवायेति वै कटिम् ॥
 चेचजायेति जठरं विश्वरूपेत्युरो हरेः ।
 सर्वज्ञायेति वै कण्ठं प्रजानांपतये शिरः ॥
 प्रद्युम्नायेति च भुजौ दिव्यास्त्राय सुदर्शनम् ।
 अमृतोद्भवायेति शङ्खमेष एवार्चने विधिः ॥
 एवमभ्यर्च्य मेधावौ तस्मिन् कुम्भे तु विन्यसेत् ।
 सौवर्णं रौप्यं ताम्रं वा पात्रं विभवशक्तितः ॥
 सर्व्वबीजैस्तु सम्युक्तं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 तत्र शङ्खा तु सौवर्णं वराहं कारयेद्बुधः ॥
 दंष्ट्राग्रैर्णोद्धरन् पृथ्वीं सपर्व्वतवनद्रुमाम् ।
 माधवं मधुहन्तारं वाराहं रूपमास्थितम् ॥
 सर्व्वबीजमृते पात्रे रत्नगर्भघटोपरि ।
 स्थापयेत् परमं देवं जातरूपमयं हरिम् ॥
 शिवस्तु युगच्छत्रं ताम्राभावे तु वैष्णवे ।
 स्थाप्यार्चयेद् गन्धपुष्पैर्नैवेद्यैर्विविधैः फलैः ॥
 पुष्पमण्डपिकां कृत्वा जागरन्तत्र कारयेत् ।
 प्रादुर्भावान् हरेस्तत्र वाचयेद्द्वारयेद्बुधः ॥
 एवं संस्त्रयमानस्य प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ।

शुचिः स्नातो हरिं पूज्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वेदवेदाङ्गविदुषे माधुवृत्ताय धीमते ।
 विष्णुभक्ताय विप्रर्षे विगेषेण^१ तु दापयेत् ॥
 एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् ।
 ब्राह्मणाय भवेद् यद्वि फलं तस्य निशामय ॥
 दह जन्मनि भौभाग्यं श्रीःकान्तिस्तुष्टिरेव च ।
 ज्ञानवान् नितरां^१ भोगी अपुत्रः पुत्रवान् भवेत् ॥
 इति वराहदादशौव्रतम् ॥ ५

ब्रह्मपुराणे ।

पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे ।
 इन्द्राच्च वरुणादायोर्यमादथ च नैर्ऋतेः ॥
 आर्द्रं पितृभ्यः कर्त्तव्यं तिलैः पूज्यास्तथा किल ।
 ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या नैर्ऋतिकाश्च ये ॥
 वायसाः पुण्ययशमस्ते मे गृह्णन्तु भोजनम् ।
 दद्यादनेन मन्त्रेण तेभ्यो भक्तं^१ मधुपुत्रम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भुञ्जीरन् बन्धुभिः सह ।

इति पौर्णमास्यां पितृआर्द्रं तिलैर्वायसेभ्यो बलिदानमिति

कृत्यमङ्गलनेन कृत्यममुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

माघ्यां कृत्वा तिलैः आर्द्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अत्र पार्वणविधिना तिलैः आर्द्रकरणम् ।

विष्णुः—

माघी मघायुक्ता चेत् स्यात्तस्यां तिलैः आढ्यं कृत्वा पूतो
भवति । नित्यश्राद्धकालेष्वपि माघी विष्णुना कथिता ।

देवीपुराणे—

माघ्यान्तु पूजा कर्त्तव्या देवीं वै मङ्गलां यजेत् ।
तथा ।

धेनुं गुडमयीं माघ्यां दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।

सर्वकाममवाप्नोति ज्येष्ठे जलमयीन्तथा ॥

भविष्यपुराणे—

अलिङ्ग-पौठपर्यन्तं यो दद्याद् दृतकम्बलम् ।

दृतेन रूपकं रम्यं माघ्यां शम्भोर्महात्मनः ॥

मन्वन्तरशतं सायं रुद्रलोके महीयते ।

सम्यक् प्रेक्षणकं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ॥

रूपं पिष्टमयं कृत्वा त्रिनेत्रं रत्नभूषितम् ।

यज्ञोपवीतसंयुक्तं हेमपादं विशेषतः ॥

दन्तेषु मौक्तिकं न्यस्य प्रवालमधरौष्ठयोः ।

दद्यादञ्जश्च नेत्राभ्यां वैदूर्यञ्चाप्यसम्भवे ॥

हेमरूपश्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादतले तथा ।

अण्डजैर्ललितैर्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत् ॥

विविधैर्भक्ष्यभोग्याद्यैर्लिङ्गपूजां प्रकल्पयेत् ।

भोजयेच्छिवभक्तांश्च विप्रान् भक्त्या च दक्षयेत् ॥

प्रीयतां मे महादेवो भक्तान् चमापयेद्विजान् ।

तेरेव सर्वविप्रेन्द्र^१ तद्रूपञ्च शिवालये ॥
 नीत्वा समर्पयेद्देव्यां शिवलिङ्गसमीपतः ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वयज्ञफलानि च ॥
 स्वरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।
 हेमरूपञ्च हस्ताभ्यां हस्तयोर्दक्ष-वामयोः ॥

यथासंख्यं हेमरूपञ्च न्यस्य । अण्डजैर्ललितैः वस्त्रैः पट्टविशेष-
 प्रसूतरम्यवस्त्रैः । सर्वयज्ञफलं प्राप्येत्यभिधाय सर्वयज्ञफलानि चेत्य-
 मिधानं अशेषयज्ञफलान्यथनेन भवन्तीति बोधनार्थम् ।

प्रथमं शर्वा महादेव इति केचित् । एतच्च वृत्तकमल-
 रूपकदानाख्यं कर्म ।

मत्स्यपुराणे—

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्त^१मधिकृत्य च ।
 सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥
 यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुमुक्षुः ।
 तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माघमासि च ।
 पौर्णमास्यां स भवने ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति महासान्निविग्रहिकठकुर-वौरेश्वरतनुजमप्रक्रिय-
 महासान्निविग्रहिक श्रीचण्डेश्वरविरचिते
 छात्यरत्नाकरे माघमासतरङ्गः ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

वामनपुराणे ।

फाल्गुने ब्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।

गोविन्दप्रौणनार्याय दातव्यं पुरुषर्षभ ॥

दानसागरे ।

फाल्गुने ब्रीहयो मुद्रा वस्त्रं कृष्णाजिनादिकम् ।

इति पठित्वा आदिशब्देन कृष्णेतरचर्मग्रहणमिति व्याख्यातम् ।

अत्र च कल्पतरु-पारिजाताल्लिखितोऽप्यादिशब्दो वामनपुराणे
कृत्यसमुच्चये च दृष्टः, तेन सागरपाठो मनाक् सबलः । प्रावरण-
मात्रस्यैवापेक्षितत्वात् । वस्त्रकृष्णाजिनान्यप्रावरणमेवादिपदार्थ
इति केचित् ।

श्रीमहाभारते ।

भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन विचिपेत् ।

स्त्रीषु वस्त्रभतां याति वश्यास्तस्य भवन्ति ताः ॥

व्रतमेतत् ।

भविष्यपुराणे ।

देवार्चां फाल्गुने मासि कृत्वा पिष्टमयीन्तु वै ।

गन्धमात्यैरलङ्कृत्य स्थापयेद्भास्करालये ॥

विमानैः सूर्यमङ्गाग्नेर्गौतवाद्यसमाकुलैः ।

समैकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

पुनरेत्य दमं लोकं यथेष्टं विन्दते पतिम् ।

तेरेव सर्वविप्रेन्द्र^१ तद्रूपञ्च शिवालये ॥

नीत्वा समर्पयेद्देव्यां शिवलिङ्गसमीपतः ।

सर्वयज्ञफलं प्राप्य सर्वयज्ञफलानि च ॥

स्वरूपो रूपदानेन शिवलोके महीयते ।

हेमरूपञ्च हस्ताभ्यां हस्तयोर्दक्ष-वामयोः ॥

यथासंख्यं हेमरूपञ्च न्यस्य । अण्डजैर्ललितैः वस्त्रैः पट्टविशेष-
प्रसूतरम्यवस्त्रैः । सर्वयज्ञफलं प्राप्येत्यभिधाय सर्वयज्ञफलानि चेत्य-
भिधानं अशेषयज्ञफलान्यप्यनेन भवन्तीति बोधनार्थम् ।

प्रथमं शर्वा महादेव इति केचित् । एतच्च एतकम्वल-
रूपकदानाख्यं कर्म ।

मत्स्यपुराणे—

रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।

सावर्णिना नारदाय कृष्णमाष्टात्म्यसंयुतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ।

तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥

पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माघमामि च ।

पौर्णमास्यां स भवने ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति महासान्निविद्यहिकठक्कुर-वौरेश्वरतनुजमप्रक्रिय-

महासान्निविद्यहिक औचण्डेश्वरविरचिते

कृत्यरत्नाकरे माघमासतरङ्गः ॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम् ।

वामनपुराणे ।

फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।

गोविन्दप्रौणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ॥

दानसागरे ।

फाल्गुने व्रीहयो मुद्रा वस्त्रं कृष्णाजिनादिकम् ।

इति पठित्वा आदिशब्देन कृष्णेतरचर्मग्रहणमिति व्याख्यातम् ।

अत्र च कल्पतरु-पारिजाताल्लिखितोऽप्यादिशब्दो वामनपुराणे
कृत्यसमुच्चये च दृष्टः, तेन सागरपाठो मनाक् सवलः । प्रावरण-
मात्रस्यैवापेक्षितत्वात् । वस्त्रकृष्णाजिनान्यप्रावरणमेवाद्विपदार्थ
इति केचित् ।

श्रीमहाभारते ।

भगदैवन्तु यो मासमेकभक्तेन विचिपेत् ।

स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्यास्तस्य भवन्ति ताः ॥

व्रतमेतत् ।

भविष्यपुराणे ।

देवार्चां फाल्गुने मासि कृत्वा पिष्टमयीन्तु वै ।

गन्धमाद्यैरलङ्कृत्य स्थापयेद्भास्करालये ॥

विमानैः सूर्यमङ्गाग्नेर्गैतवाद्यसमाकुलैः ।

समैकादशसाहस्रं सूर्यलोके महीयते ॥

पुनरेत्य दमं लोकं यथेष्टं विन्दते पतिम् ।

अत्र मासव्याप्येकभक्तादिकं कार्त्तिकमासोक्त भविष्यपुराणीय-
कामव्रतवदनुसन्धेयम् ॥

व्रतमधिकृत्य स्कन्दपुराणे ।

एकभक्तान्तु कुर्वाणः फाल्गुने मासि नित्यशः ।

स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः ॥

अत्र “धनधान्यममृद्धे तु कुले जायेत मानवः” ।

इति चैवमासौयमेव फलम् संवध्यत इति पारिजातः ।

तत्र-अग्निमेण “स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च परमप्रियाः”

इति खण्डेन समर्थितत्वात् तत्फलेनैव फलवत्त्वात् ।

विष्णुधर्मात्तरे ।

प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले ।

प्रियङ्गुः काङ्गनीति प्रसिद्धा ।

भविष्यपुराणे ।

फाल्गुने मासि राजेन्द्र यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।

श्यामाक-चौर-नीवारैर्जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

षष्ठ्यां वाऽप्यथ सप्तम्यामुपवासपरो भवेत् ।

अष्टम्यान्तु महास्नानं पञ्चगव्यहृतादिभिः ॥

त्वग्निश्च चौरवृक्षाणां स्नापयित्वा प्रपूजयेत् ।

मौरभेयौन्ततो दद्याद्रक्ताङ्गां रग्निमासिने ॥

गत्वादित्यपुरं रम्यं मोदते शाश्वतौः समाः ।

अत्र पौषोक्तोभयसप्तमीमामान्यधर्मास्त्वयो महास्नाने, अन्यत्र
कथित मध्वादिपरिग्रहः ।

तत्रैव ।

प्राप्तिं तु फाल्गुने मामि यः कुर्यान्नक्तभोजनम् ।
यवान्नं भुञ्जमानस्तु त्यक्त्वा दूरेण योषितम् ॥
'कृतोपवासः सप्तम्यां पचयोरुभयोरपि ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां नाम्ना गौरौति वै नृप ॥
कृत्वा ताममर्यो वीर द्वात्रिंशद्भुजां शुभाम् ।
पौतैस्तु पूजयेत् पुष्पैश्चन्दनागुरुमिश्रितैः ॥
दधोदनन्तु नैवेद्यं धूपोऽयं सिन्धुकः^१ परः ।
स्नान-प्राशनयोर्धन्यं गोमूत्रं कायशोधनम् ॥
नवम्याञ्च महादेवस्त्रपनन्तु घृतादिभिः ।
कुमारीर्भोजयेद्भक्त्या ब्राह्मणांश्च स्वशक्तिः ॥
एवं सम्पूजयेद्भक्त्या दुर्गां देवीं नरोत्तम ।
स याति परमं स्थानं यत्र सा चण्डिका स्थिता ॥

इत्युभयनवमीव्रतम् ॥

अष्टकाधिकारे कन्दोगविषये वायुपुराणम् ।

शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।

तृतीया वैश्वदेवीनामिका ।

तथा च वाजसनेयिविषये ब्रह्मपुराणम् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमायान्तु शकैः सन्तर्पयेत् पितृन् ।

प्राजापत्ये द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामूपैश्च यथाक्रममिति ॥

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुनस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां मही मिता ।

नारदप्रेरितैर्विप्रेर्दक्षपुत्रैः सिष्टचुभिः ।

सुबुद्धा सूक्ष्मानेन समुद्रगिरिवर्जिता ॥

अतोऽर्थन्तु महीमानं स्वल्पन्तत्र निगद्यते ।

पितृभिः पूर्वदेवैस्तु कृत्वा तत्र महत्तपः ॥

सापूपं प्रार्थितं आर्द्रं मनुष्येभ्यो जनार्दनात् ।

कर्मान्तरम् ।

अथ ग्रस्थानि सर्वाणि मुनिभिः कमलोद्भवात् ॥

प्रजानां वर्द्धनार्थाय कदाचित्तत्र सर्वदा ।

जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ॥

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ।

सर्वस्येश्वरस्तस्मात्तत्र कर्त्तव्य एव हि ॥

सापूपैस्तैश्च सम्पूज्या विप्रसम्बन्धिवान्भवाः ।

रामपत्नी च सम्पूज्या सौता जनकनन्दिनी ॥

ततो नवम्यां लक्ष्मीश्च ब्राह्मणाश्च वज्रश्रुताः ।

हृद्येन पिष्टभोज्येन मधुयुक्तेन सर्वदा ।

बभ्रुप्रकारैर्भोज्यैश्च दशम्यां मित्रवान्भवाः ॥

तर्पसात्मा तथा पूज्यः श्रोतव्यं गीतवादितम् ।

मङ्गलालम्भनं कार्यं नित्यमेव दिनत्रयम् ॥

इति सौतापूजा ॥

तथा—

कृष्णायां फाल्गुने मासि द्वादशां अवणे सति ।
 चकार भगवान् विष्णुः पिण्डनिर्व्वपणं महत् ॥
 पितामहेभ्यः आहुन्तु तिलैश्च कृतवान् पुरा ।
 गोपवासो हरिस्तस्मात्तत्र समूजयेत्तिलैः ॥
 तिलैरभ्यर्चयेद्देवान् तिलांश्च जुहुयात्तथा ।
 तिलतैलेन दीपांश्च दद्याद्देवगृहेष्वपि ॥
 तिलान् दद्यात्तु विप्रेभ्यः पित्रभ्यश्च तिलोदकम् ।
 तिलांश्च भक्षयेत्तत्र धर्मद्वयार्थमात्मनः ॥
 इति षट्तिलीविधिः ॥

विष्णुः—

माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादशीं 'सश्रवणां प्राण्य वासुदेवा-
 यतो महावर्त्तिद्वयेन दीपं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वे मक्षारजन-
 युक्तेन समयेण वाससा एतत्तुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे
 तैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समयेण वाससा एतत् कृत्वा
 यस्मिन् राष्ट्रे यस्मिन् देशे यस्मिन् कुलेऽभिजायते तत्र
 तत्रोज्ज्वलो भवति ।

तुलां पलशतं साष्टामष्टपलाधिकाम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

माघे श्रवणसंयुक्ता कृष्णा स्याद्द्वादशी यदा ।

तिलदानं महत्पुण्यं विनापि श्रवणेन तु ॥

अवणयोगव्यतिरेके यन्महत् पुण्यं तत् अवणयुक्तदादशौदान-
जन्यपुण्यापेक्षयाऽत्यमिति ज्ञेयम् । अत्र कर्मणि शुक्रादिभामः.
उत्सर्गात् सागरानुसाराच्च ।

तथा—

अवणदादशौयोगे कृष्णपक्षे तथैव च ।

घृतेन दीपा दातव्या स्तिलैर्वा यदुनन्दन ॥

अत्र तथैव चेत्युक्तेः पूर्ववाक्यस्य महत् पुण्यफलं मम्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

अथ कृष्णचतुर्दश्यां फाद्युने मासि शङ्करः ।

ब्रह्म-विष्णू मोहयित्वा जगत्त्रिङ्गेन मायया ॥

जगत्त्रिङ्गसहस्रेश्च पूरयामास तत्त्वणात् ।

ततः प्रमृति रूढा च लिङ्गपूजा कपर्दिनः ॥

रूढा जाता ।

गौरमृत्तिकया लिङ्गं तस्मात्तत्र सुशोभनम् ।

कुर्यात् प्रमाणसंयुक्तं त्रयोदश्यामुपोषितः ॥

प्रमाणसंयुक्तं मानोन्मानसंयुक्तम् ।

देवोत्थानविधानोक्तैर्द्रव्यैस्तत्र प्रपूजयेत् ।

देवोत्थानविधानोक्तैः पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैरित्यादिना द्रव्यैर्वैर-
क्रयक्रीतै^१ रित्यन्तेन ब्रह्मपुराणोक्तैः ।

अर्घैः सुगन्धैर्मान्यैश्च रत्नवस्त्रानुलेपनैः ।

नैवेद्यैर्विविधाकारैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

भुक्त्वा रात्रौ ततः कार्यो नृत्यगौतैः प्रजागरः ।

श्रोतव्याः शिवधर्माश्च प्रादुर्भावाश्च शाङ्कराः ॥

अहिंसालक्षणं धर्मं समाश्रित्याथ शङ्करः ।

रम्यैः पिष्टमयैः पूज्यः पशुभिश्च स्खलङ्कृतैः ॥

लोके त्यागमकल्पेन शिवरात्रिं प्रचारयन्ति ।

अत्र त्रयोदशामेकाहारः चतुर्दशामुपवासः, रात्रिप्रहरचतुष्टये पूजाचतुष्टयम् । प्रजागरादि च शिवालये । अन्यत्रापि शिवलिङ्ग-
मुत्थाप्य व्रतमिदं कुर्वन्ति । यथाशक्ति वृतादिना लिङ्गस्नानं
शिवमूर्तिपूजा चेति ।

फाल्गुने कृत्तिवासेश्वरं चतुर्दशीञ्च प्रकृत्य लिङ्गपुराणम् ।

उपोष्य रजनौमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

आग्नेयपुराणे । अम्बरीष उवाच ।

धेनवो हरये देया वृषाश्चैव कपर्दिने ।

एतन्मे निश्चयं ब्रूहि गुरो मंग्रयमेव तत् ॥

वसिष्ठ उवाच ।

व्रतरूपाणि दानानि नानारूपाणि पार्थिव ।

तानि तेऽहं प्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ॥

पुरा षष्ठेन रुद्रेण पार्वत्याः कथितानि तु ।

शृणुष्वेतानि सर्वाणि व्रतयुक्तानि भूपते ॥

यश्चरेद्दब्धमेकन्तु नक्तं शिवपरो नरः ।

पूजयंश्च चतुर्दशां फाल्गुनस्य यतव्रतः ॥

सम्पूज्य विधिवद् भक्त्या वृषं सर्व्वगुणान्वितम् ।

दद्यादिप्राय राजेन्द्र शिवो मे प्रीयतामिति ॥

एतच्छिवव्रतं नाम महापातकनाशनम् ।

शिवरूपधरो नित्यं शिवलोके महीयते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमावास्याञ्च पूज्याश्च रुद्रोऽग्निर्ब्राह्मणस्तथा ।

समयप्रदीपे गरुडोऽग्निर्वरुणस्तथति पाठः । स च कृत्यसमु-
च्चय-कल्पतरुप्रभृतिपाठविरुद्धः ।

मांसौदनैर्लोपिकाभिः पूज्यश्चात्मा सवान्भवः ।

इयञ्चामावास्यायां रुद्राग्निपूजा स्वतन्त्रैव । कृत्यसमुच्चये
फाल्गुनकृत्यसङ्कलनावसरे स्निग्धपूजा रुद्रादिदेवगृहादिभूषा
चेत्यादौ स्वतन्त्रकर्मगणमध्यपाठात् ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

माघे सिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन ।

ऋक्षेण कालः स परः पितृणां न तत्त्वपुण्यैर्नैव लभ्यतेऽसौ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवन्ति भूपास्त तदा पितृभ्यः ।

दत्तं जलान्नं प्रददाति हस्तिं

वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजैः ॥

अत्रैव चेद् भाद्रपदा तु पूर्वा

काले यदा तत् क्रियते मनुजैः ।

आहुं तदा हस्तिमवाप्य तेन

युगं सहस्रं पितरः स्वपन्ति ॥

अत्र माघ्यनन्तरपक्षस्यैव शुक्लादिमासरीत्या माघामितत्वमुक्तम् ।

अगस्त्य उवाच ।

अतः परं महाराज सौभाग्यकरणव्रतम् ।

शृणु येनास्य सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते ॥

फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः ।

उपोषितस्य नक्तञ्च शुचिना सत्यवादिना^१ ॥

सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह ।

गम्भीरायेति वै पादौ सुभगायेति वै कटिम् ॥

उदरं देवदेवेति शितिकण्ठेति वै उरः ।

त्रिलोचनायेति शिरो रुद्रायेति समन्ततः ॥

एवमभ्यर्च्य मेधावी विष्णुं लक्ष्म्या समन्वितम् ।

हरं वा गौरीसंयुक्तं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

ततस्तस्यागतो होमं कारयेन्मधुमर्पिषा ।

तिलैः सह महाराज सौभाग्यपतयेति च ॥

ततस्त्वचारसंयुक्त निःस्नेहं धरणीतले ।

गोधूमाक्षन्तु भुञ्जीत कृष्णेऽप्येवं विधिः स्मृतः ॥

आषाढादि द्वितीयान्तु पायसं तत्र भोजयेत् ।

यवाक्षन्तु ततः पश्चात् कार्तिकादिषु पार्थिव ॥

श्यामाकाक्षं हविर्वापि यथाशक्त्या प्रसन्नधीः ।

ततस्तं ब्राह्मणे दद्यात् पात्रभूते विचक्षणम् ॥

अनङ्गहोने वेदानां पारगे माधवर्त्तिनि ।

मदाचारयुते दद्यादमहृत्तेऽपि^१ भूपते ॥
 षड्भिः पात्रैरुपेतन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एकं मधुघृतं पात्रं द्वितीयं घृतपूरितम् ॥
 तृतीयं तिलतैलस्य चतुर्थं गुडसंयुतम् ।
 १पञ्चमं लवणापूर्णं षष्ठं गोक्षीरसंयुतम् ॥
 एतान् दत्त्वा रमान् राजन् सप्तजनान्तरं भवेत् ।
 सुभगो दर्शनीयश्च नारी वा पुरुषोऽयवा ॥

इति सौभाग्यव्रतम् ॥

भविष्यपुराणे— ब्रह्मोवाच—

ममस्यां शुक्लपत्रे तु फाल्गुनस्यैव यो नरः ।
 जपेद्देहलीति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः ॥
 देवार्चने चाष्टशतं कृत्वैवन्तु जपेच्छतम् ।
 स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलितेषु च ॥
 पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्धावमायिनः ।
 नालपेत तथा भानुमर्चयेच्छ्रद्धयान्वितः ।
 इदञ्चोच्चारयेद्भानुं मनस्याधाय तत्परः ॥
 हंस हंस कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव ।
 संसारार्णवमग्नानां चाता भव दिवाकर ॥
 एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः ।
 पूर्वार्धे एव चान्येद्युः शक्यत् प्राश्यार्जुनीयकम् ॥
 अर्जुनीयकं शक्यत् गोमयम् ।

स्नातोऽर्चयित्वा हंसेति पुनर्नाम प्रकीर्त्तयेत् ।
 वारिधारात्रयश्चैव निक्षिपेदेव पादयोः ।
 चैत्र-वैशाखयोश्चैव तदज्ज्यैष्ठेऽपि पूजयेत् ॥
 मर्त्यलोके गतिं श्रेष्ठं कृष्ण प्राप्नोति वै नरः ।
 उत्क्रान्तश्च ब्रजेत् कृष्ण दिव्यं हंसालयं शुभम् ॥
 दृषध्वजप्रसादाद्दे संक्रन्दनमगो भवेत् ।
 आषाढे आवणे चैवं मामि भाद्रपदे तथा ॥
 तथैवाय्ययुजे चैव अनेन विधिना नरः ।
 उपोष्य समूज्य तथा मार्त्तण्डेति प्रकीर्त्तयेत् ॥
 गोमूत्रप्राशनात् पूतो गणाधिपपुरं ब्रजेत् ।
 आराधितस्य जगतामीश्वरस्याव्ययात्मनः ॥
 उत्क्रान्तिकाले स्मरणं भास्करस्य तथाश्रुते ।
 क्षीरस्य प्राशनं कृष्ण विधिरेष मयोदितः ॥
 कार्तिकादि यथान्यायं कुर्यान्नामचतुष्टयम् ।
 तेनैव विधिना कृष्ण भास्करेति प्रकीर्त्तयेत् ॥
 स याति भानुसालोक्यं भास्करं स्मरति चये ।
 प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया ॥
 चातुर्मास्ये तु मन्त्राग्ने कृत्वा पुस्तकवाचनम् ।
 कथां वा भास्करस्तेह तद्गीतककथापि वा ॥
 धर्मश्रवणमिष्टञ्च सदा धर्मध्वजस्य च ।

धर्मध्वजः सूर्यः ।

वाचकं पूजयित्वा तु तस्मात्कार्यञ्च श्रद्धया ॥
 आद्रुमन्त्रेण पक्वेन वाचकेन द्विजेन तु ।
 दिव्येन च तथा युक्तमभीष्टं भास्करस्य हि ॥
 एवमन्ते गतिं श्रेष्ठां देवानामनुकीर्त्तयेत् ।
 प्राप्नुयात् त्रिविधां कृष्ण त्रिलोकाख्यां नरः सदा ॥
 कथितं पारणं यत्ते प्रथमं गोधराधर ।
 आधिपत्यं तथा भोगांस्तेन प्राप्नोति मानुषान् ॥
 द्वितीयेन तथा भोगान् गोचारेः प्राप्नुयान्नरः ।
 सूर्यलोकं तृतीयेन पारणेन तथाप्नुयात् ॥
 एवमेव मयाख्यातं गतिप्रापकमुत्तमम् ।
 विधानं देवशार्दूल यदुक्तं सप्तमीव्रते ॥
 यस्त्वेतां सप्तमीं कुर्यात् त्रिगतिं श्रद्धया नरः ।
 तथा भक्त्वा च वै नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम् ॥
 एषा पुण्या पापहरा त्रिगतिः समुदाहृता ।
 आराधनाय शस्त्रेणा सदा भानोर्द्वैनावहा ॥
 पठतां शृण्वताञ्चैव सर्वपापभयापहा ।
 तथा सुकर्मापुण्या च त्रिवर्गज्येष्ठदा मता ॥
 गोचारिरिन्द्रः । त्रिवर्गज्येष्ठो धर्मः ।
 त्रिगतिः सप्तमीयम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

काशगुणे मासि शुक्लायामष्टम्यां केशवः पुरा ।
 महीं सृष्ट्वा तु मनसा मग्नैलवनकाननाम् ॥

दत्तं प्रजापतिं प्राह सृष्टिमापूरयस्व मे ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स मुनिश्च महौन्नतः ॥
 मापयामास विधिवत् बृहन्मानेन तत्तृणात् ।
 द्वीपार्णव-मरुच्चन्द्र-नदी-वर्षसमन्वितैः ॥
 बृहन्मानं समुद्रस्य शतयोजनमात्रकम् ।
 चक्रे रघुपतिस्तत्र वृक्ष-पाषाण-कर्दमैः ॥
 त्रिकूटशिखरप्रान्तसंस्थितो भगवांश्च सः ।
 बृहच्च तन्महीमानं पुराणो वीक्ष्य विस्मितः ॥
 इयं मही मया सृष्टा पद्भ्यामिति विचिन्तयन् ।
 इतस्य कुम्भकर्णस्य महामानं स्मरन्निव ॥
 बृहन्मानेन दीपाश्च सवाच्याभ्यन्तरे गृहे ।
 दत्तास्तत्र महीदानं कृतं मात्यादिभिः सदा ॥
 १[तस्माद्बृहन्महीमानं यथा कार्यं तथा गृह्णु ।
 अन्नदु .... रष्टम्यां सुस्नातैः समलङ्कृतैः ॥
 लक्ष्मीः सीता च सम्यूज्या गन्धमात्यादिभिः सदा ।]
 ततः प्रदोषसमये दीपः शतसहस्रशः ॥
 नरैर्गृहे गृहे देयाः सर्वदेवेभ्य एव च ।
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च ततो वाह्ये च वैष्णवः ॥
 तेषाञ्चोपरि देयाश्च तावत्संख्याश्च दीपकाः ।
 दत्तशिष्टं ततो भोज्यं भक्षितव्यं सवन्भुभिः ॥
 द्वितौघेऽङ्गि च मध्याह्ने शोभनैर्मान्यदामभिः ।

गृहाणि भूषणीयानि तथा देवगृहाण्यपि ॥
 सौतां ममूज्य भोक्तव्यं नृत्यगीतसमाकुलम् ।
 पक्वान्नं नित्यदानञ्च तत्र देयन्तु याचते ॥
 नान्यत् किञ्चित् प्रार्थितव्यं लब्धं याज्ञमयन्नतः ।
 इति देवगृहादिभूषाविधिः ॥

तथा तत्रैव ।

दशम्याञ्चापि कर्त्तव्यं बलिकर्म तथात्मनः ॥
 मङ्गलालभनं कार्यमुत्सवश्च विशेषतः ।
 ब्राह्मणेभ्यो धनं देयं मृत्येभ्यश्च यथाक्रमम् ॥
 धान्यमन्नं सुवर्णञ्च वस्त्रमाभरणन्तथा ।
 गोभूमिरन्नवेष्मानि देयानि प्रयतात्मनः ॥
 सम्प्राप्तान् याहयेत् मम्यक् न तत्र स्तपयेन्नरः ।
 न कश्चिद्विमुखस्तत्र कर्त्तव्यस्यागतो जनः ॥
 स्वजातिविहितं पानं पेयं देयञ्च याचते ।
 शय्यामने च कर्त्तव्ये गन्धपुष्पाधिवासिते ॥
 स्त्रियः पूज्याः स्वलङ्कार्याः प्रहृष्टाश्च सुरक्षिताः ।
 निशायां क्रीडमाना या नृत्येषु कृतभोजनाः ॥

वराहपुराणे— दूर्वासा उवाच—

तद्वच्च फाल्गुने मासि शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
 उपोष्य प्रोक्तविधिना हरिमाराधयेद्बुधः ॥
 तद्वदित्यनेन वराहपुराणौचमस्यद्वादशशुक्लधर्मातिदेशः ।
 नरमिहाय पादौ तु गोविन्दायोदरन्तथा ।

कटिं विश्वभुजे प्रज्यमनिरुद्धेत्युरस्तथा ॥
 कण्टन्तु श्रितिकण्ठाय ^१पिङ्गकेशाय वै शिरः ।
 असुरध्वंसनायेति चकन्तोयात्मने तथा ॥
 तदग्रे स्थाप्य तु घटं क्षितवस्त्रयुगान्वितम् ।
 तत्रोपरि नृसिंहन्तु मौर्वणं ताम्रभाजने ॥
 मौर्वणं शक्तिः कृत्वा दारुवंगमयेऽपि वा ।
 रत्नगर्भघटे स्थाप्य तत्र पूज्य विधानतः ।
 द्वादशां वेदविदुषे ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 एवं कृते फलं प्राप्तं यत्पुरा पार्थिवेन तु ॥
 वत्सनाम्ना च तन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि महामुने ।
 तस्य व्रतान्ते भगवान् नरसिंहस्तोष च ॥
 चक्रं प्रादाच्च शत्रूणां विध्वंसनकरं मृधे ।
 तेनास्त्रेण स्वयं राज्यं जितवान् स नृपोत्तमः ॥
 राज्ये स्थित्वाऽश्वमेधानां महस्त्रमकरोत् प्रभुः ।
 अन्ते च ब्रह्मलोकाख्यं पदमागाच्च सप्तमम् ॥
 एषा धन्या पापहरा द्वादशी भवतो मुने ।
 कथितेमां प्रयत्नेन श्रुत्वा कुरु यथेच्छकम् ॥
 इति नरसिंहद्वादशी ।

फाल्गुनशुक्लद्वादश्यामित्यनुवृत्तौ त्रिष्णुधर्मोत्तरे—

फाल्गुने सर्व्वगन्धानां नात्र कार्या विचारणा ।

मर्त्यगन्धानां दानं महाफलमित्यनुषज्यते ।

मर्त्यगन्धाश्च परिभाषोक्ताः ।

फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशौ पावनौ परा ।

नक्षत्रयुक्तास्वेतासु तथा दानमुपोषितम् ॥

सर्वं महाफलं ज्ञेयमनन्तं द्विजसत्तमाः ।

ब्रह्मपुराणे—

फाल्गुन्यामर्त्यमा जातस्त्वदितौ कश्यपादपि ।

अत्रेष्ट्यायनसूयायां जातः पूर्वमथं शशौ ॥

तौ तत्र पूज्यौ विधिवत्प्राप्ते चन्द्रोदये सति ।

गौतमनृत्यैस्तथा वाद्यै रात्रौ कार्यः प्रजागरः ॥

इति चन्द्राकादिपूजा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

आस्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय तु ।

रूपद्रविणसंयुक्तां भार्यां पचवतीन्तथा ॥

नरः प्राप्नोति धर्मज्ञाः पुष्टिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

तथा नार्यपि भर्तारं नात्र कार्या विचारणा ॥

आस्तीर्णं दारुमयप्रसारितखट्वोपरि तूलकादिरूपम् । धर्मज्ञा
इति सम्बोधनम् । अत्र चानुत्तमपुष्टिरूपफलभेदात् नक्षत्रविशेषा-
निर्द्देशाच्च विष्णुविहितग्रन्थादानाभिज्ञता, अतएव दानमागरे
पृथगेव लिखितम्^१ ।

विष्णुः - फाल्गुनौ फल्गुनीयुता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय
सुसंस्कृतं विस्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां पञ्चवतीं द्रविण-
वतीञ्चाप्नोति नार्यपि तु भर्त्तारम् । पञ्चवतीं भ्रात्रादिवन्धुमतीम् ।

चिरात्रोपोषितो दद्यात् फाल्गुन्यां भवनं शुभम् ।

आदित्यलोकमाप्नोति धामव्रतमिदं स्मृतम् ॥

देवीपुराणे—

फाल्गुन्यां पूजयेद्देवीं चण्डिकेति च या मता ।

मातृणाञ्च विशेषेण तत्र पूजा विधीयते ॥

मत्स्यपुराणे—

यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ।

धर्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ।

कल्पान्तं लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥

तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।

तिलधेनुममायुक्तं स याति शिवमात्मताम् ॥

इति महामाग्न्यविग्रहिकठकुर-श्रीवैश्वरेश्वरात्मज महामाग्न्य-

विग्रहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे

फाल्गुनमासतरङ्गः ॥

कृष्णादिमामकसेण कथितकृत्यमिदं चैवतरङ्गमङ्गततया तत्रैव
लिखितुमुचितमपि कल्पतरुकारादि-लिखनानुसारादेतदनन्तर
लिख्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

अथ चैत्रे तु कृष्णायां प्रतिपद्यपि सर्व्वदा ।
झल्ल-मल्ल-नटादीनां द्रष्टव्यं कौतुकं पृथक् ॥
प्रतिपत्तः ममारभ्य पञ्चमीं यावदेव हि ।
पूजाकर्म्म तथा कार्य्यं स्त्रीजनस्थात्मनस्तथा ॥
भोजनं पर्य्यटप्रायं भोज्यं देयञ्च याचते ।
अल्लमलौ मङ्गरजातिविशेषौ ।

तत्रैव

चैत्रे तु कृष्णपञ्चम्यां कश्मीरा^१ तु रजस्वला ।
नित्यं भवति तस्मात्तां कृत्वा शैलमर्थौ स्त्रियः ॥
अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयन्ति दिनत्रयम् ।
पुष्पालङ्कारधूपैश्च गोरसं वर्जयन्ति च ॥
कश्मीरा^१ धरिचौ ।

अष्टम्यान्तु ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे ।
सुस्नाताभिः सुदृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव हि ॥
भूषिताभिः शुभैर्वस्त्रैर्मांस्त्रे गन्धैर्विशेषतः
अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य सबौषधिजलेर्जनैः ॥
गन्धैर्वीजैस्तथा रत्नैः फलेः सिद्धार्थकैस्तथा ।

स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मातृशेषं पूजयेत् ॥
 वस्त्रालङ्कारपुष्पैश्च तथा पुष्पैश्च गोरमैः ।
 मुद्गपिष्टैस्त्रिकोणैश्च भक्ष्यैश्चैव हि शालिजैः ॥
 पयसा पायसैर्हृद्यैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैः ।
 तस्मिन्वेदितशिशुन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे ।
 तन्नीवाद्यं सुमधुरं ततः श्रोतव्यमादरात् ।
 अतःपरमृतुस्नाता गर्भं गृह्णाति मेदिनी ॥
 आदित्यमहिषी राज्ञी पौराणी देवपूजिता ।
 राज्ञीस्त्वपनमेतस्मात् कारणात्तत्र विश्रुतम् ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कश्यपः सुरभी तथा ।
 इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कबह्वयः ॥
 वलदेवो हलं भूमिर्वृषभौ रामलक्ष्मणौ
 रघोभौ जानकी सीता युगं गगनमेव च ॥
 सीता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् ।
 एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।
 गोमङ्गले तु सम्पूज्या कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥
 अर्घैः पुष्पैस्तु धूपैश्च मातृशेषैः रत्नैः पृथक् पृथक् ।
 प्रदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 ततः शकुनिसूक्तेन वाद्यशब्देन भूरिणा ।
 हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्नानकृतः ।
 पूर्वोत्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरौ शुभान् ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैशान्यभिमुखौ ततः ।

विमुच्य वृषभौ वीजं पुरुषो लक्षणावितः ॥
 वृषः सुवामाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेवितम् ।
 सुवर्णपात्रसंयुक्तं प्राङ्मुखो निर्वपेद्भुवि ॥
 उभौ वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ।
 उत्सवस्यैव कर्त्तव्यो गौतनृत्यसमाकुलः ॥

तथा ।

पूर्वं त्रेतायुगे कश्चिन्मध्यदेशोद्भवो द्विजः ।
 तौर्धयात्राप्रसङ्गेन चचार पृथिवीमिमाम् ।
 विहाय कर्म गार्हस्थ्यं तस्मिन् गेहादिनिर्गते ।
 प्रसक्ता ब्राह्मणी शूद्रे ऋशुकर्मकरे रहः ॥
 तस्याः कदाचित् पुत्रस्तु तस्माज्जातो विधेर्वशात् ।
 शालिकौर्त्तिर्वर्द्धितश्च सद्दिवेकश्च मातरम् ।
 पप्रच्छ जातमन्देहः पितुर्जन्मात्मनस्तथा ॥
 वक्रोक्त्वा सा तदा प्रोक्ता गिरिभ्यः सरितस्त्रिमाः ।
 निम्नं प्रयाता निम्नेषु जाताः पुण्यास्तु शालयः ॥
 स च तद्वचनं श्रुत्वा दृष्ट्वा सूर्यश्च दुर्मनाः ।
 तपश्चचार सुमहान्मरणे कृतनिश्चयः ॥
 प्रयानकाले ब्रह्माणमपश्यत् पुरःस्थितम् ।
 दुर्लभं ब्राह्मणं जन्म न च तस्मात्स लब्धवान् ॥
 मूढपाहः सुखात्मानं^१ पीडयित्वा विचेतनः ।
 निष्कलन्तु ततस्त्यागं परं पीडार्थमाचरत् ॥

एकादश्यान्तु चैत्रस्य कृष्णायां निर्जने मृतः ।
 यचात् पिशाच्यां मत्तायां लेभे जन्माऽथ तामसम् ॥
 जघन्यां यच्चजातिस्तु गौक्षकीन्तां समाश्रितः ।
 अद्यापि तत्फलं भुङ्क्ते तावन्मात्रन्तु तामसम् ॥
 तस्मात् स तत्र सम्पूज्यः प्रभाते स्त्रीभिरेव हि ।
 पाषाणे वर्तुलप्राये मृण्मये वापि चित्रितः ॥
 अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैः कुङ्कुमेन सुगन्धिना ।
 औरभ्रलोमभिर्मल्लैर्भक्ष्यैश्चावचैरपि ॥
 तत्र विप्रेरनध्यायः कर्त्तव्यो वाचि संयमः ।
 ततो मध्याह्नसमये मृण्मये वापि चित्रितः ॥
 चित्रा दारेण निःशाल्य स्त्रीभिरेव सुभाषितैः (?) ।
 चित्रा गवाचरन्नेण प्रवेष्टुं च पुनर्गृहे ॥
 तत्र कृष्णचतुर्दश्यां निकुम्भः शङ्करं तदा ।
 सम्पूजयति धर्मात्मा पिशाचैः सहितो वल्मी ॥
 तस्यां निशायां कर्त्तव्यो नरैर्नृत्यं प्रजागरः ।
 शम्भुः पूज्यो निकुम्भश्च पिशाचैर्भ्यो वल्मी हरेत् ॥
 दीपिकास्तिष्ठतैस्तस्य कल्कयुक्ताः सुशोभनाः ।
 मत्स्यमांसानि भूरीणि तथा माघौदनं शुभम् ॥
 भक्ष्यानि परमान्नानि पानकानि शुभानि च ।
 वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु तथा शून्यगृहेषु च ॥
 चतुष्पथेषु रथ्यासु दारेषु च नदीषु च ।

अट्टालकशशानेषु राजमार्गेषु सर्व्वदा ॥
 तस्यां निशायां रक्ष्याश्च पिशाचेभ्यश्च बालकाः ।
 द्रष्टव्यं पुंशलीनृत्यं न कुर्यात् स्त्रीनिषेवनम् ॥

तत्रैव ।

अमावास्यायां चैत्रे तु सारमेयैश्च काश्यपैः ।
 वासुदेवादरो लब्धः प्रभृतं भोजनं त्विति ॥
 वैवस्वतकुले जातौ द्वौ श्याव^१श्रवणौ शुनौ
 वरं तस्माच्च लेभते यमद्वार^२निवासिनम् ॥
 तस्मात्तत्र पितृन् देवान् तर्पयित्वा द्विजैः सह ।
 शुनामन्नं प्रभृतन्तु पश्चाद्देयं यथेष्टितम् ॥

तथा—

पतिमासाद्यदिवसे सर्व्वैः कार्य्यो महोत्सवः ।
 अत्यन्तदुष्टे सौराष्ट्रि मङ्गलालभनन्तथा ॥
 सर्व्वसौराष्ट्रि मङ्गलालभनमित्यर्थः ।
 कृत्यसमुच्चयोऽप्येवम् ॥

अथ मल्लिस्तुचनिर्णयः ।

तत्रं लघुहारीतः—

इन्द्राग्रौ यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।
 अग्रौषोमौ कृतौ मध्ये समाप्तौ पित्रसोमकौ ॥
 तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
 आद्यो मल्लिस्तुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः कृतः ॥

तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आहुं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यं नैमित्तिकन्तथा ॥

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः ।

कचित् त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरम् ॥

असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः

तथैव मामिकं आहुं सपिण्डीकरणन्तथा ॥

असंक्रान्तेऽपि मलमासेऽपौत्यर्थः ।

एतत्तु यदा मरणदिवसादारभ्य द्वादशमासो मलमासो भवति
तदा वोद्धव्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

दष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिसृचः ॥

आधो मलिसृच इत्यादेरयमर्थः ।

रविसंक्रान्तिवर्जितामावास्यादयावच्छिन्नो मासो मलिसृचः ।

तदन्तरस्तु द्वितौयो मासः प्रकृत इति ।

तथाचोक्तम् ।

अमावास्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलिसृचः स विज्ञेयोऽनर्हः स सर्वकर्म्मसु ॥

रविणा लङ्घितो मामश्वान्द्रः ख्यातो मलिसृचः । इत्यादि ।

विष्णुः—संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातो भवेत् तदा मासि-
कार्यं दिनमेकं वर्द्धयेत् । अत्र संवत्सरशब्द एकादशमासपरः, तेनै-
कादशमासाभ्यन्तरे यद्यधिकमासपातस्तदा त्रयोदशमासिकानि
भवन्ति । सपिण्डीकरणन्तु त्रयोदशमासे सम्पूर्णे सति ज्ञयाहे ।

अथगृह्यः—

संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव त्रयोदश ।

तस्मात् त्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥

एतदपि वचनं प्रथमवर्षे द्वादशमासो यदि मलिनः सदा ।

वृक्षस्यतिः—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिनश्च ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथेव च ।

प्रेतश्राद्धस्य नैमित्तिकस्यापि पृथगुपादानात् तदन्यनैमित्तिक-
उपरागश्राद्धादि मन्तव्यम् । तथा—

गर्भं बार्द्धुषिके कृत्ये मृतानां पिण्डकर्मसु ।

सपिण्डौकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

अनिषिद्धमिति शेषः । गर्भं गर्भाधानानन्तरकर्मणि अन्यत्रापि
नियतकालौने । पिण्डकर्मसु दाशाहिकेषु मृतानामिति विशेषणो-
पादानान्नावनीतघृतवदचिरलोपलभ्येः^१ ।

परिशिष्टे—

मलिनश्च मलिनः मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पित्रदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

अत्रापि सर्वकर्माणि विशेषविहितव्यतिरिक्तानि ।

व्योतिःशास्त्रे—

अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गं चूडाकरणमेखलाः ।

मङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥

भग्याधेयमग्याधानं स्वर्गादिदेवतामुद्दिश्य यो व्रतरूपो वृषो
त्सर्गः ।

तथा च षष्टिव्रते मत्स्यपुराणम्—

कार्तिकां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

ग्रेवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम् ॥

तथा देवीकमपूजायां देवीपुराणम्—

गवोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलम्बा वृषमुत्सृजेत् ।

इत्यादि । मङ्गल्यमभिषेकं राज्याभिषेकम् ।

तथाच ।

वाले वा यदि वा वृद्धे शुके चास्तमपागते ।

१मलमासेषु चैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥

अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्नून्ष्टभार्गवे ।

मलिन्मुचेऽप्यनावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् ॥

अनावृत्तं प्रथमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

१भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिन्मुचे ।

त्यजेद्दानं महादानं व्रतं देववलोकनम् ॥

इति महाषान्निविगृहिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महा-

मान्निविगृहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्य-

रत्नाकरे मलिन्मुचनिर्णयतरङ्गः ॥

अथ प्रकीर्णकृत्यानि ।

तत्र ब्रह्मपुराणे—

सर्व्वेष्ट जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः ।

गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्ननचक्षु पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।

प्रतिमंवत्सरं यन्नात्कर्त्तव्यस्तु महोत्सवः ॥

मङ्गलं, कनकदूर्वादि सर्व्वैरिति स्वरमात् प्रतिमन्वत्सरमित्य-
भिधानाच्च नित्याधिकारः ।

अत्र च—

तिलोदन्तीं तिलस्नायी शुचिर्नित्यं तिलोदकी ।

होता दाता च भोक्ता च षट् तिलौ नावसीदति ॥

इति सामान्यवचनं नित्यपदाञ्जस्यमुल्लङ्घ्य जन्मदिने योज-
यन्तीति समयप्रदीपः ।

केचित्तु—

तिलोदन्तीं तिलस्नायी तिलहोता तिलप्रदः ।

तिलभक्षौ तिलावापी षट् तिलौ नावसीदति ॥

इति पठन्ति । अत्राचारोपष्टम्भकेऽपि, अश्वत्थाम-बलि व्याम-
चनुमदिभौषण-रूप परशुराम मार्कण्डेयानर्चयन्ति । तत्र शिष्टानु-
मतो विधिर्लिख्यते ।

दिभुजं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥

दौर्घायुषं ततो व्यासं रामं द्रोणिं बलिं कृपम् ।

प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमनुसरेत् ॥

ज्ञात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभौष्टां श्रियम् ।

मत्स्थान् मोचयतो द्विजाय ददतस्त्वायुश्चिरं वर्द्धते ॥

इति । तथा—

खण्डनं नखकेशानां मेथुनाध्वानमेव च ।

शमिषं सङ्गरं हिंसां वर्षष्टङ्कौ विवर्जयेत् ॥

वर्षष्टङ्कौ जन्मदिवसे, जन्मदिवसे पूजानन्तरं मार्कण्डेयं
प्रार्थयन्ति—

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।

चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा विभो ॥

सतिलं गुडमग्निश्रमञ्जलार्द्धमितं पयः ।

मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥

इति मधुरद्रव्यमहितं सतिलं पयः पिबन्ति । शमिषं
वर्जयन्ति ब्रह्मचर्यञ्च चरन्ति । ब्रह्मचर्यञ्चाष्टविधमेधुननिवृत्तिः ।

तथाच दक्षः—

स्मरणं कीर्तनं केशिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

भङ्गल्योऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वातरेव च ॥

ब्रह्मपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
 माघे तु पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगन्तया ॥
 युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः ।

श्रीविष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य च या तृतीया
 नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-
 रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
 पानौयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
 श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

एवञ्च ब्रह्मपुराणोऽपि निःसन्दिग्धपौर्णमासीपदस्वरमात् पञ्चदशी
 च माघ इत्यत्र पञ्चदशीपदं पूर्णिमापरमेव । यच्च
 दर्शं च माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।
 इति वचनं तदमूलकमित्युपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूर्यस्य भिन्नसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च ।
 अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥
 ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ।

तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च ॥

युगाद्येषु युगान्तेषु आद्रुमचयमुच्यते ।

^१मत्स्यपुराणे—

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्य त्रमावस्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।

कार्तिकी फाल्गुनौ चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा ॥

मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याचयकारिकाः ।

अभावास्या-श्रावणाष्टमौ व्यतिरिक्ताः सर्वास्तिथयः शुक्लाः ।

भविष्यपुराणे—

प्रौष्ठे मास्यष्टमौ पुष्या चैत्रे मासि त्रयोदशी ।

कार्तिके पौर्णमासी स्याद् द्वादशी कार्तिकोत्तरे ॥

कार्तिकोत्तरे मार्गशीर्षे । आचारात् पुत्रजन्मदिन षष्ठदिने
प्रदोषे षष्ठिकापूजा । तत्र गणपतिसंहिताः—

गौरौ पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना सुधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

हृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरथात्मकुलदेवताः ।

एवं रूपाः षोडश मातृरावाहन स्थापन पाद्यार्घ्याचमनोय-
क्षानोयपुनराचमनौघैर्गन्धपुष्पधूपदौपनेवेद्यैश्च पूजयित्वा आवा

हनादिभिरेव यथाकुलाचारं षष्ठिकां पुष्पाञ्जलिभिः— ॐ षष्ठिकायै
नम इति मूलमन्त्रेण ॐ—

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिष्टः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः ॥

इति पूजयेत् । ततो वरप्रार्थनम् ।

ॐ रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामान् प्रदेहि मे ॥

इति मन्त्रेण । ततः—

शिवा मस्मृतिनामा च प्रीतिः सन्नतिरेव च ।

अनसूया क्षमा चैव पङ्केताः कृत्तिका मताः ॥

इति वाक्यबोधिताः— ॐ शिवायै नमः इत्यादि मन्त्रेण

यथाक्रमं षट् कृत्तिकाः पूजयेत् ।

अथ पर्वदृत्यादि । .

तत्र मनुः—

मावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

पितृन्धैवाष्टकास्तृचैर्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

मावित्रान् सविहदेवताकान् । ते च गायत्र्या अक्षतद्रव्येण

कार्याः—

शान्तिकामस्तु जुहुयात् गायत्रीमन्त्रैः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् । पर्वसु चतुर्दशादिषु । नित्यगृहणात्

पर्वसु अवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः—पर्वस्वपि च शान्तिहोमान् कुर्यात् न दणमपि
किञ्चादलङ्घतस्तिष्ठेत् एवमाचारसेवी स्यात् ।

किञ्चात् हिंस्यात् ।

आपस्तम्बः—

दिवादित्यः सत्त्वानि गोपयति नक्तञ्चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां
निशायां माधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्मचर्येण काले
चर्यया सह । एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः ।

माधीयो भृशतरं क्रियाविशेषणञ्चैतत् । गुप्तिः रक्षा ।
प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थरथोपसर्पणवर्जनादि सम्यक्
शौचाचमननिष्पादनेन एवं ब्रह्मचर्येण काले चर्यया मुख्यकाल
एव प्रातरादौ तत्तत्कर्मकरणेन तेन यत्र तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ
सहवसतोऽतः [प्रायत्यनिमित्तदृष्टार्थतः] प्रायत्यादिभिरात्मानं
रक्षेदित्यर्थः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पौर्णमासीममावास्यामधिस्त्रापो विधीयते ।

अनाहिताग्निरथ पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

अनाहिताग्निरत्र सान्ताग्निमान् ।

बौधायनः—

पर्वसु च नाधीयीत न मांसमग्नीयात् न स्त्रिय-
मुपेयात् । पर्वसु हि रक्षः-पिशाचान्यभिचरन्तीति भवन्ति ।

पैठीनसिः—

न पर्वसु तैलं चुरं मेथुनं मांसमुपेयात् । नामावास्यायां
हरितानि किञ्चात् ।

उपेयादुपभुञ्जीत ॥

विष्णुपुराणे—

किनन्ति वीरुधं यस्तु वीरुसंस्थे निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां न विन्दति ॥

वीरुसंस्थे वनस्पतिगते ।

यमः—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ।

मांसाग्ने पञ्चदशी ^१कामधर्मं तथाष्टमी ॥

वृद्धश्रुतातपः—

दन्तकाष्ठममावास्या मेथुनञ्च चतुर्दशी ।

हन्ति सप्तकुलान्तस्य तैलपहणमष्टमी ॥

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

^२अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥

षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशिततनया ।

चुरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मेथुनम् ॥

सर्वपर्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव तैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्तन्निधिविशेषसम्बन्धेन तैलादिविषेधनिषेधो दोषाधिक्य-
द्योतनार्थः ।

देवलः—

पञ्चदशां चतुर्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः ।

तैलं मांसं व्यायञ्च चुरञ्च विनिवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना चन्द्रगत्युपरक्तकाल-
विशेषबोधनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदुपलक्षितेऽहोरात्रे उपलक्षणपरत्वे 'प्रमाणाभावात् ।
अतएव देव-पितृकृत्ययोः पूर्वाह्णापराह्नयोर्विहितत्वात् तत्काल-
व्यापितिथ्यादरः । अतएव निषिद्धे कालवर्जनमिति पठन्ति ।

श्रीविष्णुपुराणे—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ।

पूर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविमङ्कान्तिरेव च ॥

स्त्रीतैलमांसमभोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।

विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥

अशेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।

भायं सत्सचदेवेन्याध्यानजप्यपरेः सदा ॥

वराहपुराणे— चाण्डालशपथेषु—

षष्ठ्यष्टम्यथमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।

अस्त्रातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः ॥

भविष्यपुराणे—

सप्तम्यां सृगतस्त्रैलमिष्टा भाय्यां विनश्यति ।

वामनपुराणे—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च चौरसु रिक्तासु जयासु मांसम् ।
 पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समारभेत ॥
 नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुष्पे चौरसु शुकेऽथ कुजे च मांसम् ।
 बुधे च योषां न समाचरेत् शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥
 चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैले चौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
 मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं योषिन्मघाकृत्तिकसोत्तरासु ॥

वराहपुराणे वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच—

‘पृष्ठपृष्ठीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
 मेषुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
 श्रष्टस्याञ्च चतुर्दश्यां पृष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
 अमावास्याञ्चतुर्थ्याञ्च मेषुनं योऽधिगच्छति ॥
 तिर्यग्गोनिं स गच्छेत् मम लोकं न गच्छति ।

मनुः—

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यमप्युभौ स्नातको द्विजः ॥

उभौ पक्षौ ।

नन्दिपुराणे—

यदि वायसमर्थः स्यात् सदा मांसविवर्जने ।
 वर्जयेद्यने मुख्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।
तथा पञ्चदशी वर्ज्या षडशीतिमुखानि च ॥
संक्रमञ्चापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
मांसात्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयम् ॥

दिनत्रयं मांसाद्विरत इत्यन्वयः ।

वराहपुराणे—

यावकं दधिमिश्रन्तु पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।
सोमाय पौर्णमास्यां वा दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव तथा सप्त महामुनीन् ।
अभ्यर्च्य विधिना राज्ञौ तथा दत्त्वा च यावकम् ॥
एकाग्रमानसो भूत्वा यो नमस्येत् कृताञ्जलिः ।
किल्बिषं तस्य वै सर्वं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यमः—

चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं यदि ।
तदाभ्यर्च्य यमं देवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र विष्णुः—

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि (रेवतीप्रीत्यै) मधुघृतयुतं
परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति ।
परमान्नं पायसम् ।

श्रीमहाभारते—

कृत्तिकासु महाभाग पायसेन ससर्पिषा ।

सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥

रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्मार्गैर्यत्नेन सर्पिषा ।

पयोऽक्षपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥

प्रथितैः प्रसिद्धैः । मार्गैः मृगसम्पन्निभिः ।

द्रोण्णैर् दत्त्वा सवत्सान् न च त्रे सोमदैवते ।

गच्छते मानुषालोकात् स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥

सोमदैवते मृगशिरमि ।

आर्द्रायां कुशरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।

नरस्तरति दुर्गाणि चुरधारांश्च पर्वतान् ॥

पूपान् पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।

यशस्वी रूपसम्पन्नो बडले जायते कुले ॥

पुष्टे तु कनकं दत्त्वा कृतम्वाऽकृतमेव वा ।

अनालोकेषु लोकेषु सोमवत् स विराजते ॥

कृतं घटितम् ।

अश्लेषासु च यो रूपं वृषभं वा प्रयच्छति ।

स सर्वभयनिर्मुक्तः गोचवानधितिष्ठति ॥

मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च जायते ॥

फलगुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।

भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥

फलगुनीपूर्वसमये पूर्वफलगुनीसमये । फाणितं गुडविकारः ।

एतच्चौरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनम् ।

उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महौयते ॥

उत्तराविषये उत्तरफलगुनीसमये ।

यद्यत् प्रदौयते दानं उत्तराविषये नरैः ।

महाफलञ्च तत्सर्वं^१ भवतीति विनिश्चयः ॥

हस्ते^२ हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।

प्राप्नोति परमान् लोकान् पुण्यकामसमन्वितान् ॥

चतुर्युक्तं चतुर्भिर्गजैर्युक्तमिति सागरः ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्यान् गन्धांश्च भारत ।

चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दते तथा ॥

सुतो रथधनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।

प्राप्नोति लोकान् स शुभानिह चैव महद्दुःखशः ॥

विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।

सप्रामङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥

पितृदेवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्तऽमश्नुते ।

न च दुर्गाण्यवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

प्रामङ्गो द्वितीयं^३ गृहकाष्ठम् ।

अनुराधासु प्रावारं वस्त्रोत्तरमुपोषितः ।

दत्त्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गे महौयते ॥

प्रावारः प्रच्छदपटः । वस्त्रोत्तरं परिधानवस्त्राधिकम् ।

कालशाकञ्च विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।

ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टां वै गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥

१ CD महाफलमनन्तञ्च भवतीति ।

२ A B इति— ।

३ C युगकाष्ठम्

मूले च मूलकं^१ दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।

पितृंश्च सन्तर्पयति गतिमिष्टाञ्च विन्दति ॥

अथापि पूर्वाषाढासु दधिपात्रमुपोषितः ।

कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ॥

प्रदाय जायते प्रेत्य कुलेऽगमङ्गुले कुले ।

उदमन्यं ससर्पिष्कं प्रभृतमधुफाणितम् ॥

दत्त्वोत्तराषाढासु सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

उदमन्यः ।

शक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नात्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्य इत्यभिधीयते ॥

अत्रैवोदकयोगे सत्युदमन्यः ।

दुग्धन्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतम् ।

धर्मविद्भ्यो मनौषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥

उत्तराषाढान्तचतुर्थभागे श्रवणाद्यनाङ्गिकाचतुष्टयाधिकेऽभि-
जितो नक्षत्रस्य योगः ।

श्रवणे कम्वलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।

श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकान् सुपुष्कलान् ॥

गोयुग्युक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ॥

वस्त्ररश्मिरवं सद्यः प्रेत्य राज्यं समश्नुते ॥

गोयुग्युक्तान्ताकर्षकगोद्वयसहितं वस्त्ररश्मिर्वस्त्रघटितरज्जुः ।

गन्धान् शतभिषायोगे दत्त्वा चागुरुचन्दनान् ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान् प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥
 पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदापयेत् ।
 सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥
 श्रौरभमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पितृन् स्वान् प्रीणयति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ॥
 कांस्योपदोहनीं धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
 स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति ॥
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यश्वरथसम्पन्ने उत्तमे जायते कुले ॥
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदापयेत् ।
 गाश्च प्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यज्ञस्तथा ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं वज्रफलं कृतम् ।
 रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्यभे लवणस्य च ॥
 सौम्यभे मृगशिरसि ।

कृशरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य तु ।

घृतस्य तु तथा पुष्ये चन्दनानान्तु सर्पभे ॥

आदित्ये पुनर्वसौ । सर्पभे अश्लेषायाम् । चन्दनानामिति
 श्वेतचन्दनरक्तचन्दनकुङ्कुमानाम् ।

तिलानाञ्च मघायोगे प्रियङ्गोर्भगदैवते ।

अर्य्यम्ने चाप्यूपानां सावित्रे पायसस्य तु ॥

भगदैवते पूर्वफल्गुन्याम् । अर्घ्ये उत्तरफल्गुन्याम् । सावित्रे
हस्तायाम् ।

चित्रायां चित्रवस्त्राणां शक्तूनां वायुदैवते ।

ऐन्द्राग्रे चैव लोकानां मैत्रे मान्यफलस्य च ॥

वायुदैवते स्वात्याम् । ऐन्द्राग्रे विशाखायाम् । मैत्रे अनु-
राधायाम् ।

कुवस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च ।

क्षिप्तस्य मधुयुक्तस्य दानमाष्ये महाफलम् ॥

शाक्रे ज्येष्ठायाम् । आष्ये पूर्वाषाढायाम् ।

विश्वेश्वरेऽक्षदानस्य श्रवणे वसनस्य च ।

धान्यस्य वामवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च ॥

विश्वेश्वरे उत्तराषाढायाम् । वामवे धनिष्ठायाम् । वारुणे
शतभिषायाम् ।

आजे पुराणबौजानां शस्यानान्तदनन्तरे ।

गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानामथवाश्विने ॥

आजे पूर्वभाद्रपदायाम् । तदनन्तरे उत्तरभाद्रपदे । स्नानानां
स्नानोपकरणमलकादौनाम् ।

तिलानाञ्च तथा दानं भरणीषु महाफलम् ।

तथा—

श्रवणे दौषकं दत्त्वा नदीदितयसङ्गमे ।

तेजस्वी च यशस्वी च रूपवानभिजायते ॥

तथा—

मासोपवासे रेवत्यां ब्राह्मणान् दृतपायसम् ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
इति नक्षत्रदानम् ॥

अथ तिथिनक्षत्रदेवतापूजा ।

भविष्यपुराणे—

अग्निमिष्टा च ऊत्ता च प्रतिपद्यमृतं दृतम् ।
हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥
ब्राह्मणञ्च द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् ।
भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥
तृतीयायाञ्च वित्तेशं विद्याढ्यो जायते मृगम् ।
क्रयादिव्यवहारे च लाभो वज्रगुणो भवेत् ॥
गणेशः पूजितः कुर्यात् चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु ।
अविघ्नं विदुषा विघ्नं कार्य्यञ्चास्य न कर्हिचित् ॥
नागानिष्टाय पञ्चम्यां न विषैरभिभूयते ।
स्त्रियामालभते पुत्रं श्रियञ्च परमां लभेत् ॥
सम्पूज्य कार्तिकेयन्तु द्विजः षष्ठ्यां प्रजायते ।
मेधावी रूपसम्पन्नो दौर्घायुः कीर्त्तिवर्द्धनः ॥
सप्तम्यां पूज्य च्छेत्रं चित्रभानुं दिवाकरम् ।
अष्टम्यां पूजितो देवो गोमृताभरणो हरः ॥

ज्ञानं ददाति विपुलान् कामान् स यच्छते गुणान् ।
 मृत्युहा ज्ञानदस्यैव पापहा च प्रपूजितः ॥
 दुर्गां समूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतौच्छया ।
 मंगामे व्यवहारे च सदा विजयमादिशेत् ॥
 दशम्यां धर्मराजस्य सर्वव्याधिहरो भ्रुवम् ।
 नरकादपमृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ॥
 एकादश्यां यथोदिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः ।
 प्रजाः पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीन्तथा ॥
 द्वादश्यां विष्णुमिष्टा च सर्वदा विजयी भवेत् ।
 पूज्यस्य सर्वलोकानां यथा गोपतिगो हरः ॥
 कामदेवं त्रयोदश्यां सुहृपो जायते भ्रुवम् ।

दशैत्यनुषज्यते ।

दृष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत् कामांश्च पुष्कलान् ॥
 दशैश्वरं चतुर्दश्यां सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 बङ्गपुत्रो बङ्गधनस्तथा स्थान्नाच मंग्रयः ॥
 पौर्णमास्यान्तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः ।
 बङ्गपत्यं भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः ॥
 पितरः स्वदिने पिण्डैरिष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा ।
 प्रजामृद्धिं धनं रत्नामायुष्यं धनमेव च ॥

स्वदिने अमावास्यायाम् ।

उपवामं विनाऽप्येते भवन्त्यतिफलप्रदाः ।
 पूजया जप-होमैश्च तोषिताः शक्तिः सदा ॥
 मूलमन्त्राः (स्व)सुसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
 पूर्ववत् षट्पत्रस्थाः कर्त्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥
 गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते ॥
 पूजा शाखेनाशाखेन^१ कृता तुल्यफलप्रदा ।
 आज्यधारासमिद्धिश्च दधिचौरान्नमाचिकैः ॥
 यथोक्तफलदं होमं जपन् शान्तेन चेतसा ।
 कृत्वा यज्जान् दश द्वे च फलान्येतानि भक्तिः ॥
 यथोक्तानि फलान्येव लभन्ते ह्यधिकान्यपि ।
 इह जन्मन्यथान्यस्मिन् निवसेच्च सुखी सदा ॥
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो(?) या यस्येह तिथिः स्मृता ।
 इह तस्मात् परिभ्रष्टो मङ्गलो जायते नरः ॥
 सुरूपो बलसम्पन्नो निर्जितारिर्महामतिः ।
 स्त्री पुं-नपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तमः ॥
 इति तिथिदेवतापूजा ॥

ब्रह्मोवाच—

चन्द्रमा यत्र नचत्रे यदा दृष्टिस्थितस्तदा ।
 उक्तस्तु देवयज्ञस्तु तदा स फलवान् भवेत् ॥
 देवताश्च प्रवक्ष्यामि नचत्राणां यथाक्रमम् ।
 नचत्राणि च सर्वाणि यज्ञांस्यैव पृथक् पृथक् ॥

अश्विन्यामश्विनाविद्धा दीर्घायुर्जायते नरः ।
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यथं व्याधिपीडितः ॥
 भरण्यां यममभ्यर्च्य कुसुमैरसितैः शुभैः ।
 गन्धादिभिस्तथा शुभैरपस्तृत्योर्विमुच्यते ॥
 अनलः कृत्तिकायाश्च षड्भिं सम्पूजितः पराम् ।
 रक्तमात्यादिभिर्दद्यात् दृढहोमेन च ध्रुवम् ॥
 दृष्टः प्रजापतिः प्रीत्या दृष्टान् दद्यात् पशून्स्तथा ।
 रोहिण्यां देव शार्दूल-गोऽजावि-हय-कुञ्जरान् ॥
 मृगशीर्षे तथा सोमं जयमारोग्यमेव च ।
 आर्द्रायान्तु शिवं पूज्य पशून् विजयमश्नुते ।
 सितैः पद्मादिभिर्द्विर्वैदेवलं पयसा च वै ॥

तथा—

पुनर्वसावदितिश्च सदा सम्पूजनादिभिः ।
 चरुणा तर्पिता चैव मातेव परिरक्षति ॥
 तिथ्ये दृष्टस्यतिर्बुद्धिं ददाति विपुलं धनम् ॥
 पानैर्गन्धादिभिर्नागा अश्वेषायां प्रपूजिताः ।
 तर्पिताश्च यथान्याथं भक्ष्याद्यैर्मधुरैः शुभैः ॥
 रक्षां विषादिदोषेभ्यः प्रीताः कुर्युः सदैव हि ।
 मघासु पितरः सर्वे हव्यैः कव्यैश्च पूजिताः ॥
 प्रयच्छन्ति धनं धान्यं मृत्यान् पुत्रान् पशून्स्तथा ।
 फल्गुन्यामथ वै पूषा दृष्टः पुष्यादिभिः शुभैः ॥

पूर्वायां विजयं दद्यादुत्तरायां भगस्तथा ।
 भर्तारमौषितं कुर्यात् कन्यायै पुरुषस्य वा ॥
 इह जन्मनि चामुष्मिन् रूपद्रविणसम्पदः ।
 पूजितः सविता हस्ते विश्वेतेजोनिधिः सदा ॥
 वल्लैः पुष्पादिभिः सर्व्वं ददाति विपुलं धनम् ।
 राज्यं त्वष्टा च चित्रायां निःसपन्नं प्रयच्छति ॥
 इष्टः सन्नर्पितः प्रीतः स्वात्यां वायुर्बलं परम् ॥
 इन्द्राग्नी च विशाखायां पीतरक्तैः प्रपूज्य च ।
 धनं राज्यञ्च लब्ध्वेह तेजांसि निवसेत् सदा ॥
 रक्तैर्मित्रमनुराधास्त्रिह सम्पूज्य शक्तिः ।
 प्रियो भवति सर्व्वेषां चिरजीवित्वमाप्नुयात् ॥
 ज्येष्ठायां पूर्व्ववच्छक्रमिद्धा पुष्टिमवाप्नुयात् ॥
 गुणैः सर्व्वैश्च सम्पूज्यः कर्मणा च धनेन च ।
 मूले तु निश्चतिं सम्यक् भक्त्या सम्पूज्य पूर्व्ववत् ॥
 सम्पूर्णफलमाप्नोति स्वस्थाने च स्थिरो भवेत् ।
 अप इद्धा जलैः श्वेतैः पूर्व्वास्त्रैश्चैव पूर्व्ववत् ॥
 सन्तापान्मुच्यते क्षिप्रं शरीरान्मानसात्तथा ।
 आषाढासु तथा विद्वानुत्तराषाढयोगतः ॥
 विश्वान् सम्पूज्य पुष्पाद्यैः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
 अवणं त्वसिते विष्णुं लेपैर्धूपैश्च शक्तिः ॥
 सम्पूज्य श्रियमाप्नोति परं विजयमेव च ।
 धनिष्ठासु वसूनिद्धा न भयं जायते क्वचित् ॥

महतोपि तथा श्वेतैर्गन्ध'पुष्पादिभिः शुभैः ।
 वरुणं शतभिष्यर्च्य व्याधिभिर्मुच्यते मृगम् ॥
 आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्यमेव च ।
 अजं भाद्रपदायाञ्च शुद्धस्फटिकमन्निभम् ॥
 समूज्य भक्तिमाप्नोति नाच कार्या विचारणा ।
 उत्तरायामहिम्रध्नं परां शान्तिमवाप्नुयात् ॥
 रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं पशून् ।
 मितेः पुष्यैः स्थितिश्चैव धृतिं विजयमेव च ॥
 ये तवैते समाख्याता यज्ञाः संचेपतो मया ।
 नक्षत्रदेवतानाञ्च साधकानां हिताय वै ॥
 भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदाः कृताः ।
 गन्तुमिच्छेद्यदा यामं क्रियां प्रारभ्यमेव च ॥
 नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ।
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
 क्रियाफलञ्च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ।
 यज्ञाभावे जपं कुर्यात् क्रियां कुर्वन् यथेष्टितम् ॥

अथ नानादानानि ।

सम्पत्तः ।

ताम्रलक्ष्मैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विचक्षणः ।
 मेधावौ सुभगः प्राज्ञो दर्शनौयश्च जायते ॥

विष्णुः—

मधुघृततैलेनारोग्यं तालवृन्तचामरदानेनादुःखितम् ।
तालवृन्त-चामरयोः प्रत्येकमेव दानमिति सागरः ।

यमः—

राजोपकरणं दत्त्वा रत्नानि विविधानि च ;
नगरञ्च तथा दत्त्वा राजा भवति भूतले ॥

आदित्यपुराणे—

नवं अक्ष्णं^१ सुविपुलं ये प्रयच्छन्ति पचकम् ।
अवीजमानो घर्म्मऽपि पवनो वातिशीतलः ॥

नवं नूतनं अक्ष्णं^२ कुटिलकर्मयुक्तम् । सुविपुलं विस्तौणं
पचकं मयूरपचयजनम् । अग्निमखण्डानुयायित्वेन तेषामित्य-
ध्याहार्यम् । तथा—

तौर्यकूपतडागादि नौकासेतुप्रदाश्च ये ।
स्कन्धेन तारयेद्यस्तु द्रष्टव्यानां जलप्रदः ॥
पष्टिं कोटिमहस्याणि अर्ब्बुदानाञ्च वै त्रयम् ।
क्रौडन्ति ते श्वेतपुरे एतदङ्गं द्विजोत्तम ॥

तौर्ये जलाशयावतरणवर्त्म स्कन्धेन जलेषु दुर्बलजन्तुतारणम् ।
अत्र तारणमनुष्ठानमात्रं विवक्षितम् । तथा—

यष्टिञ्च ये प्रयच्छन्ति नेत्रहीनेऽतिदुर्बले ।
तेषान्तु विपुलः पन्थाः फलमूलोपशोभितः ॥

भवतीति शेषः ।

नन्दिपुराणे—

यष्टिं दृष्ट्वासु यो दद्यात् पुरुषस्तु दयापरः ।

सदाश्रयो भवेन्नित्यं गतभौः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

एतदुभयमर्पणमात्रमिति दानसागरः । अत्र पुरुषत्वमविवक्षितम् ।

तथा—

बन्धि-वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

तथा—

उष्णीषदायौ यो मर्त्यो जायते मुकुटोत्कटः ।

विस्तीर्णं राजवंशे तु श्वेतच्छत्रं स लब्धवान् ॥

उष्णीषं पुरोहितमुकुटौकृतवासोविन्यासरूपमिति दान-
सागरः । वाससः शिरोवेष्टनमित्यन्ये तत्रैव प्रयोगवाङ्मन्यात् ।

महाभारते—

स्रग् गन्धधूपान्यतुलेपनानि

स्नानानि मात्स्यानि च मानवो यः ।

दद्याद्विजेभ्यः स भवेद्रोग-

स्तदादिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥

स्नानानि स्नानसाधनानि तिस्रामलकादीनि इति ।

तथा—

भक्ष्यान्न-पानीय-रसप्रदाता ।

सर्वान् समाप्नोति रसान् प्रकामम् ॥

रसा लवणादयः । तथा—

पिपासया न सिध्यते सोपश्चन्दश्च जायते ।

न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करम्भान् यः प्रयच्छति ॥

करम्भान् दधिमक्तून् । उपच्छन्दोऽनुवृत्तिः । तेनानुवर्त्तनीय इत्यर्थः । तथा—

निवेशनानां चेत्राणां वसतीनाञ्च भारत ।

दातारः प्रार्थितानाञ्च पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥

विशुधस्मोत्तरे—

मस्तुपिण्डकिलाटादि कूर्चिकादानतस्तथा ।

गोरसानां प्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

मस्तु मात्त इति प्रसिद्धम् । पिण्डं पिण्डितदुग्धं । किलाटः स्वयन्नष्टदुग्धपिण्डः । आदिशब्दात् दुग्धविकारान्तरग्रहणम् । कूर्चिका दधिसरः कानेति प्रसिद्धम् । गोरसानां दधितक्र शिखरिण्यादीनां । तथा—

लेह्यदोऽप्सरसां लोकं वसूनामपि चोच्यतः ।

इक्षुमृद्वीकयोर्दानात् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥

लेह्यं लेहनोयं चोच्यं चोषणीयं दुग्धाम्रादि । मृद्वीका द्राक्षा प्राशितुमिति प्रत्येकमभिमन्वध्यते । तथा—

दन्तकाष्ठप्रदानेन सौभाग्यं महदाप्नुयात् ।

जिह्वानिल्लेखनं दत्त्वाऽवियोगस्त्वभिजायते ॥

तथा—

मृत्तिकायाः प्रदानेन शुचिः सर्वत्र जायते ।

मृत्तिका तीर्थमृत्तिका च स्नानार्थां शौचार्थां च । अत्र दन्तकाष्ठ जिह्वानिल्लेखन मृत्तिकादानेषु—अनुत्सृज्य समर्पण-

मात्रेपि फलमुक्तम् । उत्सर्गे तु दक्षिणाधिकात् फलाधिक्यमिति
दानसागरः । तथा—

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

वितानं चन्द्रातपः, चन्द्रोदय इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा पूगफलं विप्राः सफलां विन्दते क्रियाम् ।

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमिह विन्दति ॥

यज्ञोपवीतदानेन वस्त्रदानफलं लभेत् ।

उष्णीषदानस्य तथा फलमेतदुदाहृतम् ॥

तथा—

कङ्कतस्य प्रदानेन परां बाधां प्रमुञ्चति ।

कङ्कतं केशप्रसाधनोचितं द्रव्यं चौरण इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

बाले कौड़नकं दत्त्वा मिष्टमन्नन्तयेव च ॥

फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

कौड़नकं कौड़ोचितं कन्दुकादि । अनुपनीताय दाने
त्यागमात्रमिति दानसागरः ।

तथा—

समुद्रजानां भाण्डानां शङ्खगदीनां प्रदायकः ।

पात्रीभवति दानानां यशसश्च न संशयः ॥

अत्र सागरे आदिशब्देन शक्तिग्रहणमित्युक्तं वज्रवचनसङ्गमस्तु
पात्रवचये शङ्खशुक्लोरन्यतरस्य दातव्यमिति कल्पतरुसूतः । तथा—

स्नानानां सुखवामानां धूपानाञ्च प्रदायकाः ।

लोके प्रयान्ति प्रियतां भवन्ति च सुगन्धिनः ॥

तथा शक्रुदस्तृप्तिमाप्नोति । तथा—

अरण्यपशुदानेन वायुलोके महीयते ।

एतदेव फलं प्रोक्तं प्रदानेन तु पक्षिणाम् ॥

अन्नारण्यकपदोपादानात् पक्षिणोऽप्यारण्यका एव मयूरादयो विवक्षिताः । तथा भोगमाप्नोति ताम्रदः ।

लोहारकूटयोर्दानात् कुप्यमाप्नोत्यसंग्रयम् ।

अयमस्य प्रदानेन स्वेयं सुमहदश्रुते ।

अत्र लोहपदमयःप्रभृतीनामप्य उपादानात् कांस्यपरमिति सागरः । तथा च विश्वकोषे लोहं वै सर्व्वतैजसमिति । आरकूटं पित्तलम् ।

तथा—

चपु-ग्रीशकयोर्दानात् वक्त्रिदृष्टिमवाप्नुयात् ।

चपु रङ्गम् । तथा—

शिल्पभाण्डानि यो दद्यान्मोहानि विधिवद्विजाः ॥

विद्यादानफलं तस्य कथितं नात्र संग्रयः ।

शिल्पभाण्डानि शिल्पनिर्माणोचितद्रव्याणि वास्यादौनि ।

अत्र कारुभ्यो दानं विष्णुधर्मोत्तर एव स्थानान्तरे श्रवणात् ।

तथा च—

येन जीवति भाण्डेन तस्य भाण्डस्य दायकः ।

सर्व्वकाममष्टद्वयस्य यज्ञस्य फलमश्रुते ॥

तथा—

यज्ञोपकरणं द्रव्यं ब्राह्मणस्य महाफलम् ।
 युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ॥
 पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिष्योपजीवनम् ।
 यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् ॥
 येन येन च भाण्डेन यस्य वृत्तिरुदाहृता ।
 तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता ॥

तथा — वर्ष्मदाता नरो नित्यं रक्षां समधिगच्छति ।

वर्ष्म मन्त्राहः । तथा—

आयुधानां प्रदानेन रिपुनाशमवाप्नुयात् ॥

आयुधानि शक्रदेवतानि ब्राह्मणप्रकरणे पाठादेव ब्राह्मणे दानम् ।

तथा मामान्यतो मनुः—

यद्यदिष्टतमं किञ्चित् यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

एषु सर्वेषु विष्णुर्देवतेति ।

नन्दिपुराणे—

अलङ्कारन्, यो दद्याद्विप्रायाथ सुराय वा ।

स गच्छेद्भारुणं लोकं नानाभरणभूषितः ॥

जातः पृथिव्यां कालेन भवेद्द्वीपपतिर्नृपः ।

तथा—

यस्योभयमुखौ दद्यात् विप्रे वै वेदेवादिनि ।

देवाय वाणभौष्टाय स कुलान्येकविंशतिम् ॥

ममुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकाद्ब्रह्मणोऽन्तिके ।

युगानि रोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरो नरः ॥

आदित्यपुराणे—

ये च ग्रह्यां प्रयच्छन्ति देवेषु च गुरुष्विह ।

ज्ञानद्वेषु विप्रेषु दत्त्वा नश्यति कण्टकम् ॥

दौषं ददाति यो मर्त्यः सुरब्राह्मणवेश्मनाम् ।

म दिव्येन तु यानेन महाभ्राभप्रकाशिना ॥

गच्छेत् स्वर्गमतुलं वसेत्तत्र समाः शतम् ॥

सुवर्णदानानुवृत्तौ—

यं देवमर्चयेत्तेन यच्चैव सम्ययच्छति ।

तस्य लोके निवसति नित्यञ्चैव ददाति यः ॥

तथा—

कृत्रं ये च प्रयच्छन्ति गुरु-विप्र-सुरेषु च ।

न तेषां पतते घोरमग्निवर्षं सुदारुणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

यानं ग्रह्यामनं कृत्रं पादुके चाणुपानहौ ।

वाहनं गाश्च धर्मज्ञस्त्रिदशेभ्यो ददाति यः ॥

एकैकस्मादवाप्नोति वङ्गिष्ठोमफलं नरः ।

यानं रथं, पादुके काष्ठोपानहौ वाहनं हस्त्यादौति सागरः ।

तथा—

निवेश्य ग्रह्यानि तथा गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

उपस्करः स्नान-पूजाद्युपयोगिकलसादिसामग्री ॥

तथा—

राजलिङ्गप्रदानेन राजेव भवति चित्तौ ।

राजलिङ्गं कनकदण्डादि । तथा—

विभूषणप्रदानेन राजा भवति भूतले ।

विभूषणमलङ्कारः किरौटादिः ।

तथा—

प्रतिपाद्य तथा भक्त्या ध्वजं त्रिदशवेक्षणि ।

निर्णुदत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

महापातकशब्दस्तद्वेतुपरः ।

तथा—

भूमिं कृत्वा तु यो दद्यादेवब्राह्मणसंसदि ।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽतिसुदारुणः ॥

अतिसुदारुण इत्यत्रापिशब्दोऽध्याहार्यस्तेनातिदारुणोऽपि स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतिदारुणोऽतिक्रान्तदारुणः । दारुणशब्द-
स्यानिष्टपर इत्यन्ये ।

तथा—

वस्तुदानेन लोकेस्मिन् सुवेशस्त्वभिजायते ।

तथा— फलानि दत्त्वा विप्रेभ्यः सफलां विन्दते श्रियम् ।

तथा— गौतवाद्यप्रदानेन सौख्यं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

तथा— प्रेक्षणीयप्रदानेन रूपवानभिजायते ।

प्रेक्षणीयं नृत्यं । अत्र गौतवाद्यानामभ्यासनमेव दानपदार्थः ॥

अथ सूर्यदानानि ।

भविष्यपुराणे—

गावो वाऽथ महिष्यो वा गजानश्वान्श्व शोभनान् ।

यः प्रयच्छति सूर्याय तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

यत्नयं सर्वकामाश्च मय्यसेधफलं लभेत् ।

महस्रगुणितं तत्र दानमत्रोपतिष्ठते ॥

दौयत इति दानं गोमहिषादि तेन यदपि दौयते तदपि
महस्रगुणितमुपतिष्ठते इत्यर्थः । तथा—

यस्तु दारुमयं कुर्याद्रवे रथमनुत्तमम् ।

म यात्यर्कमवर्णन विमानेनार्कमण्डलम् ॥

तथा—

पुस्तकं भानवे दत्त्वाद् भारतस्य गणाधिप ।

मर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते

रामायणस्य दत्त्वा तु पुस्तकं त्रिपुरान्तक ।

वाजपेयफलं प्राप्य गोपतेः पुरमाव्रजेत् ॥

गोपतेः सूर्यस्य ।

भविष्यं ग्राममंजस्र दत्त्वा सूर्याय पुस्तकौ ।

राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तथा—

दत्त्वा वासांसि सूर्याय अलङ्कारांस्तथैव च ।

क्रीडतेऽण्डजलोकस्यो यावदाभूतमंश्वरम् ॥

अलङ्कारान् क्षीरकादौन् । अण्डजः सूर्यः ।

तथा—

कृत्रं ध्वजवितानं वा पताकाद्यामराणि च ।

हेमदण्डानि यो दद्याद्रवेर्वै भक्तिमान्नरः ॥

ध्वजद्वामरपताकान्वितोच्छ्रितदण्डः ।

विमानेन स दिव्येन किङ्किणीजालमालिना ।

सूर्यलोकमितो गत्वा भवत्यप्सरसां पतिः ॥

तत्रोद्य सुचिरं कालं स्वर्गात् प्रत्यागतः पुनः ।

मनुष्ये जायते राजा सर्वराजनमस्कृतः ॥

तथा—

वैष्णवकदम्बकं यस्तु दद्यात् सूर्याय भक्तिः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं यत्र तिष्ठति भानुमान् ॥

तथा—

भेर्यादीनि च वाद्यानि शङ्खवेणादिकानि च ।

ये प्रयच्छन्ति सूर्याय यान्ति ते हंसमन्दिरम् ॥

वाद्यानि वाद्यभाण्डानि ।

तथा—

मर्हो ददाति योऽकांशं कृष्यां फलवतीं शुभाम् ।

स तारयति वै वंशान् दशपूर्वान् दशावरान् ।

विमानेनार्कवर्णेन गोपुरं गोपतेर्ब्रजेत् ॥

कृष्यां कृष्युचिताम् । गोपतेः सूर्यस्य ।

तथा—

यामं ददाति सूर्याय यो भक्ता मतिमान् शुभम् ।
विमानेनार्कवर्णेन स याति परमां गतिम् ॥

शुभं शोभनम् ।

तथा—

धनं धान्यं हिरण्यं वा वासांसि विविधानि च ।
ये प्रयच्छन्ति सूर्याय ते यान्ति परमां गतिम् ॥

तथा—

सूर्याय तर्पणै धेनुं गामेकां यः प्रयच्छति ।
कञ्जजामचलां प्राप्य पुनर्लेखपुरं व्रजेत् ॥
कञ्जजामचलां लक्ष्मौमत्यन्तस्थिरामित्यर्थः । लेखो देवः ।
गोशरीरे तु रोमाणि यावन्ति त्रिपुरान्तक ।
तावत्यो वर्षकोऽयम् लेखलोके महीयते ॥
लेखो देवः । तथा—

गोशतं भानवे दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।
अश्वमेधफलन्तस्य यः सहस्रं प्रयच्छति ॥

अथ महेश्वरदानानि ।

स्कन्दपुराणे— महेश्वरवाक्यम्—

यो मे गान्तु हिरण्यं वा दद्यादविमनाः प्रिये ।
लोकान् ददाम्यहं तस्मै सर्वलोकसमर्चितान् ॥

अविमनाः मञ्चित इति सागरः । मोक्षाद् इत्यन्ये ।

तथा—

वृषभं वा प्रयच्छेत् श्वेतं नीलमथापि वा ।

स कुलानामुभयतस्तारयेदेकविंशतिम् ॥

तथा—

कृत्वा हिरण्ययौ यो मे दद्यात् प्रतिकृतिं स्विकाम्^१ ।

सर्वगन्धरसैर्युक्तां निर्यामैश्च सुसंस्कृताम् ।

सर्वगन्धाः सर्वरसाश्च परिभाषोक्ताः । निर्यासः मरल-
द्रवादिरूपः ।

भक्ष्यभोक्ष्यश्च विविधैः कृष्णपञ्चतुर्दशीम् ।

पूर्व-दक्षिणयोश्चात्र पश्चिमोत्तरयोरनथा ।

पार्श्वेषु हरितालञ्च कृष्णागुरु मनःशिलां च ।

चन्दनञ्चैव दद्याद्देयथासंख्येन पूजितम् ।

तस्य पुष्पफलं देवि शृणु यन्मत्तकाग्निनि ।

सर्वव्याधिविनिर्मुक्तस्तथा निष्कल्मषश्च ह ।

वर्षकोटिशतान्यष्टौ दिवि भुक्त्वा महासुखम् ।

इह लोके सुखी जातो मामेव प्रतिपद्यते ।

अत्र हिरण्ययौमिति शालिपिष्टमयौमिति क्वचित्पाठः ।

तथा—

रत्नावलीञ्च यो दद्याद्वाङ्मणः क्षत्रियश्च विट् ।

शूद्रः स्त्री वा स मङ्गोके मत्सौख्यं प्राप्नुते परम् ॥

तथा—

गोचर्मदयमानं वा यो दद्यान्मे वसुन्धराम् ।

म मे पुरं समासाद्य गणेशैः सह मोदते ॥

भूमिदानोक्तं गोचर्मपरिमाणमिह ग्राह्यम् ।

तथा—

दत्त्वा तु खेलं वृषभं महादेवालये नरः^१ ।

रुद्रलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते तथा ।

खेलं क्रीडावन्तम् ॥

अथ वासुदेवाय दानानि ।

नरसिंहपुराणे—

यो गां पयस्विनीं विष्णोः कपिलां संप्रयच्छति ।

म सर्वपापरहितः सर्वभूषणभूषितः ।

गवां सहस्रदानेन फलं प्राप्य दिवं व्रजेत् ।

तथा—

ध्वजश्च विष्णवे यस्तु गरुडेन समन्वितम् ।

दद्यात्सोऽपि ध्वजाकौर्णविमानेन विराजते ॥

वक्ष्यमाणगरुडध्वजान्तरादतिशयितफलश्रुतेष्वन्त्रातप-चामर-
पताकाशालिनो यथाशक्तिनिर्मितप्रासादस्योर्द्धं स्थाप्यस्य ध्वजस्य
ग्रहणमचेति सागरः ।

वामनपुराणे—

१[यः कारयेन्नन्दिरं केशवस्य पुण्यान् लोकान् स जयेच्छाश्वतांश्च ।]

दत्तारामान् पुष्पफलाभिपन्नान् ।

भोगान् भुङ्क्ते कामतः स्नाघनौयान् ॥

विष्णुधर्मात्तरे—

विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथापुस्तकं नरः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति वत्सरान् बहवो द्विजाः ॥

तत्कथापुस्तकं विष्णुपुराणादि ।

तथा—

पुस्तकांस्तु तथैवान्यान् यः प्रदद्यान्नरस्त्रिह ।

सारस्वतमवाप्नोति लोकं कालं तथा वङ्ग ॥

अन्यान् विष्णुं महोत्सवबोधकान् स्कन्दपुराणादीन् ।

तथा—

सम्भृतं वाचकं कृत्वा देवागारे नरः सदा ।

विद्यादानफलं प्राप्य ब्रह्मलोके महीयते ॥

सम्भृतं वेतनादिना स्वायत्तीकृतमिति वृद्धाः ।

तथा—

२[विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमश्नुते ।

१ [ ] चिह्नितांशः मूलपुस्तकस्यः ।

२ D माहात्म्यम् ।

३ C पुस्तके [ ] चिह्नितांशोऽधिकः ।

मानुष्यमासाद्य तथा ख्यातशब्दश्च जायते ॥

घण्टाप्रदानेन तथा महद्यश्च उपास्यते ।]

तथा— सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्दुरेः ।

किङ्किणीं घर्घरीति प्रसिद्धेति सागरः । बुद्रघण्टिकेति प्राज्ञः ।

तथा— कूटागारं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ।

कूटागारं मञ्जुगृहम् ।

तथा— कृत्वा तु देवकर्म्मार्थं नवां वेदिं दृढां शुभाम् ।

पार्थिवत्वमवाप्नोति वेदौ हि पृथिवी यतः ॥

तथा— तोरणं कल्पयेद्यस्तु देवदेवालये नरः ।

लोकेषु तस्य द्वाराणि भवन्ति विवृतानि च ॥

तथा—

देववेम्नोपभोग्यानि शिष्यभाण्डानि यो नरः ।

दद्यादा वाद्यभाण्डानि गणेशलमवाप्नुयात् ॥

तथा—

यः कुम्भं देवकर्म्मार्थं नरो दद्याच्चवं शुभम् ।

वारुणं लोकमाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

गुर्भं सुरुपं । देवकर्म्मार्थं देवपूजार्थम् ।

तथा—

चतुरः कलमान् यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

चतुःसमुद्रवल्ग्यां स तु मुञ्जे वसुन्धराम् ॥

अत्र फलभूम्ना शक्तनुसारेण सुवर्णादिघटिताः कुम्भा याज्ञा
इति सागरः ।

तथा—

वारिधानीं तथा दत्त्वा वारुणं लोकमश्नुते ।

वारिधानौ वाममीति सागरः । अत्रापि शक्त्यनुसारः ।

तथा— कमण्डलुप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तथा—

मात्रान्तु परिचर्यार्थं निवेद्य विधिवत्तथा ।

सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥

परिचर्यार्थं मात्रां सामग्रीम् ।

तथा—

मात्र्याधारं तथा दत्त्वा धूपाधारन्तथैव च ।

गन्धाधारं तथा पात्रं कामानां पात्रतां व्रजेत् ॥

मात्र्याधारो उक्ता मात्रौ एवमादिः । धूपाधारो धूपबहन इति प्रसिद्धः । गन्धाधारः सौप इति प्रसिद्धपात्रम् ।

तथा—

समुद्रजानि पात्राणि दत्त्वा वै तैजसानि च ।

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

पात्रं भाजनं । समुद्रजानि शङ्खशुक्तिपात्राणि । तैजसानि सुवर्णरजतादिनिर्मितानि ।

तथा— पतङ्गप्रदाने च सर्वपापमपोहति ।

पतङ्गः पङ्क्तिगह इति प्रसिद्धः ।

तथा— दर्पणस्य प्रदानेन दर्पवान् रूपवान् भवेत् ।

तथा— उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

उग्रैरकूर्चकं देवाङ्गनशोधनायै वीरणमूलघटितं
कोञ्चीति प्रसिद्धम् ।

तथा—

दत्त्वा गोबालकं विप्राः सर्वांस्तपानपोहति ।

गोबालकमिह प्रकरणे गोबालकतकूर्चकम् ।

तथा— दत्त्वा चामरजं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

चामरजं चमरमृगरोमभवम् ।

आसनानां प्रदानेन स्थानं सर्वत्र बिन्दति ।

पादपीठप्रदानेन तथैव च नरोत्तमाः ॥

तथैव चेत्यनेनासनदानफलं सम्बध्यते ।

शयनासनदानेन चित्तिं विन्दति शाश्वतौम् ।

तथा—

उत्तरच्छददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

उत्तरच्छदः शय्यायामाच्छादनवस्त्रम् ।

तथा—

वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

परां निर्दृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

वितानं चन्द्रातपश्चित्ररूपवस्त्रनिर्मितोविमान इति प्रसिद्धम् ।

तथा—

कार्पासिकं वस्त्रयुगं यः प्रदद्याज्जनार्दने ।

यावन्ति तस्य तन्नूनि हस्तमात्रमितानि तु ॥

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

तथा—

श्वेतवस्त्रप्रदानेन स्त्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ।

महाराजनरकेन सौभाग्यं महदश्रुते ॥

अत्रापि स एव शेषः ।

तथा— नीलरक्तं विनारक्तं शेषवद्द्वै द्विजोत्तमाः ।

दत्त्वा भवति धर्मात्मा सर्वव्याधिविवर्जितः ॥

एतेन नीलरक्ते तरद्रक्तम्^१ देयमित्युक्तम् ।

तथा— दुकूलकप्रदानेन वज्रिष्टोमफलं लभेत् ।

तथा—

कौशेयानि वस्त्राणि मृदूनि च लघूनि च ।

यः प्रयच्छति देवेशे सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

कौशेयानि कौशकारकमितन्तुमयानि ।

सरोमाणि च वस्त्राणि यः प्रयच्छति धर्मवित् ।

कृतानि वरवस्त्राणि सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

सरोमाणि तूलपद्मादिरूपाणि ।

तथा—

नानाभक्तिविचित्राणि चौरजानि नवानि च ।

दत्त्वा वासांसि शुभ्राणि राजसूयफलं लभेत् ॥

नानाभक्तिविचित्राणि सूक्ष्मसूच्यादिकर्मनिर्मितानि । चौर-
जानि षत्कलजानि । ब्राह्मणवासोदानप्रकरणे त्रयाणामेषां पृथक्-
श्रुतेरत्रापि स्वतन्त्राणामेव दानमिति सागरः ।

तथा—

अनुक्तान्यपि विप्रेन्द्र वामांस्त्राभरणानि च ।

दत्तैवं देवदेवाय वज्रिष्ठोमफलं लभेत् ॥

अनुक्तानि वस्त्राणि उक्तविपरौतजातीयानि वर्मनेत्रादीनि
आभरणानि हारादीनि ।

तथा— यज्ञोपवीतदानेन ब्रह्मदानफलं लभेत् ।

तथा— दत्त्वा प्रतिसरान् मुख्यान् न भूतैरभिभूयते ।

प्रतिसरः पट्टादिरचितसूत्रं मुख्यमुत्कृष्टम् ।

तथा—

नरः सुवर्णदानेन सर्वान् कामान् समश्नुते ।

तदा— रूप्यदो रूपमाप्नोति विशेषाद्भुवि दुर्लभम् ।

रत्नदानेन लोकेऽस्मिन् प्रामाण्यमुपगच्छति ॥

प्रामाण्यं सत्यवचनता । तथा—

मूर्द्धाभरणदानेन राजसूयफलं लभेत् ।

मूर्द्धाभरणं किरौटादि ।

तथा—

कर्णपूरप्रदानेन श्रुतिं विन्दति सर्वतः ।

सर्वतः श्रुतिं सर्वशास्त्रश्रवणमिति सागरः । कर्णपूरः
कर्णाभरणविशेषः ।

तथा—

कर्णाभरणदानेन भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति मौभाग्यश्चैव विन्दति ॥

तथा— ग्रैवेयकाणि दत्त्वा च सर्वशास्त्रार्थविद्ववेत् ।

नार्यश्च वशशास्त्रस्य भवन्ति दिजपुङ्गवाः ।

श्रियमाप्नोति परमां राजसूयश्च विन्दति ॥

तथा— केयूरदानाद्भवति शत्रुपक्षचयङ्करः ।

तथा हस्ताङ्गुरीयदानेन परं मौभाग्यमाप्नुयात् ।

हस्ताङ्गुरीयकं हस्ताङ्गुलीपरिधानयोग्यं मुद्रिकादि ।

तथा—

तथेवाङ्गददानेन राजा भवति भूतले ।

तथा— ओणीसूत्रप्रदानेन महीं सागरमेखलाम् ।

प्रशान्तिं निहतामित्रो नात्र कार्या विचारणा ॥

ओणीसूत्रं काञ्चीदाम ।

तथाभरणदानेन म्यानं सर्वत्र विन्दति ।

तथा— पादाङ्गुलीयदानेन गुह्यकानां पतिर्भवेत् ।

पादाङ्गुलीयं चरणाङ्गुलिपरिधानयोग्याङ्गुलिका ।

तथा— यथादेशं यथाकालं राजसिङ्गं सुराक्षये ।

दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्या विचारणा ॥

राजसिङ्गं क्वचामरादि ।

तथा—

पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

उपानहप्रदानेन विमानमधिरोहति ॥

यथेष्टं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभुः ।

तथा— गोदानफलमाप्नोति तथा पाद्यप्रदो नरः ।

पाद्यं पादप्रक्षालणार्थं जलम् ।

तथा— नरस्त्वाचमनीयस्य दानाद्भवति निर्मलः ।

तथा— सुखलेपप्रदानेन परं रूपमवाप्नुयात् ।

सुखलेपः सुखहेतुरङ्गरागः शीतकुङ्कुमलेप-ग्रीष्मचन्दन-
लेपादिः ।

तथा—

गन्धतैलानि दिव्यानि सुगन्धीनि शुचीनि च ।

केशवाय नरो दत्त्वा गन्धर्वैः सह मोदते ॥

दिव्यान्युत्कृष्टानि शुचीन्यपनीताशुचिसम्बन्धानि ।

तथा— राजा भवति लोकेऽस्मिन् क्वं दत्त्वा द्विजोत्तमः ।

नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिह्ववेत् ॥

तथा— तालवृन्तप्रदानेन निवृत्तिं प्राप्नुयात् पराम् ।

तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ॥

तथा— लोकेषु ध्वजभूतस्य विष्णोर्दत्त्वा तथा ध्वजम् ।

शक्रलोकमवाप्नोति बह्वन्यद्गणान्नरः ।

ध्वजश्चामर-दर्पण-पताकाद्यन्वितो दण्डः, चिह्नदण्ड इति
प्रसिद्धः ।

तथा—

पताकाञ्च शुभां दत्त्वा तथा केशववेश्मनि ।

वायुलोकमवाप्नोति बह्वन्यद्गणानि तु ॥

दोधूयते तथा स तु वायुना केशवाक्षये ।

तथा तथाऽस्य सकलं देहात्पापं प्रणश्यति ॥
 यथा यथा च सा शोभां करोति चिद्शालये ।
 तथा तथा स यशसा महितस्तु विराजते ॥
 पताकां ये प्रयच्छन्ति कूटागारे मनोहराम् ।
 संत्यज्य सकलं पापं वायुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा—

युक्तं पीतपताकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।
 केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

गरुडध्वजं गरुडचिह्नितं ध्वजम् । तथा—

युक्तं नीलपताकाभिस्तालं दत्त्वा द्विजोत्तमाः ।
 यस्मात्सोकात् परिभ्रष्टो विरोगस्तुभिजायते ॥

तालं ताललृचाकारं ध्वजम् । नीलपताकाभिस्तिसृभिः ।

तथा—

युक्तं श्वेतपताकाभिर्मकरं यः प्रयच्छति ।

राजा भवति लोकेऽस्मिन् मुक्त्वा लोकान् प्रचेतसः ॥

प्रकरणान्मकरशब्दोऽत्र मकराकृतिध्वजपरः ।

युक्तं रक्तपताकाभिर्दत्त्वा ऋष्यमनुत्तमम् ।

अलकां समवाप्नोति तथा पापघ्नं नरः ॥

अत्रापि ऋष्यशब्दो ऋष्ययुक्तध्वजपरः ॥

मकर-ऋष्यौ च वस्त्रनिर्मितौ । ऋष्यो हरिणः, कलिङ्गस्तु
 हरिणविशेषं ऋष्यमाह । तथा च तेनोक्तं वर्णतोऽयं नीलो
 घोटकप्रमाणः कर्कशजिह्वश्छेति ।

तथा—

शिविकां ये प्रयच्छन्ति ते प्रयान्त्यमरावतीम् ।

अश्वदाः सूर्यलोकस्था राजन्ते^१ दिवि सूर्यवत् ॥

शिविका चतुर्दशलक्षम् ।

तथा—

गवां लोकमाप्नोति धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

अनङ्गाहप्रदानेन दशधेनुफलं लभेत् ॥

अजाविमहिषोद्घाणां तथैवाश्वतरस्य च ।

सहस्रगुणितं दानं पूर्वप्रोक्तं प्रकीर्तितम् ॥

विष्णुधर्मात्तरौय ब्राह्मणसम्प्रदानकाजादिदानेषु यत् फलं
तदेव विष्णुसम्प्रदानक तत्तत्पशुदाने सहस्रगुणितं फलं भवतीत्यर्थः ।

अश्वतरो वेसर इति प्रसिद्धः ।

तथा—

वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वा वस्त्रं नरोत्तमः ।

अविप्रदाता च तथा तमेव लोकमश्रुते ॥

अविच्छागः ।

तथा—

उष्ट्रं वा गर्दभं वापि खरं वा यः प्रयच्छति ।

अलकां च समासाद्य यचेन्नैः सह मोदते ॥

खरोऽश्वतरः ।

तथा—

दासं दत्त्वा सुखे लोके नाकभ्रष्टोऽभिजायते ।
दाम्नीं दत्त्वा तथा विप्रा नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा—

गणिकां ये प्रयच्छन्ति नृत्यगौतविशारदाम् ।
सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्ते प्रयान्त्यमरावतीम् ।
नृत्यं दत्त्वा तथाप्नोति रुद्रलोकमसंशयम् ॥

तथा—

प्रेक्षणीयप्रदानेन शक्रलोके महीयते ।
दत्त्वा गौतञ्च धर्मज्ञाः गन्धर्वैः सह मोदते ॥
वाद्यं दत्त्वा तथा विप्राः शक्रलोके महौयते ।
वाद्यानामपि देवस्य तन्त्रौवाद्यं सदाप्रियम् ॥
एतेन वाद्यान्तरापेक्षया तन्त्रौवाद्यदानेऽधिकफलम् ।

तथा—

दुन्दुभिं ये प्रयच्छन्ति कीर्त्तिमन्तो भवन्ति ते ।
दुन्दुभि भैरौ ।

तथा—

दत्त्वा धान्यानि बीजानि शस्यानि विविधानि च ।
रूपकाणि च तान्येव प्राप्नोत्ययुतशः पुनः ॥
धान्यानि कलमादीनि । बीजानि शाककुष्माण्डादीनां शस्यानि
धान्येतरयवादीनि । पृथक् धान्यग्रहणं फलभूम्ने । रूपकाणि
रूपा इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धानीति सागरः ।

तथा—

दत्त्वा शाकानि रम्याणि विग्रोकस्त्वभिजायते ।

दत्त्वा च व्यञ्जनार्थाय तथोपकरणानि च ॥

रम्याणि शादलानि कौटादिवेधरहितानि स्वादूनि च
व्यञ्जनोपकरणानि दृढशर्करासैन्धवादौनि ।

तथा—

पुष्पवृक्षं तथा दत्त्वा ग्रामस्थाधिपतिर्भवेत् ।

फलवृक्षं तथा दत्त्वा नगराधिपतिर्भवेत् ॥

पुष्प-फलवृक्षौ पुष्पफलार्थवृक्षाविति सागरः । पुष्पितफलित-
वृक्षावित्यन्ये ।

कङ्कतस्य प्रदानेन विरोगस्त्वभिजायते ।

तथा—

कूर्चप्रसाधनं दत्त्वा सुखमत्यन्तमश्नुते ।

कूर्चप्रसाधनं श्लेष्मप्रसाधनार्थं द्रव्यम् ।

विस्मापनीयं यत् किञ्चित् दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ।

विस्मापनीयमाश्चर्यजनकम् ।

इति विष्णवे दानानि ।

अथ दुर्गायाः ।

भविष्यपुराणे—

अश्लेषारमयं कृत्वा नानादीपसमन्वितम् ।

दीपवृक्षं समुद्बोध्य दुर्गायाः पुरतो नृप ॥

दत्त्वा कल्पायुतं मायं दुर्गालोके महौयते ।

पुनरेत्य नरो वीर राजराजो भवेन्नरः ॥

अश्वमारमयं लौहघटितम् ।

चन्द्रांगुनिर्मलं स्वच्छं दर्पणं मणिभूषितम् ।

पर्यन्तशोभितं कृत्वा नानामाल्योपलेपनैः ॥

दुर्गायाः पुरतः कृत्वा अद्भुता परयान्वितः ।

राजसूयफलं प्राप्य हंसलोके महौयते ॥

हंस आदित्यः ।

सम्प्रसारितदेहो यो दण्डवत् पतितो भुवि ।

चण्डिकापुरतो वीर स याति परमां गतिम् ॥

सर्वयज्ञोपवासेषु तीर्थवेदिषु यत्फलम् ।

तत्फलं लभते वीर प्रणम्य शिरसा सतीम् ॥

स्रजं श्वेतपताकाक्यामथवा पञ्चवक्त्रिकम् ।

किङ्किणौजालसम्भूतं श्वेतरुचोपशोभितम् ॥

नानाबुद्बुदसम्पन्नं महासिंहोपशोभितम् ।

दत्त्वा देव्यै महाबाहो शक्रलोके महौयते ॥

शङ्खकुन्देन्दुमङ्काग्रं राजतं यानमुत्तमम् ।

समारूढो वसेद्दीर दिव्यं वर्षशतं दिवि ॥

ध्वजमालाकुलं यश्च कुर्यादै चण्डिकालयम् ।

महाध्वजाष्टकं वापि दिशासु विदिशासु च ॥

१ स विमानमहस्रैश्च समन्तादुपशोभितम् ।

कल्पानाञ्च शतं सायं दुर्गालोके महीयते ॥
 शङ्खकुन्देन्दुमङ्गाग्रं प्रवालमणिभूषितम् ।
 मणिदण्डमयं क्वचं दुर्गाया यः प्रयच्छति ॥
 स क्वत्रेण विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
 धार्यमाणेन शिरसा हरलोके महीयते ॥
 विमानवरसंघातैरावृतः सततं नृप ।
 अश्वरोगणगन्धर्वैः सेव्यमानः समन्ततः ॥
 चण्डिकायतने रम्ये घण्टानां यः कदम्बकम् ।
 कुर्याद्वै गृह्णन्लायुक्तं नानानाद^१ गणावृतम् ॥
 मयूरपत्रसंवृतं स गच्छति सुरालयम् ।
 विमानवरमारूढो घण्टा-चामरभूषितः ॥
 भेरौ मृदङ्ग मुरजा तिमिला पटहादिकम् ।
 तिमिला वाद्यविशेषः ।

वीणावंशं शताङ्गं यो देव्यै भूय^२ प्रयच्छति ।
 स गच्छति महाबाहो यत्र देवी व्यवस्थिता ॥
 विमानवंशैर्बहुभिर्वावृतः सततं नृप ।
 कल्पायुतं शतं सायं दुर्गायाऽनुचरो भवेत् ॥
 पुनरेत्य भुवं वीर राजा भवति धार्मिकः ।
 कृत्वा हेममयं शूलं हेमपात्रादिषु स्थितम् ॥
 पुष्पमालापरिचिप्तं विमानवरशोभितम् ।
 गृहीत्वा तु प्रजेक्षीर चण्डिकायतनं परम् ॥

धारयेच्छिरसा पात्रं नानावाद्यगणैर्दृतः ।
 कुर्यात् प्रदक्षिणश्चापि प्रणम्य शिरसा शिवाम् ॥
 विन्यसेद्विधिवद्दीर दुर्गायाः पुरतो नृप ।
 य एवं विन्यसेद्दीर चिशूलं विधिवन्नरः ॥
 स गच्छति परं स्थानं यत्र देवस्यतुर्मुखः ।
 शङ्खस्त्र्यम्बकपुष्पाद्यैर्भुवि शोभां नराधिप ॥
 कृत्वा वर्णकपिष्टाद्यैश्चण्डिकायतने नृप ।
 समारुह्य विमानाख्यं नानारत्नोपशोभितम् ॥
 मोदते दिवि गन्धर्वैः तथाचाप्सरसां गणैः ।
 दुर्गापूजोपकरणं दत्त्वात्पं यदि वा वज्र ॥
 भक्त्या वित्तानुसारेण रुद्रलोके महौयते ॥
 चण्डिकायतने यस्तु श्रद्धया परयाऽन्वितः ।
 बाणै-कूप-तडागश्च दौर्घिकां यस्तु कारयेत् ॥
 स कुलानां शतं सायं तारयित्वा भवार्णवात् ।
 चण्डिकापुरमासाद्य मोदते चण्डिकानुगः ॥
 यावन्नोपैति मरणं यावन्नाक्रमते जरा ।
 यावन्नेन्द्रियवेकल्यं तावत् पूजय चण्डिकाम् ॥
 चण्डिकार्चनतुष्टोऽस्ति धर्म्मो नान्यो नराधिप ।
 इत्थं विज्ञाय यत्नेन पूजयेत् सर्वमङ्गलाम् ॥
 भक्त्या वै सततं देवीं शिवां शान्तां चिशूलिनीम् ।
 इह लोके श्रियं प्राप्य ते यान्ति परमं पदम् ॥
 चण्डिकां पूजयित्वा तु प्रदष्टेनान्तरात्मना ।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा इदं स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
 दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणै ब्रह्मणः प्रियाम् ।
 सर्वलोकप्रणेवौञ्च प्रणमामि सदाशिवाम् ॥
 मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
 ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उमाम् ॥
 विन्ध्यस्यां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्याननिवामिनीम् ।
 योगिनीं योगमाताञ्च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥
 ईशानमातरं देवीमौश्वरीमौश्वरप्रियाम् ।
 प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संमरार्णवतारिणीम् ॥
 इदं यः पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वापि भक्तिः ।
 स मुक्तः सर्वपापैस्तु लोदते दुर्गया सह ॥

इति दुर्गादानानि ।

स्कन्दपुराणे—

सुगन्धाः शैतलाश्चापो रसैर्द्विभ्यैः समन्विताः ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 विमानं सूर्यमङ्गाग्रमप्सरोगणसेवितम् ।
 सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकताम् ॥

तच्चाभावयुतान्यष्टाबुधिला देववत् सुखी ।
 कुले महत्यसङ्कीर्णं जायते धनधान्यवान् ॥
 असङ्कीर्णं सुवृत्तिमाचोपजीविनौत्यर्थः ।

तथा—

भाजनं यः प्रयच्छेत् सहेमरत्नभूषितम् ।
 अपरः गतसङ्कीर्णं विमाने दिवि मोदते ॥

तथा—

राजतं यः प्रयच्छेत् विप्रेभ्यो भाजनं शुभम् ।
 स गन्धर्वपुरं प्राप्य उर्व्वशा सह मोदते ॥

तथा—

ताम्रं यो भाजनं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
 स भवेद् यत्नराजस्य यत्नो बलसमन्वितः ॥
 आमनं यः प्रयच्छेत्तु समीतं ब्राह्मणाय वै ।
 स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

तथा—

गृहं यस्तु प्रयच्छेत् सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 स लोके ब्रह्मणः प्रेत्य सर्वकामैर्निषेव्यते ॥
 वर्षकोटीः स तत्रोच्य चतस्रोऽन कर्मणा ।
 गृहमेधौ सदा दाता भोगवाञ्छैव जायते ॥
 शोधधौर्यः प्रयच्छेत् धान्यानि च धनानि च ।
 सर्वकामसुसंयुक्तः सोमलोकं समश्नुते ॥
 तत्र वर्षसहस्राणि सप्त स्थिता पुनर्नरः ।

इह लोके धनोपेतो भोगवानभिजायते ॥
 आत्मानं यः प्रयच्छेत्तु सम्पत्तं ब्राह्मणाय वै ।
 स राज्यस्थानमाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥
 यस्तु चेवं प्रयच्छेत् निव्यन्नं फलवन्नरः ।
 स तु चेवं पुनर्भुक्त्वा प्राजापत्यं समश्नुते ॥
 यस्तु भूमिं प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय महात्मने ।
 सर्वलोकसुखी भूत्वा विमानेन सुवर्चसा ।
 बह्वन्यद्सहस्राणि चरते कामरूपवान् ॥
 यदि मानुष्यमायाति स नरः कालपर्ययात् ।
 तस्य कामदुष्टा लोके मही भवति सर्वतः ॥

तथा—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय महायशः ।
 स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटिं सुखं वसेत् ॥
 यस्तु शय्यां प्रयच्छेत् स्वास्तीर्णां नरसत्तमः ।
 स तु भार्यां प्रियां दिव्यां बह्वीं भक्तां समश्नुते ॥

तथा—

यस्तु कन्यां प्रयच्छेत् ब्राह्मणाय स्वजङ्गताम् ।
 स गत्वा पितृलोकं वै वर्षायुतशतं वसेत् ॥
 इह चापि पुनर्जातः सर्वकामसमन्वितः ।
 भार्याः प्राप्नोति भक्ताश्च पूजावांश्चोपजायते ॥

तथा—

अथ यस्तु प्रयच्छेत् हेमचित्रं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा दिव्यो गन्धर्व्वं लोकमश्नुते ॥

तथा—

रथमश्वं गजं दासौ कन्यां गृहमथापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

विधिना मन्त्रयुक्तेन तस्य पुण्यफलं महत् ।

सर्व्वकामदंघा भूत्वा धेनुस्तस्योपतिष्ठते ॥

सम्पत्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धनानि विविधानि च ।

आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमचयमिच्छता ॥

अथ सर्व्वमाप्तोभयपक्षमाधारणपञ्चदशतिथि-
द्रव्यविशेषदानानि ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रतिपद्य पुष्याणां द्वितोयायां हृतस्य च ।

तृतीयायान्तु वस्त्राणां चतुर्थ्यां कनकस्य च ॥

पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्नानस्य मानवाः ।

स्नानस्य स्नानौषतेलामलकादेः ।

सप्तम्याञ्चाप्यूपानामष्टम्याञ्च गुडस्य च ॥

कुल्माषस्य नवम्यां वै दशम्यां रजतस्य च ।

कुल्माषः पश्चिमदेशे कुलस्य इति प्रसिद्धो ब्रौह्मविशेष इति

सागरः ।

एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ॥

त्रयोदश्यां सुगन्धानां शितायास्तदनन्तरम् ।

सुगन्धाश्चन्दनादयः । शिता शर्करा ।

दानञ्च परमान्नस्य पञ्चदश्यां महाफलम् ॥

परमान्नं पायसम् । दानं महाफलमिति सर्व्वचानुषङ्गो
बोद्धव्यः ॥

इति महासान्निविगृहिकठकुर औवीरेश्वरात्मज महा-
सान्निविगृहिकठकुर औचण्डेश्वरविरचिते
कृत्यरत्नाकरे प्रकीर्णकतरङ्गः ॥

अथ वारकृत्यानि ।

तत्र भविष्यपुराणे— दितिरुवाच—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन् पूजयन्ति द्विवाकरम् ।

स्नानदानादिना तेषां किं फलं स्याद्ब्रवीहि मे ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आर्द्धं कुर्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्मानि ते प्राप्ताः सम्भवन्ति विरोगिणः ॥

नक्तं कुर्वन्ति ये त्वत्र मानवास्तं समाश्रिताः ।

जपमानाः परं प्राप्यमादित्यहृदयं परम् ॥

आरोग्यमिह वे प्राप्य सूर्यलोकं व्रजन्ति ते ।
 उपवासन्तु कुर्वन्ति ये त्वादित्यदिने मदा ॥
 जपन्ति च महाश्वेतां लभन्ते ते यथेष्टितम् ।
 अहोरात्रेण नक्तेन चिरात्रनियमेन च ॥
 जपमानो महाश्वेतामीप्सितं लभते फलम् ।
 विशेषादादित्यदिने^१ जपमानो गणाधिप ।
 षड्भरं महाश्वेतां गच्छेद्देरोचनं पदम् ॥

आदित्यहृदयमन्त्रः—

छणिः सूर्य आदित्यः—

ॐ महाश्वेता ॐ ह्रां ह्रीं सः इति मन्त्रः ।
 षड्भरमन्त्रः—ॐ खखोक्ताय नमः इति केचित् ।
 ह्रां ह्रीं सः सूर्याय इत्यन्ये ।

तथा—

यो वै सूर्यदिने भक्त्या भानुं सम्पूज्य अद्वया ।
 नक्तं करोति पुरुषः स यात्यमरलोकाताम् ॥
 इदञ्च व्रतमेकदिनसमाप्यमेव आवृत्तौ प्रमाणाभावात् ।
 याऽब्दमेकं प्रकुर्वीत नक्तं मम दिने नरः ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधो समार्चनपरः खग ॥
 वत्सरान्ते च सामगान् भक्तांश्च मम वै द्विजान् ।
 पूजयित्वा ततो ब्रूयात् प्रीयतां मे दिवाकरः ॥

एवं भक्तिसमायुक्तो मम लोकं स गच्छति ।

न च मानुष्यकं लोकमध्रुवं प्राप्नुयान्नरः^१ ॥

इत्यादित्यवारे नक्तादिप्रतानि ।

तथा तत्रैव ।

शुक्लपक्षस्य पञ्चान्तु माघे मासि गणाधिप ।

यो वारः स भवेन्नन्दः सर्वपापभयापहः ॥

तत्र नक्तं स्मृतं पुण्यं हृतेन स्वपनं रवेः ।

अगस्तिकुसुमानौह भानोस्तुष्टिकराणि तु ॥

विलेपनं सुगन्धञ्च श्वेतचन्दनमुत्तमम् ।

धूपस्तु गुग्गुलुः श्रेष्ठो नैवेद्यं पूषमेव च ॥

दत्त्वा पूषञ्च विप्राय ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥

प्रस्थमात्रं भवेत् पूषं गोधूमजमनुत्तमम् ।

यवोद्भवं वा कुर्वीत सगुडं सर्पिषा युतम् ॥

प्रस्थमात्रमिति षोडशपलानि ।

सहिरण्यन्तु दातव्यं ब्राह्मण सेतिहासके ।

भौमे दिव्येऽथवा देयं न्यसेद्वा पुरतो रवेः ॥

देवब्राह्मणा मगाः, तदितरब्राह्मणा भौमाः ।

दातव्यो मन्त्रतश्चायं मण्डको याज्ञ एव च ।

भूत्वा दिव्येन वै भक्त्या आदित्यपरमस्य तु ॥

आदित्यतेजसोत्पन्नं राज्ञीकरविनिर्मितम् ।

श्रेयसे मम विप्र त्वं प्रतीक्षापूषमुत्तमम् ॥

कामदं सुखदं धन्यं पुत्रदं धनदं तथा ।
 मदा तेऽस्तु प्रतौच्छामि मण्डकं भास्करप्रियम् ॥
 एतावेव महामन्त्रौ दानादाने रविप्रियौ ।
 अपूपस्य गणश्रेष्ठ श्रेयसे नात्र संशयः ॥
 एष नन्दविधिः प्रोक्तो नराणां श्रेयसे विभो ।
 अनेन विधिना यस्तु नन्दे पूजयते रविम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥
 न दारिद्र्यं न रोगश्च कुले तस्य महात्मनः ।
 यद्येवं पूजयेद्भानुं न क्षयः सन्ततेः सदा ॥

तस्येति शेषः ।

सूर्यलोकागतश्चायं राजा भवति भूतले ।
 वज्रजातिममायुक्तः तेजसा दिजमन्त्रिभः ॥
 द्विजमन्त्रिभो रवितुल्यः ।

नन्दविधिः ।

तथा—

नक्षत्रं रोहिणी वीर यदा वारेऽस्य वै भवेत् ।
 यात्यसौ सौम्यतां वीर स सौम्यः परिकीर्तितः ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पित्रदेवाभिपूजनम् ।
 अक्षयं स्नानं सन्देहस्तस्य वारे महात्मनः ॥
 नक्तं समास्थितो योऽत्र पूजयेद्भास्करं नरः ।

याति लोकं स देवस्य भास्करस्य महात्मनः ॥
 रक्तोत्पलानि तत्रैव तथा रक्तञ्च चन्दनम् ।
 सुगन्धश्चापि धूपोऽत्र नैवेद्यं पायसं ध्रुवम् ।
 ब्राह्मणाय च दातव्यं भोक्तव्यं चात्मना तथा ॥
 य एवं पूजयेत् सौम्ये चित्रभानुं गवां पतिम् ।
 स विमुक्तस्तु पापेभ्यस्त्वाष्ट्रौ कान्तिमवाप्नुयात् ॥

इति सौम्यविधिः ।

तथा तत्रैव ।

पञ्चतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोवृषध्वज ।
 वारे तु देवदेवस्य स वारः पुत्रदः स्मृतः ॥
 पञ्चतारं रोहिणी हस्ता च ।
 उपवासो भवेत्तत्र आर्द्रं कार्यं नराधिप ।
 प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितम् ॥
 तत्रेति कथितो वीर वारव्रतविधौ तव ।
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेत्तत्र गोपतिम् ॥
 धूपमाल्योपहारैश्च दिव्यगन्धसमन्वितैः ।
 एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ॥
 भूमौ सुषात्ततो वीर जपन् श्वेतां महामते ।
 प्रभाते तु ततः स्नानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमम् ॥
 रक्तचन्दनमग्निश्रेः करवीरैर्गङ्गाधिप ।
 सम्पूज्य ग्रहभूतेषां शुभमन्त्रं त्रिलोचनम् ॥

वारन्तु पूजयित्वा तु ततः आहुं प्रकल्पयेत् ।
 १[पञ्चभिर्वाङ्मणैर्देव दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रत ॥
 ब्राह्मणौ मगसंजौ तु तत्र दिव्यौ प्रकल्पयेत् ।]
 त्रयस्तु ब्राह्मणा भौमाः प्रकल्प्यान्धकसूदनम्(?) ॥
 कुर्यादेवं ततः आहुं पार्व्वणं भास्करप्रियम् ।
 आहुते त्वय समाप्ते तु प्राश्यात् पिण्डन्तु मध्यमम् ॥
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रतः ।
 स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्व्वदा ॥
 अन्नामि पश्यतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
 प्रसादात्तव देवेश इति मे भावितं मनः ॥
 इति समुजितो ह्यत्र भास्करः पुत्रदो भवेत् ।
 अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥

अत्र भास्करस्य दिने उपवासस्तदग्रिमदिने आहुं मध्यम-
 पिण्डप्राशनञ्च ।

इति पुत्रदविधिः ॥

दक्षिणे त्वयने यः स्यात् स जयः परिकीर्तितः ।
 अत्रोपवासो नक्तञ्च स्नानं दानं जपस्तथा ॥
 भवेच्छतगुणं देव भास्करप्रौतये कृतम् ।
 तस्माच्चक्रादि कर्त्तव्यं स स्याच्छतगुणो विधिः ॥

इति जयविधिः ।

जयन्तो द्वितयो ज्ञेयो त्रयने गणनायक ।
 वारो देवस्य यः स्याद्वै तत्र पूज्यो दिवाकरः ॥
 पूजितस्तत्र देवेशः सहस्रगुणितं फलम् ।
 ददाति देवगार्हूलं स्नानदानादिकर्मणि ॥
 घृतेन पयसा यत्र स्नानमिचुरसेन च ।
 विलेपनं कुङ्कुमञ्च प्रशस्तं भास्करप्रियम् ॥
 धूपक्रिया गुग्गुलुना नैवेद्ये मोदकाः प्रियाः ।
 इत्थं सम्पूज्य देवेशं कुर्याद्धोमं ततस्त्रिलैः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चान्मोदकांस्तिलशङ्कुलैः ।
 इत्थं यः पूजयेद्भानुं मित्रवारे गणाधिप ॥
 सहस्रगुणितं तस्य फलं देवो ददाति वै ।
 स्नानदानव्रतादीनामुपवासस्य वै विभो ॥
 इति जयन्तविधिः ।

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां प्राजापत्यर्चसंयुतः ।
 स ज्ञेयो विजयो नाम सर्वपापभयापहः ॥
 प्राजापत्यर्चं रोहिणी ।
 तत्र कोटिगुणं सर्वं फलं पुण्यस्य कर्मणः ।
 ददाति भगवान् देवः पूजितः स गणाधिपः ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पिबदेवाभिपूजनम् ।
 नक्तं वायुपवासश्च सम्पूज्योऽत्र दिवाकरः ।
 सप्तलोकाधिपत्यञ्च प्राप्यते सप्तसन्निभः ॥
 इति विजयविधिः ॥

रविसंकमणे यः स्वाद्रवेर्वारो गणाधिप ।
 स ज्ञेयो हृदयं नाम आदित्यहृदयप्रियः ॥
 तत्र नक्तं समाश्रित्य देवं सम्पूज्य यन्नतः ।
 गत्वा चायतनं भानोरादित्याभिमुखस्थितः ॥
 जपेदादित्यहृदयं संख्ययाऽष्टशतं बुधः ।
 अथवास्तमयं यावत् भास्करं चिन्तयेद्बुद्धिः ॥
 गृहमेत्य ततो विप्रान् भोजयेच्छक्तिः शिव ।
 भुक्त्वा तु पायसञ्चैव ततो भूमौ स्वपेद्बुधः ॥
 योऽत्र सम्पूजयेद्भानुं भक्त्या अङ्गाममन्वितः ।
 स कामान् लभते मन्वान् भास्कराद्बुदयेप्सितान् ॥
 इति हृदयविधिः ॥

पूष्णो वारे यदा ऋतं भवेद्वै भगदैवतम् ।
 स वारो रोगहः प्रोक्तः सर्वरोगभयापहः ॥
 भगदैवतं पूर्वफाल्गुनी । उत्तरफाल्गुनीत्येके ।
 योऽत्र पूजयते भानुं शुभगन्धविलेपनैः ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तो याति संज्ञापतेर्गृहम् ॥
 संज्ञापतेः सूर्यस्य ।

अर्कपत्रपुटे कृत्वा पुष्पाण्यर्कस्य सुव्रत ।
 देवस्य पुरतो रात्रौ भक्त्या सम्पूजयेद्बुधः ॥
 पूजयित्वा र्कपुष्पैस्तु अर्कमर्कप्रियैः सदा ।
 प्राशयित्वा र्कपुष्पान्तु दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् ॥

भुक्त्वा तु पायमं वीर रात्रौ स्वपिति भृतले ।
 अनेन विधिना यस्तु पूजयेद्वा वै द्विजम् ॥
 स मुक्तः सर्वरोगैस्तु गच्छेद्दिनकरालयम् ।
 तस्मादपि ब्रजेश्वरं ऊङ्गारवरहेतिनः ॥
 ऊङ्गारवरहेतिनो ब्रह्मणः ।

इति रोगघ्नाविधिः ।

यस्त्वादित्यग्रहे स्याद्वै वारो देवस्य सुव्रत ।
 स खखोल्कप्रियो लोके ख्यातो गोश्रुतिभूषण ॥
 यस्तु पूजयते तस्मिन् पतङ्गं पन्नगप्रिय ।
 गन्धपुष्पादिधूपैस्तु स्तोत्रेणानाविधैस्तथा ॥
 मोषवामो गणश्रेष्ठ आदित्यग्रहणे शुचिः ।
 जपमानो महाश्वेतां खखोल्कमथवापि वा ॥
 पूजयेज्जगतामीशं तमोनाशनमाशुगम् ।
 पूजयित्वा दिनकरं महाश्वेतां ततोऽर्चयेत् ॥
 पूजयित्वा महाश्वेतां रविं देवं ततोऽर्चयेत् ।
 महाश्वेतां प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पैः सुपूजिताम् ॥
 तस्या एव पुरः कुर्यादग्निकार्यं ममाहितः ।
 पूजयित्वा महाश्वेतां खखोल्कञ्च महाधिपम् ॥
 ब्राह्मणान् वाचयित्वा च ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
 आदित्यग्रहयुक्तेऽस्मिन् वारे त्रिपुरसूदन ॥
 यत्कर्म क्रियते पुण्यं तत्सर्वं शुभदं भवेत् ।

स्नानदानजपादीनां कर्मणां गोवृषध्वज ॥
 अनन्तं हि फलं तेषां भवत्यस्मिन्न संग्रहः ।
 कृतानान्तु गणश्रेष्ठ भास्करस्य वरो यथा ॥
 तस्मात् सूर्यदिने कार्यं पुण्यकर्म विचक्षणैः ।
 एकभक्तश्च नक्तश्च उपवासमथापि वा ॥
 ये त्वादित्यदिने कुर्युस्ते यान्ति परमं पदम् ।
 धन्यं पुण्यं यशस्यञ्च पुत्रौघं कामदं तथा ॥
 तस्मिन् दानमपूपस्य गोदानेन समं मतम् ।
 द्वादशैते महाबाहो वारा भानोर्महात्मनः ॥
 तुष्टिदाः कथितास्तुभ्यं सर्वपापभयापहाः ।
 कृत्वैकमेवां विधिवद्दार वृषभवाहन ॥
 ततो याति परं लोकं वृषकेतोर्महात्मनः ।

१[भद्रकामदादित्याभिमुखा वारा भाद्रमार्गमाघेषु कथिताः ।
 इति भविष्यपुराणीय नन्दादिरविवारविधिः ॥]

अथ सप्तवारव्रतम्^१ ।

तत्र पद्मपुराणे । पुलस्त्य उवाच ।
 आदित्यवारं हस्तेन सर्वमादाय भक्तिः ।
 नक्तेन चपयेत्तावत् यावत् सप्ताभिसंख्यया ॥
 ततस्तु सप्तमे पूर्णे कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ।
 आदित्यविम्बं सौवर्णं कृत्वा यत्नेन मानवः ॥

सितवस्त्रयुगच्छन्नां कचिकां पादुके तथा ।
 उपानहौ च दातव्ये स्थापयेत्तासभाजने ॥
 एतेन स्नपनं कृत्वा सम्पूर्णाङ्गं द्विजातये ।
 दौषं दद्याच्च विदुषे ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 एवं कृत्वा फलन्तस्य भवेदारोग्यमुत्तमम् ।
 द्रव्यसम्पत्सुतप्राप्तिरिति पौराणिकी क्रिया ॥
 अविमत्वादिनौ चैयं शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ।
 तद्वच्चित्रासु मंगलं सोमवारं विचक्षणः ॥
 नक्तेन चपयेदष्टौ सोमवारान् प्रयत्नतः ।
 प्रत्येकं ब्राह्मणान् भोज्यं यथाशक्ता विचक्षणः ॥
 नवमे तु ततः पूर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 श्वेतयुग्मं प्रदातव्यं ततः सोमन्तु दापयेत् ॥
 श्वेतयुग्मं श्वेतवस्त्रयुग्मम् ।

कांस्यभाजनसंख्यन्तु चौरममूरितन्ततः ॥
 तद्वच्छत्रं पादुके च तथोपानत्समन्वितम् ।
 सम्पूर्णाङ्गाय दातव्यं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 स्वात्यामचारकं गृह्य चपयेन्नक्तभोजनम् ।
 अष्टावेतानि यावच्च ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अङ्गारकन्तु सौवर्णं स्थापितं तासभाजने ।
 दापयेद्ब्राह्मणचार्यं सम्पूर्णाङ्गाय चैव हि ॥

नचचानुक्रमेणैव गृह्य वारांस्तु मघ वै ।

उपोष्यैकोत्तरं पश्चात् सौवर्णं दापयेत् सुधौः ॥

अग्निकार्यञ्च कुर्वीत यथादृष्टविधानतः ।

उपोष्यैकोत्तरमिति एकमन्तिममुपोष्येत्यन्वयः ।

एवं कृत्वा भवेद् यद्यै तन्निबोध नराधिप ॥

सर्वे यहाः सौम्यरूपा भवन्ति वामास्तुष्टिमायान्ति देवताः ।

तुष्यन्ति नाम पितरस्तर्पिताः स्यर्दुःखप्रञ्च अत्रणा^१च्चाशमेति ॥

यदि सोमो रविसुतो भास्करो राज्ञा मघ ।

केतुश्च सूर्यो तिष्ठन्ति रौद्राः पौडाकरा यहाः ॥

अनेन कृतमात्रेण सर्वे सौम्या भवन्ति हि ॥

य एवं कुरुते राजन् सदा भक्तिसमन्वितः ।

तस्य भानुयहाः सर्वे यच्छन्ति विजयं नृप ॥

अनेनैव राजकेतू लोहपात्रे तु विन्यसेत् ।

लोहानाराधयेद्भौमान् ब्राह्मणेभ्यश्च दापयेत् ॥

कृष्णवस्त्रयुगं देयमेतेषां प्रीणनाय वै ।

सौवर्णकाश्च दातव्याः शान्तिश्रीविजयेष्पुभिः ॥

व्रतान्ते सर्वे एते हि यहाः सौवर्णका नृप ।

दातव्याः शान्तिमिच्छद्भिर्व्रतान्ते दिजभोजनम् ॥

यथाशक्त्वा दक्षिणान्तु यहाणां प्रीतये तथा ।

अल्पायासेन राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

इति सप्तवारव्रतानि ॥

मत्स्यपुराणे—

कृष्णपत्नीं प्रति दास्य उवाच—

यद् यदन्यद्भूतं मम्यगुपदेक्ष्याम्यहन्ततः ।
 अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत्पुनः ॥
 संसारोत्तरणायालं यन्तु वेदविदो विदुः
 यदा सूर्यदिने हस्तः पुष्यो वाथ पुनर्वसुः ॥
 भवेत् सर्वौषधिस्नानं मम्यङ्गनारी समाचरेत् ।
 तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानत्वमिष्यते ॥
 अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यानुकीर्तनैः ।
 कामाय पादौ सम्पूज्य जङ्घे वै मोहकारिणे ॥
 मेढ्रं कन्दर्पनिधये कटिं प्रीतिमते नमः ।
 नाभिं सौख्यसमुद्राय रामाय च तथोदरम् ॥
 हृदयं हृदयेऽशाय स्तनावाह्लादकारिणे ।
 वामाङ्गं पुष्पचापाय पुष्पवाणाय दक्षिणम् ॥
 'नमोऽनन्ताय वै मौलिं विलोलायेति मूर्द्धजान् ।
 सर्वात्मने शिरस्तदत् देवदेवस्य पूजयेत् ॥
 नमः शिवाय शान्ताय पाशाङ्कुशधराय च ।
 गदिने पीतवस्त्राय शङ्खचक्रधराय च ॥
 नमो नारायणायैति कामदेवात्मने नमः ।
 नमः शान्त्यै नमः प्रीत्यै नमो रत्यै नमः श्रिये ॥

नमः पुष्टौ नमस्तुष्टौ नमः सर्वार्थसम्पदे ।
 एवं सम्पूज्य गोविन्दमनङ्गात्मानमौश्वरम् ॥
 गन्धैर्मान्द्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्येन च भूरिणा^१ ।
 अत आहूय वेदज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धपुष्पाचनादिभिः ।
 शालेयतण्डुलप्रस्थं दत्तपात्रेण संयुतम् ॥
 तस्मै विप्राय सा दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ।
 दद्याद्द्वारन्तु कुर्वीत तमेव द्विजसत्तमम् ॥
 रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेऽवधार्यं तम् ।
 यद्यदिच्छति विप्रेन्द्र तत्तत्कुर्याद्विलासिनी ॥
 सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी ।
 एवमादित्यवारेण व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 तण्डुलप्रस्थदानञ्च यावन्मासास्तयोदश ।
 तत्र त्रयोदशे मासि सम्याप्ते तस्य भाविनी ॥
 विप्रस्थोपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।
 सोपधानकविश्रामां आस्तौर्णास्तरणां शुभाम् ॥
 दौपकोपानहङ्गचपादुकासनसंयुताम् ।
 सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूचाङ्गुलौयकैः ॥
 सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैः धूपमाख्यानुलेपनैः ।
 कामदेवं सपत्नीकं शङ्कुभोपरिस्थितम् ॥

ताम्रपात्रासनगतं हेमपात्रपटान्वितम् ।
 म कांस्यभाजनोपेतमिन्दुदण्डसमन्वितम् ॥
 दद्यादनेन मन्त्रेण तथैव गां पयस्विनीम् ।
 यथान्तरं न पश्यामि काम-केशवयोः सदा ॥
 तथैव सर्वकामाप्तिरस्तु विष्णो सदा मम ।
 यथा न कामिनी देहात् प्रयाति तव केशव ॥
 तथा ममापि देवेश शरीरं स्त्रीकुरु^१ प्रभो ।
 तथा च काञ्चनं देवं प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥
 कोऽदात् कामोऽदादिति वैदिकं मन्त्रमुच्चरेत् ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य विमर्ष्य द्विजपुङ्गवम् ॥
 शय्यासनादिकं सर्वं ब्राह्मणस्य गृहे नयेत् ।
 ततः प्रभृति योऽन्योपि रत्नार्थं गृहमागतः ॥
 सामान्यतः सूर्यवारे म सम्पूज्यो भवेत् सदा ।
 एवं त्रयोदश यावन्मासमेकं द्विजोत्तमम् ॥
 तर्पयेत्तु यथाकालं प्रोषितोऽन्यं समाहरेत् ।
 तदनुज्ञया रूपवन्तं यावदस्यागमो भवेत् ॥
 आत्मनोपि यथाविघ्नं^२ घृतकं गर्भसूतकम् ।
 दैवञ्च मानुषं वा स्यादुपरागेण वा ततः ॥
 १ आचारानष्टपञ्चाशद्यथाशक्त्या समाचरेत् ।
 सुधर्माऽयं मतो भव्यो वेद्यानामिह सर्वदा ॥

१ A D स्त्रीकुरु ।

२ मूलपुस्तके गर्भभूतिकरं प्रियं ।

३ D स वारान् ।

पुस्तुतेन यत् प्रोक्तं दानवीषु पुरा मया ।
 तदिदं साम्प्रतं सर्वं भवतीष्वपि युज्यते ॥
 सर्वपापप्रश्मनमनन्तफलदायकम् ।
 कल्याणिनानां कथितं तत्कुर्व्व वराननाः ॥
 करोति याऽशेषमखण्डमेतत्
 कल्याणिनी माधवलोकसंस्था ।
 मा पूजिता देवगणैरशेषै-
 रानन्दकृतस्थानमुपैति विष्णोः ॥
 इति वेश्यादित्यवारानङ्गदानव्रतम् ॥

तथा नन्दिकेश्वर उवाच—

यत्तु विश्वात्मनो धाम परं ब्रह्म सनातनम् ।
 सूर्याग्निचन्द्ररूपेण तत्त्रिधा जगति स्थितम् ॥
 तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताग्रनो भवेत् ।
 यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् ॥
 तदा शनिदिने कुर्यादेकभक्तं विमत्सरः ।
 नक्तामादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥
 पत्रैर्दादशभिर्युक्तं रक्तचन्दनपङ्कजम् ।
 विलिख्य विन्यसेत् सूर्यं नमस्कारेण पूर्व्वतः ॥
 दिवाकरान्तथाग्नेये विवस्वन्तमतःपरम् ।
 भगञ्च नैर्ऋते तद्वद्वरुणं पश्चिमे दले ॥
 महेन्द्रमनिले तद्वदादित्यञ्च तथोत्तरे ।
 शान्तमीशानभागे तु नमस्कारेण विन्यसेत् ॥

कर्णिकापूर्वपत्रे तु सूर्यस्य तुरगान् न्यसेत् ।
 दक्षिणे यमनामानं^१ मार्त्तण्डं पश्चिमे दले ॥
 उत्तरे तु रविं देवं कर्णिकायान्तु भास्करम् ।
 रक्तपुष्पोदकेनार्घं सतिलारुणचन्दनम् ॥
 तस्मिन् न्यसेत्तदा दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 कालात्मा सर्वभूतात्मा वेदात्मा विश्वतोमुखः ॥
 यस्मादग्नीन्दु^२रूपस्त्वमतः पाहि प्रभाकर ।
 अग्निमीडे नमस्तुभ्यं दूषेतोर्जे च भास्कर ॥
 अग्न्यायाहि वरद नमस्ते ज्योतिषाम्पते ।
 अर्घं दत्त्वा विसृज्याथ निग्नि तैलविवर्णितम् ॥
 भुञ्जीत वत्सरान्ते च काञ्चनं कमलोत्तमम् ।
 पुरुषञ्च यथाशक्त्वा कारयेद्विभुजन्तया ॥
 सुवर्णशृङ्गीं कपिलां यथार्घ्यां
 रूप्यैः खुरैः कांस्यदोहां सवस्त्राम् ।
 पूर्णं गुडस्योपरि ताम्रपात्रे
 विधाय पद्मे पुरुषञ्च दद्यात् ॥
 सम्पूज्य रक्ताम्बरमात्यधूपै
 र्दिजञ्च रक्तैरथवा पिण्डैः ।
 अव्यङ्गरूपाय जितेन्द्रियाय
 कुटुम्बिने देयमनुद्धृताय ॥

१ मूलपुस्तके चर्यमनामानम् ।

२ यस्मादग्नीन्द्ररूपस्त्वम् ।

नमो नमः पापविनाशनाथ
 विश्वात्मने सप्ततुरङ्गमाय ।
 सामर्ग्यजुर्धामनिधे विधात्रे
 भवाब्धिपोताय जगत्सवित्रे ॥
 इत्यनेन विधिना समाचरे—
 दब्दमेकमिह यस्तु मानवः ।
 सोऽधिरोहति विनष्टकल्मषः
 सूर्यधाम धूतचामरावलिः ॥
 कर्मसंचयमवाप्य भूपतिः
 शोकदुःखभयरोगवर्जितः ।
 दीपसप्तकपतिः पुनः पुन
 धर्ममूर्त्तिरमितौजसा युतः ॥
 या च भर्तृगुरुदेवतापरा
 दैवमूर्द्धि दिननक्रमाचरेत् ।
 साऽपि लोकममरेशूपूजिता
 याति नारद रवेर्न संग्रयः ॥

इत्यादित्यवारनक्रव्रतानि ॥

अथ वारदानम् ।

यमः—

आदित्यवारे विप्राय सहिरणं सदैव तु ।

यः प्रयच्छत्यपापस्तु तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

व्याधिनाशकदानानुवृत्तौ ।

शरीरागदनाशाय सततं सूर्यवासरे ।

गुडाज्यलवणोपेतं सहिरणं द्विजातये ॥

दद्यादपूपं धर्मज्ञ प्रीणयेच्च दिवाकरम् ।

आरोग्यमेतेनाप्नोति कामं वा मनसेप्सितम् ॥

लवणाज्यगुडोपेतमपूपं सूर्यवासरे ।

सहिरणं नरो दत्त्वा न रोगैस्त्वभिभूयते ॥

तथा—

एवम्विधेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।

एवंविधं पूर्वोक्तमपूपम् ॥

तथा—

सर्वतो दिवसे चान्द्रे स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

यः प्रयच्छति विप्राय सोऽपि रोगैर्विमुच्यते ॥

तथा—

काष्ठदानाद् भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।

१[बोधे क्रीड़नकानाञ्च दानं बालेषु शस्यते ।

क्रीड़नकानां बालक्रीड़नोचितकन्दुकादीनाम्, अत्र वटुभ्यो दानम् ।

तथा—

अभ्यङ्गं शौरिदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात्] ।

अभ्यङ्गं अभ्यङ्गार्थं तैलदृतादि ।

शनैश्चरदिने दत्त्वा तैलं विप्राय शक्तिः ।

नित्यमेवं महाभाग रोगनाशमवाप्नुयात् ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठकुरश्रीवैरेश्वरात्मजमहासान्धि-

विग्रहिकठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते क्षत्यरत्नाकरे

वारव्रतादितरङ्गः ॥

अथ संक्रान्तिनिर्णयः ।

तत्र देवीपुराणे—

द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिकल्पनाः ।

सप्तधा सा तु बोद्धव्या एकैकैव यथा गृह्णु ॥

मलमासाधिक्येपि संक्रान्तयो नाधिकाः । किन्तु द्वादशैवेत्येव-
कारेण दर्शितम् । समाः संक्रान्तित्वेन तुल्यफलाः ।

मन्दा मन्दाकिनी ध्वाञ्ची घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता चैव संक्रान्तिः सप्तधा नृप ॥

मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रे ध्वाञ्ची विजानीयादुघे घोरा प्रकीर्तिता ॥

भ्रुवाणि स्थिराणि चोष्णुत्तराणि रोहिणी च । मृदूनि चित्रानु-
राधा रेवती मृगशीर्षाणि । क्षिप्रा लघवः, हस्ताऽश्विनी पुष्याः ।
उषाः पूर्वात्रयं भरणी मघा च ।

चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरै ऋक्षैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चेह विज्ञेया^१ मिश्रितर्क्षैस्तु संक्रमे ॥

चराः पुनर्वसु-श्रवणा-धनिष्ठा-स्वाती-शतभिषाः । क्रूरास्तिग्मास्ते
च मूलाज्येष्ठाश्लेषाद्राः । मिश्रितर्क्षै कृत्तिका विशाखा च ।

त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव द्वादश एव च ।

क्रमेण घटिका क्षेतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥

क्रमेणेति मन्दादिसप्तसंक्रान्तिषु यथासंख्यं त्रिचतुःपञ्चादिनाद्य

सूक्ष्मसंक्रान्तिकाक्षीन-वसोर्धाराद्यनुष्ठानजन्यं यत्पुण्यं तद्धेतवे इत्यर्थः ।
वसोर्धारा तु देवीपुराण एवोक्ता ।

अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश सूताः ।

सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः ॥

व्यवहारो भवेत्सोके चन्द्रसूर्य्योपलक्षितः^१ ।

काले विकलते सर्वं ब्रह्माद्यं सचराचरम् ॥

पुण्यपापविभागेन कामं^२ देवी प्रयच्छति ।

एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत् ॥

धर्मादिवर्द्धते ह्यायू राज्यं पुत्रसुखादयः ।

अधर्माद्वाधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ ॥

विषुवेषु च यज्जप्तं दत्तं भवति चाक्षयम् ।

एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च ॥

घटिका एव पुण्यहेतुत्वात् पुण्या भोगो भोग्यस्तेनातीताना-
गतरूप रविभोग्यपञ्चदशनाद्यः द्वादशसंक्रान्ति-साधारणपुण्यवेला
षोडशादिव्यवच्छेदेन तात्पर्य्यम् ।

ज्ञातातपः—

अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पश्चाच्च षोडश ।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

इत्युभयतः षोडशनाडीनां पुण्यत्वमाह ।

तथा जावाक्षोऽपि—

संक्रान्तेः पुण्यकालसु षोडशोभयतः कलाः । इत्याह ।

एतद्दर्शनाच्च देवीपुराणेऽपि पञ्चदशनाडीभोगोद्युभयत एव
बोद्धव्यः । विकलते स्वभावाच्चवते । देवी दुर्गा ।

तथा च संक्रान्त्युपक्रम एव देवीपुराणम् ।

१समाऽयनश्चतु-मास-पचाशदि क्रमेण तु ।

स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥

विषुवे तुलागमने नेषगमने चायने मकरगमने कर्कटा-
गमने च तत्सन्निधौ ।

विष्णुपदौषडशीतिस्वरूपमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे यथा—

धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः ।

वृषवृश्चिककुम्भेषु मिहे विष्णुपदौ स्मृता ॥

पुनर्देवीपुराणम्—

२अयनेषु विकल्पोऽयं स्तम्भे निगदतः शृणु ।

यावद्विंशकला भुक्ता तत्पुण्यन्तत्तरायणे ॥

निरंशे भास्करे दृष्टे दिनान्ते दक्षिणायने ।

अयने विंशतिदण्ड पुण्यत्वमुत्तरायणे । दक्षिणायने तु
दिनान्तपर्यन्तं संक्रान्तौ पुण्यमित्युक्तम् ।

तच्च—

३षडशीतिमुखे चैव वृत्ते च विषुवद्वये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति वचनपर्यालोचनया उत्तरायणे संक्रान्त्यनन्तरं दक्षिणायने

१ B समायनश्चतुर्मासः पचोऽष्टच क्रमेण तु ॥

२ A C अयने विषुवे कल्पः ।

३ C पुस्तके वचनमिदं नास्ति ।

संकान्तिपूर्वसमयो नेतव्यः । अत उत्तरायण दक्षिणायन षडशीति
मुखानां संक्रान्तीनामुभयवेला पुण्यनिषेधस्वरसात् रात्रिसंक्रमणे-
ऽनाकाङ्क्षितत्वाच्च षोडशोभयतः कक्षा इति दिनविष्णुपदीमात्र-
परम् । एवं पञ्चदशनाडीपुण्यातिशयोऽपि तथा । तदेवं दिवा-
संकान्तिषु सर्वासु व्यवस्था कृता ।

रात्रिसंक्रमणे देवीपुराणम् ।

मानाङ्गं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदत्ते ।

सम्पूर्णं त्वभयो^१र्ज्यमतिरेके परेऽहनि ॥

मानाङ्गं दिवाङ्गं भास्करे निरंशके देयम् योव्यं दत्तेऽङ्गं
अतिरेके अर्द्धरात्रातिरेके ।

तथाचायमर्थः— अर्द्धरात्राभ्यन्तरसंकान्तौ पूर्वदिनाङ्गं पुण्यं अर्द्ध-
रात्रोपरि संक्रमणे तत्तरदिनाङ्गं सम्पूर्णाङ्गरात्रसंक्रमणे पूर्वापर-
दिनाङ्गम् ॥ एतच्च तिथिपार्थक्ये ।

यदि तु पूर्वदिने संक्रमणवेलायां चैकैव तिथिर्भवति तथा
सम्पूर्णाङ्गसंक्रमणेऽपि पूर्वदिनाङ्गमेव पुण्यम् ।

आदौ पुण्यं विजानीयाद् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

इति वचनात् ।

नन्वेवं रात्रिसंक्रमणे दिवैव पुण्यत्वकथनात् ।

राज्जदर्शन-संकान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

ज्ञानदानादिकं कुर्यात् निग्रि काम्यव्रतेषु च ॥

इति देवलवचनं रात्रौ संक्रान्तिवोधकमनर्थकमापद्यत ।

न रात्रिसन्निहितदिनभागसंक्रान्तौ षोडशकलादिरूपविहितसमयेन
रात्रेरपि व्यवस्थापनान्तदिषयत्वेनोपपत्तेः । अत्र निशीति पदं
निषिद्ध रात्रसौरूपदिनवेलासहितरात्रिपरम् । संक्रान्त्यवच्छिन्नत्वेन
तादृग्वेलाया अपि पुण्यत्वस्थैर्यात् ।

श्रातातपः—

संक्रान्तौ यानि दत्तानि ह्यवकथ्यानि दाहभिः ।
तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

तथा—

अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहेषु यत् ।
षडशीतिमुखे चैव विमोचे चन्द्रसूर्ययोः ॥

तथा—

रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मन्यसौ रोगी दरिद्रश्चाभिजायते ॥

तथा देवीपुराणे—

ध्वाञ्चौ वैशेषु विज्ञेया घोरा शूद्रे सुखप्रदा ।
महोदरी च चौराणां शौण्डिकानां जयावशा ॥
चाण्डाल पुक्कसानाञ्च ये चान्ये क्रूरकर्म्मिणः ।
सर्वेषां कारुकाराणां मिश्रिता भूतिवर्द्धिनी ॥
नृपाः पीडयन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्ने च द्विजोत्तमाः ।
अपराह्णे तथा वैश्याः शूद्राश्चास्तमये रवौ ॥
पिशाचाश्च प्रदोषे तु अर्द्धरात्रे तु राक्षसाः ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु पीड्यन्ते नटनर्त्तकाः ॥
 उषःकाले तु संक्रान्तौ हस्तिगोस्वामिनो जनान् ।
 हन्ति प्रव्रजितान् सर्वान् मन्ध्याकाले न संशयः ॥
 एतत् तत्सूलभागस्तु भुक्तिकामस्य कीर्तितः ।
 परमार्येण यत्संख्या कथयामि नृपोत्तम ॥
 स्वस्थे नरे सुखामौने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।
 तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥
 तत्पराच्छतमो भागस्तुटिरित्यभिधीयते ।
 चुटेः सहस्रभागस्तु यः कालो रविसंक्रमे ।
 तत्काले तु द्रवौभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 व्यतीपाते तु चेवं स्यात् भवेत्पुण्यमतोऽधिकम् ।
 अत्र ब्रह्मापि मन्दिग्धमुवाच सुरमत्तम ॥
 दानाध्ययनजप्यादि विशिष्टं वक्तिहोमतः ।
 वसोर्धारासु लभ्येत अन्यथा न कथञ्चन ॥

अत्र देवेश्वरधर्माधिकरणिकाः—

अर्द्धरात्रादर्द्धागूर्द्धञ्च रविसंक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनयोरुत्तर-
 पूर्वाद्धं अर्द्धरात्रसंक्रान्तौ भिन्नतिथाबुभयमर्द्धं यदि तर्द्धरात्र-
 पर्यन्तमेकैव तिथिस्तदा पूर्वदिनोत्तराद्धं पुण्यं भवतीति द्वादश-
 स्त्रपि रात्रिसंक्रान्तिषु व्यवस्था । तदञ्च मन्ध्यासंक्रान्तिष्वपि ।

दिनसंक्रान्तिषु लग्नाप्रविशेषविहितदिनभागासु भविष्यत्वादि-
 विधिमुपजीव्य भागः^१ पुण्यः, प्राप्रविशेषविहितदिनभागासु विषुव-

द्वयषडशीतिमुखोत्तरायणसंक्रान्तिषु सर्व्व एवोत्तरदिनभागो
वृत्तातीतादिपदेभ्यः । तस्मात्तस्यैवावच्छेदकत्वप्राप्तेः ।

दक्षिणायने तु कर्मयोग्यपूर्व्वदिनभागप्राप्तौ स एव भविष्य-
त्ययने पुण्यमिति वचनात् पूर्व्वभागस्यैव पुण्यत्वप्राप्तेः ।

तदप्राप्तौ तु दिनान्तपर्य्यन्तः कालः पुण्यः । निरंशे भास्क्रे
दृष्ट इतिवचनात् ।

अत्र स्मृतिमहार्णवप्रकाशकृता—

संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

इति जावालवाक्यम्—

अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाद्यः पश्चाच्च षोडश ।

कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्ते^१र्विद्वद्भिः परिकीर्तितः ॥

इति शातातपवाक्यञ्च—

सर्व्वदिनसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थाप्य संक्रान्तिषु पुण्यकालयोः
द्वात्रिंशद्दण्डावच्छेदो नियमितः । अश्रुतममयविशेषेषु विष्णुपदी-
मात्रविषयता च ।

यद्येवं विवक्षितं स्यात्तदा निःसन्देहं जावालौ विष्णुपद्या-
मित्येवं ब्रूयात् । स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्तव्यमह-
इति न्यायात् । एतेनैकमूलतया शातातपोपि समन्वितः स्यादि-
त्युपन्यस्य निरस्ता ।

षडशीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विषुवदये ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

इति वाक्यं रात्रिसंक्रान्तिविषयतया व्यवस्थापितम् ।

तथा दिवासंक्रान्तिषु सर्वासु पूर्वापरभागाभ्यां द्वात्रिंशदेव दण्डः पुण्यकाल इत्युक्तम् ।

रात्रिसंक्रान्तौ च पूर्वापरदिनोत्तरभागयोः केवलयोर्मिलित-
योश्च पुण्यकाल इति दर्शितम् । एवं सन्ध्यासंक्रान्तावपि तत्रापि
षड्ग्रीतिमुखविषयद्वयोत्तरायणेषूत्तरदिनपूर्वाद्धं दक्षिणायने तु
पूर्वदिनोत्तराद्धं विष्णुपद्यान्तूभयाद्धमिति निष्कृष्टम् ।

तदेतदपेक्षलम् । तथा हि—

मानाद्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्व्वरीदले ।

इत्यादिवाक्यानां रूढे रात्रिविषयत्वे भविष्यत्ययने पुण्य-
मित्यादेर्दिनादिविशेषानुक्तेष्विनः सामान्यविशेषन्यायविषयत्वं को
वारयिता ।

तथा च रात्रिसंक्रान्तौ यावदाचनिकमादायैवानुष्ठानपरत्वं
निर्वाहेन तदतिरिक्तविशेषापेक्षा अतः षड्ग्रीतिमुख इत्यादि-
वाक्यं दिनसंक्रान्तिविषयमेव ।

इत्यञ्च षड्ग्रीत्यादेः समयविशेषावरूढतया प्रतीतौ निरा-
कांचले “अर्वाक् षोडश विज्ञेया” इत्येतस्य समयविशेषमाकांचस्य
पारिग्रेथ्यादश्रुतसमयविशेषतदाकांचविष्णुपदौमात्रविषयतैवोचिता ।

अतएव रात्रिसंक्रान्तिविषयत्वे तत्पुण्यकालान्वयमवगम्य तद्वि-
शेषतयान्वयो व्यवहितः, दिनसंक्रान्तिषु भविष्यत्वादेः साक्षादन्य
इति तत्परत्वमेव युक्तमन्यथा वैषम्यापत्तेः ।

तद्विषयत्वे विष्णुपद्यामित्येव ब्रूयादित्युपालम्भो निर्बीज एव ।

पदाद्वा सामान्यविशेषन्यायाद्वा विशेषलाभस्य^१ व्युत्पत्तिरिद्धत्वात् ।

एवञ्च षड्गौतिमुखेऽतीते इत्यादेर्विशेषविषयस्थितावर्त्ताक्
षोडश नाञ्च इत्येतस्य सामान्यशास्त्रस्य सामान्यविशेषन्यायाद्भिन्न-
विषयत्वस्थितौ विष्णुपद्येवाद्भूविषया इति न्यायरत्नो लिखति स्म ।

युक्तञ्चेतत् । अयनेषु विकल्पोऽयमित्यादिना प्रतिपादनीयो-
त्तरायणदक्षिणायनयोरवस्थं दिनसम्बन्धितया विवक्षितत्वात्त-
त्तन्त्रस्याश्रुतरात्रिकलस्याच्चापि षड्गौतिमुख इत्यादौ सम्भवात्
पारिशेष्यात् । षड्गौति मुखे वृत्ते इति दिवाभंकान्तिपरमिति
कल्पतरुकारवचनाच्चेति ।

महासाम्भिविघ्निकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महासाम्भि-

विघ्निकठकुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते कृत्यरत्नाकरे

संक्रान्तिरङ्गः ॥

अथामावास्यातरङ्गः^१ ।

तत्र मनुः—

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

पितृयज्ञः पिण्डपितृयज्ञार्थं कर्म अग्निमत्वमत्र बोधनीयक्रमे
अधिकार्यवच्छेदकं पिण्डान्वाहार्यकं पिण्डानामनु आह्रियन्ते
यद्दर्शश्राद्धं तत्तथा एते च पिण्डाः पितृयज्ञीयाः मासानुमासिकं
प्रतिमासोद्भवम् ।

पिण्डानां मासिकं आहुमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन विशेषतः ॥

एषा पिण्डान्वाहार्यकमिति गुणविधानाय संज्ञा, अमिषेण
प्रशस्तेन खड्गमांसादिना ॥

कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षौणे राजनि शस्यते ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया प्रोक्तं क्षौणे राजनि चेत्यपि ।

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

अमावस्यां प्रतीचेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षौणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः^२ क्लृप्त भवेदणुः ॥^१ C अमावस्यानिर्णयः ।^२ A B अधिकार्यवच्छेदकम् ।^३ B मत्तः ।

आयहायण्यमावस्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रूवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अचेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिष्यकविदो वदन्ति ॥

सम्मिश्रा या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् कश्चित् ।

खर्वितान्तां विदुः केचिदुपेक्ष्यमिति चापरे ॥

वर्द्धमानाममावस्यां लङ्घयेदपरेऽहनि ।

यामांस्तोनधिकान् वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

राजनि चन्द्रे तृतीयांशे त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे अपराह्णे
इति यावत् चतुर्दश्या यामः चतुर्दशीयामः तुरीयं चतुर्थं
अनुपूरयेत् अमावस्या क्षीयमाणेति समन्धः ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव इत्यादिना—

चन्द्रादर्शनश्रुतिविरोधमाशङ्क्य परिहारः कृतः अदर्शनस्य
क्षयोपलक्षणत्वात् । दृश्यमानेऽप्येक इति यद्गोभिलवचनं तदपीत्यभूत्
चतुर्दशीविषयम् । तदन्ते चतुर्दशीशेषे यदामावस्या आङ्गयोग्य-
कालव्यापिनी न भवति तदा अयं पक्षः ।

इतरथा तु प्रथम एव अमावस्याष्टमेऽंश इति यदा अमा-
वस्याया अष्टमोऽंशोऽपराह्णव्यापौ भवत्यपरदिने तदाप्यनुरूपस्य
चन्द्रमसः सत्त्वेन क्षयाभावात् न तत्र आङ्गं कर्तव्यम् ।

यदाप्यमावस्याया न दृद्धिचयौ किन्तु सन्धेनोभयदिनयो-
रमावस्याया अपराह्णसम्बन्धः तदापि पूर्वदिन एव आह्नं कर्त्तव्यं
क्षीणे राजनि शस्यते इति मनुवचनात् ।

आग्रहायणी-ज्येष्ठमावस्ययोस्तु ज्योतिषशास्त्रानुसारेण चन्द्र-
गतिवैलक्षण्यात्—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

इत्यादि प्रकारस्यासम्भवादुत्तरदिने एवामावस्याष्टम^१ भागेऽपि
आह्नमित्यर्थः । तदन्त एव अमावस्यान्त एवेत्यर्थः ।

सन्धिश्चेति खर्वितां निन्दितां आह्वानर्हां केचिदाहुः ।
उपेह्नमिति चापरे आह्वानर्हतया स्वीकुर्वन्ते इति चापरे ।

तदेवं संशयं कृत्वाऽप्ये निर्णयो वर्द्धमानामित्यादिना, तेन
चतुर्दशीमिश्रा अमावस्या यदा पूर्वदिनापराह्णे यदा च विहित-
भागेनोत्तरापराह्णसम्बन्धिनी तथा वर्द्धमानतिथिपक्षे उत्तर-
दिने आह्नं सन्धौयमाणयोर्द्वयोश्च^२ पूर्वदिन एव इति संचेपः ।
एवञ्च^३ आह्नकल्पे सन्धपक्षे उत्तरदिवसे आह्नमिति यदुक्तं
तन्नादरणीयम् । कल्पतरु-पारिजातविरोधात् ॥

इति महाशान्धिविग्रहिकठकुरश्रीवीरेश्वरात्मज-महा-

शान्धिविग्रहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते

कृत्यरत्नाकरे अमावस्यातरङ्गः ॥

१ C अमावस्यान्तपद्य— ।

२ A क्षीयमाणतया ।

३ A B D आह्नकल्पे इति पदं नास्ति ।

अथ ग्रहणकनिर्णयः ।

तत्र जावालः—

संक्रान्तेः पुष्यकालस्तु षोडशोभयतः कला ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

यमः—

स्नानं दानं तपः आद्रुमनन्तं राज्ञदर्शने ।

राज्ञदर्शनदत्तं हि आद्रुमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

देवलः—

राज्ञदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

दानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

ज्ञातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्रुं वै राज्ञदर्शने ।

अकुर्व्याणस्तु तच्छ्राद्रं पङ्के गौरिव सौदति ॥

अत्र राज्ञदर्शनस्य भूयोभिर्वाक्यैर्निमित्तत्वबोधनात् कल्पना-
लाघवेन कर्त्तृत्वसमानाधिकरणस्य च तस्यादेयत्वात् स्नानादि-
कर्त्तृरुपरागदर्शनं निमित्तं चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचर
इति पुष्यवेलानियामकवचनाच्च यावद्दर्शनयोग्य उपरागो वर्त्तते
तावद्दर्शनानन्तरं स्नानादिक्रियेति व्यवस्था ।

कल्पतरुकारस्तु—

चन्द्रसूर्योपरागस्य निमित्तत्वप्रतिपादनात् ज्ञातस्यैव च
निमित्तत्वात् ज्ञानमात्रे प्राप्ते यावद्दर्शनगोचर इति राज्ञदर्शन

इत्यादिवचनाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता चाक्षुष एव ज्ञाने दर्शनपदस्य मुख्यत्वादित्याह । अत्र च फलतो न विशेषः ।

यत्तु पारिजातनिवन्धे दूषितम्—

न तावद्दृष्ट उपरागो निमित्तं तथा हि चाण्डालादिस्पर्शं इव येनैव दृष्टं प्रत्येव निमित्तं स्यादिति तदिष्टापादनमेवेति मन्दम् ॥

पचान्तरदूषणं पारिजातोद्भावितं यत् तदनभ्युपगमेनैव निराकृतम् ।

यत्तु येन केनापि दृष्ट उपरागे अन्यः स्वानादि करोत्यलं सामानाधिकरण्येनेति तन्मन्दम् । उक्तयुक्तः ।

विष्णुः— चन्द्राकोपरागे नाश्रीयादमुक्तयोरस्तङ्गतयोर्दृष्ट्वा स्वात्वा परेऽहनि ।

ज्ञातातपः—

अहोरात्रन्तु नाश्रीयात् चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्वानं कृत्वा विधानतः ॥

सूर्य्याचन्द्रमसोर्लोकानक्षयान् याति मानवः ।

धौतपात्रा विशुद्धात्मा मोदते तत्र देववत् ॥

अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्वातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अहोरात्रोषितः पूर्वदिने कृतोपवासः ।

नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्वमङ्गि सायं अग्निग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्वात्वाश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽङ्गघात् यस्तास्तमितयोस्तयोः ॥

महानिशा रात्रेः सार्द्धप्रहरादुपरि^१ मुहूर्तचतुष्टयम् ।

ज्योतिःशास्त्रे—

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा चन्द्रग्रहो भवेत् ।

सायं तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम् ॥

अत्राहोरात्रन्तु नाश्नीयादित्यादिना विहितमभोजनम् काम्यं
सूर्याचन्द्रमभोरित्यादिना फलोपस्थितेः ॥

अहोरात्राभोजनमदर्शन^२पक्षे मुक्तदर्शनानन्तरं भोजनविधा-
नात् । कामनाविरहे तु—

नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमङ्गि सायं शशिग्रहात् ।

इत्यादिना व्यवस्था ।

एवञ्च मुक्तयोः चन्द्रसूर्ययोरस्तसमये दर्शनविरहेऽपि भोजन-
मदुष्टमयमिहं समुदायार्थः ।

कामनावता उपरागपूर्वदिने उपवासः कर्त्तव्यः, निष्कामेन
तु यस्तास्तसूर्यग्रहे तु न^३ भोक्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नाश्नीयादथ तत्काले यस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

मुक्तयोश्च कृतस्नानः पश्चात् कुर्यात् स्ववेश्मनि ॥

कुर्यादित्यग्रनमिति विपरिणतमनुष्यते ।

१ C सार्द्धप्रहरदयोपरि ।

२ C मुक्तादर्शनपक्षे ।

३ A न पदं नास्ति ।

तथा—

नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आङ्गं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥

देवीपुराणे—

गोदावरौ महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।

सूर्य्ये च राज्ञा यस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदातोयसंस्पर्शात् शतकृत्या भवन्ति ते ।

ये सूर्य्ये मैत्रिकेयेन स्पृष्टे रेवाजलं नराः ।

स्पृशन्ति चावगाहन्ते न ते प्रकृतिमानवाः ॥

स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलम् ।

स्पृष्ट्वा गोमेधतुल्यन्तु पीत्वा सौत्रामणीं लभेत् ॥

स्नात्वा वाजिमखं पुष्पं प्राप्नुयादविचारतः ॥

रविचन्द्रोपरागे तु अयने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गाऽपि द्रष्टव्या तद्देव सरस्वती ॥

शिवादित्यफलं तच्च मण्डले समुदाहृतम् ।

सगृहे मण्डले योगे तदपि प्राप्नुयाच्चरः ॥

शिवादित्ययोर्मण्डले चेचे तथोर्यत्फलं तद्वाङ्मस्ते शशिसूर्य्ययो
र्मण्डले योगे पूजायां प्राप्नोतीत्यर्थः । इति^{३५} कल्पतरुः ।

ऊपरारण्येचेपु यत्पुष्पं समुदाहृतम् ।

तदत्र कालमाहाव्यादुपरागेऽधिकं भवेत् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे—

स्वर्धून्यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्नांमि भूतले ।

कूपस्थान्यपि चन्द्रार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥

अधिकं ग्रहणमधिकृत्य तत्तन्मासेष्वनुसन्धेयम् ।

अथ ग्रहणज्ञानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणे—

यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः ।

तस्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वौषधिविधानवत् ॥

चन्द्रोपरागं सम्प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।

सम्पूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥

पूर्व्वमेवोपरागस्य समासाद्यौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भान् ब्राह्मणान् सागरानिति^१ ॥

गजाश्वरथावल्लीकसङ्गमाद्बृहदगोकुलात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानौय निःक्षिपेत् ॥

पञ्चगव्यञ्च कुम्भेषु शुद्धमुक्ताफलानि च ।

रोचनां पद्म-शङ्खौ च पञ्चरत्नसमन्वितौ ॥

स्फटिकं चन्दनं श्वेतं तीर्थवारि ससर्षपम् ।

गजदन्तं सकुमुदं तथैवोग्रीरगुग्गुलुम् ॥

एतत् सर्व्वं विनिःक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।

सर्व्वं समुद्राः सरितः तीर्थानि जलदा नदाः^२ ॥

आयात्तु यजमानस्य दुरितचयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्रनयनश्चन्द्रो ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मा महिषवाहनः ॥
 यमश्चन्द्रोपरागोत्यां ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ।
 रत्नोगणाधिपः साक्षात् प्रलयानलमग्निभः ॥
 खड्गव्यगोऽतिभीमश्च रत्नःपौङ्गं व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपतिश्चन्द्रः ग्रहपौङ्गं व्यपोहतु ।
 प्राणरूपेण यो लोकान् याति कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायुश्चन्द्रोपरागोत्यां पौङ्गामत्र व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 ब्रह्मविष्णुर्कयुक्तानि पापं तन्मे दहन्तु वै ॥
 एवमामन्त्र्य कुम्भैस्तैरभिषिक्तो गुणान्वितैः ।
 ऋग्यजुःसाममन्त्रैश्च शुक्रमात्र्यानुलेपनैः ॥
 पूजयेदस्त्वगोदानैर्ब्राह्मणानिष्टदेवतान् ।
 एतानेव ततो मन्त्रान् विलिख्य कनकान्वितान् ॥
 वस्त्रपट्टेऽथवा पत्रे पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
 यजमानस्य शिरसि निदधुस्ते द्विजोत्तमाः ॥
 ततोऽतिवाहयेद्वेलासुपरागेऽनुगामिनीम् ।
 प्राञ्जुषः पूजयित्वा तु नमस्यन्निष्टदेवताम् ॥

चन्द्रग्रहे निवृत्ते तु कृतगोदोद्धमङ्गलः ।
 कृतस्नानाय तं पट्टं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहस्नानं समाचरेत् ।
 न तस्य ग्रहपौडा स्यात् न च बन्धुजनक्षयः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ।
 सूर्य-ग्रहे सूर्यनाम सदा मन्त्रेषु कीर्तयेत् ॥
 अधिकाः पद्मरागाः स्युः कपिलाञ्च सुशोभनाम् ।
 प्रयच्छेदित्तसम्पत्तौ चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं आवयेद्वापि मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते ॥

इति मत्स्यपुराणे चन्द्रादित्योपरागे स्नानविधिः ॥

इति महासान्धिविग्रहिकठकुर-श्रीवैरेश्वरात्मज महा-
 सान्धिविग्रहिकठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
 कृत्यरत्नाकरे ग्रहणतरङ्गः ।

अथ व्रतादितिथिवेधाद् व्यवस्थितिः ।

तत्र पूर्वदिने स्नात्वा निरामिषमेकवारं भुक्त्वा अपरदिने प्रातर्दन्तान् संग्रोध्य सूर्योदयवेलायां ॐ अद्येत्यादिना व्रतसमयं निर्दिश्य फलमुद्दिश्य भगवन् सूर्यं भगवत्यः सोमादिदेवता उपवासं नक्तमयाचितं मया कर्त्तव्यमिति संकल्पाभिलाषरूप-व्रतग्रहणं कुर्यात् ।

सोमादिदेवतास्य कथिताः परिभाषायाम् । अनेकाहसाध्येऽश्व-स्थाने अद्यादीति प्रयोज्यम् ।

एतच्च

अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

इति देवलवाक्यात् प्रधानान्वयाभ्यर्हिततया प्रातर्व्रतमाचरेदिति पर्यवसितादोद्भवम् । विप्रतिपत्तिश्च परिभाषायां निराकृता । आहारमभुक्त्वा इत्याहारस्यैकत्वविवचया पूर्वदिने एकभक्तलाभः । वज्रपु व्रतेष्वेकभक्ताभिधानात् सामान्यत एव तत्कल्पनालाघवादाचाराच्च ।

अन्ये तु

सायमाद्यन्तयोरन्तोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्म्योपवासे कुर्वीत नैव भक्तचतुष्टयम् ॥

इति वचनादुपवासे एकभक्तमिच्छन्ति ॥

अथ व्रतचिन्ता ।

तत्र व्रतज्ञान्द्रायणादीति कल्पतरुकारः ।

अन्ये तु

आरभ्य कामचारादसमापितमात्मनः ।

अद्धा यदमुत्र भवति हेतुस्तद्व्रतमाचक्षते मन्तः ॥

समयप्रदीपकारैः—

स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः संकल्पो व्रतमित्युक्तम् ।

देवेश्वरधर्माधिकारिणस्तु

व्रतकाण्डपरिपठितत्वेव व्रतत्वमित्युचिरे ।

अन्ये तु—

जातिविशेषवान् संकल्पस्तुविषयकतया वा व्रतमित्याहुः ।

ननु द्वितीयोक्तप्रवृत्तिनिमित्तं व्रतधर्माणि कथं निश्चयं,
इत्थं पदाव्युत्पत्तावपि व्रतपदार्थस्तत्रैव तद्वर्त्मयोग इति ।

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।

जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते ॥

इत्यस्मादेव वाक्यादोधोत्पत्तेरविरोधान्तथैवानुभवाच्च । यथा
गौस्तथा गवय इति वाक्याद्यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इतिवत् ।

सर्वभोगविवर्जितः शास्त्रनिषिद्धभोगशून्यः ।

प्रिष्टाः—

उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि वै ॥

अनेन काष्ठकरणकधावनस्योपवासे निषेधादन्तधावनस्य प्रति-
प्रसवाद्भुक्तमकाष्ठेन दन्तधावनम् ।

अथ व्रतादितिथिषु पूर्वोत्तरगामिनीषु उभयत्र विहित-
काशलाभे दिनाध्यवसायचिन्ता ।

तत्र भविष्ये—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुपोषणम् ॥

एकादशां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

आराधनाय द्वादशां विष्णोर्यद्वदियं तिथिः^१ ॥

पतङ्गोपासनाय भानोराराधनाय षष्ठीसमेता सप्तमी कर्त्तव्या
ग्राह्या सप्तम्युपवासं सप्तमीयुतषष्ठ्यां उपोषणमाहुर्धृत आराधनाय
इत्यादिना दृष्टान्तकलेन अपराध्यवसायवर्णनं तेनैकादशी द्वादशी
मिश्रा कार्या षष्ठीमिश्रा तु सप्तमीत्यर्थः ।

सम्पूर्णेकादश्यामपरदिनवर्द्धमानायामपि वाक्यमिदं नियामक-
मित्येके ।

न च दार्ष्टान्तिके नाष्टमीयुतेति निषेधादुभयतिथेरेवा-
गमात् दृष्टान्तेऽपि तथैव विवचेति वाच्यम् ।

मानाभावात् वाक्यस्योभयव्यवस्थापकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकस्य
विवक्षितत्वात् ॥ यदाहुः— सप्तम्येकादश्योर्वाचनिकी व्यवस्येति ।

अन्ये तु

यत्र षष्ठीविद्धा सप्तमी पूर्वदिने उत्तरदिने च अष्टमीविद्धा
एवं दशमीविद्धैकादशी पूर्वदिने उत्तरदिने एकादशीमिश्रा
द्वादशी तत्र क्लृप्तो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन पूर्वापरतिथ्योरेतद्

ग्राह्यत्वं बोधयति । उभयत्र दिवावेधश्चात्र विवक्षितः । अन्यत्र तु नेदं वाक्यमुपतिष्ठते इत्याहुः ।

एतन्मूलक एव

दशमेकादशी विद्धा गान्धारौ तामुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

इत्यादिनिन्दानुवाद इत्यपि । तदेवं तिथिद्वयमात्रमभिधाय मूकायां मूलस्मृतौ संकल्परूपप्रधानव्रतपदार्थानुरोधादेश्च भूपालानुगतस्याप्यतिप्रसङ्गनसमाकुलत्वे महाजनपरिगृहीतवचनमेव व्यवस्थायां ग्रहणम् ।

तच्च

युग्माग्निकृतभृतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी मिश्रा चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपदा त्रमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्वृत्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

एतेन युग्माग्न्योर्द्वितीयाद्वितीययोः कृतभृतयोः चतुर्थीपञ्चम्योः षण्मुन्योः षष्ठौषष्ठम्योः वसुरन्ध्रयोरष्टमौनवम्योः एकादशी द्वादश्योः चतुर्दशी-पूर्णिमास्योरमावस्याप्रतिपदोश्च युग्मं महाफलमित्युक्तम् । तेन द्वितीया तृतीयामिश्रा कार्येषु ग्राह्या तृतीया द्वितीयामिश्रा एवं सर्वत्र ।

अत्र केचित्—

द्वितीया प्रतिपन्मिश्रा हेया तृतीया चतुर्थीमिश्रा हेया एवमन्यत्रापि युग्मान्तरं हेयं अथवा युग्मविधिराचारादहोरात्र-

साध्योपवासादिकर्मणि तिथिद्वेधे सति सर्वत्र बोद्धव्यः । देवपूजा-
दावपि विहितपूर्वाह्णादिगामितिथिलाभे यदा त्वेकस्मिन्नेव
विहितकाललाभस्तदा तत्रैव कर्म । ननु व्यस्तनिन्दाश्रवणान्तत्रापि
युग्मादरः ।

मैवं दिनद्वयगामिविहितकाले सप्तम्यादिनिमित्तं कर्म सक्तं
कर्त्तव्यं पूर्वस्मिन् दिने वा द्वयपेक्षायां तत्रैव युग्मविधिः ।
अपेक्षितविधिवलात् नियममात्रे लाघवाच्चेति ।

अत्र किञ्चिदुच्यते—

दिनद्वयगामिनि विहितकाले इति किं यथाश्रुतमेव विवक्षितं
दिनद्वये तिथिद्वयद्वाभिप्रायं वा प्रथमे पक्षे व्यापिकायामपि
षष्ठ्यामपरदिनसप्तमीयुतायां तथालमिति तत्रापि षष्ठी सप्तमीयुतै-
वादेया द्वितीयस्तु व्यापकषष्ठ्यामुभयदिनगामिन्यामुभयत्र विहित-
काललाभे कस्मिन् दिने सा समादर्त्तुमर्हतीत्याकाङ्क्षासाम्यान्
युक्तः ।

अतएव जीकनौयनिवन्धाचार्यावृद्धिहामादिना तद्दिनद्वय-
गामिनि विहितकाले कृत्यं कुचदिने क्रियतामित्यवतारयति स्म ।
तत्प्रकरणं आकाङ्क्षैवात्र न जायत इति तु साहसं तदसु तावदिदं ।
चतुर्दशी शुक्ला पूर्णिमायोगात् कृष्णचतुर्दशी तु त्रयोदशीभिश्चैव
ग्राह्या “कामविद्धो हरः पूज्यः” इति वचनात् कामहरौ त्रयो-
दशीचतुर्दशी । निषेधे त्वष्टम्यादौ मांसादीनां तद्द्वेलाव्यापकत्वेन
निषेधस्त्रैर्व्यान्निषिद्धे कालवर्जनमिति वाक्यान्नाकाङ्क्षा इति न
युग्मविधिः ।

तथा

षष्ठ्यष्टम्यावस्था कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥

इदञ्च वाक्यं षष्ठ्यादितिथीः परभूततिथियुक्ताः सप्तम्यादि-
तिथीः स्वपूर्व्वतिथियुक्ताः स्वकार्य्यं विदधदनुभूयते । तदेतद्यथा
+ श्रुतमेवाकाङ्क्षाया उभयपक्षेऽपि प्रयोजकस्यैर्यात् + प्रथम एव
पक्ष इत्येके ।

तथा च द्वेधे व्यवस्थायां कृतायां यत्र नोभयवेधो दिनद्वय-
गामिनौ च विहितकालवती तिथिस्तत्र का गतिरित्याकाङ्क्षाया-
मिदं वाक्यम् ।

इति समयप्रदौषेऽपौदमुभयदिनतिथिद्वयवेधे एतद्वोद्भवमिति
नावतारितम् । किन्तु सामान्यत एव ।

अन्ये तु

अत्रापि तिथिद्वयवेधविषयतामेव वदन्ति व्यापकभावेन
प्रथमोत्तरतिथौ व्यापकत्वं प्राथम्यञ्च विनिगमकमाहुः ।

यत्र तु सम्पूर्णेकादशी दिनान्तरे वर्द्धते तत्र किञ्चिदुत्तरादरे
उक्तमेव तिथेः प्रान्तमुपोष्यं स्यादिति नारदपुराणौपवाक्यञ्च
पूर्णाष्टिकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि ।

इति वाक्यञ्च शिष्टपरिगृहीतम् । आचारवाङ्मन्यञ्चात्र ।

गौडाम्—

सम्पूर्णेकादशी यत्र परतोऽपि विवर्द्धते ।

तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही ॥

तथा—

द्वादश्यां पारणाभावे^१ पूर्वामुपवसेद्गृही ॥ इति वाक्यद्वया-
ज्ञावस्थामाहुः ।

अन्ये तु व्यापकतया प्राथम्येन प्रथमामेकादशीं मन्यन्ते ।

आचारोऽपि चात्र द्विविध एव तस्मात्तस्यैव भूमानमादाय
श्रवहर्त्तव्यम् ॥

किं वस्तु दोषपरिहीनमिहास्ति लोके

किं वा न राजति गुणोज्ज्वलमर्थजातम् ।

स्वं मत्सरं रिपुमिव प्रतिहत्य सन्तो

गृह्णीत तद्गुणमपाकुरुताऽथ दोषम् ॥

वृन्दे मन्त्रीश्वराणां परिषदि विदुषां सामगानां समाने

गोष्ठीषु स्तोमभाजां सदसि सुकृतिनां श्रीमतां मन्दिरेषु ।

आगङ्गाम्भःसभासु चितिवलयभुजामालये नैतिभाजाम्

श्रीमच्चण्डेश्वरोऽयं निखिलगुणनिधिर्गीयतां गौरवेण ॥

महासाम्भिविघ्निक ठकुर-वीरेश्वरात्मजमहासाम्भिविघ्निक-

ठकुर-श्रीचण्डेश्वरविरचितः कृत्यरत्नाकरः ।

समाप्तः ॥

छत्वरत्नाकरधृत-संहिताकार-ऋषीणा- मकारादिक्रमेण नामसूची ।

	शः	पं
अङ्गिराः	२४, १४ । ६४, १२	
आपस्तम्बः	८, १ । २०, १	
	२४, ७ । ३३, १५-१६	
	६१, १६ । ३२४, ६	
	५४५, ४	
ऋष्यशृङ्गः	२६, २० । ५३८, १	
कात्यायनः	४६, १७ । ३२०, ७	
	३२३, ५ । ५४५, १४	
	६२२, १३	
गार्ग्यः	... २६५ ७	
गोतमः	... २६४ १२	
गोभिलः	... २६ २०	
गौतमः	१८, १६ । ३७, ५	
जातुकार्गः	... ३२० २१	
जावालः	३७, ७ । ३२६, ७	
	६१४, २० । ६१६, ६	
	६२५, २	
दक्षः	१७, १८ । ४५, २ । ४६, ६	
	४४१, १६	
देवलः	१५, १ । १६, १२	
	१७, १, १५ । २८, १६	
	३५, १६ । ५३, ७	
	५४, १६ । ५६, ७	
	५७, ६ । ३१७, ७	
	३३१, ४ । ५४७, १	
	६१६, २०	

	शः	पं
नारदः	...	११ १
पारस्करः	...	२८ १३
पैठीनसिः	७३, ५ । ५४५, २१	
वृद्धवसिष्ठः	...	३० ४
वृद्धमनुः	...	३० ४
वृद्धश्रुतातपः	३०, ४ । ५६, १३	
	५४६, ११	
वृहस्पतिः	११, ८ । १४, १४	
	१५, ७ । २३, १८	
	२१३, १६	
बौधायनः	३२, १६ । ३५, ४	
	४८, २ । ४६, ११ । ७४, ३	
	५४५, १८	
मनुः	७, १४ । १२, ६ । १७, १०	
	१८, ५ । २०, १३ । २१, १	
	२५, १ । २६, २ । ३८, ३	
	४०, १८ । ४३, १ । ७७, १	
	२५२, ८ । ३१५, १०	
	३२०, १३ । ३२१, ४	
	३२३, ११ । ३३०, १६	
	४२५, १३ । ५४४, १४	
	५४८, १४ । ५६६, १२	
मरीचिः	६१, ४ । ६७, ३	
	२६५, १७ । ३२७, ३	
यमः	२१, १ । २६, १ । ३२, १६	
	३६, १७ । ४०, २ । १५१, १५	

शः	पं
१५६, १२। १६४, ६	
३०७, १५। ४०६, २	
४३२, १। ४७६, १३	
४८८, ८। ४८६, १५	
४६५, १४। ६११, २	
याज्ञवल्क्यः १५, ४। २७, १	
३०, ६। ४६, ३। २५१, १२	
३१६, १। ३१७, ६	
योगियाज्ञवल्क्यः ३०, ४। ४७, १६	
४६, १६। ५१, ६। ६३, ७	
योगीश्वरः ... ८१ १४	
जगुहारीतः ३०, ४। ४७, १२	
६७, ८। ५३६, १७	
वसिष्ठः १८, ६। २१, १। २४, ३	
३३, ६। ४०, १३। ४४, ७	
४६, ४। १६६, ४। १६७, १४	
२५१, १०। २५२, १। ३१६, ६	
५३८, ५	
विष्णुः १४, ८। ४५, ७। १४०-३	
१५५, १। २१४, ५। २५१, ७	
२५२, ७। २६६, १६	
३०७, १३। ३१६, ११	
३१८, ८। ३२४, १६	
३६६, १४। ३६६, २०	
४३०, १८। ४६१, १६	
४७३, २०। ४८४, १०	
४८७, १६। ४८६, १६	
४६५, १०। ५१३, १	
५१६, ११। ५४५, १	
५४६, १७। ६२६, १०	
व्याघ्रादिमुनिः ... ३० १	

शः	पं
व्यासः ३८, १६। ४८, १६। ३१६, ६	
शङ्खः ६२, ११। ३१७, १३	
५४४, २०	
शङ्खलिखितौ २८, १८। ३२, ६	
३४, १०। ३६, ११। ४१, २	
प्राय्यायनः ... ४८ १०	
प्रातातपः ... ४८ ७	
५६, १६। २१८, १५	
३२७, १६। ३२८, २०	
६१४, १६। ६१७, ५	
६१६, १२। ६२५, १२	
संवर्त्तः ... ५६० १८	
सुमन्तुः ... २८ ३	
हलायुधः ३१६, ६। ३२७, १३	
३३२, ३	
हारीतः ६, २। २१, ४। २६, ११	
३३, १२। ३६, २०	
६१, १७। ८१, ४	

संहिता नामानि ।

जावालम्बुतिः	... ४०२ १५
वराहसंहिता	३६७, १७। ३७२, ५

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कर्मप्रदीपः	... २६४ १८
कल्पतरुः	८, १४। २६, १८
३८, १५। ५३, ३। ५४, १४	
५६, १२। ६६, ११। ७१, ६	
७४, ३। १७०, ११। १७५, १८	
२६७, १२। ३१६, ७	
३२२, १८। ३६५, १०	

शः	पं
४७६, १०। ४८७, ११	
५०१, १८। ५१५, ८	
६२५, २०। ६२८, २०	
कामधेनुः ३०, १। २६६, १८	
कृत्यसमुच्चयः २८६, २। ३१३, ८	
४४६, १८। ५१२, १८	
५१५, ६। ५२२, ६	
५३६, १५	
गाङ्गेयः ... १८८ ७	
गौडौयनिबन्धः ... २५८ २१	
गौडौयवाक्यम् ... १५३ ११	
जिकनौयनिबन्धः ... ६३६ १५	
दानसागरः ५४, ६। १६६, ५	
३००, २। ४८७, १८	
५१५, ५	
पारिजातनिबन्धः ... ६२६ ३	
भूपालसमुच्चयः ... २०५ १६	
षट्त्रिंशन्मतम् ३१, १	
समय प्रदीपः ४००, ८। ४०१, २	
४७६, १०। ५०५, १०	
५२२, ६। ५४०, १३	
६३३, ४। ६३७, ११	

संग्रहकारनामानि ।

गौड़ः ४१२, १२। ६३७, २२	
देवेश्वरधर्माधिकरणिकः—	
२३६, ६। ६१८, १५	
पारिजातः ३१, ६। ५४, १५	
५८, १४। ५६ १२। ६१, १४	
६६, ११। ७४, ३। ६२, १५	
३००, २	

शः	पं
पाञ्चाव्यव्याख्याता ... ३००, २	
३१६, ७। ३२८, २। ५००, ७	
५१५, ८। ५१६, ७	
विश्वरूपः ... २७ ६	
भट्टपादः ... २६ १८	
भूपालः १७१, ६। १७५, १८	
२७८, ४। ३१३, ७	
४६६, १०। ६३५, ७	
भोज भूपालः ... ५८ १७	
लक्ष्मीधरः ५१, १२। ७४, ६। ८१, ५	
श्रियः २३३, ४। २७०, १४	
२७१, ६। ४६८, १२	
५०४, १। ६३३, १७	
श्रीदत्तोपाध्यायः ६६, १२	
सागरः ४६, २। ५१, ११	
६१, १३। ४३८, ६	
५१५, ६। ५२०, ३	
स्मृतिमहार्णवकारः ६१६ ७	
हलायुधः ३१६, ६। ३२७, १४	
३३२, ३	

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ... २११ ६	
आग्नेयपुराणम् ... ११८ १२	
१४५, ६। १५१, ६	
१५३, १२। १८६, १५	
४८६, १५	
आदित्यपुराणम् ... ५६ १७	
१७६, २०। २१४, १७	
२१८, १७। २१६, ११	
३६७, १। ५६१, ७	
५६७, ३	

कालिकापुराणम् १०, ८। ७१, १२
 १७५, १६। ४३४, १४
 ४५२, १२। ४६३, ८
 कूर्मपुराणम् ४७, १५। ६४, ५
 १७८, १७। ४६५, १७
 गरुडपुराणम् ... ४७५ १२
 देवीपुराणम् १६, १६। ८२, ४
 ६१, १६। १०८, ३
 १२७, ७। १४१, २
 १५३, १। १५६, ४
 १६०, १३। १६६, ८
 १८३, १३। १८४, ४
 १६२, १५। १६७, ५
 १६६, १७। २२१, १६
 २२८, १८। २३८, १
 २५४, १२। २५८, १८
 २८०, १। २८२, ११
 २८५, १८। ३०१, १
 ३०४, १६। ३०८, १७
 ३०६, १। ३१०, १४
 ३१८, १६। ३२७, १०
 ३५१, १। ३५७, १७
 ३६५, १४। ३६७, १३
 ४०३, ११। ४४१, १४
 ४४२, १३। ४४४, १६
 ४७५, १। ४८५, ११
 ५०३, ७। ५१३, ४
 ५३१, ६। ५३६, ७
 ६१३, २। ६१५, ३
 ६१६, ६। ६१७, १४
 नरसिंहपुराणम् ४५, ५। ६२, १६

२६८, ११। ४६१, १४
 ४७६, ४। ५७३, १०
 नन्दिपुराणम् ... ५४८, १८
 ५६२, १। ५६६, १६
 पद्मपुराणम् ... १६३, १८
 ३६६, १७। ४१०, १
 वराहपुराणम् ६४, २। १३१, ६
 १३३, १५। १४६, १२
 १६१, ११ १६०, ६
 २०६, १३। २४७, ८
 ३६४, ७। ३७३, ८
 ४२०, ४। ४२५, २०
 ४४३, १३। ४६१, ६
 ४८२, १६॥ ५१०, ११
 ५४७, १६। ५४८, ८
 वामनपुराणम् ८३, २। १५०, १
 १८०, ४। १६६, २
 २०६, ७। २२२, १
 २५४, ६। ३०८, १३
 ४०२, १८। ४१२, १७
 ४४३, १६। ४४४, १७
 ४८७, ७। ५१५, २
 ५४८, १। ५७४, १
 वायुपुराणम् ४७, ६। ६६, १०
 ३१६, १०। ३२५, १३
 ३२८, ८। ४७६, १
 ५१७, १५
 विष्णुपुराणम् १२, १। २७, १७
 ३१, ११। ३२, १२
 ४२, १। ६६, २
 १५७, ३। २७१, ३

शः पं

५२२, १२ । ५४२, ४
 ५४६, ४ । ५४७, ६
 ब्रह्मपुराणम् ५२, १६ । ६१, ६
 ७६, १४ । ८१, ६
 १०३, १ । ११६, १
 १२७, २० । १२८, ३
 १३७, १ । १३८, ८
 १४०, १८ । १४५, २
 १५०, ४ । १५४, ६
 १५६, २० । १५६, १८
 १६३, ११ । १६४, १५
 १८४, १४ । १८५, ८
 १८६, २० । १८०, १
 १८२, ६ । १८८, ६
 १८६, २ । २०४, १३
 २१३, १६ । २१८, ६
 २२२, १४ । २३३, १६
 २५०, १४ । २५७, ३
 २६४, ४ । २६५, ११
 २७२, ११ । २७५, १५
 २७८, ५ । २८५, ७
 २८६, ४ । २८७, ११
 २८२, ५ । २८७, ७
 ३००, ३ । ३०३, ५
 ३०६, ७ । ३१७, १५
 ३१६, ४ । ३१६, २०
 ३२१, १० । ३२२, ४
 ३२६, २१ । ३४७, १
 ३४८, ५ । ३५०, १
 ३७५, १३ । ३८२, २
 ४२०, १६ । ४३०, ४

शः पं

४३२, ८ । ४५२, ४
 ४६०, १० । ४६२, ५
 ४७१, ४ । ४७८, १८
 ४८२, १२ । ४८४, १६
 ४८२, १४ । ४८५, ६
 ४८६, १ । ५०३, ६
 ५०६, १ । ५१२, ६
 ५१७, १८ । ५१८, १
 ५२०, ८ । ५२२, ४
 ५२६, २० । ५३२, ४
 ५४०, २ । ५४१, १६
 ५४२, १६ । ६२७, १७
 ब्रह्माण्डपुराणम् ... ३२१ ५
 भविष्यपुराणम् ८, ११ । ६, १२
 १३, १ । १८, १२
 २१, १६ । २६, ११
 ३० १३ । ३५, २०
 ३७, १३ । ४२, १७
 ५३, १४ । ५७, ११
 ७६, १० । ७७, १६
 ८४, ५ । ८५, २०
 ८६, ७ । ८८, १०
 ११०, १७ । १२१, ७
 १२४, १ । १४७, २
 १४७, १६ । १४८, १८
 १५४, १ । १५५, ६
 १६६, १७ । १८०, १७
 १८३, ३ । १८५, १८
 १८७, ३ । १८८, १५
 १८६, १४ । २०३, १
 २०७, १८ । २१३, ६

शुः ष

२२१, ४ । २२२, ५
 २२५, १३ । २३४, ४
 २३४, १४ । २४४, ११
 २५४, २० । २५६, ६
 २५८, ६ । २५९, ४
 २७०, ८ । २७१, ६
 २७२, १ । २७३, ५
 २७५, १५ । २८३, १२
 २८६, २० । ३०१, १५
 ३०८, ६ । ३१०, ८
 ३१४, १ । ३२२, ६
 ३४८, १४ । ३४९, २
 ३५६, ७ । ४०१, ७
 ४०३, १ । ४०३, ७
 ४०४, ५ । ४०६, २
 ४०७, १२ । ४०८, १
 ४११, ३ । ४१३, १५
 ४१५, १ । ४१६, १५
 ४८९, १ । ४९०, १३
 ४९१, ७ । ४९४, ६
 ४९८, १६ । ५१३, ६
 ५१५, १६ । ५१६, १३
 ५२४, ६ । ५४३, १२
 ५४७, १६ । ५६६, २
 ६३४, ३

भविष्योत्तरम् ... १५७ ६

मत्स्यपुराणम् ३१, ७ । ५६, १०

७२, ६ । ८३, १२

८५, ६ । ८७, ३

११३, ६ । ११५, १५

११८, ६ । ११९, १७

शुः ष

१३५, १ । १४९, १८
 १५७, २० । १६७, ६
 १६८, ५ । १७३, १३
 १८६, ६ । १८३, ४
 २१७, १४ । २१९, ११
 २२३, ८ । २५३, १७
 २६५, २० । २६४, ११
 ३०१, ७ । ३२६, १६
 ३६५, १८ । ४३१, १६
 ४४०, १ । ४४८, १८
 ४६६, १४ । ४७३, १
 ४८६, १३ । ४९०, ४
 ४९८, १५ । ४९९, १
 ५१४, ११ । ५३१, ६
 ५३६, ४ । ५४३, ३
 ६२६, ६

महाभारतम् १०, १५ । १४, १७

१६, ५ । २५, ६

२६, ८ । ३०, ११

५४, ११ । ७६, ५

८३, १८ । १४८, ११

१६५, ११ । १६५, २१

१७६, ६ । १८२, १८

१८४, ७ । १८६, ११

२२०, १६ । २५४, १७

३०८, २ । ३१६, १८

३६७, १५ । ४०५, २०

४३२, ३ । ४४४, १३

४७५, ५ । ४७६, १६

४८७, २ । ४९१, १

शः	पं
५१५, १२ । ५४६, २१	
५६२, १२	
मार्कण्डेयपुराणम् ...	४६ ६
रामायणम् ३०, ११ । २१४, १	
शाम्बपुराणम् ...	४६ १४
शैवपुराणम् ...	६५ १
स्कन्दपुराणम् १४८, १५ । १६६, ८	
२२१, १ । २५४, १४	
३०७, १७ । ३८०, १	
३८६, १८ । ४०५, १७	
४०६, १७ । ४०८, १३	
४४४, १० । ४७५, ३	
४६१, ४ । ५१६, ३	
५७१, १८	

अन्यान्य-ग्रन्थनामानि ।

आगमान्तरम् ...	३५१ १५
३६६, १७ । ३६८, १८	
आयुर्वेदः ...	७२ ११
गृह्यपरिशिष्टम् ...	६६ १८
गौतमीयम् ...	१६ ५
छन्दोगपरिशिष्टम्	४६ १७
५०, ८ । १५२, १३	
२२०, ५ । ५४५, १४	
६२२, १३ । ६२६, १	
ज्योतिः शास्त्रम् ८०, ३ । २६३, १	
३६६, ५ । ५३८, १६	
६१५, ८ । ६२७, ४	
ज्योतिषम्	१६३ १
तैत्तिरीयश्रुतिः ...	१८ १

शः	पं
परिशिष्टम् ६२, १३ । ५३८, १५	
वसन्तराजः ...	३७२ १६
विश्वचक्रमहादानं	७२ २
विष्णुधर्मः ३०, ११ । ५१, १५	
२४५, १५ । २८७, ३	
विष्णुधर्मोत्तरम् ...	१२६, २
१४०, ५ । १४५, ७	
१४६, ७ । १५४, ४	
१५६, १७ । १६१, ८	
१८६, १८ । १६३, १	
१६७, १३ । २०६, ७	
२१३, ७ । २२१, १६	
२४८, ४ । २५६, १	
२६१, २१ । ३०१, ४	
३०८, २१ । ४७४, १२	
४८२, १७ । ४८५, ११	
४८७, ५ । ४८८, ११	
४८६, ६ । ५१०, ३	
५१२, १६ । ५१६, १०	
५१६, १६ । ५२६, १६	
५३०, ८ । ५५३, १३	
५६३, ६ । ५६७, १५	
६११, ५	
ब्राह्मणम् ...	७५ ५
रत्नाचलम् ...	७१ ८
राजमार्तण्डम् ...	६२, ११
१४६ ६ । १८५, १४	
वैद्यकम् ...	५०० २१
शिवधर्मः ...	३० ११
शैवागमः ...	१३७ २०

श्लोकचौ ।

अ

	श्लो:	पं		श्लो:	पं
अगस्त्यो दक्षिणामाशाम् ..	१८७	८	अनाघातेषु धर्मेषु ..	४०	१८
अगुहं चम्यनं मुखां ..	७८	९	अनुत्यन्ति तथा चान्ये ..	१२	१
अग्नेः परिपक्षः कार्यः ..	१४१	१३	अनुवादस्मृतिसूत्र्या ..	४९	१
अग्न्याधेयं प्रतिष्ठास्य ..	५३८	२०	अनुमन्ता विशसिता ..	४१५	१२
अहानि वेदाखलारः ..	२७	१८	अनेन विधिना यस्तु ..	१८९	१२
अङ्गुलाङ्गुलिमानन्तु ..	७६	८	अनेन विधिना त्राडं ३२०, १७। ३३१, १०		
अजेन सर्वलोहेन ..	३१७	१	अन्धके चापगते तस्मिन् ..	३८०	२
अज्ञानतिमिरान्धानां ..	७८	१८	अपि जायेत सोऽस्माकं ..	३१६	१३
अतस्तुर्थाचन्द्रस्तु ..	२७१	१	अपि नः स्वकुले जायात् ..	३१५	१८
अतःपरन्तु संवेद्यं ..	२८१	१५		३१६	१८
अतःपरं प्रवक्ष्यामि ..	२२८	१८	अप्रसरं कठोराडं ..	७२	१४
अतीत्यं शङ्करी दुःखी ..	४१२	१	अप्राप्ते भास्करे कन्यां ..	२८८	७
अत्र जन्मसदृशाणां ..	४२	५	अक्षेपु गोपु गजवाजि ..	३६८	१८
अथ कृष्णचतुर्दश्यां ..	५२०	८	अभावे त्वचमास्त्रायाः ..	६४	१
अथ चान्द्रयुजं मासं ..	३०८	४	अभुक्ता प्रातराहारं ५४, १७। ६२२, १०		
अथ चैत्रे तु कृष्णयां ..	५२२	५	अभ्यङ्गं शौरिदिवसे ..	६१२	४
अथ चैत्रां दृषोत्सर्गः ..	४३२	८	अर्वाक्पोदम विज्ञेया ..	६१४	१७
अथ प्रौष्ठपदे मासि ..	२६४	१३		६१८	१०
अथ भाद्रपदे कृष्ण ..	२६४	७	अतीतानागतोभोगः ..	६१४	३
अथ भाद्रपदे मासि ..	२५७	४	अयनादौ सदा देयं ..	६१७	८
अथाष्टाभिः क्षितिं पौष ..	१७७	१५	अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः ६२१, १८। ६२४, ६		
अष्टद्वार्ये विकल्पस्तु ..	७७	१८	अहोरात्रन्तु नाश्रीयात् ..	६१६	१३
अद्रोहः सर्वभूतानां ..	२६	८	अयने विपुवे चैव ..	६२६	१७
अध्यापनमध्ययनं ..	१२	१०	अर्द्धरात्रे अतीते तु ..	६२७	५
अध्यायानामुपाकर्म्म ..	२५१	१३	अमावस्याद्वयं यत्र ..	५३७	१६
अनन्तार्गभिणं सायं ..	६६	५	अमावस्यान्तु देवास्तु ..	४११	४
अनन्तसंसारमहासमुद्रे ..	२८४	७	अमावस्यामष्टमीच ..	५४८	१५
अनन्तं वासुकिं पद्मं ..	२७४	७	अमावस्यां न भुञ्जीत ..	५४	६
अनादिदेवतां दृष्ट्वा ..	५३८	१३	अमावस्यां ज्यो यस्तु ..	३२०	१२
			अमावस्याएका दृष्टिः ..	३१६	९

	शः	पं
अभावस्यायां चैवे तु ..	५२६	२
अभावस्यायां पिबे तु ..	२६५	१५
अभावस्यायां श्रवणं ..	४८८	८
अभावस्यायां सभूतः ..	११८	७
अयनादयनं यावत् ..	२१८	१७
अयाचितन्तु सप्तम्यां ..	३४८	४
अरण्यप्रशदानेन ..	५६५	४
अलङ्कारन्तु यो दद्यात् ..	५६६	१६
अशक्तस्तु पुनर्दद्यात् ..	४५०	३
अश्रुत्यश्रयनां नाम ..	२२५	१४
अशोककलिकायाष्टौ ..	१२६	१७
अश्वयुक्छणपक्षे तु ३२०, ३। २४७, २	२८६	१८
अश्वयुक्शक्रनयमौ ..	५४३	४
अष्टम्यामपि वाणिज्यं ..	३२३	१६
अष्टम्यां मातराणाम् ..	८४	७
अष्टम्यां रोद्धिषीयोगे ..	२४८	१८
अष्टाङ्गुलादिमानन्तु ..	१५२	११
अष्टादशपुराणानि ३०, १४। ३१. १२	३२	६
अष्टादशभ्यस्तु श्रयक् ..	७६	१६
अष्टोत्तरं पलशतं ..	१४३	१८
अष्टाषां पूजनं तत्र ..	१८	१३

आ

आग्नेयन्तु यदा अक्षं ..	४२०	८
आपहायणमावस्या ..	६२३	१
आचम्य प्रयतो नित्यं ..	६७	१७
आचारः परमो धर्मः ..	२१	५
आचाराक्षभते आयुः ..	२०	१४
आर्घ्यं द्रव्यमनादेशे ..	५८	८
आज्यहोमेषु सर्व्वत्र ..	७३	१४
आतिथ्यं वैश्वदेवस्य ..	११	२
आत्मशोभा ततः कार्या ..	१०७	२०
आदित्यवारे विप्राय ..	६११	३

	शः	पं
आदौ पुष्पं विजानीयात् ..	६१६	१६
आद्या पूर्णैः सदा कार्या ..	४७८	५
आद्यशंस्यमहिंसा च ..	१४	२
आपत्स्वपि च कष्टास्तु ..	३४	११
आयुधानां प्रदानेन ..	५६६	१०
आयुर्वेदो भनुर्वेदः ..	२७	२०
आर्ज्वं लोभश्रुत्यत्वं ..	१४	११
आर्द्रवासास्तु यत्कुर्यात् ..	४८	२१
आर्द्रायाः प्रथमे पादे ..	१८७	२१
आलिङ्ग्यौठपर्यन्तं ..	५१३	१०
आर्ये धर्मोपदेशश्च ..	३८	८
आश्वयुज्यामतीमायां ..	४०३	१८
आश्वयुज्यां कांक्षपात्रं ..	२८६	३
आश्वयुज्यान्तु छण्यायां ..	३१७	१६
आश्विने पक्षदग्रान्तु ..	३८५	२१
आश्विनस्य सिते पक्षे ..	३५८	६
आश्विनस्य सिताष्टम्यां ..	३५१	१५
आश्विने मासि मेघान्ते ..	३५१	२
आश्विने छतदानेन ..	३०८	२२
आश्विने वाय माघे वा ८२, ५। ३१०, १८	२३०	५
आश्विने नवरात्रन्तु ..	३०८	२
आश्विने सरयूः त्रेष्ठा ..	१८६	८
आपादस्यापि यो मासं ..	२०८	५
आपादमासे द्वादश्यां ..	१८६	१२
आपादमेकभक्तेन ..	१८८	१९
आपादग्रस्तपक्षे तु ..	२१३	१७
आपादान्ते वैश्वदेवे ..	२१४	२
आपादौ कार्तिकौ माघौ ..	१६६	१५
आपादौ मवधिं कला ..	३२०	१८
आपादौ चोपनामानं ..	४५१	५
आपादौ तोयधेनुश्च ..	१८७	११
आपादेष्वेवमेवन्तु ..	२०८	१४
आपादौ मासि भूताच्चे ..	१८८	१८
आपादौ मासि यः कुर्यात् ..	२०३	३

	शः	पं
आपादे मासि रानेन्द्र ..	२०४	१२
आपादेमासि यो देवी १४१, १८१, १८७, ८		
आपादे यो नरोष्ठ्यां ..	२४०	१२
आपादे शुक्लसप्तम्यां ..	१८८	४
आपाद्यामाययुष्याश्च ..	१४०	१८
आपाद्यापादयुक्ता चेत् ..	२१४	६
आपाद्यां यानपूतोऽथ ..	२१०	२१
आसनाहृदपादस्तु ..	४८	१४
आसप्तमं कुलं तस्य ..	५४६	८
आसमुद्रात्तु वै पूर्व्यात् ..	४४	१५
आग्नीनं जडः प्रको या ..	४०	१
आग्नीषं गयनं दत्त्वा १२८, ८१, ५४०, १०		
आहवेयं विपन्नानां ..	२२०	११

इ

इक्षवस्तुवराजस्तु ..	११५	१६
इत्येवानन्दजननी ..	४५८	१०
इत्येवानोदमा नाम ..	१२२	१६
इन्द्राग्निदेवते ऋते ..	१६६	८
इन्द्राग्नी यच्च ऊयेते ..	५२६	१८
इन्द्रो भाद्रपदे मासि ..	२८२	६
इन्धनानि च यो दद्यात् ..	४८८	४
इन्धनानां प्रदानेन ..	४८८	२०
इष्टापूर्तं द्विजातीनां ..	११	५
इष्टापूर्तौ ह्यतो धर्मा ..	१०	८

उ

उत्तरं यत्समुद्रस्य ..	४२	२
उदकुष्माण्धेनुश्च ..	१८०	५
उदेति तावद्गवानगस्त्यः ..	२८०	१४
उपवासपरो भूत्वा ..	२०२	१२
उपवासात् परं भैक्ष्यं ..	५०	१२
उपवासे तथा आह्वे ..	६२४	१८
उपवासी विनश्येत ..	५०	०
उपवासी मुनिश्रेष्ठ ..	४६१	१५

उपविष्टो जपन् सन्ध्यां ..	५२	१२
उपानयुगलं स्नानं ..	१८६	४
उपाहृतस्य दीपेभ्यः ..	५२	१२
उपांशजपयुक्तस्य ..	६४	८
उपोष्या पद्ममी राजन् ..	२०४	११
उमाचतुर्यां भावे तु ..	५०२	१०
उष्णीषदायी यो मर्त्यः ..	५६२	८

ऊ

ऊपरारण्येवेयं ..	६२८	२१
ऊपःकाले तु संप्राप्ते ..	४५	४

ऋ

ऋषीणां सिध्यमानानां ..	२६४	१८

ए

एकभक्षेन नक्षेन ५८, ८१, २१२, १०		
एकभक्षेन या नारी ..	४०६	४
एकभक्षेन यो दद्यात् ..	४४४	११
एकभक्षन्तु कुर्वाणः ..	५१६	४
एकमेव तु शूद्रस्य ..	१२	१६
एकाग्रिकर्म्मस्त्वनं ..	१०	१६
एकातिथिः कापि तदादिभूता ८०		१०
एकादश्यां तप्तः स्त्रीभिः ..	१२८	४
एकादश्यां तथा रुष्यं ..	२२२	१८
एकादश्यान्तु यत्नेन ..	४६१	१०
एकादश्यान्तु शुक्तायां ..	४२०	२१
एकादश्यां प्रकुर्वन्ति ..	६२४	६
एकादश्यां श्रेष्ठे कार्य्या ..	८४	१५
एकाहमपि यो भक्त्या ..	२०४	१०
एकैकं श्रावयेद्भासं ..	४०२	१६
एतदेवप्रसूतस्य ..	४२	११
एतत्प्रमाणमेवैके ..	६६	८
एतस्य यक्षीकल्पस्य ..	२००	५
एतान् द्विजातयो देवान् ..	४२	१८

	शुः	पं
एतान्येव च कर्माणि ..	४७	१०
एतेन विधिना यादं ..	३२१	१०
एतेषु चादोऽग्नि ..	३६८	११
एवमभ्यर्च्य विधिवत् ..	१८०	१८
एवं पौषे तु सम्यूज्य ..	४४०	१५
एवं माघे मिते पक्षे ..	५१७	१९
एवं यः पूजयेद्दर्शं ..	३४८	१८

ऐ

ऐन्द्रान्तु प्रथमायान्तु ..	५१७	१८

औ

औरसचेवजौ पुत्रौ ..	३२८	४

क

कङ्कतस्य प्रदानेन ..	५६४	१३
कदम्बैश्चम्यकैरेव ..	१४६	१०
कनकं कुलितं नीलम् ७१, १२। ४८३, ८		
कन्याद्वते सवितरि ३१०, ८। ३२१, ६		
कन्यामनागते स्वर्ये ..	२८८	११
कन्यायां कृष्णपक्षे तु ..	३६२	१
कन्यास्ये च एवाविषे ..	१४९	२०
कन्यासंख्ये रशौ वत्स ..	३५१	८
कमण्डलुप्रदानेन ..	५७६	४
कर्भयम् यक्षभृङ्गान्तु ..	१६८	२२
कर्पूरं चन्दनं पुष्पम् ..	२४५	७
कर्पूरं चन्दनम् कुष्ठम् ..	४५७	४
कर्मायुक्तौ नरो नामः ..	४८	३
कलपीतम् तथा चाद्रम् ..	१५६	८
कल्पे कल्पे ततो लोकान् ..	१२०	१७
कसूरिकाया द्वौ भागौ ..	७१	३
कामदास्त्रिधयो ह्येताः ..	४१७	१७
कामाय विहितं काम्यं ..	३९८	१८
कायस्तेनैव वज्रभिः ..	१६	१७
कार्तिकस्य तमिसे तु २५२, ७। ४०८, २		

	शुः	पं
कार्तिके नरो मासं ..	४०५	२१
कार्तिकेनपि यो मासं ..	४०६	१८
कार्तिके तु विशेषेण ..	४०४	१८
कार्तिके पक्षणम् येष्टम् ..	३८७	१४
कार्तिके मासि राजेन्द्र ..	४०१	८
कार्तिकम् सकलम् मासम् ..	४००	३
कार्तिके पौर्णमास्यान्तु ..	४३१	१२
कार्तिके भौमवारेण ..	४०८	१४
कार्तिके मास्यमावस्या ..	४१०	२
कार्तिके श्राद्धपक्षे तु ..	४११	२०
कार्तिके कारयेत्पूजाम् ..	४३१	१५
कार्तिक्याम् यो ह्यपोत्सवम् ..	४३१	२०
	५३८	५
कार्तिक्याम् पुष्करे स्नातः ..	४३२	२
कार्तिक्यामथ वैशाख्याम् ..	४३४	१५
कार्तिक्याम् चन्द्रवर्षाभम् ..	४३७	१७
कार्यः प्रत्यवरोक्ष्य ..	४७३	१८
कार्ष्ण्यं पञ्चमी वेदः ..	३०	१६
कापायवासाः कुर्वते ..	४८	१७
कांस्यपात्राणि चत्वारि ..	१६८	१०
कांस्यं ताघं तथा शङ्खम् ..	३४१	१७
कार्पासिकैरेण्डजैश्च ..	३४८	१४
काष्ठदानात् भौमदिने ..	६११	२०
कुरचेनैव मत्स्याय ..	४३	८
कुर्यात्ततः कार्तिकपौर्णमास्याम् ३८५, १२		
कुर्यात् प्रजागरं तत्र ..	४८१	५
कुर्वन् प्रतिपदि यादम् ..	३२३	१२
कूटागरं तथा दला ..	४७५	५
कृतोभूत् सकलो धर्मः ..	११	८
कृतोपवासः सम्पद्येत् ..	२८७	१८
कृत्वा तु देवकर्माद्यं ..	५७५	७
कृत्वा सम्यूजयेद्विष्णुम् ..	२५१	३
कृत्वाग्निकार्यम् विधिवत् ..	४७७	८
कृत्वावायुने मासि ..	३४	२
कृत्वावणम् तथा चैत्रे ..	८४	६

	शः	पं
कला हिरण्यो यो ने ..	५०२	६
कतोपवासो दादयाम् ..	१२८	१४
कपरं भोजयित्वा तु ..	४८८	८
कपिगोरक्षवाणिज्य- ..	१२	१२
कव्यापचस्य पद्यमां ..	४८४	१०
कव्यासारय चरति ..	४२	१६
कव्यागुरं शिङ्गकश्च ७८, ८। ४५०, ११		
कव्यापचो दशम्यादौ १२०, ११। १२१, ९		
कव्यापक्षाम् प्रयत्नेन ..	४४७	९
कव्याक्षतम् कव्यामृगस्य ..	१०३	२०
कव्यार्चिषि सुदुर्गन्धे ..	६०	७
कव्याष्टमीमथो वक्ष्ये ..	४४८	१८
कव्यायां सप्तमे मासि ..	५१८	२
कव्याश्रयुक् कृतौयायां ..	२०८	८
कव्याष्टम्यामथापादे ..	१८८	१०
कोव्यधिका भवेद्बुद्धिः ..	६३	२१
कौमुदन्तु विशेषेण ..	२८८	१८
कौमुदस्य तु मासस्य ..	४२६	५
चपयेदेकभक्तेन ..	८४	२
चमा सत्यं दया दानम् ..	४१६	१६
चौराभौ श्रेयपर्यङ्गे ..	२०८	६
चुतृष्ट क्रोधवरा ..	५८	१८
क्रतुर्द्वौ वसुःसत्यं ..	२१३	२०
क्रियाम् यः कुर्वते मोहात् ..	४६	१५

ख

खण्डनं नक्षकेशानां ..	५४१	६
खरोष्ट्राश्चतरान् प्रागाम् ..	४४३	१८
खरोष्ट्रकोलेयक ..	२००	१६
खर्जूर नारिकेलैश्च ..	२८२	१८

ग

गन्धालङ्कार वस्त्राणि ..	५६	१०
गन्धाश्च मात्स्यानि च तथा ..	१५०	९
गर्भे वार्धुषिके कृत्ये ..	५२८	१०

	शः	पं
गवोत्सर्गः प्रकर्तव्यः १४३, १६। ५२८, ८		
गायन्ति देवाः खलु ..	४२	८
गावो वाय मन्त्रियो वा ..	५६८	३
गौतमादिचमय्येन ..	२१६	२२
गुडलवणपट्टानां ..	२०१	१४
गुडापूपास्तु दातव्याः ..	२००	११
गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं ..	५४	१२
गोचर्मदयमानं या ..	५०२	२
गोचनामस्रधाकारैः ..	२८१	८
गोदानश्च प्रौष्ठपदे ..	२०१	५
गोदावरी महापुष्पा ..	६२८	७
गोदः प्रयाति गोक्षोकं ..	२८१	२२
गोशतं भानवे दत्त्वा ..	५०१	१५
गौर्यास्तु प्रतिमां कुर्यात् ..	१११	७
गौरसर्पपक्ष्मेन ..	४८५	१४
गौरान् वा यदि कृष्णाम् ..	१६४	१८
ग्रामं ददाति स्त्रियां ..	५०१	२

घ

घृतक्षीरकुम्भाय ..	२२२	२
घृतदीपदानेन ..	४०	२८
घृतमाश्रयुजे मासि ..	२०७	१६
घृतपूर्णांश्च कर्तव्याः ..	२१६	१८
घृताभिषेकं यः कुर्यात् ..	२०८	१८

च

चतुर्थभक्तचरणं ..	१६५	८
चतुर्थीभरणयोगं ..	५४८	१४
चतुर्थी विघ्ननाशाय ..	८३	१७
चतुर्थी शङ्कनामस्य ..	१४४	१
चतुर्थ्यामेकभक्तश्च ..	२०३	२०
चतुर्थ्यामेकभक्ताग्नी ..	८७	२१
चतुर्दशसङ्ख्याणि ..	४८६	१४
चतुर्दशष्टमी चैव ..	५४७	१०
चतुर्दशान्तु यच्छाङ्गं ..	२२८	१

	शः	पं
चतुर्दश्यां कृताहारः ..	४४	१९
चतुर्दश्यां निराहारः ..	४६०	८
चतुर्भिरपि चैवैतैः ..	१०	१०
चतुरो वार्षिकान् मामान्	३८८	९
चतुरः कलशान् यस्तु ..	४७४	१८
चन्द्रमा यव मत्तवे ..	४४०	१८
सम्पत्स्य तथा शाखां ..	१६८	१४
घरेर्मन्त्रोदरीज्ञेया ..	६१४	१४
घान्द्रायस्य यः कुर्यात् ..	४०९	११
चिवाक्यचतुर्दश्यां ..	४०८	१६
चैवन्तं नियतं मासं ..	८३	१८
चैवशुक्लचयोदस्यां ..	१३०	११
चैवसितादेरुदयात् ..	८१	१९
चैवादि चतुरोमामान् ..	८४	७
चैवाद्दौ कारयेत्पूजां ..	८१	१८
चैवाष्टम्यान् सायौत ..	१२०	८
चैवे नवम्यां शुक्लायां ..	१२०	११
चैवे तु कृष्णपक्षस्यां ..	४३९	१९
चैवे विचित्रवस्त्राणि ..	८३	३
चैवे मासि जनहृद्भा ..	८१	७
चैवे मासि तु संप्राप्ते ..	८६	८
चैवे मासि सिते पक्षे ..	१३५, २। १३०, ७	
चैवे मासि चतुर्दश्यां ..	१३८	५
चैवे मासि तथा देवी ..	२३०	९

छ

छत्रं ध्वज वितानं वा ..	५००	९
छत्रं ये च प्रयच्छन्ति ..	५६०	१३
छत्रोपानहयोर्दानात् ..	१०८	१८
छागेन सर्वलोकेन ..	९१०	४
छिनत्ति विदधं यस्तु ..	५४६	५

ज

जन्मजन्मसहस्रेषु ..	१००	१६
जपकाले न भाषेत ..	४८, ८। ६४. ७	

	शः	पं
जलधेनुप्रदानेन ..	९४८	५
जलधेनुं प्रवक्ष्यामि ..	९११	७
जलधेनुं सर्वस्यां तां ..	९८८	११
जातिस्मरत्वं प्रज्ञाच्च ..	४०४	८
ज्येष्ठामूलान्तु यो मासं ..	१८२	१८
ज्येष्ठामूलासिते पक्षे ..	१८८	१०
ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां ..	१८४	१४
ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु ..	१८५	८
ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी ..	१८०	१८
ज्येष्ठे तु कौमिकी पुण्या ..	१८४	५
ज्येष्ठे तु गङ्गरी पूज्या ..	१८४	१४
ज्येष्ठे पक्षतपाः सायं ..	१८६	८
ज्येष्ठे पशुपतिं पूज्य ..	४४१	३
ज्येष्ठे मासि विशेषेण ..	१८४	८
ज्येष्ठे मासि ऋषयेष्ट ..	१८०	४
ज्येष्ठे मासि चतुर्दश्यां ..	१८४	१४
ज्येष्ठे मासि तथाष्टम्यां ..	२३०	१०
ज्येष्ठे मासि द्विजयेष्ट ..	१८४	१९
ज्येष्ठे मासि सितिसुतदिने ..	१८८	८
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे १८५, १४। १८८, १		
१८८, १८। १८०, ६। १८९, १८		
ज्येष्ठे मासेवमेवस्य ..	१८०	१०
ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु ..	१८५	८
ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु ..	१८८	५
ज्ञानं तत्पार्यसम्बोधः ..	१६	१०
ज्वालामुखीन्तु वै नाम्ना ..	८६	१३

त

ततः प्रथमि मन्वेयां ..	९६४	१३
ततः प्रथमि संक्रान्त्यां ..	९२८	८
तत्रापि मन्वती पूजा ..	९१८	१४
तत्राष्टम्यां भद्रकाली ..	३५०	९
तथा भाद्रपदे मासि ..	२०९	६
तथैव माघद्वादश्यां ..	५१०	८
तदभावे तु तलं स्यात् ..	७४	१

	शः	पं
तदा सापि महापुण्या ..	४८०	१३
तदा तत्प्रतिमा कार्या ..	२०४	१६
तदेकादशसहस्रं ..	४३१	१७
तद्वत् फाल्गुने मासि ..	५२८	१८
तद्वाद्ययुगे मासि ..	२७२	८
तपनस्य सुता गङ्गा ..	२२०	१५
तयोत्सवः कृतयुगे ..	११	१३
तस्मादग्निं सहायार्थं ..	२५	९
तस्मात् कपिला देया ..	४३२	४
तस्मादायतने भानोः ..	४०५	१२
तस्मिन्नग्निं कर्त्तव्यं ..	४२३	२
तस्मिन् द्युते जयौ यस्य ..	४१२	३
तस्मिन् देशे यथाचारः ..	४३	४
ताम्बूलैश्च यो दद्यात् ..	५६०	१८
तां तव पूजयेद्गङ्गा ..	१५८	२१
तालकश्च शिलावस्त्रं ..	७२	७
तिलप्रदामाग्राधे तु ..	४८०	६
तिलांस्तुष्टं द्रव्यं ..	४०८	१४
तिलान् पलाशसमिधं ..	४८१	३
तिलोद्गीर्णं तिलसायी ..	५४०	१०
तीर्थकूप तडागादि ..	५६१	१९
तुष्टं मातङ्ग महोरगेषु ..	२६८	१२
तुलामकरमेपेषु ..	१४८	१०
तुलास्ये दीपदानेन १४३, ७। ४०२, १९		
तुलां प्रत्यागते सूर्य्ये ..	४०२	८
तुष्योमासीत् तु अपन ..	४८	१८
द्वितीयायाम्बु वैमानं १४१, ८। १५६, ५		
तेषाम्बु तुष्यते देवौ ..	२५१	६
तेरुणं कल्पयेद्यस्तु ..	५७४	८
चपुष्पीयकयोर्दानात् ..	५६५	१४
चयोदशीषु सूर्यास्त ..	१२०	९
विचतुः पञ्चसप्तष्ट- ..	६१२	१८
विविधो अपयज्ञः स्यात् ..	६९	१०
विराजोपोषितो भूत्वा ..	५२१	४
वविद्यदृष्टा यं ब्रूयुः ..	४०	१४

द

	शः	पं
दत्ता निष्कसहस्राणि ..	१४८	१६
दत्ता वार्धमासि सूर्याय ..	५६८	१६
दत्ता तु सोमं द्रव्यं ..	५७२	६
दत्ता सुवर्णनाभस्तु ..	४७२	१३
ददाति कार्तिकं यस्तु ..	४०२	५
दम्भाकारममावस्यां ..	५४६	१२
दन्तकाष्ठप्रदानेन ..	५६२	१०
दया चमानसूया च ..	१४	१५
दर्पणस्य प्रदानेन ..	५७६	२१
दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ..	६६	१८
दशम्यामादितः कृत्वा ..	२८६	१२
दशम्येकादशी विज्ञा ..	६२५	४
दशोद्देश्यान्तः ..	८०	४
दानं प्रतिपद्यो दामः ..	४७	७
दानमाचमनं दामः ..	४८	११
दिने दिने जपमन्त्रं ..	४०४	६
दिवादित्यः सत्वानि गोपायति ५४५		५
दीनानाद्यक्षपणान् ..	४८१	१
दीपं प्रयच्छति नरः ..	४०४	१५
दीपयात्रा तु कर्त्तव्या ..	४०२	१५
दुर्गारतो जपेन्मन्त्रं ..	२६०	१०
दुराचारो हि पुरुषः ..	२४	४
दूर्वाचोमः परः प्रोक्तः ..	६२	९
दृश्यते संहितौ दस्यां २८६, ११। ४२०, १८		
दृष्टार्था तु क्षतिः काचित् ..	२५	२१
दृष्टौ धर्मव्यतिक्रमः ..	२२	२०
देवकर्माणि पूर्यान्ते ..	४६	१०
देववेश्मोपभोग्यानि ..	५७४	१२
देवानां प्रतिमा धात्र ..	७६	१४
देवार्चा फाल्गुने मासि ..	५१५	१७
द्वादशीन् परित्यज्य ..	२८२	६
द्वादश्यां भाद्रमासस्य ..	२८२	९
द्वादश्यां चैवशुक्लस्य ..	१२८	२

द्वादश्यां पारणाश्रमे ..	६३८	९
द्वादश्यां पूजयेद्विष्णु ..	८४	१०
द्वाभ्यामेकेन वा कुर्यात् ..	२१५	१३
द्वितीयश्च तथा पञ्च ..	१८६	१५

ध

धनुर्मिथुनकन्यासु ..	६१५	८
धनं धान्यं हिरण्यं वा ..	५०१	५
धर्मराजो दशम्यान्तु ..	८४	१९
धर्मशुद्धिमभीष्टभिः ..	३८	१८
धर्मः येयः समुद्दिष्टं ..	८	१९
धर्माय येऽश्वस्तु यन्ति ..	९५	१४
धान्यकं मार्गशीर्षे तु ..	५०१	१८
धान्यानाञ्च तथा पौषे ..	१९८	२०
धिया यद्वरयेष्णा ..	६३	५
धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं ..	१०	१३
धेनुं गुहमयीं माघ्यां ..	५१३	७
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः ..	१२	६
ध्वजन्तु विष्णवे यस्तु ..	५०३	१५
ध्वातुर्नै वैश्वेषु विज्ञेया ..	६१०	१५

न

नक्षत्रदर्शनाग्रजं ..	५०	१५
न कुर्यात् कस्यचित् पीडां ..	४६	४
नटनर्तनप्रेक्षणकं ..	३११	२०
न दग्धेन विना यादं ..	३३१	१४
नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत् ..	५४८	९
न पैत्र्यपुत्रीयो होमः ..	३२०	१८
नभस्यान्तो दशम्यान्तु ..	२८६	५
नभस्ये वायु वैशाखे ..	२६६	१
नरो भाद्रपदे मासि ..	२५६	१०
नवम्यां पूजयेदेवीं ..	८४	८
नवम्यां त्रीसमायुक्ता ..	३५६	८
नवयोजनसहस्रः ..	४९	७
नागदष्टः पिता यस्य ..	९०३	६

नाहुयादधिका याद्या ..	६०	१०
नाद्यात्सूर्य्यमहात् पूर्व्य ..	६२६	२०
नाप्रोक्षितमिन्धनं ..	६१	२०
नाश्रीयादय तत्काले ..	६२०	१८
नाशुचिक्षिन्नपूतिभिः ..	६१	१८
नारायणोऽभिमतस्तु ..	२००	१८
नित्यं द्वयोरयनयोः ..	६२८	९
मित्यनैमित्तिके कुर्यात् ..	५३८	६
निवेद्य शस्यानि तथा ..	५६०	२१
निवेशनामां क्षेवापां ..	५६३	४
निसरेदेकभक्तोन ..	१४८	१९
नीवीमथ्ये तु ये दर्भाः ..	६०	१५
नेच्छेत् त्रयोदशीयादं ..	३१८	१५
नैमित्तिकानां करणं ..	९१	१८
नैरन्तर्य्येण यो भासं ..	२१४	८

प

पक्षत्यादिविनिर्दिष्टान् ..	३२४	१
पक्षयोर्नवमीं यावत् ..	४००	६
पक्षम्यामेकभक्तश्च ..	४५६	१०
पक्षदश्यां चतुर्दश्यां ..	५४०	९
पक्षम्यामर्धयेद्भक्त्या ..	२०४	३
पतङ्गप्रदानेन ..	५०६	१८
पथि दर्भायितौ दर्भाः ..	६०	८
पथैश्च तावदेवोक्तं ..	६२	८
परिधानाद्वह्निः कक्षा ..	४०	२०
परे वा बन्धुवर्गे वा ..	१५	८
पर्वसु च नाधीयित ..	५४५	१८
पशून् जुहान् चतुर्थ्यान्तु ..	३२३	१४
पशूनां रक्षणं दानं ..	१९	१४
पशानां द्वे सहस्रे तु ..	१००	२१
पाशपिडनो विकर्मस्थान् ..	५१	१५
पाण्याश्चनिर्वादिशपर्व ..	५८	१३
पाशे पुराणे यत्प्रोक्तं ..	३१	२१

	शुः	पं		शुः	पं
पानीयमप्यत्र तिलैः ..	१५७	४	पौषमासन्तु कौन्तेय ..	४७५	६
पालाशं भारवेदपुं ..	३६	१०	पौषमासस्य वै शुक्ले ..	४७६	१७
पारम्यर्थागतो वेदः ..	३३	१०	पौषमासस्य रोहिण्यां ..	२५१	१५
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः ..	६७	११	पौषमासि सिते पक्षे ..	४८०	१८
पिण्डानां मासिकं कार्यं ..	६९२	८	पौषमासेषु चाष्टम्यां ..	२३६	१२
पिण्डान्वाहार्यकं द्राव्यं ..	६९२	१४	पौषाष्टम्यान्तु दूर्वापैः ..	२४१	६
पिता पितामहश्चैव ..	३१६	७	पौषे कर्मकदानेन ..	४७४	१७
पितृपक्षे चतुर्दश्यां ..	२३३	८	पौषे तु नर्मदा पुण्या ..	४७५	२
पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्यं ..	६२९	२	पौषे मासि यदा देवी ..	४८०	८
पित्रेऽमन्त्रार्थहरणे ..	५०	८	पौषे मासि तु संप्राप्ते ..	४७७	४
पित्रादानाय श्रुते स्युः ..	४७८	२	पौषे मासस्य शुक्लायां ..	४८२	१२
पुण्यामहाकार्तिकौ स्यात् ..	४३०	५	पौषे मासस्यमौ पुण्या ..	५४३	१३
पुनर्वसुबोधोपेता ..	१२७	२	पौषे गृहशिरोपेता ..	१२०	१४
पुनर्वसौ ह्ये ज्येष्ठे ..	१२६	११	पौषान्तु समतीतायां ..	४८५	११
पुराचन्यायमीमांसा ..	२७	१२	प्रजानां रक्षणं दानं ..	१२	१२
पुष्यमासे यदा देवि ..	४८०	२	प्रतिपदनलाभाय ..	२२५	१६
पुष्यमासस्य या पुण्या ..	४८२	२०	प्रतिमां वासुदेवस्य ..	८७	१५
पुष्ये वा जन्मनक्षत्रे ..	१४५	१०	प्रत्यक्षमनुमानस्य ..	३८	६
पुष्ये पुण्याभिषेकान्तु ..	४८५	१२	प्रत्ययो धर्मकार्येषु ..	१६	१४
पुष्टिं यदां स्मृतिं मेधां ..	२२५	१४	प्रत्यक्षं भोजयेद्विप्रान् ..	३१२	१४
पुस्तकं भानवे दद्यात् ..	५६८	१२	प्रदर्शितेऽन्येन च खड्गरीटे ..	२६८	२०
पुस्तकास्तु तथैवान्याम् ..	५७४	१०	प्रदीपसमये लक्ष्मीं ..	२८७	२
पूजयित्वा श्रवणेन ..	३६२	१५	प्रधानस्याक्रियायान्तु ..	५१	१
पूर्वभाद्रपदा योगे ..	३००	४	प्रपाः कार्या परा यस्तु ..	१७८	१०
पूर्वमास्युजे मासि ..	३८२	२	प्रविष्टे भैरवे भीरु ..	३८९	४
पूर्वं व्रतं गृह्णित्वा यः ..	६३२	१२	प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् ..	५०	१८
पौषपेषाय स्त्रुतेन ..	२८८	२१	प्रमादतस्तु तत्रष्टं ..	६८	१३
पौर्णमासीषु चैतासु ..	२८६	६	प्रश्लाचरणं नित्यं ..	१५	१८
पौर्णमासीममावस्या ..	५४५	१५	प्राग्भाः समिधो देयाः ..	६१	५
पौर्णमास्यां मघायोगे ..	५१२	१०	प्राजापत्या द्वितीया स्यात् ..	४७८	४
पौर्णमास्यान्तु तस्मात् ..	४७१	७	प्रातःसायौ भवेन्नित्यं ..	४८८	१७
पौर्णमास्यान्तथापादे ..	२१३	१०	प्रातःसायौ च सततं ..	४८८	१७
पौर्णमास्यामापादस्य ..	२१३	१०	प्राप्ते मार्गश्रिरे मासि ..	४५५	१४
पौर्णमास्युपवासान्तु ..	४२८	८	प्राप्ते तु फाल्गुने मासि ..	५१७	२
पौषकृष्णशक्यायान्तु ..	४७८	१८	प्रायानश्चनमस्मादि ..	३२६	२२

	शः	पं
प्रासादमगरादीनि ..	४०४	१०
प्रीत्येदद्यमिरसं ..	२०५	११
प्रेक्षणीयप्रदानेन ..	५६८	२०
प्रीत्यपदान् तु यो मासं ..	२५४	१८
प्रीत्यपदान्मासाद्यमां ..	३८५	१५

फ

फलं विनायनमुत्तानं ..	२१	१०
फाल्गुनस्य तु मासस्य ..	२२६	२१
	५२३	५
फाल्गुने पुण्यसहिता ..	५२०	३
फाल्गुने प्रीत्ययो गावः ..	५१५	३
फाल्गुने मासि राजेन्द्र ..	५१६	१४
फाल्गुने मासि शुक्लायां ..	५२६	२१
फाल्गुने सर्वगन्धानां ..	५२८	२०
फाल्गुन्यामर्थ्यमा जातः ..	५३०	७
फाल्गुन्यां पूजयेद्देवीं ..	५३१	७

व

वज्रोदपदु कण्टकि ..	३००	६
वाद्ये चाध्यात्मिके चैव ..	१५	१०
विजयद्वादशीं प्राप्य ..	२८०	१२
वौर भाद्रपदे मासि ..	२५५	११
विद्ये समुत्थितोऽयिन्यां ..	२८३	४
वौजपूरं नारिकेलं ..	२८६	८
वृषसंक्रमणे दानं ..	१०८	८
वृषराशिस्थिते सूर्य्ये ..	१८९	२
वृषान्ते मियुनस्यादौ ..	१८३	१३
व्रतमध्ये च रोगार्तः ..	५२	२१
व्रतस्थः प्राणरक्षायं ..	५२	१८
व्रतोपवासनियमैः ..	१६	१३
व्रतं निशानुष्ठे पाञ्च ..	५६	३
व्रश्चन् भाद्रपदे मासि ..	२८३	१३
व्रश्चभूतसमावस्यां ..	४६२	३
वाष्पणचनियविशं ..	१३	२

	शः	पं
वाष्पणस्याभिलषितं ..	५३	१
व्रीहयस्य यवायैव ..	६८	११
व्रीहयः शालयो मुद्गाः ..	७०	३
व्रीहयः सयवा मायाः ..	६८	३

भ

भगदेवन्तु यो मासं ..	५१५	१३
भगलिङ्गक्रियाभिद्य ..	३६२	१०
भविष्यचरितप्रायं ..	४८६	१०
भविष्यं ग्रामसंज्ञस्य ..	५६८	१०
भूमिं कृत्वा तु यो दद्यात् ..	५६८	११
भृगावले गुरौ सिद्धे ..	५३८	१०
भेर्यादीनि च वाद्यानि ..	५३०	१३

म

मधुसूतेन यः श्राद्धं ..	३१६	१५
मधुमासे तु संप्राप्ते ..	१३०	२०
मधुमासेन खड्गेन ..	३१६	८
मनुर्यमो वसिष्ठस्य ..	२८	२
मन्दा मन्दाकिनौ ध्वाङ्गी ..	६१३	७
मन्दा भ्रुवेषु विज्ञेया ..	६१३	८
मन्दे चार्के गुरौ वापि ..	१३८	२०
मन्वादिधृतयो यास्तु ..	२८	१३
मल्लिखुचस्तु मासो वै ..	५३८	१६
मस्करं निम्नपत्राभ्यां ..	१४५	१८
महापाशपतान् विप्रान् ..	४८०	२१
मर्द्दी ददाति योऽर्काय ..	५३०	१०
माघन्तु नियतं मासं ..	४८१	२
माघमासे तमिसे तु ..	४८५	१८
माघमासे समुद्राक्तः ..	४८०	१४
माघमासे तथाद्यमां ..	२३६	१०
माघस्य शुक्लपक्षे तु ..	५०५	२०
माघशुक्लद्वितीयायां ..	४८८	१३
माघाश्वकारद्वादश्यां ..	४८५	१५
माघी मघायुक्ता चेत् ..	५१३	१२

	पृ:	पं		पृ:	पं
माघे मासि द्वितीयायां ..	४८८	९०	मार्गशीर्षस्य मासस्य ..	४५९	५
माघे मासि तु शुक्लायां ..	५०४	६	मार्गे तु मासि गोमूत्रं ..	११६	६
माघे मासि चतुर्थ्यान्तु ..	५०४	९	माज्जीर मूषिकस्यर्मे ..	५०	१४
माघे माघेऽथ चैत्रे वा ११८, ६। ४८८, १६			मार्गे रसोत्तमं दद्यात् ..	४४९	१४
माघे मासे च कुर्वाणः ..	४८९	५	मापकाणि चतुःपष्टिः ..	७७	५
माघे कृष्णचतुर्दश्यां ..	४८६	१४	माषा मुद्गा मसूराश्च ..	६८	१२
माघे कृष्णद्वादश्याश्च ..	४८६	९	मासि चाश्वयुजेऽष्टम्यां ..	९९६	१
माघे मासि तु संप्राप्ते ..	४८९	४	मासि चाश्वयुजे वीर ..	९४८	७
माघे मासि तिलान् शस्ताः ..	४८७	८	मासि चैत्रे तु संप्राप्ते ..	८५	९१
माघे मासि तिलान् यस्तु ..	४८७	३	मासि ज्यैष्ठे महावाचो ..	१८५	१८
माघे रथश्चाश्वयुतं ..	४८९	८	मासि भाद्रपदे शुक्ला ..	९८६	९१
माघे मास्यग्निं प्रत्यक्षं ..	४८७	९०	मासि भाद्रपदे वीर ..	९७८	६
माघे मास्युपसि खानं ..	४८०	१८	मासि भाद्रपदे या तु ..	९७९	१९
माघे मास्यथ चैत्रे वा ..	११८	७	मासि भाद्रपदे देव्याः ..	९५८	८
माघे भाद्रपदे वापि ..	९७०	८	मासि भाद्रपदे दद्यात् ..	९५४	१०
माघे मास्यसिते पक्षे ..	११८	१	मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां ..	९६५	१८
माघे मासि समुद्युक्तः ..	१८७	९	मासि मार्गशिरे प्राप्ते ..	४५९	१२
माघे च कुन्दकुसुमैः ..	१४६	१४	मासि मार्गशिरे विप्र ..	४५०	११
माघे महेश्वरं विप्र ..	४५०	१७	मासि मास्यश्चमेधश्च ..	९८७	१६
माघे सिते पक्षदशौ कदाचित् ५२९	१२		मासे चाश्वयुजे प्रोक्ता ..	४५१	११
माघे श्रवणसंयुक्ता ..	५१८	९०	मासे तु कार्तिकेऽष्टम्यां ..	४५१	१३
माघ्यां कृत्वा तिलैः श्राद्धं ..	५१९	९०	मासे नभसि संप्राप्ते ..	९९८	१
माघ्यां समतौतायां ..	५१८	१९	मासे नभस्यभावस्या ..	६७	४
माघ्यान्तु पूजा कर्तव्या ..	५१९	५	मिथुनाभिगते सूर्य्ये ..	९०६	१९
माघ्यान्तु परिचर्यायै ..	५७६	६	मुकुली पद्ममुद्रा च ..	१९९	१८
मास्याधारन्त्या दद्यात् ..	५७६	१०	मुक्ते शशिनि भुञ्जीत ..	६९७	१
मातृणां पूजनादिष्व्युः ..	९०५	८	मुरा-मांसी-वधा-कुष्ठं ..	७०	१०
माधवस्य सिते पक्षे ..	१४८	१	मूलर्क्षे पशुघातेन ..	१८९	१६
मानक्रियायामुक्तायां ७६, ६। १५९, ८			मूलं तण्डुलवारिणा ..	१८८	४
मानार्द्धे भास्करे पुण्यं ..	६१६	७	जगन्नीर्षवयं कृत्वा ..	९९३	९
मार्गशीर्षन्तु यो मासं ..	४४४	१४	श्रुताश्चे पार्श्वेण कुर्वाण ..	३९८	१९
मार्गशीर्षे शुभे मासि ४४४, ९। ४४५, ९			श्रुतिकायाः प्रदानेन ..	५६९	९०
मार्गशीर्षे तु वै मासे ..	४७६	८	मेघं जिगमिषौ सूर्य्ये १४५, ९। ४८९, ६		
मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां ..	४६७	७	मोदकानुदकुम्भाय ..	१६६	१६
मार्गस्य शुक्लपक्षे तु ..	४६९	८			

य	पृ:	पं	पृ:	पं
यः कारयेन्मन्दिरं केशवसे	५०४	२	यवैद्यतुगुणं तस्मात्	६२ ६
यः कुर्यात् पर्वकालेषु ..	४८९	६	ययद्वयं त्रावणादि ..	२९० ६
यः कुम्भं देवकस्त्राथं ..	५०५	१५	यस्योभयमुखौ दद्यात् ..	५६६ २०
यत्किञ्चिद्दीयते दानं १५४, २। १५६, १५			यस्येभ्यः ददन्मित्रे ..	२१८ १८
यज्ञोपवीतदानेन ..	५६४	८	यस्तु दातव्यं कुर्यात् ..	५६८ ८
यत्किञ्चिन्मधुमा मित्रं ..	२१५	१८	यस्त्वायमं समाश्रित्य ..	८ १८
यत्कृते दशभिर्वैयैः ..	१२	२	यष्टिं कौटिषष्ठ्याणि ..	५६१ १५
यत्पुनर्वैदिकानाञ्च ..	१०	६	यष्टिं दद्यात् यो दद्यात् ..	५६२ २
यत्तु सामं पुरस्कृत्य ..	२२	२	यष्टिञ्च ये प्रयच्छन्ति ..	५६१ १८
यत्र दिङ्निमित्तो नास्ति ..	४६	१८	यस्य नोत्क्रामति मतिः ..	२५ १०
यत्रोपदिश्यते धर्मं ..	४०	४	यस्य राशिं समासाद्य ..	६२८ ७
यत्र यत्र प्रदातव्यं ..	२२८	१४	या चैषा कुर्याद्दुःखं ..	१५५ १५
यत्राधिकृत्य मायर्जो ..	२०१	८	या तु मार्गगिरे मासि ..	४५६ ११
यत्राधिकृत्य मकुनौन ..	४४०	२	यानं शय्यासनं च ..	५६० १६
यत्राह नारदो धर्मान् ..	२८५	१८	यादृश्यवस्त्रा मकुनेरमुष्य ..	२०० २०
यथा माघे तथाषाढे ..	४८०	१६	यावद्दिशकलामुक्ता ..	६१५ १२
यथा हि सन्मयं भाषं ..	२८	१०	यावच्च कन्यातुल्योः ..	२२२ ५
यथैवात्मा परसद्वत् ..	१०	२०	यां तिथिं समनुप्राप्य ..	५४ २
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ ..	७२	२		१५६ २१
यथोत्पन्ने सन्तोषः ..	१६	२	युगाद्येषु युगान्तेषु ..	२६४ ५
यदागस्त्योदये प्राप्ते ..	२८८	१२	युग्माधिकृतभूतानि ..	६२५ ११
यदा तु कर्कटं याति ..	२१८	७	युवानस्तु गृहे यस्य ..	२२८ ८
यदा तु प्रतिपद्याञ्च ..	५४	४	ये च ग्रह्यां प्रयच्छन्ति ..	५६० ४
यदा तु शक्राद्वादस्यां ..	२८०	४	ये यजन्ति वरारोहे १४८, १४। ४४२, १४	
यदाह धर्मान्खिलान् ..	२१०	१६	येयं भाद्रपदे मासि ..	२०५ १०
यदि वाग्यमलोपः स्यात् ..	५१	७	यो मां पयस्विनीं विष्णोः ..	५०२ ११
यदौच्यति स्वभर्तारं ..	२८०	२	यो गुप्तेन प्रवर्त्तते ..	१० २
यदुधनीचस्तरितैः ..	६२	१	यो मार्गशीर्षे सितसप्तमेऽङ्कि ४५८ २	
यद्यदिष्टतमं किञ्चित् ..	५६६	१२	यो ददाति द्विजेभ्यस्तु ..	१५२ १४
यद्यदिष्टतमं वस्तु ..	४८०	१२	यो नरः कार्तिके मासं ..	२८८ १५
यमाय्याः क्रियमाणं हि ..	७	१८	योऽनर्षिणि जुहोत्यग्नौ ..	६० १०
यमो दमस्तपःशौचं ..	१२	४	योऽस्या ददाति करकान् ..	१५५ १०
यवगोधमधान्यानि ..	७०	६	योऽपि चाश्वयुजं मासं ..	२०० २१
			यः कुर्यात् कार्तिके मासि ४०२ २	

र

	शुः	पं
रत्नाभाष्टाव्यभावे तु ..	४८२	११
रत्नावलीस्य यो दद्यात् ..	५०९	९
रघुनरस्य कल्पस्य ..	५१४	१२
रविचक्रमणे पुण्ये ..	६१७	१२
रवी रौद्राद्यपादस्ये ..	१८२	१५
रसधेनुं प्रवक्ष्यामि ..	४०५	१८
रागद्वेपादि दग्धानां ..	२८	१२
राजन् मार्गशिरे भासि ..	४४५	१८
राजलिङ्गप्रदानेन ..	५६८	२
राजद्राव्ययुजे भासि ..	२०९	१०
राजोपकरणं दत्त्वा ..	५६१	५
रामायणस्य दत्त्वा तु ..	५६८	१४
राजदर्ममसंक्रान्ति ११६, १८१ १२५, १०		
राजदर्मनन्दनं हि ..	६२५	७
रुद्रो व्रज्या तथा ईशः ..	२०५	५
रोहिणी च यदा कृष्णा ..	२५८	७

ल

लवणं मार्गशीर्षे तु ..	४४४	२०
लवणाभ्यगुडोपेतं ..	६११	११
लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं ..	१६८	२
लिखिता तस्य यो दद्यात् ..	१६७	१२
	२०१	१०
लेखयिता तु यो दद्यात् ..	४०२	४
लेख्यदोऽक्षरसां लोकं ..	५६२	१२
लोकपालांस्तु रत्नायं ..	२००	६
लोककं निम्नपचापि ..	३२७	४
लोहारकूटयोर्दानात् ..	५६४	८

य

वर्जयित्वा भधो यस्तु ..	८५	१४
वर्जयेच्चमासन्तु ..	८२	१२
वसन्तमासमासाद्य ..	११२	११

शुः पं

वसन्तो शुक्लापचस्य ..	१२२	२०
वर्षलमात्रमलस्य ..	१०	१
वर्षलमेकमाश्रित्य ..	८	१६
वस्तुदानेन लोकेऽस्मिन् ..	५६८	१७
वसिः खानं नरः कृत्वा ..	४८८	१२
वाचीकूपतडागादि ..	१०	१८
वामनेचन्तु यद्विष्णोः ..	४०१	५
वारिधानीं तथा दत्त्वा ..	५०६	९
वारिणा तुष्यते देवी ..	१५५	१२
वाले क्रीडनकं दत्त्वा ..	५६४	१४
वाले वा यदि वा दृढे ..	५२८	१२
विगर्हान्तिक्रमाद्येप ..	१७	२
विमानकप्रदानेन ..	५६४	७
विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः ..	७	१७
विधिदृष्टन्तु यत्कर्म ..	५०	१
विधिद्वौर्न भावदुष्टं ..	५०	५
विनयं विविधं प्राञ्जः ..	१७	८
विना दर्भेण यत्कर्म ..	४७	१६
विना दर्भैस्तु यत्स्थानं ..	६४	१२
विभूयणप्रदानेन ..	५६८	४
विशाखास्य यदा भानुः ..	४२०	१६
विषयस्तथापदा हि ..	२२७	४
विपुवेपु च यज्जन्तम् ..	६१४	११
विष्णोः शङ्खप्रदानेन ..	५७४	१८
विष्णोरायतने दत्त्वा ..	५७४	६
व्ययं शिखकं विप्र ..	७७	१७
व्ययं यः प्रयच्छेत् ..	५७२	२
वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं ..	४०	२
वेदोपल्लो धर्ममूलं ..	२६	२
वेग्नकदम्बकं यस्तु ..	५७०	१७
वैशाखं यः विप्रेन्द्रासं ..	१४८	१६
वैशाखमासस्य च या तृतीया ..	५४९	४
वैशाखशुक्लपंचमे तु १५४, ५१ १५६, १२		
वैशाखाशुक्लादयः ..	१६१	८
वैशाखस्य तृतीयायां ..	१५७	१०

	शः	पं
वैशाखी पौर्णमासी च ..	१६८	८
वैशाखे तु महापुण्या ..	१५२	२
वैशाखे पुष्य सुवर्ण १४८, २११ १५१, १४		
वैशाखे मासि कर्कष्या ..	१४६	६
वैशाखे मासि राजेन्द्र ..	१४७	७
वैशाखे शुक्लपक्षे तु ..	५४१	१०
वैशाखे शुक्लसप्तम्या ..	१५८	१८
वैशाखे यवगोधूमान् ..	४४२	१८
वैशाखे शिवनामानं ..	४५१	१
वैशाखे खट्वनामानं ..	१५१	७
वैशाखेऽप्येवमेवन्तु ..	१६१	१२
वैशाख्यां पौर्णमास्यां च ..	१४७	२१
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ..	१६२	१२

१६४, ७। १६५, २२। १७८, १८

श

शक्रोत्सवे महापुण्ये ..	१४२	६
शक्ते तीर्थं विनिःक्षिप्य ..	२८८	१४
शतं स्यात् शङ्खमालाभिः ..	६५	५
शनैश्चरदिने दत्त्वा ..	६१२	६
शनैश्चरयेन्मन्त्रं ..	६२	२
शरीरामदनाशाय ..	६११	७
शरीरं पीयते येन ..	१५	१६
शर्करासप्तमीं वक्ष्ये ..	१५७	२१
शक्क्यान् विनष्टधर्मांश्च ..	१६०	१
शान्तिकामस्तु जुहुयात् ..	५४४	१८
शिल्पभाण्डानि यो दद्यात् ..	५६५	१६
शिवा शान्ता शुभा राजन् ..	२७१	१०
शिशिरं सकलं कालं ..	४८८	१०
शीतकालेऽभ्यन्तं दद्यात् ..	४८८	२
शीतकाले महावक्रिं ..	४८८	५
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु ..	२७०	१५
	२६२	२
शुक्लपक्षे द्वितीयायां ..	२२६	१८
शुक्लपक्षे नवं धान्यं ..	२०२	६

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां ..	२७८	६
शुक्लायामथ पक्षम्यां ..	२७२	१२
शुक्लायां माघसप्तम्यां ..	५०८	२
शुक्लपक्षे तु चैत्रस्य ..	१२१	८
शुक्लाष्टम्यां पुरा जाता ..	१८६	२१
शुक्लाद्ययुक् चतुर्थ्यान्तु ..	२४८	६
शुचि सितदिनकरवारे ..	१८७	१८
श्रुताग्रमुदकुम्भश्च ..	१६५	१६
श्रोते जगत्पतिः कृष्णः ..	२२५	१८
शोषादि भोगपर्यङ्कं ..	२०६	१४
शौचं दानं तपः अडा ..	१५	७
श्यामाकास्त्वय नौवाराः ..	६८	५
श्वत्सदादश्रीयोगे ..	५२०	५
श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं ..	२१८	४
श्राद्धं करोति यस्तत्र ..	२८१	१८
श्राद्धन्तु पौर्णमास्यां वै ..	२२१	११
श्रावणं नियतो मासं ..	२२०	२०
श्रावणस्य द्वितीयायां ..	२२२	१२
श्रावणे मासि पक्षम्यां ..	२२४	५
श्रावणे शुक्लपक्षस्य ..	२२५	१७
श्रावणे शुक्लपक्षे तु २२८, १०। २४५, १६		
श्रावणे मासि राजेन्द्र ..	२४४	१२
श्रावणे रोहिणीयोगे ..	२२२	२०
श्रावणे वसुदानस्य ..	२२१	२०
श्रावणे वापि यो मासि ..	२२१	२
श्रावणे पूजयेद्देवीं ..	१४१	१८
श्रावण्यान्तु वलिः कार्यः ..	२५२	१८
श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा ..	२५२	११
श्रावण्यां श्रौष्ठपद्यां वा ..	२५२	८
श्रावण्यां श्रावणे चैव ..	२५०	१५
श्रीमामाद्ययुजे मासि ..	२०१	१६
श्रीखण्डं ग्रन्थिसंयुक्तं ..	७८	५
श्रीखण्डं द्रव्यं मुक्तां ..	७८	१५
श्रुतिस्मृति विरोधे तु ..	२७	८
श्रुतिस्मृती चतुर्थी द्वे ..	२२	१८

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मो	॥	१८	६
श्रुती दृष्टं तथाकार्यं	॥	२६	१२
श्रूयतां धर्मसर्वस्व	॥	१७	१६
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	॥	१३	१८

प

पङ्क्तिगतं तु यावच्च	॥	२८७	१५
पङ्कशीति मुखे चैव	॥	६१५	१८
पङ्कशीतिमुखेतीते	॥	६१८	२०
पङ्कगर्भान् दानवान् पूर्व	॥	४१३	१६
पक्षीतिथिमन्तराज	॥	४१५	२
पक्षीसमेता कर्त्तव्या	॥	६३४	४
पक्षी भाद्रपदे रथन्या	॥	४१७	१८
पक्ष्याष्टमी पक्षदशौ	॥	५४६	१४
पक्ष्याष्टमीममावस्थां	॥	५४८	८
पक्ष्याष्टम्यमावस्था	॥	६३७	२
पक्ष्यान् माधवः कीर्त्तिं	॥	२७७	१८
पक्ष्यां तैलममायुषं	॥	५४६	१६
पक्ष्यां फलाशनो राजन्	॥	४१५	२
पक्ष्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या	॥	८४	७
पात्रुण्यस्य प्रयोगे तु	॥	३६	४

स

सकृत् कृष्णतिलदानेन	॥	६८	११
सन्ध्याय जुगाम्बर	॥	२६८	७
स तु पञ्चविधः प्रोक्तः	॥	८	१३
सत्यं भूतचित्तं प्रोक्तं	॥	१६	६
सन्ध्यापाप्तिः सदा कार्या	॥	३६	८
सपिण्डीकरणाङ्गुलिं	॥	५३७	१०
सप्तमी कृतमात्रेयं	॥	१२४	५
सप्तम्यां स्पृशतस्तैलं	॥	५४७	२०
सप्तम्यां पत्रिकापूजा	॥	३६२	५
सप्तम्यां शुक्लपत्रे तु	॥	५२४	१०
सप्तम्यां सोपवासस्तु	॥	४१७	१
सप्तैव लोकानाप्नोति	॥	२८६	१६

समन्तभद्रस्तदनु प्रभद्रः	॥	२६६	१८
समाप्ते यदि जानीयात्	॥	५०	२१
संक्रान्तौ यानि दत्तानि	॥	६१७	६
संक्रान्तेः पुण्याकालस्तु	॥	६१४	२१
		६२५	३
संवत्सराभ्यन्तरे	॥	५३७	१८
संवत्सरातिरेको वै	॥	५३८	२
सम्पूर्णैकादशी यत्र	॥	६३७	२१
संप्राप्ते यावत्ते मासि २२२, ६। २२४, १५			
सन्मित्रा या चतुर्दश्या	॥	६२३	७
सम्प्राप्य चैत्रमासस्य	॥	१४०	६
समुद्रजानां भाषणानां	॥	५६४	१८
समुद्रजानि पात्राणि	॥	५७६	१५
सम्भाव्येतान् शुचिपदं	॥	५१	२०
सर्वतो दिवसे चान्द्र	॥	६११	१७
सर्वभूतभयं व्याधिः	॥	५२	८
सर्वयज्ञेषु यत्पुण्यं	॥	३१४	२०
सर्वस्नेनापि कर्त्तव्यं	॥	६२५	१७
सरस्वतीद्वयद्वयोः	॥	४३	२
सरोमवसदानेन	॥	४२५	१८
सर्वलक्षणहीनोऽपि	॥	२१	२
सर्वैयं जन्मदिवसं	॥	५४०	३
सर्वोपधुदकसातः	॥	८८	१३
सचकारफलैः खानं	॥	१६०	१५
सायमायुस्तयोरक्तोः	॥	६२२	१८
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च	॥	५४४	१५
सिंहः प्रसेनमवधीत्	॥	२७१	४
सीदग्रपि हि धर्मण	॥	२५	६
सीनीवासी यदा वत्स	॥	१४३	१०
सुदुर्लभा च सा पुण्या	॥	३८८	२
सुप्ते तु सर्वलोकेषु	॥	१०५	१२
सुप्ते जमादने कृष्णे	॥	२२३	५
सुवर्णनाभ कृत्वा तु	॥	१६७	१५
सुरां पिबन्ति चिदग्नाः	॥	३४	१५
सूतके सूतके वापि	॥	२१८	२१

शुद्धिपत्रम् ।

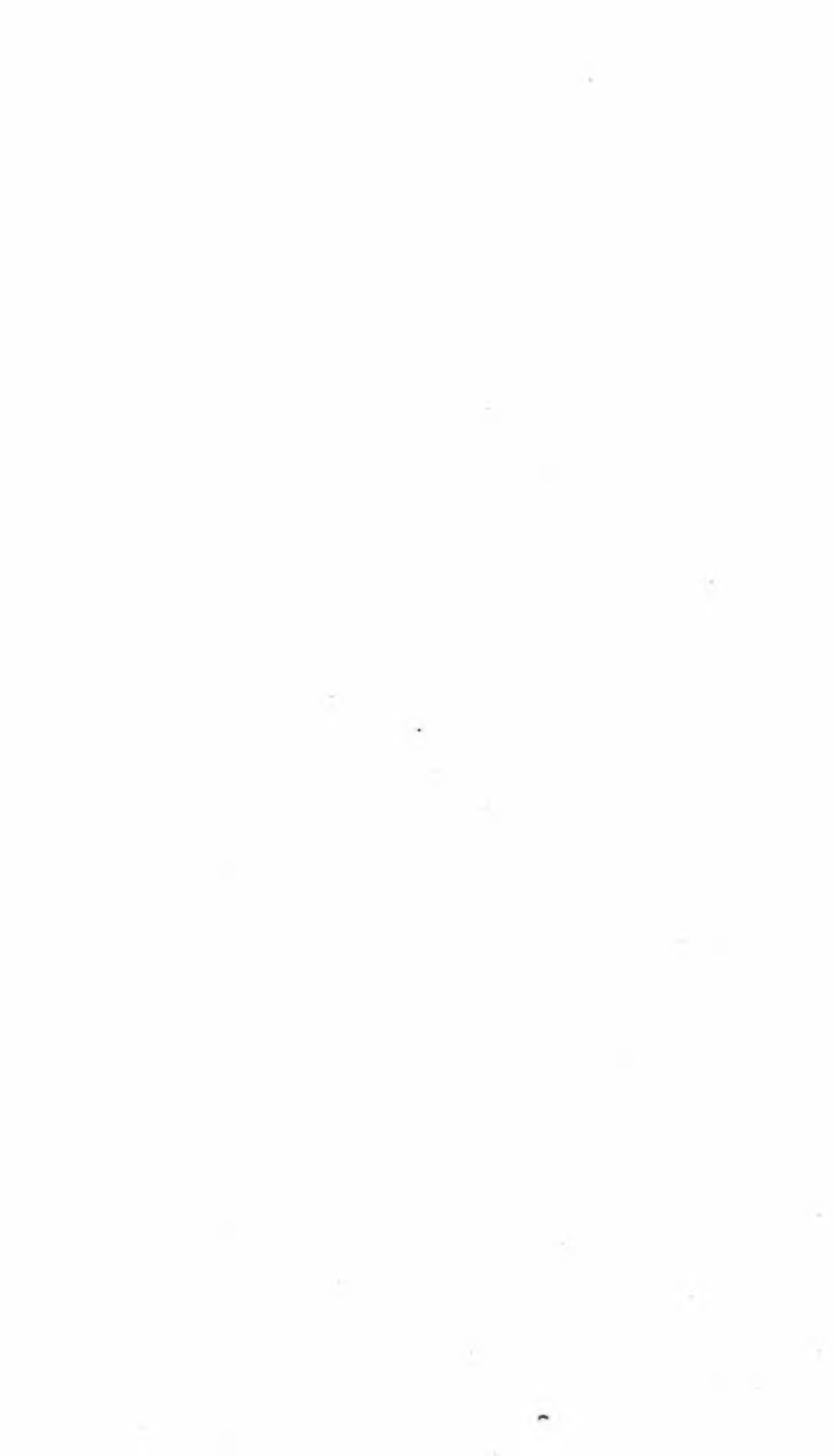
शुद्धिपत्रम्	पं	अशुद्धि	शुद्धम्
१३ ... १ ...	१	दित्यः	दित्येव
२ ... १० ...	१०	सारिण	सारिणम्
३ ... ४ ...	४	हारोता	हारोता
५६ ... २१ ...	२१	अञ्जनादिः	अञ्जनादेः
७६ ... १० ...	१०	श्रवलिङ्गं	श्रवलिङ्गम्
८ ... ६ ...	६	श्वत	श्वेत
१४ ... १६ ...	१६	देयै	देयै
२० ... २१ ...	२१	३	२
१४१ ... ७ ...	७	यां	रायां
१४८ ... ८ ...	८	रिकास्य	वाकास्य
३ ... ११ ...	११	वशाखे	वैशाखे
२ ... ५ ...	५	नुरेः	नरेः
७६ ... १ ...	१	स्मृति	स्मृति
१०६ ... १ ...	१	नाथ	नाथ
२१८ ... ६ ...	६	प्राष्टम्	प्राष्टम्
२२० ... ३ ...	३	रुद्र	रुद्र
२२२ ... १६ ...	१६	त्रपर्वणा	त्रपर्वणा
२३० ... ४ ...	४	नभस्य	नभस्य
२३६ ... २ ...	२	प्रह्लादहीतय	प्रह्लादहीतय
२३६ ... २२ ...	२२	वत्तिनः	वत्तिनः
२४७ ... ४ ...	४	मृहीव्य	मृहीव्य
६२ ... १७ ...	१७	प्रदक्षिण	प्रदक्षिण
१८८ ... ४ ...	४	भूतः	भूतः
२८६ ... १८ ...	१८	भूमि	भूमि

(ईई४)

२६०	...	१६	...	अश्वत्थं	...	शश्वत्
२६५	...	१६	...	ज्ञानं	...	ज्ञानं
२६५	...	२२	...	कुर्वन्	...	कुर्वन्
२६८	...	३	...	दिङ्मखः	...	दिङ्मखः
३०५	...	८	...	वल्कलः	...	वल्कलै
३१८	...	६	...	सर्व्व	...	सर्व्वे
३२१	...	१३	...	उर्द्धं	...	उर्द्धं
३२५	...	८	...	चापरे	...	चापरा
३६२	...	१६	...	कामोः	...	कामो
३६६	...	७	...	शिल्पशास्त्र	...	शिल्पशास्त्रे
३६८	...	३	...	नराज	...	नौराज
३७६	...	१४	...	सकटस्थे	...	शकटस्थे
३८७	...	२१	...	युद्ध	...	युद्धं
...	...	७	...	दयाम्भवे	...	हृदयाम्भवे
...	...	१५	...	वह्नि	...	वह्नि
...	...	११	...	ज्ञातव्य	...	ज्ञातव्यं
...	...	६	...	रुद्र	...	रुद्रै
...	...	४	...	ज्ञानो	...	ज्ञानः
...	...	...	...	भूत	...	भूतः
...	...	...	...	तिलः	...	तिलैः
...	...	...	...	विशेषतः	...	विशेषतः
चन्द्रम्	...	११५	...	तथति	...	तथेति
...	...	...	...	यथोदिष्टाः	...	यथोदिष्टाः
...	...	...	...	मात्रेपि	...	मात्रेऽपि
...	...	...	...	पात्रेण	...	पात्रेण
...	...	...	...	पुराणे	...	पुराणे

52 ✓
14 ✓

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.